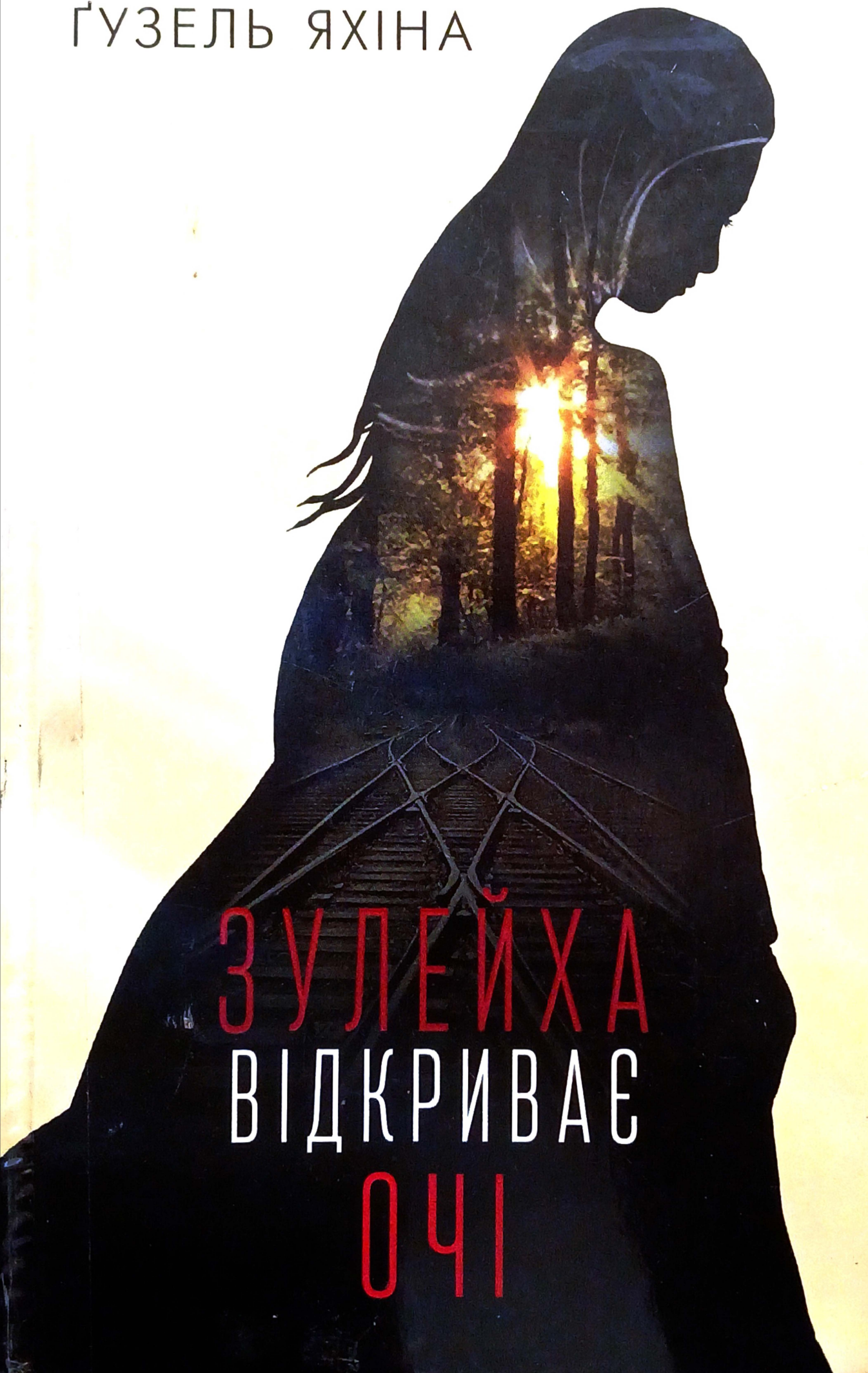
ҐУЗЕЛЬ ЯХІНА

ЗУЛЕЙХА ВІДКРИВАЄ ОЧІ

ЗУЛЕЙХА ВІДКРИВАЄ ОЧІ

Ґузель Яхіна

ЗУЛЕЙХА ВІДКРИВАЄ ОЧІ

Передкладач Світлана Андрющенко

BOOK CHEF

Київ 2017

УДК 821.512.145'06-31
Я90

Яхіна, Ґузель Ш.

Я90 Зулейха відкриває очі / Ґузель Яхіна; пер. С. Андрющенко. — Київ: Форс Україна, 2017. — 464 с.

ISBN 978-617-7347-90-2

Ґузель Яхіна (1977) — молода й талановита письменниця татарського походження, роман якої «Зулейха відкриває очі» нагороджений кількома вагомими для літературного світу преміями.

У 1930-ті роки червоний терор розкуркулення добряче пройшовся нашою землею. Не оминув він і маленького татарського селища.

Працьовита і вродлива жінка Зулейха, яка дотримувалася коранічних приписів і в усьому корилася чоловікові, прислужувала злостивій свекрусі, нині гнана червоним терором на край світу, де змушена починати життя знову і брати на себе відповідальність за власну долю і долю щойнонародженого сина.

«Зулейха відкриває очі» — це книга про людську душу, що не скорилася всім зламам, які на неї чатують, і про неймовірну любов, яка розквітає в пекельних муках у забутому Аллахом клаптику тайги десь на Ангарі.

УДК 821.512.145'06-31

У тексті збережено пунктуацію автора.

Текст містить нецензурну лексику.

Published by arrangement with
ELKOST International Literary Agency.

© Яхина Г., текст, 2016
© Андрющенко С., переклад, 2017
© ТОВ «Форс Україна»,
виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2017

ISBN 978-617-7347-90-2

ЗМІСТ

Частина перша. Мокра курка

Один день 10
Стукіт у вікно 41
Зустріч 62

Частина друга. Куди?

У дорогу 86
Кава 103
Казань 125
До запитання 146
Втеча 170
Баржа 192

Частина третя. Жити

Тридцять 218
Пологи 233
Перша зима 254
Селище 295
Хороша людина 330
Шах-птах 356
Чотири ангели 372
Чорне шатро 394

Частина четверта. Повернення

Війна 418
Юзуф і Зулейха 435

Не личить душі вмирати інакше,
як із волі Аллаха, за писанням
і в означений час.

Частина перша

МОКРА КУРКА

ОДИН ДЕНЬ

Зулейха відкриває очі. Темно, мов у льоху. За тонкою запоною сонно зітхають гуси. Місячне лоша плямкає губами, шукаючи материнське вим'я. За вікном у головах — глухий стогін січневої хурделиці. Проте зі щілин не дме — дякувати Муртазі, законопатив вікна до холодів. Муртаза — хороший господар. І хороший чоловік. Він розкотисто і соковито хропе на чоловічій половині. Спи міцніше, перед досвітком — найглибший сон.

Час. Аллах Всемогутній, дай виконати задумане — хай ніхто не прокинеться.

Зулейха тихо спускає на підлогу одну босу ногу, другу, спирається об піч і встає. За ніч та охолола, тепло́ пішло, холодна підлога обпікає ступні. Взутися не можна — у повстяних кота* пройти нечутно не вийде, якась мостина та й рипне. Нічого, Зулейха потерпить. Тримаючись рукою за шорсткий бік печі, пробирається до виходу з жіночої половини. Тут вузько і тісно, але вона пам'ятає кожен кут, кожен уступ — півжиття снує туди-сюди, мов маятник, цілими днями: від котла — на чоловічу половину з повними і гарячими піалами, з чоловічої половини — назад з порожніми й холодними.

Скільки років вона заміжня? П'ятнадцять зі своїх тридцяти? Це навіть більше половини життя, мабуть. Потрібно запитати в Муртази, коли він буде в доброму гуморі, — нехай порахує.

Хоч би не перечепитися об палас. Хоч би не вдаритися босою ногою об ковану скриню праворуч біля стіни. Переступити рипучу дошку біля вигину печі.

---

* Кота — короткі хатні валянки *(татар.)*.

Беззвучно прошмигнути за ситцеве чаршау*, що відокремлює жіночу частину хати від чоловічої... Ось уже й двері недалеко.

Хропіння Муртази ближче. Спи, спи заради Аллаха. Дружина не має критися від чоловіка, та що вдієш — доводиться.

Тепер головне — не розбудити тварин. Зазвичай вони сплять у зимовому хліві, та в дужі холоди Муртаза наказує забирати молодняк і птахів у дім. Гуси не ворушаться, а лоша стукнуло копитцем, струснуло головою — прокинулося, чортяка. Хороший буде кінь, чутки́й. Вона простягає руку крізь фіранку, торкається оксамитової морди: заспокойся, свої. Той вдячно пирхає ніздрями в долоню — упізнав. Зулейха витирає мокрі пальці об спідню сорочку і м'яко штовхає двері плечем. Тугі, оббиті на зиму повстю, вони важко піддаються, впустивши крізь щілину колючу морозну хмару. Робить крок, переступаючи високий поріг, — бракувало ще тільки наступити на нього саме зараз і потривожити злих духів, тьху-тьху! — і опиняється в сінях. Причиняє двері, спирається об них спиною.

Слава Аллаху, частину шляху подолано.

У сінях холодно, як на вулиці, — шкіру щипає, сорочка не гріє. Струмені крижаного повітря пробиваються крізь щілини підлоги в босі ступні. Та це не страшно.

Страшне — за дверима навпроти.

*Убирли карчик*** — Упириха. Так про себе називає її Зулейха. Слава Всевишньому, свекруха живе з ними не в одній хаті. Будинок Муртази просторий, на дві хати, з'єднані спільними сіньми. У день, коли сорокап'ятирічний Муртаза привів у дім п'ятнадцятирічну Зулейху, Упириха з мученицькою скорбо-

---

* Чаршау — занавіска *(татар.)*.

** Убирли карчик — кровожерна демонічна карга, відьма, упириха *(татар.)*.

тою на обличчі сама перетягла свої численні скрині, тюки й посуд у гостьову хату і зайняла її всю. «Не чіпай!» — грізно крикнула вона синові, коли той спробував допомогти з переїздом. І не розмовляла з ним два місяці. Того ж року почала швидко і безнадійно сліпнути, а трохи згодом — глухнути. За кілька років стала сліпа і глуха, як камінь. Зате тепер розмовляла багато, не зупинити.

Ніхто не знав, скільки насправді їй було років. Вона стверджувала, що сто. Муртаза недавно сів підраховувати, довго сидів — і оголосив: мати права, їй дійсно близько ста. Він був пізньою дитиною, а зараз сам — уже майже старий.

Упириха зазвичай прокидається раніше від усіх і виносить у сіни свій дбайливо збережений скарб — витончений нічний горщик із молочно-білого фарфору з ніжно-синіми волошками збоку і химерною кришкою (Муртаза привіз якось у подарунок із Казані). Зулейха мусить схопитися на поклик свекрухи, спорожнити і обережно вимити дорогоцінну посудину — насамперед, перш ніж розтоплювати піч, ставити тісто і відводити корову до череди. Лихо їй, якщо проспить це ранкове пробудження. За п'ятнадцять років Зулейха проспала двічі — і заборонила собі згадувати, що було потім.

За дверима поки — тихо. Ну ж бо, Зулейхо, мокра курко, поквапся. Мокрою куркою — *жебегян тавик** — її вперше назвала Упириха. Зулейха не помітила, як згодом і сама стала називати себе так.

Вона крадеться в глиб сіней, до сходів на горище. Намацує гладко обтесані перила. Сходинки круті, підмерзлі дошки ледь чутно постогнують. Зверху віє захололим деревом, мерзлим пилом, сухими травами і ледь відчутним ароматом засоленої гусятини.

---

* Жебегян тавик — мокра курка *(татар.)*.

Зулейха піднімається — стугоніння хуртовини ближче, вітер б'ється об дах і завиває по кутках.

По горищі вирішує повзти рачки — якщо йти, дошки скрипітимуть прямо над головою у сплячого Муртази. А поповзом вона прошмигне, ваги в ній небагато — Муртаза однією рукою піднімає, як барана. Вона підтягує нічну сорочку до грудей, щоб не забруднилася в пилу, перекручує, бере кінець у зуби — і навпомацки пробирається між ящиками, коробами, дерев'яними інструментами, акуратно переповзає через поперечні балки. Утикається лобом у стіну. Нарешті.

Підводиться, визирає в маленьке віконце на горищі. У темно-сірій передранковій імлі ледь прозирають занесені снігом будинки рідного Юлбаша. Муртаза якось рахував — понад сто дворів вийшло. Велике село, що й казати. Сільська дорога, плавно вигинаючись, тече рікою за горизонт. Де-не-де в будинках уже засвітилися вікна. Поспішай, Зулейхо.

Вона встає і тягнеться вгору. У долоні лягає щось важке, гладке, велико-пухирчасте — засолений гусак. Шлунок негайно здригається, вимогливо гарчить. Ні, гусака брати не можна. Відпускає тушку, шукає далі. Ось! Ліворуч від горищного віконця висять великі і важкі, затверділі на морозі полотнища, від яких лине ледве чутний фруктовий дух. Яблучна пастила. Ретельно проварена в печі, акуратно розкатана на широких дошках, дбайливо висушена на даху, що ввібрала спекотне серпневе сонце і прохолодні вересневі вітри. Можна відкушувати потрошечки і довго розсмоктувати, качаючи шорстку кислу грудочку по піднебінню, а можна набити рот і жувати, жувати пружну масу, спльовуючи в долоню поодинокі зерна... Рот умить наповнюється слиною.

Зулейха зриває два полотнища із мотузки, скручує їх щільно і засовує під пахву. Проводить рукою по

решті — багато, ще дуже багато залишилося. Муртаза не має здогадатися.

А тепер — назад.

Вона стає на коліна і повзе до сходів. Сувій пастили заважає рухатися швидко. Ото і справді — мокра курка, не здогадалася взяти з собою якусь торбу. Сходами спускається повільно: ніг не відчуває — заклякли, доводиться ставити онімілі ступні боком, на ребро. Коли досягає останньої сходинки, двері з боку Упирихи з шумом відчиняються і світлий, ледь помітний силует з'являється в чорному отворі. Гупає об підлогу важкий костур.

— Є хто? — запитує Упириха темряву низьким чоловічим голосом.

Зулейха завмирає. Серце гупає, живіт стискається крижаним кавалком. Не встигла... Пастила під пахвою відтає, розм'якає.

Упириха робить крок уперед. За п'ятнадцять років сліпоти вона вивчила будинок напам'ять — пересувається в ньому впевнено, вільно.

Зулейха злітає на дві сходинки вгору, міцніше притискаючи до себе ліктем розм'яклу пастилу.

Стара поводить підборіддям в один бік, в інший. Не чує ж нічого, не бачить, а відчуває, стара відьма. Одне слово — Упириха. Костур стукає голосно — ближче, ближче. Ех, розбудить Муртазу...

Зулейха перескакує ще на кілька сходинок вище, тулиться до поручнів, облизує пересохлі губи.

Білий силует зупиняється біля підніжжя сходів. Чути, як стара принюхується, з шумом втягуючи ніздрями повітря. Зулейха підносить долоні до обличчя — так і є: пахнуть гусятиною і яблуками. Зненацька Упириха робить спритний випад уперед і з розмаху б'є довгим костуром по східцях, наче розрубуючи їх навпіл мечем. Кінець палиці свистить десь зовсім близько і з гуркотом встромляється в дошку

за півпальця від босої ступні Зулейхи. Тіло слабшає, тістом розтікається по сходах. Якщо стара відьма вдарить ще раз... Упириха бурмоче щось невиразне, підтягує до себе костур. Глухо дзенькає в темряві нічний горщик.

— Зулейхо! — гучно кричить Упириха на синівську половину хати.

Так зазвичай починається в домі ранок.

Зулейха ковтає пересохлим горлом грудку густої слини. Невже обійшлося? Обережно ступаючи, сповзає сходами. Вичікує пару миттєвостей.

— Зулейхо-о-о!

А ось тепер — пора. Третій раз повторювати свекруха не любить. Зулейха підскакує до Упирихи — «Лечу, лечу, мамо!» — і бере з її рук важкий, вкритий теплим липким потом горщик, як робить це щодня.

— Явилася, мокра курко, — бурчить та. — Тобі аби лишень спати, ледащо...

Муртаза напевно прокинувся від шуму, може вийти в сіни. Зулейха стискає під пахвою пастилу (не загубити б на вулиці!), намацує ногами на підлозі чиїсь валянки і вискакує на вулицю. Хуртовина штовхає в груди, бере в міцний кулак, намагаючись зірвати з місця. Сорочка піднімається дзвоном. Ґанок за ніч перетворився на кучугуру — Зулейха спускається вниз, ледве вгадуючи ногами сходинки. Провалюючись майже по коліно, бреде до ну́жника. Борється з дверима, відкриваючи їх проти вітру. Жбурляє вміст горщика в крижану діру. Коли повертається в дім, Упирихи вже немає — пішла до себе.

На порозі зустрічає сонний Муртаза, у руці — гасова лампа. Кислаті брови зійшлися на переніссі, зморшки на пом'ятих зі сну щоках глибокі, ніби висічені ножем.

— Здуріла, жінко? У завірюху — голяка!

— Я тільки горщик мамин винесла — і назад...

— Знову хочеш півзими хвора валятися? І весь дім на мене звалити?

— Ну що ти, Муртазо! Я зовсім не замерзла. Дивись! — Зулейха простягає вперед яскраво-червоні долоні, щільно притискаючи лікті до поясу, — під пахвою стовбурчиться пастила. Чи не помітно її під сорочкою? Тканина промокла від снігу, липне до тіла.

Та Муртаза сердиться, на неї навіть не дивиться. Спльовує в бік, розчепіреною долонею гладить голений череп, розчісує скуйовджену бороду.

— Їсти давай. А розчистиш двір — збирайся. По дрова поїдемо.

Зулейха низько киває і шмигає за чаршау.

Вийшло! У неї вийшло! От тобі Зулейха, от тобі й мокра курка! Ось вона, здобич: два зібгані, перекручені, злиплі полотнища смачнючої пастили. Чи вдасться віднести сьогодні? І де це багатство заховати? Удома залишити не можна: за їхньої відсутності Упириха копирсається в речах. Доведеться носити з собою. Небезпечно, звісно. Утім сьогодні Аллах, здається, на її боці — має пощастити.

Зулейха туго загортає пастилу в довгу ганчірку і обмотує навколо пояса. Зверху опускає спідню сорочку, одягає кульмек*, шаровари. Переплітає коси, накидає хустку.

Густий морок за віконцем у головах її ложа рідшає, розбавляється тьмяним світлом похмурого зимового ранку. Зулейха відкидає фіранки — ліпше так, ніж у темряві працювати. Гасниця, що стоїть на розі печі, кидає трохи косого світла і на жіночу половину, але економний Муртаза підкрутив ґніт так низько, що вогника майже не видно. Та байдуже, вона змогла би все робити і з зав'язаними очима.

Починається новий день.

---

* Кульмек — сукня, сорочка *(татар.)*.

Ще до полудня вранішня хуртовина стихла, і на яскраво-блакитному небі засяяло сонце. Виїхали по дрова.

Зулейха сидить на задку саней спиною до Муртази і дивиться, як віддаляються будинки Юлбаша. Зелені, жовті, темно-блакитні, вони яскравими грибами визирають з-під заметів. Високі білі свічки диму тануть у небесній блакиті. Голосно і смачно хрумтить під полозами сніг. Зрідка форкає і струшує гривою бадьора на морозі Сандугач. Стара овеча шкура під Зулейхою зігріває. А на животі теплішає заповітна ганчірка — теж гріє. Сьогодні, хоч би встигнути віднести сьогодні...

Руки і спина ниють — уночі намело чимало снігу, і Зулейха довго вгризалася лопатою в замети, розчищаючи у дворі широкі доріжки: від ґанку — до великої комори, до малої, до ну́жника, до зимового хліва, до заднього двору. Після роботи так приємно, розмірено погойдуючись на санях, побайдикувати — умоститися зручніше, закутатися глибше в пахучий кожух, засунути замерзлі долоні в рукави, покласти підборіддя на груди і склепити очі...

— Прокидайся, жінко, приїхали.

Громаддя дерев обступило сани. Білі подушки снігу на ялинових лапах і розлогих верхівках сосен. Іній на березовому вітті, тонкому і довгому, мов жіноче волосся. Могутні пасма заметів. Мовчання — на безмір верст навкруги.

Муртаза пов'язує на валянки плетені снігоступи, зістрибує з саней, закидає на спину рушницю, заправляє за пояс велику сокиру. Бере в руки палиці-опори і, не озираючись, упевнено топче стежину в гущавину. Зулейха — за ним.

Ліс неподалік Юлбаша хороший, багатий. Улітку годує селян великими суницями і солодкою зернистою малиною, восени — запашними грибами. Дичини

багато. З глибини лісу тече Чишме — зазвичай ласкава, мілка, повна прудкої риби і неповоротких раків, а навесні стрімка, бурхлива, набрякла талим снігом і брудом. За часів Великого голоду тільки вони й рятували — ліс і річка. Ну і милість Аллаха, звісно.

Сьогодні Муртаза заїхав далеко, майже до кінця лісової дороги. Дорогу цю було прокладено за давніх часів, вона вела до межі світлої частини лісу. Потім упиралася в Крайню галявину, оточену дев'ятьма кривими соснами, й уривалася. Далі шляху не було. Ліс закінчувався — починався дрімучий урман*, бурелomні хащі, прихисток диких звірів, лісових духів і всякої нечисті. Вікові чорні ялини зі схожими на списи гострими вершинами росли в урмані так густо, що коню не пройти. А світлих дерев — рудих сосен, крапчастих беріз, сірих дубів — там не було зовсім.

Подейкували, що через урман можна дістатися земель марійців — якщо йти від сонця багато днів поспіль. Та яка ж це людина при здоровому глузді зважиться на таке?! Навіть за часів Великого голоду селяни не сміли переступати за межу Крайньої галявини: об'їли кору з дерев, перемололи жолуді з дубів, розрили мишачі нори в пошуках зерна — в урман не ходили. А хто ходив — тих більше не бачили.

Зулейха зупиняється на мить, ставить на сніг великий кошик для хмизу. Неспокійно озирається — все-таки даремно Муртаза заїхав так далеко.

— Ще далеко, Муртазо? Я вже Сандугач за деревами не бачу.

Чоловік не відповідає — пробирається вперед по пояс у цілині, упираючись у кучугури довгими палицями і зминаючи хрусткий сніг широкими сні-

---

* Урман — темнохвойний ліс із ялиці, кедра і ялини, що росте у болотистих місцевостях Західного і Середнього Сибіру.

гоступами. Тільки хмарка морозної пари раз по раз піднімається над головою. Нарешті зупиняється біля рівної високої берези з пишним наростом губки, схвально плескає по стовбуру: ось цю.

Спочатку втоптують сніг навколо. Потім Муртаза знімає кожух, хапає міцніше зігнуте сокирище, вказує сокирою в просвіт між деревами (валитимемо туди) — і починає рубати.

Лезо виблискує на сонці і встромляється в березовий бік з коротким гучним «чах». «Ах! Ах!» — відгукується луна. Сокира стісує товсту, химерно розмальовану чорними горбиками кору, потім впивається в ніжно-рожеву деревну м'якоть. Тріска бризкає, мов сльози. Відлуння наповнює ліс.

«І в урмані чутно», — стривожено думає Зулейха. Вона стоїть трохи віддалік, по пояс у снігу, обхопивши кошик, — і дивиться, як Муртаза рубає. Широко, з розгоном, замахується, пружно згинає стан і влучно кидає сокиру в тріскасту білу щілину на боці дерева. Сильний чоловік, великий. І працює вміло. Хороший чоловік їй дістався, гріх скаржитися. Сама ж бо вона дрібна, ледве дістає Муртазі до плеча.

Невдовзі береза починає здригатися сильніше, стогнати голосніше. Вигризена сокирою в стовбурі рана схожа на розкритий у німому крику рот. Муртаза кидає сокиру, обтрушує з плечей сучки́ й гілочки, киває Зулейсі: допомагай. Разом вони упираються плечима в шорсткий стовбур і штовхають його — сильніше, сильніше. Шваркотливий тріск — і береза з гучним прощальним стогоном падає на землю, здіймаючи в небо хмари сніжного пилу.

Чоловік, осідлавши підкорене дерево, обрубує з нього товсті гілки. Дружина — обламує тонкі і збирає їх у кошик разом із хмизом. Працюють довго, мовчки. Поперек ломить, плечі наливаються втомою. Руки, хоч і в рукавицях, мерзнуть.

— Муртазо, а правда, що твоя мати замолоду ходила в урман на кілька днів і повернулася цілісінька? — Зулейха розпрямляє спину і вигинається в поясі, відпочиваючи. — Мені абистай* розповідала, а їй — її бабця.

Той не відповідає, приміряючись сокирою до кривої вузлуватої гілки, що стирчить зі стовбура.

— Я померла б від страху, якби опинилася там. У мене, мабуть, умить оніміли б ноги. Лежала б на землі, очі заплющила — і молилася б безперестанку, поки язик ворушиться.

Муртаза міцно ударяє, і гілка пружно відскакує вбік, гудучи і здригаючись.

— Утім, кажуть, в урмані молитви не діють. Хоч молися, хоч не молися — та все одно загинеш... Як ти гадаєш... — Зулейха знижує голос: — ...є на землі місця, куди не проникає погляд Аллаха?

Муртаза широко замахується і глибоко вганяє сокиру в дзвінку на морозі колоду. Знімає малахай**, витирає долонею розчервонілий, розпашілий голий череп і смачно плює під ноги.

Знову беруться до роботи.

Незабаром кошик для хмизу повний — такий не підняти, тільки волочити за собою. Береза — очищена від гілок і розрубана на кілька колод. Довгі гілки лежать охайними в'язанками в заметах навколо.

Не помітили, як стало темніти. Коли Зулейха підняла очі до неба, сонце вже сховалося за рваними жмутами хмар. Налітає сильний вітер, свистить і здіймається віхола.

— Їдьмо додому, Муртазо, знову завірюха починається.

---

* Абистай — дружина духовної особи *(татар.)*.

** Малахай — хутряна чи підбита хутром шапка з широкими навушниками.

Чоловік не відповідає, продовжуючи обмотувати мотузками товсті в'язанки дров. Коли остання в'язанка готова, завірюха вже вовком завиває між дерев, протяжно і злостиво.

Він вказує хутряною рукавицею на колоди: спочатку перетягнемо їх. Чотири колоди в обрубках колишніх гілок, кожна — довша від Зулейхи. Муртаза, крекнувши, відриває від землі один кінець найтовстішої колоди. Зулейха береться за другий. Одразу підняти не виходить, вона довго вовтузиться, пристосовуючись до товстого і шорсткого дерева.

— Ну ж бо! — нетерпляче скрикує Муртаза. — Жінко!

Нарешті зуміла. Обійнявши колоду обома руками, притулившись грудьми до рожевуватої білизни́ свіжого дерева, вищиреної довгими гострими трісками. Рухаються до саней. Ідуть повільно. Руки тремтять. Хоч би не впустити, Всевишній, хоч би не впустити. Впаде на ногу — залишишся калікою на все життя. Стає жарко — гарячі ручаї течуть по спині, животу. Заповітна ганчірка під грудьми промокає наскрізь — пастила віддаватиме сіллю. Та байдуже, тільки б встигнути її сьогодні віднести...

Сандугач слухняно стоїть на тому самому місці, ліниво перебираючи ногами. Вовків цієї зими мало, Субхан Алла*, тому Муртаза не боїться залишати кобилу одну надовго.

Коли затягли колоду на сани, Зулейха падає поряд, скидає рукавиці, послаблює хустку на шиї. Дихати боляче, ніби без зупину бігла через усе село.

Муртаза, не сказавши жодного слова, крокує назад до дров. Зулейха сповзає з саней і сунеться слідом. Перетягують решту колод. Потім — в'язанки з товстих гілок. А відтак — з тонких.

---

* Субхан Алла — Святий Аллах *(татар.)*.

Коли дрова вкладено на санях, ліс уже вкритий густими зимовими сутінками. Біля пня свіжозрубаної берези залишився тільки кошик Зулейхи.

— Хмиз сама принесеш, — кидає Муртаза і береться закріплювати дрова.

Вітер розходився не на жарт, сердито жбурляє на всі боки оберемки снігу, замітаючи витоптані людьми сліди. Зулейха притискає рукавиці до грудей і кидається ледь помітною стежкою в темряву лісу.

Поки добиралася до знайомого пня, кошик уже замело. Відламує з куща гілку, починає бродити навколо, тицяючи прутом у сніг. Якщо загубить — лихо їй буде. Муртаза посварить і охолоне, а ось Упириха — та ганитиме всмак, зійде отрутою, згадуватиме цей кошик до самої смерті.

Так ось же він, милий, лежить! Зулейха виволікає важкий кошик з-під товщі замету і полегшено зітхає. Можна повертатися. Але куди йти? Навколо люто танцює хуртовина. Білі потоки снігу стрімко несуться повітрям угору й униз, огортаючи Зулейху, сповиваючи, обплутуючи. Небо велетенською сірою ватою провисло між гострих верхівок ялин. Дерева довкола налилися темрявою і стали схожі один на одного, як тіні.

Стежки — немає.

— Муртазо! — кричить Зулейха, у рот жбурнуло снігом. — Муртазо-о-о!..

Завірюха співає, дзвенить, свистить у відповідь.

Тіло слабшає, ноги стають пухкими, ніби самі зі снігу. Зулейха осідає на пень спиною до вітру, притримуючи однією рукою кошик, а іншою комір кожуха. Йти з місця не можна — заблукає. Краще чекати тут. Чи може Муртаза залишити її в лісі? От би Упириха зраділа... А як же роздобута пастила? Невже даремно?..

— Муртазо-о-о!

Із хмари снігу виринає велика темна фігура в малахаї. Міцно схопивши дружину за рукав, Муртаза волоче її за собою крізь буран.

На сани сісти не дозволяє — дров багато, кобила не витримає. Так і йдуть: Муртаза попереду, ведучи Сандугач за вуздечку, а Зулейха, тримаючись за задок і ледве перебираючи ногами, плентається за ним. У валянки набився сніг, але витрушувати немає сил. Зараз потрібно — встигати крокувати. Переставляти ноги: праву, ліву, праву, ліву... Ну ж бо, Зулейхо, мокра курко. Сама знаєш: якщо відстати від саней — тобі кінець, Муртаза не помітить. Так і замерзнеш у лісі.

А втім, яка він хороша людина — повернувся за нею. Міг би і залишити там, у хащах, — кому яке діло, жива вона чи ні. Сказав би: заблукала в лісі, не знайшов — через день ніхто про неї і не згадав би...

Виявляється, можна крокувати і зі склепленими очима. Так навіть краще — ноги працюють, а очі відпочивають. Головне — міцно триматися за сани, не розжимати пальців...

Сніг боляче вдаряє в обличчя, забивається в ніс і в рот. Зулейха піднімає голову, обтрушує. Сама — лежить на землі, попереду — віддаляється задок саней, навколо — біла круговерть хуртовини. Підводиться, наздоганяє сани, чіпляється міцніше. Вирішує не склеплювати очей до самого дому.

В'їжджають у двір уже затемна. Вивантажують дрова у дровітні (Муртаза наколе завтра), розпрягають Сандугач, укривають сани.

Оповиті густим інеєм шибки на стороні Упирихи темні, але Зулейха знає: свекруха відчуває їхній приїзд. Стоїть зараз перед вікном і прислухається до рухів дощок на підлозі: чекає, як вони спочатку здригнуться від удару вхідних дверей, а відтак пру-

жинисто задвигтять під важкими кроками господаря. Муртаза роздягнеться, вмиється з дороги — і пройде на половину матері. Він це називає *погомоніти вечорком*. Про що можна розмовляти з глухою старою? Зулейха не розуміє. Та розмови ці були довгі, іноді тривали годинами. Муртаза виходив від матері спокійний, умиротворений, міг навіть посміхнутися або пожартувати.

Сьогодні це вечірнє побачення Зулейсі на руку. Тільки-но чоловік, надівши чисту сорочку, йде до Упирихи, Зулейха накидає на плечі непросохлий ще кожух і вискакує з хати.

Буран замітає Юлбаш великим жорстким снігом. Зулейха бреде вулицею проти вітру, нахилившись уперед низько, як у молитві. Маленькі віконця будинків, освітлені затишним жовтим сяйвом гасових ламп, ледве проглядають у темряві.

Ось і околиця. Тут, під парканом крайнього будинку, носом до поля, хвостом до Юлбаша, живе *басу капка іясе** — дух околиці. Зулейха сама його не бачила, але, кажуть, сердитий дуже, буркотливий. А як інакше? Робота в нього така: злих духів від села відганяти, через околицю не пускати, а якщо у селян прохання яке до лісових духів з'явиться — допомогти, стати посередником. Серйозна робота — не до веселощів.

Зулейха розгортає поли кожуха, довго копирсається в складках кульмек, розмотуючи вологу ганчірку на поясі.

— Вибач, що часто турбую, — каже вона в хуртовину. — Ти вже й цього разу — допоможи, не відмов.

Догодити духу — завдання непросте. Треба знати, якому духу що до вподоби. *Бічура*** — мешканка сіней, приміром, невибаглива. Виставиш їй пару неми-

---

* Іясе — дух *(татар.)*.

** Бічура — домовик, злий дух *(татар.)*.

тих тарілок з недоїдками каші чи супу — вона злиже вночі і задоволена. Лазнева бічура — вередливіша: їй горіхи або насіння подавай. Дух хліва полюбляє борошняні вироби, дух воріт — товчену яєчну шкарлупу. А дух околиці — солодке. Так мама вчила.

Коли Зулейха вперше прийшла просити *басу капка іясе* про послугу — порозмовляти з *зірат іясе*, духом цвинтаря, щоб доглянув за могилами доньок, укрив їх снігом якнайтепліше, відігнав злих бешкетних *шурале**, — принесла цукерки. Потім тягала горішки в меду, розсипчасті кош-теле**, сушені ягоди. Пастилу принесла вперше. Чи сподобається?

Вона роз'єднує злиплі смужки і по одній кидає перед собою. Вітер підхоплює їх і забирає кудись у поле — покрутить-повертить, та й принесе до нори *басу капка іясе*.

Жодне полотнище пастили не повернулося назад до Зулейхи — дух околиці прийняв частування. Значить — виконає прохання: погомонить по-приятельськи з духом цвинтаря, умовить його. Будуть доньки лежати в теплі, у спокої аж до весни. Розмовляти безпосередньо з духом цвинтаря Зулейха побоювалася — адже вона проста жінка, не *ошкеруче****.

Вона дякує *басу капка іясе* — низько вклоняється в темряву — і поспішає додому, швидше, поки Муртаза від Упирихи не вийшов. Коли вбігає в сіни, чоловік ще в матері. Вона дякує Всевишньому — обмахує обличчя долонями — так, сьогодні він дійсно на боці Зулейхи.

У теплі одразу накочує втома. Руки й ноги — чавунні, голова — ватяна. Тіло просить одного — спокою. Вона

---

* Шурале — дух лісу, лісовик *(татар.)*.

** Кош-теле — борошняні солодощі *(татар.)*.

*** Ошкеруче — знахар, цілитель, жрець *(татар.)*.

швидко розтоплює вихололу за день піч. Лаштує на сяке* табан** для Муртази, накладає на нього наїдки. Біжить у зимовий хлів, розпалює піч і там. Годує тварин, прибирає за ними. Веде лоша до Сандугач на вечірню годівлю. Доїть Кюбелек, проціджує молоко. Дістає з високих кіште*** чоловікові подушки, збиває (Муртаза любить спати високо). Нарешті можна піти до себе, у запічок.

Зазвичай на скринях сплять діти, а дорослим жінкам належить невелика частина сяке, відокремлена від чоловічої половини щільною чибилдик****. Утім п'ятнадцятирічна Зулейха, коли прийшла в дім Муртази, була такого маленького зросту, що Упириха в перший же день сказала, встромивши в невістку тоді ще яскраві жовтувато-карі очі: «Ця маломірка і зі скрині не впаде». І Зулейху поселили на великій старій скрині, оббитій бляшаними пластинами і блискучими опуклими цвяхами. Відтоді вона більше не росла — тож переселятися кудись не було потреби. А сяке повністю зайняв Муртаза.

Зулейха розкладає на скрині матрац, ковдру, стягує через голову кульмек і починає розплітати коси. Пальці не слухаються, голова падає на груди. Крізь півсон чує — грюкнули двері: повертається Муртаза.

— Ти тут, жінко? — питає з чоловічої половини. — Ну ж бо, затопи лазню. Мама помитися хоче.

Зулейха роняє обличчя на долоні. Лазня потребує багато часу. Та ще й Упириху мити... Де взяти сили? Ще хоча б кілька хвилин ось так посидіти, не рухаючись. І сили прийдуть... і вона встане... і затопить...

---

* Сяке — велика лавка, широкі нари *(татар.)*.

** Табан — стіл, поверхня, на яку кладуть наїдки; місце для вживання їжі *(татар.)*.

*** Кіште — полиця під стелею для складання постільних речей *(татар.)*.

**** Чибилдик — занавіска, полог *(татар.)*.

— Спати надумала?! На возі спиш, удома спиш. Мамина правда: ледащо!

Зулейха схоплюється.

Муртаза стоїть перед її скринею, в одній руці — гасниця з нерівним вогником усередині, широке підборіддя з глибокою ямкою посередині гнівно напружене. Тремтяча чоловікова тінь закриває півпечі.

— Біжу, біжу, Муртазо, — каже хрипким голосом.

І біжить.

Спочатку розчистити в снігу доріжку до лазні (зранку не чистила — не знала, що доведеться топити). Потім наносити води з криниці — двадцять відер, Упириха любить поплескатися. Розпалити піч. Сипнути горіхів бічурі за лаву, щоб не пустувала, не гасила піч, не підпускала чаду, не заважала паритися. Вимити підлогу. Замочити віники. Принести з горища сушених трав: череди — для обмивання жіночих і чоловічих потаємних місць, м'яти — для запашного пару; заварити. Розстелити чистий палас у лазничці. Принести чисту білизну — для Упирихи, для Муртази, для себе. Не забути подушки і глечик з холодною питною водою.

Лазню Муртаза поставив у кутку двору, за коморою і хлівом. Піч клав *за сучасним методом*: довго вовтузився з кресленнями в привезеному з Казані журналі, безгучно ворушив губами, водячи широким нігтем по жовтих сторінках; кілька днів укладав цеглини, раз по раз звіряючись із малюнком. Відтак на казанському заводі прусського фабриканта Дізе замовив за певними розмірами сталевий бак — і поставив його точно на призначений крутий уступ, гладко примазав глиною. Така піч і лазню топила, і воду гріла швидко, тільки встигай протоплювати, — диво, а не піч. Сам мулла-хазрет* приходив подивитися, потім замовив для себе таку саму.

---

* Хазрет — шанобливе звертання до духовної особи *(татар.)*.

Поки впорувалася зі справами, утома сховалася кудись глибоко, причаїлася, скрутилася клубком — чи то в потилиці, чи то в хребті. Невдовзі вилізе — накриє густою хвилею, зіб'є з ніг, утопить. Та коли це ще буде. А поки: лазня розігрілася — можна кликати Упириху митися.

Муртаза входив до матері без стуку, а Зулейсі треба було довго і гучно стукати ногами об підлогу перед дверима, щоб стара знала про її прихід. Якщо Упириха не спала, то відчувала тремтіння підлоги і зустрічала невістку суворим поглядом сліпих очниць. Якщо спала — Зулейха мусила негайно вийти і зайти пізніше.

«Може, заснула?» — сподівається Зулейха, старанно тупаючи біля входу в хату свекрухи. Штовхає двері, просовує голову в щілину.

Три великі гасові лампи в ажурних металевих підставках яскраво освітлюють простору кімнату (Упириха завжди запалює їх до вечірнього приходу Муртази). Відшкребені тонким ножем і натерті річковим піском до медового сяйва підлоги (Зулейха влітку всю шкіру на пальцях поздирала, начищаючи); сніжно-білі мережива на вікнах — накрохмалені так жорстко, що можна порізатися; у простінках — ошатні червоно-зелені тастимал* і овальне дзеркало, таке величезне, що якщо Зулейха ставала перед ним, то відбивалася вся, від маківки до п'ят. Великий підлоговий годинник виблискує бурштиновим лаком, латунний маятник вистукує час повільно і невблаганно. Трохи потріскує жовтий вогонь у високій, критій кахлями печі (її Муртаза топив сам, Зулейсі не дозволяли торкатися). Павутинно-тонка шовкова кашага** під стелею обрамляє кімнату, мов дорога рама.

---

* Тастимал — довгий вишитий рушник *(татар.)*.

** Кашага — підзор по краю стельової балки в хаті; мереживна облямівка карнизів *(татар.)*.

У почесному кутку — турі* — на масивному залізному ліжку з литою візерунчастою спинкою, потопаючи серед гір збитих подушок, сидить стара. Ноги її, в молочного кольору м'яких кота, розшитих кольоровою тасьмою, стоять на підлозі. Голова, зав'язана довгою білою хусткою по-бабськи — аж по клоччасті брови, тримається на обвислій мішком шиї прямо і твердо. Високі й широкі вилиці підпирають вузькі щілини очей, трикутні від косо навислих з боків зів'ялих повік.

— Так і померти можна, чекаючи, поки ти лазню розтопиш, — спокійно промовляє свекруха.

Рот її запав і зморщився, як стара гусяча гузка, зубів майже немає, але говорить чітко, виразно.

«Авжеж, помреш ти, — думає Зулейха, просочуючись у кімнату. — Ще на моїх похоронах про мене гидоту розповідатимеш».

— Та не сподівайся, я довго жити збираюся, — продовжує та. Відкладає убік яшмові чотки, намацує поруч потемнілий від часу костур. — Ми з Муртазою всіх вас переживемо, ми — міцного кореня і від хорошого дерева ростемо.

«Зараз про мій гнилий корінь скаже», — приречено зітхає Зулейха, підносячи старій довгу собачу ягу**, хутряний ковпак і валянки.

— Не те що ти, бруднокровка, — стара простягає вперед кістляву ногу, Зулейха обережно знімає з неї м'який, немов пуховий, кота і надягає високий жорсткий валянок. — Ні зростом, ні вродою не вдалася. Може, звісно, між ніг у тебе замолоду медом намазано було, але ж і це місце не дуже здоровим виявилося, га? Одних дівок на світ принесла — і то жодна з них не вижила.

---

* Тур — почесний кут, місце в хаті *(татар.)*.

** Собача яга — щось на зразок шуби, кожуха халатного крою.

Зулейха занадто сильно тягне за другий кота, і стара скрикує від болю.

— Ану легше, дівчисько! Я правду кажу, сама знаєш. Закінчується твій рід, худоребра, вироджується. Воно й правильно: гнилому кореню — гнити, а здоровому — жити.

Упириха спирається на костур, підводиться з ліжка й одразу стає вище від Зулейхи на цілу голову. Задирає широке, схоже на копито підборіддя, спрямовує білі очі в стелю:

— Всевишній послав мені нині сон про це.

Зулейха накидає ягу Упирисі на плечі, одягає хутряний ковпак, замотує шию м'якою хусткою.

Аллах Усемогутній, знову сон! Свекруха рідко бачила сни, але ті, що приходили до неї, виявлялися віщими: дивні, іноді моторошні, сповнені натяків і недомовленостей видіння, в яких майбутнє відбивалося розпливчасто і спотворено, як у каламутному кривому дзеркалі. Навіть сама Упириха не завжди могла розгадати їхній смисл. Через кілька тижнів або місяців таємниця неодмінно розкривалася — відбувалося щось, частіше — погане, рідше — гарне, але завжди — важливе, зі збоченою точністю відтворюючи картину напівзабутого на той час сну.

Стара відьма ніколи не помилялася. У тисяча дев'ятсот п'ятнадцятому, одразу після весілля сина, їй привидівся Муртаза, що бреде між червоних квітів. Розгадати сон не зуміли, та незабаром у господарстві сталася пожежа, дотла згоріли комора і стара лазня — і відгадку було знайдено. Через кілька місяців стара бачила вночі гору жовтих черепів з великими рогами і передбачила епідемію ящура, який викосив усю худобу в Юлбаші. Наступні десять років сни приходили суцільно сумні і страшні: дитячі сорочечки, що самотньо пливуть річкою; розколоті навпіл колиски; курчата, що потопають у крові... За цей час

Зулейха народила й одразу ж поховала чотирьох доньок. Страшним було і видіння про Великий голод у двадцять першому: свекрусі привиділося повітря, чорне, як сажа, — люди плавали в ньому, мов у воді, і повільно розчинялися, поступово втрачаючи руки, ноги, голови.

— Ще довго ми тут пітнітимемо? — стара нетерпляче стукає костуром і перша рушає до дверей. — Хочеш розпарити мене перед вулицею і застудити?!

Зулейха квапливо прикручує ґнотики в гасницях і поспішає за нею.

На ґанку Упириха зупиняється — на вулицю одна не виходить. Зулейха підхоплює свекруху під лікоть, — та боляче встромляє довгі вузлуваті пальці їй у руку, — і веде до лазні. Ідуть повільно, обережно переставляючи ноги по хиткому снігу, — хуртовина не вщухла, тож доріжка знову наполовину заметена.

— Це ти сніг у дворі чистила, чи що? — підсміхається кутиком рота Упириха в лазничці, дозволяючи зняти з себе засніжену ягу. — Воно й видно.

Хитає головою, скидає на підлогу ковпак (Зулейха кидається підбирати), намацує двері і сама входить в роздягальню.

Пахне розпареним березовим листям, чередою і свіжим вологим деревом. Упириха сідає на широку довгу лаву біля стіни і застигає в мовчанні: дозволяє себе роздягнути. Спочатку Зулейха знімає з неї білу хустку в важких намистинах великого бісеру. Потім просторий оксамитовий жилет із візерунчастою застібкою на животі. Намисто — разок коралів, разок перлів, разок скляних намистин, потемніле від часу важке моністо. Верхню цупку кульмек. Нижню тонку кульмек. Валянки. Шаровари — одні, другі. Пухові шкарпетки. Вовняні шкарпетки. Нитяні шкарпетки. Хоче вийняти з товстих складчастих мочок свекрухи великі сережки-півмісяці, але та кричить: «Не

торкайся! Ще загубиш... Чи скажеш, що загубила...». Персні з тьмяного жовтого металу на нерівних вузлуватих пальцях старої Зулейха вирішує не чіпати.

Одяг Упирихи, охайно розкладений у строго визначеному порядку, займає всю лавку — від стіни й до стіни. Свекруха уважно обмацує руками всі предмети — невдоволено піджимає губи, щось поправляє, розгладжує. Зулейха швидко скидає свої речі на кошик із брудною білизною біля входу і веде стару в парильню.

Ледве відчиняють двері — їх обдає гарячим повітрям, ароматом розпеченого каміння і розпареного лика. По обличчю і спині починає струменіти волога.

— Полінувалася нормально затопити, лазня-бо ледь тепла... — цідить стара, шкребучи боки. Забирається на найвищу леуке*, лягає на неї горілиць, заплющує очі — відмокати.

Зулейха присідає біля наготованих тазів і починає розминати відмоклі віники.

— Погано мнеш, — продовжує бурчати Упириха. — Хоч і не бачу, та знаю: погано. Ти ними соваєш у тазі туди-сюди, ніби ложкою суп помішуєш, а треба — місити, як тісто... І за що тільки Муртаза тебе, недбайливу, вибрав? Одним медом між ніг все життя ситий не будеш...

Зулейха, ставши навколішки, береться місити віники. Тілу одразу стає гаряче, обличчя і груди мокріють.

— Ото ж бо, — чується скрипучий голос зверху. — Хотіла мене нерозім'ятими віниками побити, нероба. А я не дам себе образити. І Муртазу мого — теж не дам. Аллах мені для того й дарував таке довге життя, щоб його від тебе захищати... Крім мене — хто заступиться за мого хлопчика? Ти його не любиш, не шануєш — лише прикидаєшся. Облуда, холодна

---

* Леуке — полиця в лазні *(татар.)*.

і бездушна, — ось ти хто. Я тебе відчуваю, ой як відчуваю...

А про сон — ні словечка. Паскудна стара буде мучити весь вечір. Знає, що Зулейсі не терпиться почути. Мучить.

Зулейха бере два просочені зеленуватою водою віники і піднімається до Упирихи на леуке. Голова входить у щільний шар палючого повітря під стелею, починає гудіти. В очах миготять різнокольорові піщинки, летять, пливуть хвилями.

Ось вона, Упириха, зовсім близько: простягається від стіни і до стіни, як широке поле. Горбисті старечі кістки стирчать вгору, столітнє тіло розсипалося між них химерними пагорбами, шкіра висить застиглими зсувами. І по всій цій нерівній, то посіченій ярами, то пишно здійнятій долині течуть, звиваються блискучі ручаї поту...

Парити Упириху належить з двох рук і обов'язково починаючи з живота. Зулейха спочатку обережно проводить віником, готуючи шкіру, потім починає хльоскати двома віниками попеременно. На тілі старої вмить з'являються червоні плями, чорне березове листя бризкає на всі боки.

— І парити не вмієш. Скільки років тебе вчу... — Упириха підвищує голос, щоб перекричати тягуче різке хльоскання. — Сильніше! Давай же, давай, мокра курко! Розігрій мої старі кістки!.. Зліше працюй, неробо! Розганяй свою рідку кров, може, загусне!.. Як же ти чоловіка свого любиш ночами, якщо така слабка, га? Піде, піде Муртаза до іншої, міцнішої і бити, і любити буде!.. Я і то дужче вдарити можу. Пар краще — бо інакше вдарю! Ухоплю за волосся і покажу, як треба! Я — не Муртаза, спуску не дам!.. Де ж твоя сила, курко? Ти ще ж не померла поки! Чи померла?! — стара вже кричить на все горло, піднімаючи до стелі спотворене гнівом обличчя.

Зулейха розмахується що є сили і рубає обома віниками, мов сокирою, по мерехтливому в тремтячому парі тілу. Прути верещать, розсікаючи повітря, — стара сильно здригається, по животу і грудях пробігають широкі червоні смуги, на яких темними зернами набухає кров.

— Нарешті, — хрипко видихає Упириха, відкидаючи голову назад на лавку.

В очах темніє, і Зулейха сповзає по східцях леуке вниз, на слизьку прохолодну підлогу. Відсапується, руки тремтять.

— Піддай-но ще пари — і берися за мою спину, — командує Упириха спокійно й діловито.

Слава Аллаху, митися стара любить внизу. Сідає у величезний, до країв наповнений водою дерев'яний таз, обережно опускає в нього довгі і плоскі мішки грудей, що висять до пупа, і починає милостиво простягати Зулейсі по одній руки й ноги. Та тре їх розпареною личаною мачулою і змиває довгі грудочки бруду на підлогу.

Настає черга голови. Дві тонкі сиві кіски, що тягнуться до стегон, потрібно розпустити, намилити і прополоскати, не зачепивши великі висячі сережки-півмісяці і не заливши водою незрячі очі.

Сполоснувшись у кількох відрах холодної води, Упириха готова. Зулейха виводить її в роздягальню і починає обтирати рушниками, гадаючи, чи відкриє їй стара свій таємничий сон. У тому, що синові вона все вже розповіла сьогодні, Зулейха не сумнівається.

Раптом Упириха боляче тицяє її в бік витягнутим уперед кострубатим пальцем. Зулейха зойкає і відхиляється. Стара тицяє вдруге. Утретє, вчетверте... Що це з нею? Перепарилася, чи що? Зулейха відскакує до стіни.

За мить свекруха заспокоюється. Звичним жестом вимогливо витягує руку, нетерпляче поводить паль-

цями, — Зулейха вкладає в них приготований заздалегідь глечик із питною водою. Стара сьорбає жадібно, краплі біжать по глибоких складках від кутиків рота до підборіддя. Потім розмахується і з силою жбурляє посудину в стіну. Глина дзвінко дзенькає, розлітаючись на друзки, по колодах повзе темна водяна пляма.

Зулейха ворушить губами в короткій беззвучній молитві. Та що це сьогодні з Упирихою, Аллах Усемогутній?! Оце так розходилася. Невже збожеволіла від віку? Зулейха перечікує недовго. Потім обережно наближається і продовжує одягати свекруху.

— Мовчи-и-и-ш, — осудливо промовляє стара, дозволяючи надіти на себе чисту спідню сорочку і шаровари. — Завжди мовчиш, німота... Якби хто зі мною так — я убила б.

Зулейха зупиняється.

— А ти не зможеш. Ні вдарити, ні вбити, ні полюбити. Злість твоя спить глибоко і не прокинеться вже, а без злості — яке життя? Ні, не жити тобі ніколи по-справжньому. Одне слово: курка... — І життя твоє — куряче, — продовжує Упириха, з блаженним зітханням відкидаючись до стіни. — Ось у мене було — справжнє. Я вже й осліпла, й оглухла, а все ще живу, і мені подобається. А ти не живеш. Тому й не шкода тебе.

Зулейха стоїть і слухає, притиснувши до грудей валянки старої.

— Ти незабаром помреш — уві сні бачила. Ми з Муртазою в хаті залишимося, а за тобою прилетять три вогняні фереште* і віднесуть прямо в пекло. Усе як є бачила: і як хапають вони тебе під руки, і як кидають на колісницю, і як везуть у прірву. Я стою на ґанку, дивлюся. А ти і тоді мовчиш — тільки мукаєш, ніби Кюбелек, і очиська свої зелені вирячила, витрі-

---

* Фереште — ангел *(татар.)*.

щилася на мене, як божевільна. Фереште регочуть, тримають тебе міцно. Клац батогом — і розверзається земля, зі щілини — дим з іскрами. Клац — і полетіли ви всі туди, і зникли в цьому димі...

Ноги слабшають, і Зулейха випускає з рук валянки, тулиться до стіни, повільно стікає по ній на тонкий палас, що ледь прикриває холод підлоги.

— Може, ще не скоро збудеться, — Упириха широко і солодко позіхає. — Сама знаєш: одні сни швидко збуваються, а інші — через місяці, я вже й забувати їх починаю...

Зулейха одягає стару абияк — руки не слухаються. Упириха це помічає, злостиво потішається. Потім сідає на лавку, спирається рішуче на костур:

— Я з тобою сьогодні з лазні не піду. Може, у тебе від почутого розум потьмарився. Хто знає, що тобі в голову прийде. А мені ще довго жити. Отож гукай Муртазу, нехай він мене додому веде і спати вкладає.

Зулейха, закутавши щільніше в кожух розпарене голе тіло, бреде до будинку, приводить чоловіка. Той убігає в роздягальню без шапки, не обтрусивши з валянок налиплий сніг.

— Що сталося, ені*? — підбігає до матері, обхоплює її руки.

— Не можу... — раптом знесиленим голосом шелестить Упириха, опустивши голову на груди синові. — Не можу більше...

— Що?! Що?! — Муртаза падає на коліна і береться обмацувати її голову, шию, плечі.

Тремтячою рукою стара якось розв'язує тасьми кульмек на грудях і тягне за комір. У відкритому розрізі, на світлому трикутнику шкіри темніє багряна пляма з великими чорними зернами запеченої крові. Синець тягнеться за розріз сорочки, вниз, до живота.

---

* Ені — мама *(татар.)*.

— За що? — Упириха згинає рот крутим коромислом, з очей її викочуються дві великі блискучі сльози і губляться десь в дрібно дрижачих зморшках на щоках; вона припадає до сина і безгучно трясеться. — Я ж нічого їй не зробила...

Муртаза схоплюється на ноги.

— Ти?! — ричить він глухо, свердлячи очима Зулейху і обмацуючи рукою стіну біля себе.

Під руку потрапляють пучки засушених трав, в'язанки мачулок — зриває, відштовхує. Нарешті в долоню лягає важка ручка мітли — він береться міцніше і замахується.

— Та не била я її! — придушено шепоче Зулейха, відскакуючи до вікна. — Ніколи, жодного разу пальцем не торкнула! Вона сама попросила...

— Муртазо, синку, не бий її, пожалій, — лунає з кута тремтячий голос Упирихи. — Вона мене не жаліла, а ти її — пожа...

Муртаза жбурляє мітлу. Держак боляче вдаряє Зулейху в плече, кожух падає на підлогу. Валянки скидає сама і прошмигує в парильню. Двері за нею з гуркотом зачиняються, гримить засув — чоловік замикає її зовні.

Припавши гарячим обличчям до маленького запітнілого віконця, Зулейха крізь танцюючу пелену снігу дивиться, як чоловік і свекруха двома високими тінями пливуть до будинку. Як засвічуються і гаснуть вікна на стороні Упирихи. Як Муртаза важко крокує назад до лазні.

Зулейха хапає великий черпак і занурює в таз із водою, який стоїть на печі і від якого піднімаються вгору густі клуби пари.

Знову гримить засув: Муртаза стоїть в отворі дверей в одному спідньому, в руці — та сама мітла. Робить крок уперед і зачиняє за собою двері.

Кидай в нього окропом! Прямо зараз, не чекай!

Зулейха, часто дихаючи і тримаючи перед собою черпак на витягнутих руках, відступає назад і впирається спиною в стіну, відчуваючи лопатками круту опуклість колод.

Муртаза робить ще один крок і держаком вибиває черпак з рук Зулейхи. Підходить, рвучко кидає її на нижню леуке — Зулейха боляче вдаряється коліньми і простягається на полиці.

— Лежи смирно, жінко, — каже він.

І починає бити.

Мітлою по спині — це не боляче. Майже як віником. Зулейха лежить смирно, як і велів чоловік, тільки здригається від кожного удару і дряпає нігтями леуке — тому б'є він недовго. Швидко вгамовується. Все-таки хороший чоловік їй дістався.

Потім вона його парить і миє. Коли Муртаза виходить до роздягальні охолонути, пере білизну. Самій вимитися вже немає сил — утома прокинулася, налила свинцем повіки, затуманила голову — сяк-так соває мачулою по боках і споліскує волосся. Залишається тільки вимити підлогу в лазні — і спати, спати...

Мити підлогу була з дитинства привчена навколішки. «Зігнувшись у поясі або присівши навпочіпки тільки ледарі працюють», — учила мати. Зулейха не вважає себе ледаркою — і зараз тре слизькі темні мостини, ковзаючи по них ящіркою: припавши животом і грудьми до самої підлоги, низько схиливши чавунну голову і високо піднявши зад. Її хитає.

Невдовзі парильню відмито, і Зулейха перебирається до роздягальні, розвішує вологі паласи на протягнутих під стелею кіште — нехай просохнуть, збирає черепки розбитого недавно глечика, береться драїти підлоги.

Муртаза все ще лежить на лавці — голий, закутаний у біле простирадло, відпочиває. Погляд чоловіка завжди змушує Зулейху працювати краще,

старанніше, швидше: нехай бачить, що вона непогана дружина, хоч і не вийшла зростом. Ось і зараз, зібравши рештки сил і розпластавшись по підлозі, вона несамовито возить ганчіркою по вже чистих дошках — туди-сюди, туди-сюди; мокрі пасма вибилися і бовтаються в такт, неприкриті груди соваються по мостинах.

— Зулейхо, — низько вимовляє Муртаза, дивлячись на голу дружину.

Вона розгинається в поясі, стоячи на колінах і не випускаючи з рук ганчірку, але сонних очей підняти не встигає. Чоловік обхоплює її ззаду і кидає животом на лавку, навалюється всім тілом зверху, дихає важко, хрипить, починає вдавлювати, втирати в жорсткі дошки. Він хоче любощів зі своєю дружиною. Та його тіло не хоче — розучилося слухатися його бажань... Нарешті Муртаза встає з неї і починає одягатися.

Навіть плоть моя тебе не хоче, — кидає не дивлячись і виходить із лазні.

Зулейха повільно піднімається з лавки, у руці — досі та сама ганчірка. Домиває підлогу. Розвішує мокру білизну і рушники. Одягається і бреде додому. Засмучуватися через те, що сталося з Муртазою немає сил. Страшне пророцтво Упирихи — ось про що вона буде думати, але завтра, завтра... коли прокинеться...

У будинку вже погасло світло. Муртаза ще не спить — дихає на своїй половині голосно і бадьоро, дошки сяке поскрипують під ним.

Зулейха навпомацки пробирається у свій закуток, тримаючись рукою за теплий шорсткий бік печі, не роздягаючись падає на скриню.

— Зулейхо-о-о, — голосно кличе Муртаза; голос — задоволений, ласкавий.

Вона хоче встати — і не може. Тіло киселем розтікається по скрині.

— Зулейхо!

Вона сповзає на підлогу, встає навколішки перед скринею, але відірвати від неї голову не виходить.

— Зулейхо, мокра курко, хутчіш-бо!

Вона повільно піднімається і, хитаючись, бреде на окрик чоловіка. Заповзає на сяке.

Муртаза нетерплячими руками спускає з неї шаровари (з досадою крякає — ото вже ледащо, ще не роздяглася!), кладе на спину, задирає кульмек. Його рване дихання наближається. Зулейха відчуває, як обличчя накриває довга, ще з ароматом лазні й морозу борода чоловіка, а щойно побита спина ниє під його вагою. Тіло Муртази нарешті відгукнулося на його бажання, і він поспішає виконати його — жадібно, сильно, довго, переможно...

Під час виконання подружнього обов'язку Зулейха зазвичай подумки порівнює себе зі ступкою, в якій господиня сильними руками збиває масло товстим і жорстким товкачем. Утім сьогодні ця звична думка не пробивається через нездоланний мур утоми. Крізь пелену сну вона ледве розрізняє придушені хрипи чоловіка. Невпинні поштовхи його тіла присипляють, мов розмірене погойдування воза...

Муртаза злазить із дружини, витираючи долонею мокру потилицю і відсапуючись; дихає втомлено і задоволено.

— Іди до себе, жінко, — штовхає її нерухоме тіло.

Він не любить, коли вона спить поруч із ним на сяке.

Зулейха, не відкриваючи очей, шльопає на свою скриню, але не помічає цього — вона вже міцно спить.

СТУКІТ У ВІКНО

Я помру?

За вікном гуде темно-блакитна хурделиця. Зулейха стоїть навколішки і волосяною щіткою чистить жупан Муртази. Жупан — головна окраса дому: стьобаний повстю, критий оксамитом, пахне міцним чоловічим духом, величезний, як його господар. Висить на товстому мідному цвяху, лисніє пишними рукавами, ніби милостиво дозволяє щуплій Зулейсі повзати довкола і зчищати краплі бруду з подолу.

Я скоро помру?

Бруд у Казані жирний, добрий. Зулейха там не бувала — жодного разу не виїжджала з Юлбаша, тільки якщо в ліс або на цвинтар. А хотілось би. Муртаза обіцяв колись узяти з собою. Нагадувати боялася, лише дивилася на нього щоразу під час зборів довгим поглядом спідлоба. Він підтягував упряж на Сандугач, підбивав підбором розхитані колеса — удавав, що не помічає.

Якщо помру — так і не побачу Казань?

Зулейха скошує очі на Муртазу. Той сидить на сяке і лагодить хомут. Пальці з бурими нігтями — жорсткі й міцні, як стовбури молодих дубів, — спритно протягують слизький шкіряний ремінь у дерев'яну основу. Щойно повернувся з міста — і одразу за роботу. Хороший чоловік, що й казати.

Якщо помру — він скоро одружиться з іншою?

Муртаза задоволено крякає: готово! Одягає хомут на могутню шию, перевіряючи міцність кріплення, — під крутим дерев'яним вигином здуваються товсті жили. Так, такий одружиться, і дуже швидко.

А раптом Упириха помилилася?

Щітка Зулейхи шарудить. Шурх-шурх. Шурх-шурх. Шамсія — Фіруза. Халіда — Сабіда. Перша і друга донька. Третя і четверта. Вона часто перебирає ці імена, мов чотки. Чотири смерті передбачила Упириха. Зулейха одночасно дізнавалася від свекрухи про свою вагітність і про майбутню смерть новонародженого. Чотири рази виношувала в утробі плід, а в серці — надію, що тепер Упириха помилилася. Проте щоразу стара мала рацію. Невже і зараз її правда?

Працюй, Зулейхо, працюй. Як там мама казала? Робота відганяє журбу. Ох, мамо, моя журба не слухається твоїх приказок...

У вікно стукають умовленим чином: три швидкі стуки, два повільні. Вона здригається. Здалося? І знову: три швидкі стуки, два повільні. Ні, не здалося, помилки бути не може: стукіт той самий. Щітка падає з рук, котиться по підлозі. Зулейха піднімає очі — зустрічає важкий погляд чоловіка. Алла сакласин*, Муртазо, невже *знову*?!

Він повільно знімає з шиї хомут, накидає на плечі кожух, суне ноги у валянки. За ним грюкають двері.

Зулейха метнулася до вікна, пальцями плавить кошлаті візерунки інею на шибці, оком припадає до дірочки. Ось Муртаза відчиняє ворота, борючись із хурделицею, що починалася. З вихору білих пластівців висовує морду темний кінь, запорошений снігом вершник нахиляється з сідла до Муртази, шепоче щось на вухо — і за мить знову розчиняється в хуртовині, ніби його й не було. А Муртаза йде назад.

Зулейха кидається на підлогу, намацує щітку, що покотилася, утикається носом у поділ жупана — не слід жінці виявляти зайву цікавість, навіть у таку мить. Протяжно виють двері, впускаючи свіже моroз-

---

* Алла сакласин — бережи, захисти нас (мене) Всевишній! *(татар.)*

не повітря. Важкі кроки чоловіка повільно пропливають за спиною. Погані кроки — повільні, втомлені, немов приречені.

Вона припала грудьми до холодної підлоги, обличчям — до м'якого жупана. Дихає дрібно, беззвучно. Чути, як голосно тріщить у печі вогонь. Зачекавши трохи, вона злегка повертає голову: Муртаза сидить на сяке в кожусі і засніженому малахаї, кущі брів зійшлися на переніссі, у них повільно гаснуть іскри великих білих сніжинок. Зморшка глибоким рівчаком пролягла впоперек чола, погляд — застиглий, неживий. І Зулейха розуміє: так, *знову*.

І Алла, що ж буде цього разу? Вона мружиться, опускає миттєво спітніле чоло до холодної мостини. Відчуває вологу на підлозі — вода? Сніг з валянок Муртази тане і розтікається по підлозі звивистими ручаями.

Зулейха хапає ганчірку і повзе навколішки, збираючи воду. Утикається тім'ям у тверді, немов залізні, ноги чоловіка. Обхоплює ганчіркою талу воду навколо, не сміючи підняти голови. На праву руку наступає великий колючий валянок. Зулейха хоче вирвати долоню, але валянок каменем притис пальці. Вона піднімає погляд. Жовті очі Муртази — зовсім поруч. У величезних, як вишні, зіницях танцюють відблиски вогню.

— Не віддам, — шепоче тихо. — Цього разу — нічого не віддам.

Кисле дихання обпікає обличчя. Зулейха відсувається. І відчуває, як інший валянок лягає на ліву руку. Хоч би пальці не віддушив — як же працювати без пальців...

— Що ж буде, Муртазо? — лепече вона жалібно. — Сказали? Нині — хліб здавати? Чи худобу?

— Твоє яке діло, жінко? — шипить у відповідь.

Бере її коси і намотує на кулаки. Очі Зулейхи — біля його гарячого рота. У густих коричневих щілинах між зубами блищать грудочки слини.

— Може, новій владі баб не вистачає? Зерно вже взяли, худобу теж. Землю захочуть — відберуть. А ось із бабами — біда. — Слина Муртази бризкає Зулейсі на обличчя. — Комісарам червоним топтати нікого.

Він затискає її голову коліньми. Ох і сильні у чоловіка ноги, дарма що весь сивий.

— Наказали зібрати всіх баб і здати голові в сільраду. Хто не послухається — в *калхус* запишуть. Навічно.

Зулейха розуміє нарешті, що чоловік жартує. Тільки не знає, чи потрібно посміхнутися у відповідь. За його різким важким диханням розуміє — не потрібно.

Муртаза відпускає голову Зулейхи. Прибирає валянки з її пальців. Встає і тугіше закутується в кожух.

— Продукти заховай, як завжди, — кидає коротко. — У сховок уранці поїдемо.

Бере з сяке хомут і виходить надвір.

Вона зриває з цвяха в'язку ключів, хапає гасницю, біжить на подвір'я.

Тривоги не було вже давно, і багато хто став зберігати продукти по-старому, у підпіллі й коморах, не ховаючи. Виявляється — даремно.

Комора була замкнена, на великому пузатому замкý налипнув слизький шар снігу. Зулейха намацує ключем отвір, провертає один раз, другий — замок знехочу піддається, розкриває рот.

Скупе світло гасниці висвітлює жовті, ретельно обстругані рублені стіни і високу стелю (там чорним квадратом зяє лаз на сінник), але не долітає до темних далеких кутків — комора простора, добротна, зроблена на віки, як і все в господарстві Муртази. Стіни обвішані інструментами: хижими серпами і лезами кіс, зубастими пилками і граблями, важкими рубанками, сокирами і долотами, тупорилими дерев'яними

молотками, гострими вилами і обценьками. Тут же — кінська упряж: старі й нові хомути, шкіряні вуздечки, заіржавілі й лискучі від свіжого масла стремена, підкови. Кілька дерев'яних коліс, довбане корито і блискучий на вигинах, новенький мідний леген* (спасибі Муртазі — привіз із міста кілька років тому). Зі стелі звисає потріскана дитяча колиска. Пахне затверділим на морозі зерном і холодним пряним м'ясом.

Зулейха пам'ятає часи, коли тугі щокаті мішки з хлібом височіли тут до стелі. Муртаза ходив між них — задоволений, милостиво усміхнений — і невтомно перелічував, кладучи долоню на кожен мішок трепетно, як на пишне жіноче тіло. Тепер не те...

Вона ставить гасницю на підлогу. Мішків — менше, ніж пальців на руках. І кожен — худий, зі в'ялими обвислими боками. Розсипáти зерно з одного мішка по кількох навчилися ще в дев'ятнадцятому, щойно до Юлбаша підступила тоді ще незнана, але щороку дедалі страшніша, як *албасти***, зажерливіша, як *дев****, ненаситніша, як *жалмавиз*****, — продрозкладка*****. Туго набитий мішок заховати важко, а знайдуть — усе зерно разом пропало. Натомість кілька худих — і сховати легше (по одному, в різних

---

* Леген — таз *(татар.)*.

** Албасти — жіночий демонічний персонаж у татарській міфології *(татар.)*.

*** Дев — злий дух, антропоморфний велетень *(татар.)*.

**** Жалмавиз — міфологічна карга-велетень, ненажера і людожерка *(татар.)*.

***** Продрозкладка, або продрозверстка — введена рішеннями Раднаркому СРСР система примусової заготівлі сільськогосподарських продуктів у 1918–1921 роках, що зобов'язувала селян здавати державі за твердими цінами надлишки (понад встановлені норми на особисті й господарські потреби) хліба та інших продуктів.

місцях), і розлучатися не так шкода. А ще — Зулейха могла тягати худі мішки без допомоги Муртази: хоч по одному, та впорається, сховає сама, поки він по сусідах ходить і з'ясовує, що до чого.

Якби не буревій — багато селян потягнулися б сьогодні ввечері до лісу. Там, під рятівним покровом ялинових лап і тріскучого хмизу, у кожного дбайливого господаря був свій сховок. І в Муртази теж був. Та в хурделицю — куди поїдеш? Одна надія — на милість небес. Дасть Аллах, до ранку ніхто не прийде.

Зулейха починає ховати зерно і продукти.

Кілька мішків заховала тут само, у коморі (підкоп у долівці під стіною вірно служить їм десять останніх літ). На сінник нести побоялася — там багато хто ховає. Мічені білою фарбою дорогоцінні мішки з посівним зерном поклала в потаємне дно сталевого бака для води в лазні.

Тепер — черга конини. Довгі, схожі на зморшкуваті пальці кінські кишки, щільно набиті темно-червоним пряним м'ясом, гронами звисають зі стелі. Ох і пахнуть! Зулейха втягує ніздрями терпкий солоний аромат кизилик*. Ковбасу ліпше ховати в такому місці, де запах не відчуватиметься. Улітку можна було б забратися на дах і рівними рядами вкласти на цегляний виступ усередині димаря — з м'ясом нічого не сталося б, тільки смачніше пахло б димом. Та зараз без Муртази не залізти, дах зледенів. Доведеться покласти в хаті, під мостиною, надійно замкнувши в товсті залізні ящики — від щурів.

Далі — горіхи. Тверді перекотисті кульки ліщини стукають всередині шкарлупок, як тисяча маленьких дерев'яних брязкалець, поки вона перетягує довгі вузькі мішки з комори в зимовий хлів, укладає на дно ясел і притрушує сіном. Корова і кобила байдуже ди-

---

* Кизилик — кінська ковбаса *(татар.)*.

вляться на суєту біля їхніх годівниць. Лоша визирає з-під черева Сандугач, косить допитливим оком на господиню.

Сіль, горох і морквяне борошно з підпілля Зулейха вкладає на широку полицю під дахом ну́жника, прикриває зверху дошками.

Мед у великих дерев'яних рамах, обгорнутий у тонкі зацукровані ганчірки, — піднімає на горище. Там само, під дошками стелі, ховає і засоленого гусака, і купи задубілої на морозі пастили.

Залишається заховати останнє: п'ять десятків перекладених м'якою соломою великих яєць, що ніжно біліють із глибини берестяного ту́еса*.

Може, все-таки не прийдуть?

Лихі гості, які почуваються на будь-якому дворі як у себе вдома; без дозволу забирають у господарів останні їстівні припаси і — найцінніше — ретельно відібране і дбайливо збережене посівне зерно на майбутню весну; без миті зволікання готові вдарити, вколоти багнетом, вистрілити в того, хто стане на шляху.

За чотирнадцять тривожних років Зулейха, ховаючись на жіночій половині від цих непрошених гостей, спостерігала крізь складки чаршау безліч облич: неголених і випещених, начорно засмаглих і аристократично блідих, із залізнозубими посмішками і строгими набундюченими мінами, які жваво розмовляли татарською, російською, українською і які похмуро мовчали про ті страшні істини, що були написані рівними квадратними літерами на їхніх тонких, потертих на згинах аркушах паперу, які вони раз у раз намагалися ткнути Муртазі в ніс.

У цих облич було багато імен, одне від іншого незрозуміліше і страшніше: хлібна монополія, продрозкладка, реквізиція, продподаток, більшовики,

---

* Туес, туесок — невеликий берестяний козуб з кришкою, ручний кошик із лубу або лози.

продзагони, Червона армія, радянська влада, ГубЧК, комсомольці, ДПУ, комуністи, уповноважені...

Зулейсі складно давалися довгі російські слова, значення яких вона не розуміла, тому називала всіх цих людей про себе — червоноординцями. Батько багато розповідав їй про Золоту Орду, чиї жорстокі вузькоокі емісари кілька століть збирали данину в цих краях і відвозили своєму нещадному ватажкові — Чингісхану, його дітям, онукам і правнукам. Червоноординці теж збирали данину. А кому відвозили — Зулейха не знала.

Спочатку вони забирали тільки хліб. Потім картоплю і м'ясо. А за часів Великого голоду, у двадцять першому, почали вигрібати геть усе їстівне, дочиста. І птицю. І худобу. І все, що знайдуть у домі. От тоді Зулейха і навчилася розсипати зерно з одного мішка по кількох.

Вони не з'являлися вже давно, Юлбаш заспокоївся. За часів зі смішною назвою «НЕП» селянам дали спокійно обробляти землю, дозволили брати наймитів. Здавалося, що життя, страхітливо накренившись, тепер знову вирівнюється. Тогоріч радянська влада несподівано прибрала знайомого усім селянам і тому нестрашного вигляду: головою сільради став колишній наймит Мансур Шигабутдинов, за́йда, який давно перетягнув за собою із сусіднього кантону* літню матір і жив із нею парубком — злі язики кепкували, що за все життя він так і не спромігся накопичити калим** на хорошу наречену; позаочі його прозивали Мансуркою-Реп'яхом. Кількох людей Мансурка загітував у свою *ящейку*, він зустрічався з ними вечорами, щось обговорював. Улаштовував збори і гаряче загукував сільських у товариство з дивною лячною

---

* Кантон — до середини 1930 року одиниця адміністративно-територіального поділу Татарської АРСР.

** Калим — викуп за наречену *(татар.)*.

назвою *калхус*, але його мало хто слухав — на зібрання ходила така само біднота, як і він.

І ось — знову: умовний стукіт уночі, як нервове биття хворого серця. Зулейха визирає у вікно: у сусідніх будинках горить світло — Юлбаш не спить, готується до приходу непроханих гостей...

Куди ж заховати ці яйця?! На морозі тріснуть — ні на горище, ні в сіни, ні в лазню не віднесеш. Треба ховати в теплі. На чоловічій половині не можна — червоноординці перевернуть там усе догори дриґом, таке вже було не раз. На жіночій? Ці іроди не посоромляться, обшукають усе і там. Може, в Упирихи? Непроханим гостям часто ставало не по собі від строгого незрячого погляду старої, і обшуки в хаті свекрухи зазвичай бували короткі, зібгані.

Зулейха обережно підхоплює важкий туес і вискакує в сіни. Немає часу довго тупцювати біля входу, питаючи дозволу увійти, — вона відчиняє двері, зазирає: Упириха спить, утробно хропучи і втупивши роздвоєне підборіддя в стелю, де химерними квітами розпустилися три світлі мереживні плями — гасниці горять на випадок, якщо Муртаза захоче сьогодні ввечері зазирнути до матері. Зулейха ступає через товсту колоду порога і прошмигує в запічок.

До чого ж хороша тут гостьова піч! Величезна, як будинок, крита гладкими, ніби скляними, кахлями (навіть з жіночого боку!), із двома глибокими котлами, якими ніколи не користуються, — один для приготування їжі, другий для кип'ятіння води — Зулейсі б такі! Усе життя мучиться з одним. Вона ставить туес на припічок, знімає кришку з котла. Зараз складе яйця, притрусить соломою — і шусть назад, до себе, ніхто й не помітить...

Щойно Зулейха кладе останнє яйце, зі скрипом відчиняються двері. Хтось важкий переступає поріг, натужно стогнуть мостини. Муртаза! Руку зводить

від несподіванки — шкаралупа ледь чутно хрумтить, і холодна слизька рідина повільно сочиться крізь пальці. Серце перетворюється на такий само в'язкий кисіль, як тріснуте в руці яйце, стікає по ребрах кудись униз, до похололого живота.

Вийти зараз? Зізнатися, що без дозволу проникла на половину свекрухи? Покаятися за розбите яйце?

— Ені — лунає низький голос Муртази. — Мамо.

Хропіння старої негайно захлинається і переривається. Сітка на ліжку протяжно скиглить — Упириха піднімає своє велике тіло, ніби почувши поклик сина.

— Жаним*, — каже вона тихо, хрипким спросоння голосом. — Душа моя. Ти?

Звук важко осілого тіла старої і глибоке зітхання Муртази повисають у довгій тиші.

Зулейха затамувавши подих, обережно витирає слизьку від яйця долоню об ребро котла. Обійнявши піч і завмираючи при кожному русі, робить кілька безшумних кроків у бік, тулиться щокою до теплих кахлів, вказівним пальцем відсуває складки чаршау. Тепер крізь щілину в запоні вона чітко бачить їх — матір і сина: Упириха сидить на ліжку — дуже прямо, як завжди, опустивши ноги на підлогу, Муртаза стоїть навколішки, уткнувши голену голову з проблисками сивої щетини в живіт матері і міцно обхопивши її велике тіло. Зулейха ніколи не бачила Муртазу уклінним. Якщо вийти зараз — не пробачить.

— Улим**, — порушує тишу Упириха, — синку. Відчуваю, щось сталося.

— Так, ені, сталося. — Муртаза каже, не відриваючи обличчя від материнського живота, через що голос його звучить тихо, ніби крізь подушку. — І давно. Якби ти тільки знала, що у нас коїться...

---

* Жаним — душа моя (пестливе звертання) *(татар.)*.

** Улим — сину мій, синку *(татар.)*.

— Розкажи старій матері все, Муртазо, хлопчику мій. Нехай я не чую і не бачу. Я все відчуваю — і зможу тебе втішити. — Упириха гладить сина по спині широко і спокійно, як пестять, заспокоюючи, розпалених коней після скачок.

— Як жити, мамо? Як жити?! — Муртаза треться чолом об коліна матері, глибше зариваючись у неї. — Грабують, грабують, грабують. Забирають усе. Коли вже не залишається у тебе нічого — хоч до праотців вирушай! — дають віддихатися. А оговтаєшся, піднімеш голову — знову грабують. Немає у мене більше сил, а в серця мого — терпіння!

— Життя — складний шлях, улим. Складний і довгий. Іноді хочеться сісти на узбіччі і витягнути ноги — нехай все котиться геть, хоч до самого пекла, — сідай, витягай, можна! Ти для цього до мене і прийшов. Посидь зі мною, відпочинь, переведи подих. — Стара каже повільно, протяжно, ніби співає або читає молитву під биття маятника в підлоговому годиннику. — Потім встанеш і підеш далі. А зараз — я відчуваю, як ти втомився, серденько моє, як сильно ти втомився.

— Сьогодні шепнули — знову щось готується. Хоч не прокидайся вранці. Народ думає: чи землю почнуть відбирати, чи худобу, чи все огулом. Зерно посівне сховали, а який толк — якщо землю відберуть? Де мені його сіяти — на картопляному городі?! Помру, зубами вчеплюся — не віддам! Нехай у куркулі запишуть — не віддам! Моє! — він б'є кулаком по ребру ліжка — те жалібно співає у відповідь тонким металевим голосом.

— Ти щось придумаєш, знаю. Посидиш зараз, поговориш зі мною — і придумаєш. Ти сильний, Муртазо, хлопчику мій. Сильний і розумний, як я була. — Голос старої теплішає, молодіє. — У-у-у-у, яка я була... Твій батько, як побачив мене, слину пустив аж до пояса і витерти за-

був, — так хотілося мене осідлати. Ви, мужики, як барани — кого трохи сильнішого від себе бачите, одразу хочете забити, затоптати, перемогти. Ото телепні!

Вона посміхається, сітка зморшок на обличчі тремтить, грає в ніжно-жовтому світлі гасниці. Муртаза дихає рівніше, тихіше.

— Казала я йому: не по собі яблуко рвеш, худоногий, зуби поламаєш! А він мені: у мене зубів багато. Я йому: життя довге, може і не вистачити — стережися! Куди там — лише розохотила кобеля... — Упириха глухо сміється, ніби кашляє.

— Того літа, коли грали в киз-куу*, Шакірзян тільки за мною і ганявся, як пес за тічною сукою. Фартух для киз-куу я мала найкрасивіший в Юлбаші — чорного оксамиту, бісером заквітчаний (усю зиму розшивала!). А по грудях... — стара притискає до запалих грудей шишкувату довгопалу руку, — ...моністо в два ряди. Батько мені свого аргамака-трилітку давав: скочу в сідло, намисто задзвенить — ніжно, заклично — тільки мене хлопці й бачили. Ой-йя-а-а-а... Шакірзян вже скаче-скаче, кобилу змилить, сам червоний від злості — а наздогнати не може.

Я як побачу вдалині горіховий гай — притримаю трохи аргамака, немов піддаюся. Батько твій і радий — женеться, як скажений, думає: ось-ось наздожене. А я біля самого гаю — хоп: підбори зведу, аргамак стрілою — уперед, Шакірзяну — лише пил в обличчя дістається. Прочхається — а я вже біля гаю розвернулася, камчу** з чобота дістала: тепер моя черга! А камча-бо — міцна, плетена, я на кінці ще навмисне вузол зав'язувала, щоб болючіше батожила. Ну, наздожену його, як водиться, відшмагаю досхочу: не зміг дівчину наздогнати — розплачуйся, отримуй!

---

* Киз-куу — кінна гра «Наздожени дівчину» *(татар.)*.

** Камча — кнут, батіг *(татар.)*.

Насміюсь, накричусь... Адже так ніколи й не наздогнав — жодного разу!

Упириха витирає тильним боком долоні сльозинки в кутиках очей.

— Ох і дісталося йому від мене того літа! Решту життя все пригадував: бив мене міцно, багато, і камчою теж. Зав'яже на ній вузол з кулак, огріє, як дубиною, — а я йому в обличчя сміюся: що, кажу, за мною повторюєш? Свого придумати — розуму не вистачає? Він — дужче злиться, сильніше б'є, аж задихається, за серце хапається... Так і не зумів мене зламати. Ну і де він тепер? Півстоліття черв'яків годує. А я два його життя прожила і третє почала. Сила — вона з неба дається.

Упириха прикриває білі очниці.

— Ти — в мене, синку, серденько моє. У тебе в жилах — моя кров. Під м'ясом — мої кістки. — Вона гладить сиві щетинки на голеній голові сина. — І сила в тобі — моя: зла, непереможна.

— Мамо, мамо... — Муртаза стискає тіло матері сильно і чіпко, як борець кереш* обіймає супротивника, а коханець — тіло жаданої жінки.

— Глянула уперше на тебе — тільце червоне, пальці зморшкуваті, очі ще сліпі — одразу зрозуміла, що мій. Нічий більше — тільки мій. Десятьох народила для чоловіка, а останнього — для себе. Недарма пуповина була з руку завтовшки. Повитуха твоя ледве ножем розпиляла. Не хоче, каже, синок від тебе відриватися. А ти й справді не хотів — присмоктався до грудей, учепився в них як кліщ. Так і не відривався — три роки пив мене, як теля, від грудей одні мішки залишилися. І спав зі мною: сам уже величезний, важкий, на сяке розкинешся зіркою, а долоньку — мені на груди, щоб нікуди від тебе не поділася. Шакірзяна навіть близько до мене не підпускав —

---

* Кереш — татарська національна боротьба.

кричав як різаний. Той лаявся страшно, ревнував. А чим би він тебе годував під час голоду, якби в мене тоді в грудях молока не було?!

— Ені, Ені... — повторює Муртаза глухо.

— Лихі були часи. Тобі вже три, їсти хочеш, як дорослий. Висмокчеш груди геть чисто,без залишку — скільки там було, молока того рідкого? Тобі на один зуб! — і мнеш її розлючено, рвеш зубами: ще хочу, ще. А там уже — порожньо. Хліба, просиш, дай. Який там хліб! До кінця літа всю солому з даху з'їли, всю сарану в окру́зі переловили, лобода була — ласощі. Та й де ж її було взяти, лободу? Люди божеволіли, тинялися лісом, мов шурале, кору зубами з дерев рвали. Шакірзян ще навесні в місто подався на заробітки, а я з вами чотирма — одна. Тобі-то хоч груди діставалися, а старшим — нічого...

Муртаза мукає щось невиразне, втискаючись у матір. Упириха бере його голову в долоні, піднімає і строго дивиться незрячими очима в обличчя сина.

— Навіть думати про це не смій, чуєш? Тисячу разів тобі повторювала — і скажу в тисячу перший: я їх не вбивала. Самі померли. Від голоду.

Той мовчить, лише дихає — шумно, зі свистом.

— Молока їм не давала — це правда. Усе, що було в мені, до останньої краплі, тобі залишала. Вони спочатку намагалися битися — силою хотіли в тебе груди відняти. Вони були сильніші за тебе. А я була сильнішою від них. І тебе образити не дала. Потім у них сили закінчилися, і ти став сильнішим. А вони померли. Усе. Більше нічого не було.

Упириха підтягує підборіддя до носа, зім'явши зморшки на обличчі, прикриває очниці трохи тремтячою рукою — у золотих перснях тьмяно мерехтять відображення гасових ламп.

— І чуєш, синку? Ми їх не їли. Ми їх поховали. Самі, без мулли, вночі. Ти просто був маленький і все

забув. А що могил їх немає, так у мене вже язик відсох тобі пояснювати, що того літа всіх ховали — без могил. По цвинтарях людожери табунами ходили, ледь побачать свіжу могилу — розриють і зжеруть небіжчика. Тож повір мені, повір нарешті, через півстоліття. Ті, хто чутки ці мерзенні про нас із тобою розпускав, уже давно самі землею стали. А ми з тобою — живемо. Мабуть, недарма Аллах нам таку милість посилає, га?

— Мамо, мамо, — Муртаза хапає її підняту руку і починає цілувати.

— Ото ж бо, — Упириха нахиляється до сина і накриває його зверху тілом, головою, руками. Дві худі білі коси лягають поверх спини Муртази, простягаються до підлоги. — Ти — найсильніший, Муртазо. Нікому тебе не перемогти, не зламати. І сон мій вчорашній про це був, сам знаєш. Якщо кому і судилося покинути цей дім чи цей світ, так не тобі. Твоя дрібнозуба дружина не змогла народити тобі сина і скоро пропаде в пеклі. А тобі так мало років — ти зможеш продовжити свій рід. Буде в тебе ще син. Нічого не бійся. Ми з тобою залишимося в цьому домі, серденько моє, і будемо жити ще довго. Ти — бо молодий. А я — бо не зможу залишити тебе одного.

Стає виразно чутно, як повільно і невблаганно б'ється в громадині підлогового годинника скрипуче механічне серце.

— Дякую тобі, мамо, — Муртаза важко підводиться з колін. — Піду.

Він гладить матір по обличчю, волоссю. Укладає в ліжко, збиває подушки, накриває ковдрою. Цілує обидві руки — у зап'ястки, потім у лікоть. Підкручує ґноти — стає темно. За ним гупають двері.

Невдовзі чутно напівсонне сопіння старої, яка на пишному ложі з повітряних перин і ковдр поринула назад до примарної країни сновидінь.

Зулейха притискає до себе руку з засохлими шматочками шкаралупи на долоні, беззвучно прокрадається до виходу і вислизає назовні.

Муртаза сидить навпочіпки біля печі і похмуро коле тріску. Жовті відблиски полум'я шастають по лезу сокири: вгору-вниз, вгору-вниз. Зулейха, перевалюючись качкою, ходить по заповітних мостинах над тайниками з припасами: чи не сильно скриплять?

— Стій, — голос у чоловіка хрипкий, наче тріснутий.

Зулейха злякано тулиться до поставлених одна на одну скринь біля вікна, рукою квапливо поправляючи мереживне каплау* (на покривалах тільки гостям сидіти дозволяється і чоловікові, звісно). Ох і злий він сьогодні, гнівливий — немов джин вселився. Хоч і сходив до матері, а не заспокоївся. Чекає червоноординців. Боїться.

— Вони за одинадцять років усі наші тайники вже напам'ять вивчили. — Сокира Муртази ріже поліно м'яко, як масло. — Захочуть — увесь будинок по колоді рознесуть, а що треба — знайдуть.

Гора білих трісок біля Муртази зростає. Куди стільки трісок? І за тиждень не витратити.

— Тільки й залишається гадати: корову візьмуть чи кобилу, — нарешті Муртаза розмахується і з усієї сили вганяє сокиру в чурбак.

— Орати скоро, — зітхає Зулейха боязко. — Нехай краще корову забирають.

— Корову?! — скидається чоловік негайно, немов обпікшись.

Дихання — різке, щільне, зі свистом. Так дихає бик перед тим, як кинутися на суперника.

Не підводячись із колін, Муртаза кидається до Зулейхи. Та зі страху відсахується. Алла сакласин...

---

* Каплау — покривало *(татар.)*.

Могутнім плечем Муртаза зрушує скрині — легко, немов картонні. Нігтями здирає мостину — аж застогнала. По лікоть занурює руку в дихаючу вологим холодом чорну діру — дістає плоский залізний ящик. Тьмяно дзвякає прихоплена морозом кришка. Муртаза квапливо засовує в рот довгу закарлюку кінської ковбаси, несамовито жує.

— Не віддам, — мукає з набитим ротом. — Цього разу — нічого не віддам. Я сильний.

Аромат конини пливе по кімнаті. Зулейха відчуває, як рот набухає солодкою слиною. Востаннє їла кизилик ще тогоріч. Вона бере з припічка свіжий коровай і простягає чоловікові: їж із хлібом. Той мотає головою. Його щелепи працюють швидко і сильно, як жорна в млині. Чути, як скриплять під міцними зубами пружні кінські жили. Блискучі нитки слини падають з відкритого рота на комір чоловікової кульмек.

Муртаза, не виймаючи ковбасу з рота, нишпорить рукою по кутах ящика. Дістає в напівтемряві ніжно-білу головку цукру, б'є по ній з усієї сили обухом сокири — виблискуючи на зламі гострими блакитними іскрами, відколюється великий шмат, — потім суне руку в одну зі скринь і знаходить гранчастий скляний флакон: щурячу отруту, що торік привіз із Казані. Поливає грудку цукру рідиною з флакона.

— Зрозуміла, жінко? — регоче.

Зулейха злякано задкує до стіни. Муртаза кладе просочений важкими тягучими краплями цукор на підвіконня, обтирає мокрі долоні об живіт. Милуючись, відкидає голову з кавалком кизилик у роті.

— Якщо прийдуть за худобою, коли мене не буде, — даси корові і кобилі. Зрозуміла?

Зулейха дрібно киває, притискаючись спиною до опуклих колод стіни.

— Зрозуміла?! — не почувши відповіді, Муртаза хапає її за коси і тицяє обличчям у підвіконня, де в ка-

люжі з гірким ароматом сохне цукор, схожий зблизька на великий, трохи підталий у теплі шмат льоду.

— Так, Муртазо! Так!

Він відпускає її, задоволено сміється. Сидячи на підлозі, сокирою відрубує кавалки кизилик і набиває ними рот.

— Нічого... — бурмоче крізь розмірене чавкання. — Не віддам... Я сильний... Нікому не перемогти, не зламати ...

І Алла, що страх із чоловіком робить... Зулейха, боязко озираючись, ховає подалі гранчастий флакон із рідкою смертю. Прибирає розкриту мостину, присуває скрині. Коли поправляє складки візерунчастого каплау поверх знову акуратно вибудуваної на звичному місці піраміди скринь (ніби й не було нічого), віконне скло вибухає сотнею дрібних скалок. Щось маленьке і важке влітає з вулиці, глухо стукає об підлогу.

Зулейха обертається. У вікні чорніє велика зірчаста діра, через яку в кімнату летять повільні волохаті сніжинки. Дрібні уламки скла, ніжно побрязкуючи, все ще обсипаються на підлогу.

Муртаза сидить на підлозі з набитим ротом. Між його розставлених ніг — камінь, загорнутий у щільний білий папір. Продовжуючи ошелешено жувати, Муртаза розгортає його. Це плакат: велетенський чорний трактор своїми великозубчастими колесами душить, мов тарганів, противних чоловічків, що розбігаються навсібіч. Один із них дуже схожий на Муртазу: стоїть, перелякано виставивши на сталеву махину трактора криві дерев'яні вила. Зверху падають важкі квадратні літери: «Знищимо куркуля як клас!». Зулейха не вміє читати, а по-російськи й поготів. Проте збагнула, що чорний трактор ось-ось розчавить крихітного Муртазу з його смішними вилами.

Муртаза спльовує кусень ковбаси на сяке. Ретельно витирає руки і губи зім'ятим плакатом, жбурляє

його в піч — і трактор, і неприємні чоловічки корчаться в помаранчевих язиках полум'я, за мить перетворюються на попіл — потім хапає сокиру і вибігає на вулицю.

Усевишній, на все твоя воля! Зулейха припадає до помережаного довгими тріщинами вікна. Муртаза вискакує на вулицю в розхристаному на грудях кульмек, з непокритою головою. Озирається, погрожуючи вихрастій хуртовині сокирою. Навколо — нікого. Слава Аллаху. Бо інакше зарубав би, гріх на душу взяв.

Зулейха сідає на сяке, підставляє розпашіле обличчя під пориви вітру з розбитого вікна. Це витівки Мансурки-Реп'яха і його обшарпанців з *ящейки*, не інакше. Не раз вони ходили по дворах, агітували в *калхус*, лаялися з народом. Плакатами весь Юлбаш пообліплювали. Вікна бити ще не наважувалися. А тепер ось — дочекалися. Мабуть, знають: щось готується. Шайтан їх візьми. За новим склом до сусіднього села їхати. Витрати які. І хата за ніч охолоне... Муртази все немає. Хоч би не перемерз — без кожуха в хурделицю. Щира правда — джин вселився...

Від несподіваної страшної думки Зулейха аж підскакує. Прожогом біжить з хати в сіни. Відчиняє двері на вулицю.

Муртаза і Кюбелек стоять посеред двору — лоб до лоба. Він ніжно гладить кучеряву коров'ячу морду, довірливо притулену до його обличчя. Потім дістає з-за спини сокиру і обухом гепає Кюбелек між великих вологих очей із довгими віями. Корова з тихим глибоким зітханням падає на землю, піднімаючи навколо себе щільну сніжну хмару.

Зулейха голосно кричить і скочується східцями ґанку — до Муртази. Той, не дивлячись, тицяє в її бік кулаком. Вона падає на спину — східці вдаряють по ребрах.

Свистить сокира. Щось гаряче порскає Зулейсі на обличчя — кров. Муртаза працює сокирою швидко і сильно, без зупину. Лезо з рівномірним стогоном входить у теплу плоть. Сичить повітря, вириваючись із легенів Кюбелек. Клекочучи і булькаючи, витікає кров із судин. Густа рожева пара огортає нерухому яловичу тушу, що швидко перетворювалася на шматки.

— Ось вам — реквізиції в шістнадцятому! — Муртаза перерубує кістки легко, мов гілки. — Продуктові армії у вісімнадцятому! Дев'ятнадцятому! Двадцятому! Ось вам зсипка! Ось вам продуктовий податок! Ось вам хлібні надлишки! Візьміть! Якщо! Зможете!

Біля дверей у хлів стає дибки Сандугач, нестямно іржe, б'є в повітрі важкими копитами, викочуючи білки оскаженілих очей. Лоша метушиться під ногами у матері.

Муртаза обертається до кобили: кульмек червона, у розхристаному комірі — густо парують груди, у руці — чорна від крові сокира. Зулейха піднімається на ліктях, ребра обпікають спину. Муртаза переступає через коров'ячу морду з вишкіреними зубами, з випавшим, чорнильно-синім гострим язиком — і прямує до Сандугач.

— Орати? Орати на кому будеш? — Зулейха кидається Муртазі на спину. — Весна скоро! Помремо з голоду!

Він намагається стягнути її із загривка, розмахує руками — свистить затиснута в правій руці сокира. Зулейха впивається зубами чоловікові в плече. Він скрикує і жбурляє її через себе — вона летить, земля і небо міняються місцями, потім ще і ще. Щось велике, тверде, з великими гострими кутами штовхає її в спину — ґанок? Вона перевертається на живіт і, не піднімаючись, швидко перебирає руками й ногами — видряпується на обмерзлі сходинки, прошмигує в дім.

Чоловік тупотить слідом. Двері грюкають різко, як удари пастушого батога, — одні, другі.

Зулейха біжить по кімнаті — під ногами дзенькають скалки з розбитого вікна, — заскакує на сяке, втискається в кут хати, прикривається подушкою, що трапилася під руку. Муртаза — уже поруч. Із бороди капає піт, очі — вирячені. Змахує рукою. Сокира зі свистом розсікає наволочку і напірник — подушка вибухає хмарою пташиного пуху. Легке біле пір'я вмить наповнює кімнату, зависає в повітрі.

Муртаза протяжно ухає і кидає сокиру — не в Зулейху, у бік. Лезо зблискує в повітрі і встромляється в різьблену лиштву.

Зверху повільною теплою хуртовиною падає пух. Муртаза тяжко дихає, витирає заліплений білим лисий череп. Не дивлячись на Зулейху, висмикує сокиру з лиштви і виходить геть. Під його важкими кроками скло хрумтить голосно, як лютневий наст.

Сніжинки залітають в хату через розбите вікно і змішуються з ширяючим пухом. Біла круговерть у хаті — ошатна, святкова. Зулейха обережно, намагаючись не порізатися, затикає розсіченою подушкою дірку в вікні. Бачить на сяке недогризок кінської ковбаси, з'їдає. Смачно. Хвала Аллаху, коли ще доведеться їсти кизилик. Облизує жирні солоні пальці. Йде на вулицю.

Увесь сніг біля ґанку — кольору соковитої, перетертої з цукром суниці.

У дальньому кутку, на тапчані біля лазні, Муртаза рубає м'ясо. Сандугач із лошам не видно.

Зулейха проходить у хлів. Так ось же вони обоє, в загороді. Сандугач вилизує дитинча довгим шорстким язиком. Слава Аллаху — живі. Вона гладить теплу оксамитову морду кобили, куйовдить лошаті лоскотно сторчкувату гривку.

А в дворі — тисячі сніжинок лягають на червоний сніг, вкривають його, перетворюють знову на білий.

ЗУСТРІЧ

Схован був у надійному місці. Усе, що придумував і робив своїми руками Муртаза, було добре і міцно — на два життя.

Сьогодні вони встали затемна. Поснідали холодним, виїхали з двору ще при світлі напівпрозорого місяця і останніх досвітніх зірок. До світанку дісталися. Небо з чорного вже стало яскраво-синім, а вкриті білим дерева налилися світлом, засяяли діамантовим блиском.

У лісі по-ранковому тихо, і сніг під валянками Муртази хрумтить особливо соковито — як свіжа капуста, коли Зулейха рубає її топірцем у діжі. Чоловік із дружиною пробираються по глибоких, вище коліна, щільних заметах. На двох дерев'яних лопатах, ніби на ношах, — дорогоцінний вантаж: мішки з посівним зерном, дбайливо примотані мотузками до держаків. Несуть обережно, захищаючи від гострих гілок і корчів. Якщо мішковина порветься — Зулейсі буде лихо. Знемігши від очікування червоноординців, Муртаза став зовсім скажений — зарубає її, як Кюбелек учора, і оком не моргне.

Попереду, між вкритих інеєм ялин, вже голубіє просвіт. Берези розступаються, дзвенять крихітними бурульками на нитяних гілках, відкривають широку, вбрану товстою ковдрою снігу галявину. Ось і крива липа з вузьким і довгим, як щілина, дуплом, поруч змерзлий кущ горобини — дійшли.

На липовій гілці — синиця. Синя грудка — скалкою неба, очі — чорним бісером. Не боїться, дивиться на Зулейху уважно, цвіринькає.

— Шамсія! — Зулейха посміхається і простягає їй руку в товстій хутряній рукавиці.

— Не базікай, жінко! — Муртаза жбурляє жменю снігу, і птах, пурхнувши в бік, відлітає. — Працювати прийшли.

Зулейха злякано хапається за лопату.

Починають розкидати замет під липою — невдовзі під ним проступають обриси невеликого темного горбика. Зулейха скидає рукавиці і швидко почервонілими від морозу руками розчищає його, гладить. Під холодом снігу — холод каменю. Нігті вишрібають снігові крихти з круглястої арабської в'язі, пальці розтоплюють лід у дрібних ямках ташкіля* над довгою хвилею літер. Зулейха не вміє читати, але знає, що тут викарбовано: Шамсія, донька Муртази Валієва. І дата: 1917 рік.

Поки Муртаза чистить могилу старшої доньки, Зулейха робить крок у бік, опускається на коліна і намацує під снігом ще один таш**, ліктями розкидує сніг. Онімілі пальці самі знаходять камінь, ковзають по зледенілих літерах: Фіруза, донька Мурта́зи Валієва. 1920 рік.

Наступний таш: Сабіда. 1924.

Наступний: Халіда. 1926.

— Ухиляєшся?! — Муртаза вже розчистив першу могилу і стоїть, спираючись на держак лопати, свердлить Зулейху очима: зіниці жовті, холодні, а білки́ — темні, мутно-рубінові. Зморшка посеред чола ворушиться, як жива.

— З усіма привіталася, — Зулейха винувато опускає погляд.

Чотири ледь похилі сірі камені стоять у ряд і мовчки дивляться на неї — низькі, заввишки з однорічну дитину.

— Допоможи ліпше! — Муртаза крякає і з усієї сили встромляє лопату в мерзлу землю.

---

* Ташкіль — система надрядкових і підрядкових знаків в арабському письмі *(татар.)*.

** Таш — камінь, могильний камінь *(татар.)*.

— І Алла, почекай! — Зулейха кидається до ташу Шамсії і припадає до нього руками.

Муртаза дихає невдоволено, шумно, але відставив лопату — чекає.

— Пробач нам, зірат іясе, дух цвинтаря. До весни не хотіли тебе турбувати — однак довелося, — шепоче Зулейха в круглясті візерунки літер. — І ти пробач, донько. Знаю, що не сердишся. Ти й сама рада допомогти батькам.

Зулейха підводиться з колін, киває головою: тепер можна. Муртаза довбає землю біля могили, намагаючись вставити лопату в ледве помітну, замерзлу щілину. Зулейха колупає лід палицею. Щілина поступово ширится, росте, піддається — і нарешті розкривається з протяжним тріском, оголюючи довгий дерев'яний ящик, з якого віє мерзлою землею. Муртаза дбайливо зсипає туди сонячно-жовте, дзвінке на морозі зерно, Зулейха підставляє руки під важкі розсипчасті струмені.

Хліб.

Спатиме тут, між Шамсією і Фірузою, у глибокій дерев'яній труні, — чекатиме весни. А коли запахне в повітрі теплом, коли розкриються і прогріються луки, знову ляже в землю — щоб уже прорости і піднятися зеленими сходами на ріллі.

Вирити сховок на сільському цвинтарі придумав Муртаза. Зулейха спочатку злякалася: турбувати мертвих – хіба не гріх? Чи не краще запитати дозволу мулли-хазрета? І чи не розсердиться дух цвинтаря? А потім погодилася — нехай доньки допомагають по господарству. Доньки допомагали справно — не перший рік стерегли до весни батьківські припаси.

Кришка ящика зачиняється. Муртаза закидає снігом розворушену могилу. Потім обмотує порожні мішки навколо держаків лопат, закидає на спину і прямує в ліс.

Зулейха присипає розриті таши — як вкриває ковдрою на ніч. До побачення, дівчатка. Побачимося навесні — якщо передбачення Упирихи не збудеться раніше.

— Муртазо, — тихо кличе Зулейха. — Раптом що — мене тут покладеш, із дівчатками. Праворуч від Халід — якраз вільно. Мені багато місця і не треба, сам знаєш.

Чоловік не зупиняється, його висока фігура миготить між березами. Зулейха тихо на прощання бурмоче щось каменю, натягує рукавиці на закляклі руки.

На гілці липи знову щебетання, в'юнка синьогруда синиця повернулася на своє місце. Зулейха радісно махає їй — «Шамсія, я знала — це ти!» — і рушає слідом за чоловіком.

Сани неквапливо їдуть лісовою дорогою. Сандугач форкає, підганяючи лошатко. Те радісно скаче поруч, то потопаючи тонкими ніжками в придорожніх заметах, то тицяючись горбоносою мордою в материнський бік. Учепився сьогодні за ними. І то правда: нехай звикає до поїздок у ліс.

Сонце ще не досягло полудня, а справу вже зроблено. Слава Аллаху, їх ніхто не помітив. Не сьогодні завтра віхола замете сліди на цвинтарі — як і не було нічого.

Зулейха сидить на санях, як зазвичай, спиною до Муртази. Потилицею відчуває, як тяжкі похмурі думки рояться в його голові. Сподівалася, що, заховавши зерно, чоловік трохи заспокоїться і велика зморшка на лобі, схожа на карб від сокири, розгладиться. Ні, зморшка не зникла, стала ще глибшою.

— Уночі йду в ліс, — каже він кудись уперед, звертаючись чи то до хомута на шиї Сандугач, чи то до кінського хвоста.

— А як? — Зулейха повертається і утикається жалібним поглядом у невблаганну спину чоловіка. — Січень же...

— Багато нас буде. Не замерзнемо.

Муртаза ще жодного разу не йшов у ліс. Інші чоловіки йшли — у двадцятому році, у двадцять четвертому. Збивалися в групи, ховалися по лісах від нової влади. Худобу забивали чи забирали з собою. Дружини з дітьми залишалися вдома — чекати і сподіватися, що чоловіки повернуться. Бувало, що поверталися, хоча частіше — ні. Кого червоноординці пристрелять, хто сам зникне безвісти...

— До весни не чекай, — продовжує Муртаза. — За матір'ю доглядай.

Зулейха дивиться на шорстку ніздрювату овчину, туго натягнуту між дужих лопаток чоловіка.

— Кобилу заберу. — Муртаза прицмокує, і Сандугач слухняно додає кроку. — Лоша можете з'їсти.

Малюк поспішає за матір'ю, кумедно викидаючи ноги то вперед, то назад — грається.

— Вона не переживе, — каже Зулейха спині Муртази. — Мати твоя не переживе, кажу.

Спина похмуро мовчить. Копита Сандугач глухо стукають по снігу. Десь у лісі глузливо тріщать сороки. Муртаза знімає з голови кошлатий малахай і витирає блискучий горбистий череп — від гладкої рожевої шкіри піднімається ледь помітна пара.

Розмову завершено. Зулейха відвертається. Жодного разу в житті вона не залишалася одна. Хто ж їй буде говорити, що робити і чого не робити? Лаяти за погану роботу? Захищати від червоноординців? Годувати, зрештою? А що ж Упириха — помилилася? І залишиться стара в будинку не зі своїм улюбленим сином, а з ненависною невісткою? І Алла, як же це все?..

Спів наздоганяє їх раптово, як порив вітру. Щойно у вухах звучало жалібне поскрипування полозів, а ось уже — упевнений чоловічий голос. Гарний, гли-

бокий, десь далеко в лісі. Слова російські, мелодія незнайома. Зулейха хоче послухати, але Муртаза чомусь метушиться, підганяє Сандугач.

Не ждіть рятунку ні від кого:
Ні від богів, ні від царів!
Позбудеться ярма тяжкого
Сама сім'я пролетарів*.

Зулейха добре розуміє слова пісні: вони хороші — про свободу і порятунок.

— Лопати заховай, — кидає їй Муртаза крізь зуби.

Зулейха квапливо кутає лопати мішками, зверху прикриває спідницями.

Сандугач біжить труським, але все ж недостатньо швидко — підлаштовується під нерівний біг лошати. І голос наближається, наздоганяє.

Скидаймо ж гніт, ганьбу і маску
Вже промінь щастя нам засяв.
Не треба прав без обов'язку
І обов'язку, що без прав!

Пісня працьовитої людини, вирішує Зулейха, — коваля або плавильника. Уже зрозуміло, що ця людина їде лісовою дорогою слідом за ними і скоро вигулькне з-за дерев. Яких він років? Напевно, молодий — у голосі багато сили, багато надії.

Чуєш: сурми заграли
Час розплати настав.
В Інтернаціоналі
Здобудем людських прав!

---

* Рядки «Інтернаціоналу». Тут і далі — переклад Миколи Вороного.

Удалині між дерев тремтять темні швидкі силуети. І ось уже невеликий кінний загін з'явився на дорозі. Попереду чоловік — сидить легко, прямо, здалеку зрозуміло: і не коваль, і не плавильник — воїн. Коли під'їжджає ближче, стає видно широкі зелені нашивки на сірій шинелі, на голові — гострий суконний шолом із бурою зіркою. Червоноординець. Саме він і співає.

Лиш ми, робітники, ми — діти
Святої армії труда,
Землею будем володіти,
А паразитів жде біда!

Аллах нагородив Зулейху гострим зором. У яскравому сонячному світлі вона розглядає незвично гладке для чоловіка обличчя червоноординця (ні вусів, ні бороди — як дівчина, одним словом). Очі під козирком шолома здаються темними, а рівні білі зуби — зробленими з цукру.

Тоді, як грім під час негоди,
Впаде на голову катів,
Нам сонце правди і свободи
Засяє в тисячах огнів.

Червоноординець уже зовсім близько. Мружиться від сонця, зморшки біжать із кутиків очей під довгі суконні вуха будьонівки. Посміхається Зулейсі, безсоромний. Вона опускає очі, як і належить заміжній жінці, ховає підборіддя глибше в шаль.

— Гей, господарю, до Юлбаша далеко? — червоноординець, не відводячи настирливих очей від Зулейхи, під'їжджає впритул до саней — вона відчуває гарячий солоний запах його коня.

Муртаза, не обертаючись, продовжує підганяти Сандугач.

— Ти глухий, чи що? — вершник легко стискає п'ятами крижі коня і в два стрибки обганяє сани.

Муртаза раптово б'є поводами по спині Сандугач, і та різко подає вперед, зіштовхується грудьми з конем військового. Кінь схвильовано іржe, оступається — і грузне задніми ногами в придорожньому заметі, місить сніг.

— Чи сліпий?! — голос червоноординця дзвенить від гніву.

— Злякався, мужичок, до мамки під спідницю поспішає, — кінний загін наздоганяє сани, і чорнявий чолов'яга з яскравим золотим зубом під сміхотливо піднятою верхньою губою зухвало нишпорить очима по санях. — Лякливий контингент!

Скільки ж їх тут? Як пальців на обох руках, не більше. Мужики міцні, здорові. Хто в шинелі, хто просто в кожусі, затягнутому на поясі широким рудим ременем. У кожного за спиною — гвинтівка. Багнети раз у раз зблискують на сонці, аж в очах рябить.

А одна — баба. Губи — брусницею, щоки — яблуками. У сідлі сидить рівно, високо піднявши голову і виставивши вперед груди — дозволяє собою милуватися. Навіть під кожухом видно: такі груди — на трьох би вистачило. Одне слово — кров з молоком.

Кінь червоноординця нарешті вибирається назад на тверду дорогу, і вершник хапає Сандугач за вуздечку. Сани зупиняються, Муртаза кидає віжки. На кінних не дивиться, ховає похмурий погляд.

— Ну? — грізно запитує червоноординець.

— Так вони тут по-руськи ні бельмеса, товаришу Ігнатов, — подає голос літній військовий із довгим шрамом через півобличчя.

Шрам білий і дуже рівний, як натягнута мотузка. Від шаблі, здогадується Зулейха.

— Ні бельмеса, значить... — червоноординець Ігнатов уважно оглядає кобилу, лоша, що сховалося в неї під черевом, і самого Муртазу.

Той мовчить. Малахай насунений на лоб — очей не видно. Кучеряві хмарки густої пари вилітають із побілілих ніздрів, вкриваючи волохатим інеєм вуса.

— Щось ти, брате, похмурий, — задумливо вимовляє Ігнатов.

— А його дружина вилаяла! — виблискує чорнявий золотим зубом, підморгуючи Зулейсі спочатку одним оком, потім другим. Білкú в нього каламутні, як вівсяна затірка, а зіниці дрібні, грудочками. У загоні сміються. — Татарочки — вони ой які суворі! Спуску не чекай! Так, зеленоока?

Зеленоокою її в дитинстві називав батько. Давно це було. Зулейха вже встигла забути, якого кольору в неї очі.

У загоні сміються голосніше. Десяток пар зухвалих і глузливих очей пильно роздивляється її. Вона вкриває вмить почервонілі щоки краєчком шалі.

— Суворі — та не дуже гарні, — ліниво кидає грудаста баба, відвертаючись.

— Куди вже їм до тебе! — улюлюкають червоноординці.

Зулейха чує, як хрипко й натужно дихає чоловік за її спиною.

— Відставити! — Ігнатов продовжує прискіпливо розглядати Муртазу. — Куди ж ти їздив спозаранку, господарю? Та ще й із дружиною. Дров не нарубав, бачу. Що загубив у лісі? Та не ховай-бо очей. Бачу, що все розумієш.

Голосно форкають у тиші коні, перебирають копитами. Зулейха не бачить — відчуває, як зморшка на лобі Муртази поглиблюється, врізається йому в череп, а ямка на підборідді дрібно дрижить, ніби поплавок над зачепленою на гачок рибою.

— А вони гриби під снігом копали, — чорнявий піднімає багнетом спідницю Зулейхи — з-під мішків видніються леза лопат. — Та не багато набрали! — підхоплює один із мішків на вістря багнета і трясе ним у повітрі.

Смішки в загоні переростають у заливчастий регіт. Кілька великих жовтих зерен падає з мішка Зулейсі на спідницю — і сміх уривається, як ножем зрізали.

Зулейха, дивлячись у поділ, скидає рукавицю і квапливо збирає зерна в кулак. Вершники мовчки об'їжджають сани, оточуючи. Муртаза повільно пересуває руку до заткнутої за пояс сокири.

Ігнатов кидає віжки літньому військовому і зістрибує на землю. Підходить до Зулейхи, обома руками бере її кулак і силою розтискає. Зблизька видно, що очі у нього зовсім не темні, а світло-сірі, як річкова вода. Гарні очі. А пальці — сухі, несподівано гарячі. І дуже сильні. Кулак Зулейхи піддається, розкривається. На її долоні — довгі, гладкі зерна, ніби медом світяться на сонці. Сортова посівна пшениця.

— Гриби, значить... — тихо каже Ігнатов. — А може, ти, куркульська гнидо, що інше в лісі копав?

Сидячи бовваном, Муртаза раптом різко повертається до саней і з ненавистю дивиться Ігнатову в очі. Придушене дихання клекоче в горлі, підборіддя ходором. Ігнатов розстібає кобуру на поясі і дістає чорний револьвер із довгим хижим стволом, наставляє на Муртазу, зводить курок.

— Не віддам! — хрипить Муртаза. — Цього разу — нічого не віддам!

Змахує сокирою. Дружно брязкають гвинтівки. Ігнатов натискає на спусковий гачок — гримає постріл, лісом котиться відлуння. Сандугач злякано іржe. З ялин падають сороки і з гучними криками шугають у гущавину. Тіло Муртази валиться в сани: ногами до кобили, обличчям вниз. Сани тяжко здригаються.

На Зулейху дивиться дюжина гвинтівок: чорні діри стволів під блискучими голками багнетів. Від револьвера піднімається синій димок. Гірко пахне порохом.

Ігнатов ошелешено дивиться на розпростерте в санях нерухоме тіло. Витирає рукою з револьвером верхню губу, прибирає зброю в кобуру. Бере випалу з рук господаря сокиру і з розмаху всаджує її в задок саней — за палець від голови Муртази. Потім заскакує в сідло, рвучко торкає коня і, не озираючись, щодуху мчить по дорозі вперед. Сніговий пил бризкає з-під копит.

— Товаришу Ігнатов! — кричить йому вслід військовий зі шрамом. — А з бабою ж що?

Ігнатов лише махає рукою: залиш!

— Ось тобі, зеленоока, і гриби, — випинає наостанок широку губу чорнявий.

Кіннотники поспішають за командиром. Загін обтікає сани, як хвилі — острів. Кожухи з кучерявими комірами, кошлаті шапки, сірі шинелі, червоні лампаси пропливають повз, несуться слідом за вершником у гостроверхій будьонівці. Невдовзі тупіт копит стихає. Зулейха залишається одна посеред безмовності лісу.

Вона нерухомо сидить, склавши руки на колінах і стискаючи в кулачку пшеничні зерна. Перед нею розкинулося могутнє тіло Муртази. Він вільно розметав руки й ноги, голову зручно повернув набік, розклавши довгу бороду по дошках. Спить, як зазвичай на сяке, — захопивши весь простір. Не поміститься поруч навіть маленька Зулейха.

Вітер перебирає верхівки дерев. Десь у лісі скриплять сосни. За кілька годин лоша, зголоднівши, знаходить губами материнське вим'я і смокче молоко. Сандугач умиротворено схиляє голову.

Сонце неспішно тягнеться небосхилом, потім повільно тоне у великих снігових хмарах, що наплива-ють зі сходу. Вечоріє. З неба жбурляє снігом.

Не дочекавшись звичного окрику господаря й удару віжок по крижах, Сандугач робить несміливий крок уперед. Потім другий, третій. Сани, голосно рипнувши, рушають з місця. Кінь крокує по дорозі в Юлбаш, поряд скаче веселе сите лоша. Місце візника порожнє, на передку лежать віжки. У санях, спиною до кобили, сидить Зулейха і дивиться незрячим поглядом на ліс, що лишається позаду.

На дорозі, де цілісінький день простояли сани, видніється невелика, завбільшки з паляницю, пляма густо-червоного кольору. На пляму падає сніг і швидко її засипає.

Пізніше, хоч і намагатиметься з усіх сил, Зулейха не зможе згадати, як доїхала до дому. Як залишила нерозпряжену кобилу в дворі, а сама вхопила Муртазу попід пахви і потягла до хати. Яке важке було величезне, неповоротке чоловікове тіло, як голосно стукали його п'яти об східці ґанку.

Вона збила йому подушки (вище, як він любить), роздягла, поклала на сяке. Сама лягла поруч. Вони пролежали так довго, усю ніч. Уже давно дотліло в печі поліно, яке кинув туди вранці Муртаза, дзвінко хруснули на морозі колоди вихололої хати. Уже тріснуло і посипалося з плоским скляним дзвоном розбите вчора вікно, і в голий квадрат хльоснуло злим вітром упереміш із колючками сніжної крупи. А вони все лежали, плече до плеча, і дивилися широко розплющеними очима на стелю — спочатку темну, потім щедро залиту білим місячним сяйвом, потім знову темну. Уперше Муртаза не гнав її на жіночу половину. Це було дуже дивно. Саме почуття безмірного подиву буде єдиним, що закарбується в пам'яті Зулейхи з тієї ночі.

А коли край неба тривожно зачервонів у передчутті морозного світанку, у ворота постукали. Стукіт — гуч-

ний, сердитий, настирливий. Так злостиво й невблаганно стукає втомлений господар, який повернувся додому і раптово виявив свій будинок кимось замкненим зсередини.

Зулейха чує шум — далекий, ледь вловимий, ніби крізь пухову перину. Та немає сил відірвати очі від стелі. Нехай Муртаза встане і відчинить. Не жіноча це справа — відчиняти двері ночами.

Засув на воротах брязкає, впускаючи непрошених гостей. Двір наповнюється голосами, іржанням коней. Кілька високих силуетів пропливають по ще темному двору. Гримнули двері в сінях, двері в хату.

— Ну й холод! Вимерли тут всі, чи що?

— Ану затопи піч! Задубнемо тут, до дідька.

Гупають ковані чоботи по мерзлих дошках. Мостини скриплять голосно, несамовито. Брязкає пічна заслінка. Чиркає сірник — різко запахло сіркою. Потріскує, розгораючись, вогонь у печі.

— Де ж господарі?

— Знайдемо, не бійся. Роззирнися поки.

Ґніт лампи блимає, спалахуючи, — по стінах танцюють криві чорні тіні, — і ось вже м'яке тепле світло наповнює хату. Над Зулейхою схиляється широконосе обличчя, добряче попсоване віспою. Голова сільради — Мансурка-Реп'ях. Тримає гасницю біля обличчя, через що круглі віспяні рубці здаються глибокими, ніби виїдені ложкою. Він діловито дивиться на Зулейху. Переводить погляд на змарніле обличчя Муртази, спантеличено розглядає чорну запечену пляму на його грудях, розгублено присвистує.

— Ми, Зулейхо, до чоловіка твого прийшли...

Біля рота Мансурки розквітає кучерява морозна хмарка. Він говорить російською з сильним акцентом, але жваво, складно. Краще, ніж Зулейха. Наловчився з червоноордин цями базікати.

— Вставай, порозмовляти треба.

Зулейха не знає, сон це чи яв. Якщо сон — чому світло так ріже очі? Якщо дійсність — чому звуки і запахи доносяться здалеку, немов із підпілля?

— Зулейхо! — голова трясе її за плече, спочатку легенько, потім сильніше. — Вставай, жінко! — голосно і зло кричить нарешті по-татарськи.

Тіло відгукується на знайомі слова, як кінь — на удар віжок. Зулейха повільно опускає ноги на підлогу, сідає на сяке.

— Ну ось, — Мансурка задоволено переходить знову на російську. — Товаришу уповноважений, готово!

У центрі хати, заклавши руки за ремінь і широко розставивши чоботи, стоїть Ігнатов. Не дивлячись на Зулейху, дістає з твердого шкіряного планшета зім'ятий аркуш паперу, олівець. Роздратовано озирається:

— Та що ж це таке?! Уже в котрому будинку — ні стола, ні лавки. Протокол як писати?

Голова квапливо плескає долонею по кришці верхньої скрині біля вікна:

— Ось, тут можна.

Ігнатов сяк-так влаштовується на скринях, лляна каплау під його великим тілом мнеться, сповзає на підлогу. Він зігріває диханням руки, слинить кінчик олівця, дряпає ним по паперу.

— Не прищепили ще соціалістичний побут, — вибачливим голосом мимрить Мансурка, притримуючи скрині, що так і норовили роз'їхатися вусібіч. — Язичники — що з них візьмеш.

На жіночій половині раптом — гуркіт розбитих горщиків, дзвін попадавших мідних тазів. Сполохано кудахчуть кури. Хтось голосно, усмак чортихається, плутаючись у складках чаршау, — і з-за них вискакує чорнявий у хмарі пташиного пуху і пір'я, під пахвами — по курці, що несамовито верещали.

— Оце так! Зеленоока! — радісно вигукує він, побачивши Зулейху. — Дозвольте-дозвольте! — Не

випускаючи тріпочучих курей з-під пахв, на ходу швидким рухом фокусника акуратно висмикує з-під Ігнатова мереживну павутину каплау. — А сриньки — пізніше заберу... — Під сердитим поглядом Ігнатова нарешті задкує до дверей і зникає, залишаючи після себе високий пір'яний вихор.

Ігнатов закінчує писати і з гуркотом кладе олівець на заповнений протокол:

— Нехай розпишеться.

Аркуш паперу на скрині біліє, мов складений тастимал.

— Що це? — Зулейха повільно переводить погляд на голову. — Мансурко, навіщо це?

— Скільки разів повторював: називати мене треба — товариш голова! Ясно? — Мансурка грізно задирає підборіддя, що просвічує крізь рудувату борідку. — Учиш їх новòму життю, учиш... Виселяємо вас... — Він невдоволено озирається на сяке, де темніє могутнє тіло Муртази. — ...Тебе. Як куркульський елемент першої категорії. Контрреволюційний актив. Партзбори затвердили. — Мансурка тицяє коротким пальцем у папір на скрині. — А хату забираємо під сільраду.

— Ти словами новими мене не плутай. Скажи толком, товаришу Мансурко, — що сталося?

— Це ти мені скажи! Чому в твого Муртази власність досі не колективна? Проти влади йдете, одноосібники?! Язик відсох вас агітувати. Корова — чому не в колгоспі?

— Нема корови.

— А кінь?! — Мансурка киває за вікно, де в дворі стоїть досі нерозпряжена Сандугач, а під ногами в неї в'ється лоша. — Двоє коней.

— Так то наші ж.

— Наші... — передражнює. — А млинок?

— Та як же без нього в господарстві? Згадай — скільки разів сам у нас позичав.

— Ото ж бо й воно, — мружить і без того вузькі очі. — Здача в оренду знарядь праці. Справжня ознака махрового, закоренілого, невиправного куркуля! — стискає миршаву руку в злий жилавий кулак.

— Вибачте-пробачте, — повернувшись, чорнявий висмикує з-під голови Муртази стопку подушок у розшитих наволочках (голова зі стуком падає на сяке), здирає з вікон фіранки, зі стін — рушники, на витягнутих руках виносить з хати величезний оберемок білизни, подушок, ковдр. Нічого не бачачи перед собою, стусаном відчиняє вхідні двері — аж ті жалібно зойкнули.

— Обережніше — не в себе вдома! — огризається йому вслід Мансурка. Ніжно гладить опуклі колоди, різьблені візерунки лиштв. Намацує на них глибоку зарубку від сокири і цокає язиком, нарікаючи. — Прикладай руку, Зулейхо, не тягни час, — зітхає по-дружньому, душевно, не відриваючи закоханого погляду від товстих, гладких, добротно законопачених колод.

У двері знову просовується голова чорнявого зі збуджено блискучими очима:

— Товаришу Ігнатов, там від корови це... одне м'ясо залишилося. Беремо?

— Під опис, — похмуро кидає Ігнатов і встає зі скрині. — Довго ми ще тут будемо... політпросвітництво розводити?

— Що ж ти, Зулейхо, — докірливо зводить рідкі брови до перенісся Мансурка. — Товариші по тебе аж із Казані приїхали. А ти затримуєш.

— Не підпишу, — промовляє вона в підлогу. — Нікуди не поїду.

Ігнатов підходить до вікна, стукає кісточками пальців по склу й киває комусь зовні. Мостини під його чобітьми тонко і довго стогнуть. На ковбасі стоїть — і не знає, думає Зулейха.

Невдовзі в хату ввалюється військовий зі шрамом. Від тривалого стояння на морозі його обличчя зробилося темно-червоним, а шрам — зовсім білим.

— На збори — п'ять хвилин, — вказує Ігнатов підборіддям на Зулейху.

Невгамовний чорнявий оглядає наостанок голу, немов нежитлову хату в пошуках непоміченої здобичі. Нарешті піддягає лезом багнета ляухе*, що висить високо над входом, — намагається зняти. Витіюване мереживо арабських літер тягнеться і морщиться під сталевим вістрям.

— Це в них замість ікон, — немов у бік, тихо кидає військовий зі шрамом.

— Молитися зібрався? — Ігнатов пильно дивиться на чорнявого, крила носа бридливо здригаються, — і виходить геть.

— Ну ось, а казали — язичники... — шморгає носом чорнявий, поспішає за командиром.

Понівечена ляухе залишається висіти на своєму місці. Мулла-хазрет одного разу пояснив Зулейсі смисл цього вислову: «Не личить душі вмирати інакше, як із волі Аллаха, за писанням і в означений час».

— Не підпишеш — так поїдеш, — каже Мансурка Зулейсі.

І багатозначно вказує на високу постать військового. Той прогулюється по хаті, роззираючись і зачіпаючи багнетом оголені жердини кіште під стелею.

Зулейха падає на коліна біля сяке, припадає лобом до холодної і жорсткої руки Муртази. Чоловіче мій, даний Всевишнім, щоб направляти, годувати і захищати, — що робити?

— А Муртазу поховаємо, як і годиться, за радянським звичаєм, — заспокоює голова, любовно по-

---

* Ляухе — настінний килимок з висловом із Корану *(татар.)*.

гладжуючи ретельно білені, шорсткі боки печі. — Ох і хороший же був господар...

Сталеве лезо торкається Зулейхи – підійшов військовий і легенько стукає багнетом по плечу. Вона хитає головою: не піду. Умить сильні руки підхоплюють її, піднімають у повітря. Зулейха дриґає руками й ногами, як вередлива дитина на руках у дорослого, з-під спідниць миготять шаровари, — проте військовий тримає міцно, до болю.

— Не чіпай! — кричить Зулейха з-під стелі. — Гріх!

— Сама поїдеш? Чи понести? — запитує звідкись знизу турботливий голос Мансурки.

— Сама.

Військовий обережно опускає Зулейху. Ноги приземляються на підлогу.

— Аллах тебе покарає, — кидає вона Мансурці. — Він вас усіх покарає.

І починає збирати речі.

— Тепліше одягнися, — радить Мансурка, підкидаючи дрова в піч і по-хазяйськи шуруючи в вогні кочергою. — Щоб не застудилася.

Невдовзі речі зв'язані у вузол. Зулейха туго замотує голову шаллю, щільно закутується в кожух. Бере з припічку загорнутий у ганчірку залишок короваю — в одну кишеню. З підвіконня отруєний цукор — в іншу. Біля вікна залишається лежати крихітна мертва тушка — мишеня поласувало вночі.

Готова в дорогу.

Зупиняється біля дверей і оглядає розорену хату. Голі стіни, неприкриті вікна, на брудній підлозі — кілька затоптаних тастимал. Муртаза лежить на сяке, втупившись загостреною бородою в стелю. На Зулейху не дивиться. Пробач мені, мій чоловіче. Не по своїй волі тебе залишаю.

Гучне тріщання тканини — Мансурка зриває чаршау, що відокремлювала чоловічу половину хати

від жіночої, і задоволено обтрушує долоні. Розбиті горщики, випотрошені скрині, рештки кухонного начиння безсоромно відкриваються погляду будь-якого вхожого. Який сором.

Зулейха, червоніючи від нестерпного сорому, опускає очі і вискакує в сіни.

У небі палає світанок.

Посеред двору височіє величезна купа начиння: скрині, кошики, посуд, інструменти... Чорнявий, пихкаючи від натуги, тягне з комори важку довбану колиску.

— Товаришу Ігнатов! Гляньте — брати?

— Дурень.

— Я думав — під опис... — ображається той, потім, зважившись, усе ж жбурляє колиску на самий верх купи. — Ото нажили добра — мамо, не печалься!

— Зате тепер усе — колгоспне, — Мансурка дбайливо підбирає загубленого кошика і акуратно кладе назад.

— Ага. Наше. Народне, — чорнявий широко посміхається і непомітно засовує в кишеню маленьке лляне каплау.

Зулейха спускається з ґанку, сідає в сани — за звичкою спиною до кобили. Застояна за ніч Сандугач підкидає голову.

— Зулейхо-о-о! — лунає раптом з дому низький хрипкий голос.

Усі обертаються до дверей.

— Небіжчик ожив, — голосно шепоче в тиші чорнявий і потайки дрібно хреститься, задкуючи до комори.

— Зулейхо-о-о! — знову долинає з дому.

Ігнатов піднімає револьвер. Колиска скочується з купи і торохкає об землю, з тріском розколюється на частини. Двері з протяжним скрипом відчиняються, в отворі — Упириха. Довга нічна сорочка майорить,

губи зло тремтять. Уперлася в гостей круглими білими очницями, в одній руці — костур, в іншій — нічний горщик.

— Де тебе шайтан носить, мокра курко?!

— От дідько, — переводить дух чорнявий. — Ледь не посивів.

— Диви — жива, стара відьма, — Мансурка витирає долонею піт із чола.

— Це ще хто? — Ігнатов засовує револьвер назад у кобуру.

— Мати його, — Мансурка розглядає стару, здивовано присвистує. — Їй років сто, не менше.

— Чому немає в списках?

— Так хто ж знав, що вона ще...

— Зулейхо-о-о! Ну дочекаєшся — Муртаза тобі покаже! — Упириха гнівно здіймає підборіддя, трясе костуром. Розгонистим жестом кидає вміст горщика перед собою. Виблискують блакитні дзвіночки на молочній порцеляні. Каламутна рідина летить влучним плювком — на шинелі Ігнатова розповзається велика темна пляма.

Військовий підкидає гвинтівку, але Ігнатов махає рукою: відставити! Мансурка квапливо відчиняє ворота, й Ігнатов, смикнувши обличчям, заскакує на коня, їде геть із двору.

— Взяти її? — кричить услід військовий.

— Тільки живих небіжчиків в обозі не вистачало! — долітає вже з вулиці.

— Що розсілася? — військовий заскакує в сідло і нетерпляче дивиться на Зулейху. — Рушаймо!

Спантеличено озираючись, вона перебирається на місце візника і бере в руки важкі віжки. Обертається на свекруху.

— Мій Муртаза шкуру з тебе здере! — хрипить з ґанку Упириха, і вітер розвіває худі мотузки її легких білих кіс. — Зулейхо-о-о!

Сандугач рушає з місця, лоша — слідом. Зулейха виїжджає з двору.

Чорнявий їде крайнім. Піднімає голову і бачить на створі воріт жовті обмерзлі черепи: скалить довгі рідкі зуби кінь, уперто вирячився чорними очницями бик, баран зігнув зміями хвилясті роги.

— Ні, все-таки язичники, — вирішує він і поспішає за іншими.

— Мій Муртаза тебе вб'є! Уб'є! Зулейхо-о-о! – долинає услід.

Мансурка-Реп'ях усміхається. Він замикає ворота зовні, ніжно поплескує долонею по міцних, добре підігнаних стулках (ні, засуви треба буде зробити міцніші!). І поспішає додому — виспатися. Це ж не жарти: п'ятнадцять дворів — за одну-бо ніч. Він ще не знає, що в засідці біля дому його чекають двоє — притиснуть до паркану, жарко дихнуть в обличчя і зникнуть, а він так і залишиться нерухомим мішком висіти на дошках, проколотий двома кривими серпами, вирячивши здивовані скляні очі в ранкове небо...

Сани Зулейхи вливаються в довгий караван з іншими розкуркуленими. Потік тече головною вулицею Юлбаша до околиці. Кіннотники з гвинтівками — по обидва боки. Серед них і пишнощока грудаста баба, яку зустріла вранці в лісі.

— Що, товаришу Ігнатов, — задерикувато кричить вона, оглядаючи Зулейху, — баб легше-бо розкуркулювати?

Ігнатов, не звертаючи уваги, риссю скаче вперед.

Ворота чоловікового будинку віддаляються, зменшуються, розчиняються в темряві вулиці. Зулейха вивертає шию і дивиться, дивиться на них, не в змозі відірватися.

— Зулейхо-о-о! — долітає звідти.

У вікнах по обидва боки вулиці — бліді обличчя сусідів із широко відкритими очима.

Ось і околиця.

Виїхали з Юлбаша.

— Зулейхо-о-о! — лунає ледь чутно голос.

Санний караван в'їжджає на пагорб. Розсип будинків Юлбаша темніє вдалині.

— Зулейхо-о-о! — виє вітер у вухах. — Зулейхо-о-о!

Вона повертає голову вперед. Із вершини пагорба розпростерта внизу рівнина здається велетенською білою скатертиною, по якій рука Всевишнього розкидала бісер дерев і стрічки доріг. Караван із розкуркуленими тонкою шовковою ниткою тягнеться за обрій, над яким урочисто сходить червоне сонце.

Частина друга

КУДИ?

У ДОРОГУ

Хороша баба.

Ігнатов їде в голові каравану. Часом зупиняється і пропускає загін уперед, пильно оглядаючи кожного — і понурих куркулів у санях, і своїх розчервонілих на морозі молодців. Потім знову обганяє — любить скакати першим. Щоб попереду — тільки широкий, манливий простір і вітер.

На бабу намагається не дивитися, щоб не подумала зайвого. А як не дивитися, якщо форми у неї такі, що самі в очі стрибають?! Сидить ніби не на коні — на троні. При кожному кроці погойдується в сідлі, круто згинаючи поперек і подаючи обтягнуті білим кожухом груди вперед, ніби киваючи і примовляючи: так, товаришу Ігнатов, так, Ваню, так...

Він підводиться в стременах, прискіпливо оглядаючи течію каравану з-під дашка долоні, — наче захищаючи очі від сонця. Насправді — прикриваючи погляд, який раз у раз неслухняно липне до Настасії. Так її звуть.

Сани пливуть, голосно поскрипуючи по снігу. Зрідка форкають коні, і біля вкритих інеєм морд химерними квітами виростають хмаринки пари.

Зухвалий на вигляд мужик із чорною кудлатою бородою править кобилою сердито й нервово. За його спиною — закутана по брови в хустку дружина, у руках — по пакунку-немовляті, і строката зграйка дітлахів. «Уб'ю!» — кричав чоловік, коли прийшли до нього в будинок, з вилами кидався на Ігнатова. Наставили гвинтівки на дружину з дітьми — одумався, охолонув. Ні, вилами Ігнатова не візьмеш...

Літній мулла тримає віжки невміло, вивернувши вовняні рукавиці. Видно: за все життя нічого важчого за книгу в руки не брав. Пружні завитки дорогої смушевої шуби лисніють на сонці. Таку шубу до місця не довезеш, байдуже думає Ігнатов: знімуть — або в розподільчому пункті, або ще де в дорозі. А нічого наряджатися — не на весілля їдемо... Дружина мулли важкою сумною купою сидить позаду. У руках — витончена клітка, загорнута попонкою: улюблену кішку з собою взяла. Дурепа.

Дивитися на наступні сани Ігнатову ніяково. Здавалося б: ну вбив мужика, залишив бабу без чоловіка. Не раз уже бувало. Той сам винен — кинувся з сокирою як скажений. Хотіли лишень дорогу запитати... Проте Ігнатова не відпускає якесь противне, ниюче в животі відчуття. Жалість? Дуже вже дрібна ця баба, тонка. І обличчя бліде, ніжне — немов паперове. Ясно: дорогу не витримає. З чоловіком, дивись, пережила б, а так... Виходить, ніби Ігнатов не тільки чоловіка — і її саму вбив.

Куркульню жаліти почав. Докотився.

Дрібна баба, проїжджаючи повз, піднімає погляд. Ох і зелені ж очиська, мати моя!.. Кінь б'є копитом, пританцьовує на місці. Ігнатов повертається в сідлі, щоб краще розгледіти — але сани вже минули. На задку чорніє смуга — глибока зарубка від сокири, залишена вчора Ігнатовим.

Він дивиться на цей слід, а потилицею вже відчуває наближення рудої кудлатої конячини, до гриви якої раз у раз схиляються пишні груди Настасії, що аж вириваються з-під одягу і кожним своїм рухом кричать на всю рівнину: так, Ваню, так, так, так...

Він придивився цю Настасію ще на зборах.

Мобілізовані новобранці зазвичай збиралися вранці у дворі, прямо під його вікнами: два дні слухали агітаційні промови і тренувалися з гвинтівками, на

третій — довідку в зуби і вперед, у підпорядкування співробітнику органів ДПУ з особливих доручень, на завдання. А наступного ранку у дворі вже нова партія. Багато добровольців приходило, усім праглося до правого діла долучитися. Жінки теж траплялися, хоча баби чомусь більше в міліцію записувалися. І правильно, ДПУ — чоловіча справа, серйозна.

Узяти Настасію, приміром. Як прийшла — уся робота у дворі зупинилася. Новобранці очі на неї вирячили, шиї звернули, як курчата дохлі, інструктора слухають упіввуха. Той і сам змучився, спітнів увесь, поки будову гвинтівки їй пояснював (Ігнатову з кабінету добре було видно). Сяк-так вивчили загін, спровадили на роботи, зітхнули з полегшенням. А спогад про красиву бабу солодким холодком у животі — залишився.

Того вечора Ігнатов не пішов до Ілони. Начебто всім хороша дівка — і не надто молода (вже бита життям, не горда), і не надто стара (ще приємно дивитися), і тілом доладна (є за що потриматися), і в рот йому дивиться, не намилується, і кімната у неї в комуналці велика, дванадцять метрів. Загалом, живи — не хочу. Вона йому так і сказала: «Живіть зі мною, Іване!». А ось виходить: не хочу!

Перевертаючись на жорсткому гуртожитському ліжку, він слухав хропіння сусідів по кімнаті й розмірковував про життя. Хіба не підлість це: думати про нову бабу, коли стара ще сподівається, чекає його, мабуть, подушки збиває? Ні, вирішив, не підлість. Почуття — вони на те й дані, щоб людина горіла. Якщо немає почуттів, перегоріли — то за попіл триматися, чи що?

Ігнатов ніколи не був бабієм. Статечний, видний, ідейний — жінки зазвичай самі придивлялися до нього, намагалися сподобатися. Та він ні з ким сходитися не поспішав і душею прикипати теж. Та й було в нього за життя цих баб — соромно зізнатися — на пальцях

однієї руки перелічити. Усе якось не до того. Записався у вісімнадцятому в Червону армію — і поїхало: спочатку Громадянська, потім басмачів рубав у Середній Азії... Дотепер, мабуть, по горах шашкою махав би, якби не Бакієв. Він на той час у Казані вже великою людиною став, із довготелесого рудого Михася перетворився на статечного Тохтамиша Мурадовича з солідним голеним черепом і золотим пенсне в нагрудній кишені. Саме він і повернув Ігнатова в рідну Татарію. Повертайся, каже, Ваню, мені свої люди конче потрібні, без тебе — ніяк. Знав, хитрун, як взяти. Ігнатов і купився — примчав додому виручати друга.

Так почалася його робота в Казанському ДПУ. Не сказати, щоб цікава (так, папірці всякі, збори, то те, то інше), але що вже тепер зітхати... Невдовзі познайомився з друкаркою з контори на Великій Проломній. У неї були повні похилі плечі і сумне ім'я — Ілона. Тільки зараз, у повні тридцять, Ігнатов уперше пізнав радість довгого спілкування з однією людиною — він навідувався до Ілони вже аж чотири місяці. Не те що закоханий був, ні. Приємно з нею було, м'яко — це так. А щоб *любити*...

Ігнатов не розумів, як можна любити жінку. Любити можна щось велике: революцію, партію, свою країну. А жінку? Та як взагалі можна тим самим словом виражати своє ставлення до таких різних величин — наче класти на дві шальки терезів якусь бабу і Революцію? Дурість якась виходить. Та хоч і Настасія — принадна, дзвінка, але ж все одно — баба. Побути з нею ніч, дві, від сили півроку, потішити своє чоловіче — і все, досить. Яка ж це любов. Так, почуття, вогонь емоцій. Горить — приємно, перегорить — розвієш попіл і далі живеш. Тому Ігнатов не вживав у мові слово *любити* — не паплюжив.

Уранці раптом викликає Бакієв. Дочекався, каже, ти, друже Ваню, справжнього завдання. Поїдеш в село

з ворогами революції воювати, їх там ще чимало залишилося. В Ігнатова аж серце похололо від радості: знову на коня, знову в бій! У підпорядкування дали йому кілька червоноармійців і загін мобілізованих. А серед них — у білому кожусі та на рудому коні — вона, вона, рідненька... Доля їх зводить, не інакше.

Перед від'їздом заскочив до Ілони, попрощався сухо. Та, відчуваючи холод у його очах, одразу в сльози: «Ви мене не любите, Іване?». Він розсердився, аж зубами скрипнув: «Люблять — мамки дітей!» — і геть від неї. А вона йому вслід: «Я чекатиму вас, Іване, чуєте! Чекатиму!». Театр влаштувала, одним словом.

Зовсім інше — Настасія. Ця не буде заламувати руки і зітхати. Ця знає, для чого мужикам баби потрібні, а бабам — мужики...

Ось вона проїжджає повз: посміхається широко, не соромлячись, дивиться прямо в очі. Гострими зубками стягує з пухкої долоні рукавицю, куйовдить ніжними пальцями гриву коня, перебирає пасма. Пестить.

Ігнатов відчуває, як раптові гарячі мурашки біжать від потилиці до шиї і нижче, за комір, стікають по хребту. Відводить погляд, хмуриться: не годиться червоноармійцю на посту про баб думати. Нікуди вона від нього не дінеться. І пришпорює коня, скаче на початок каравану.

Їхали довго. Бачили хвости інших караванів, що так само повільно і невблаганно тяглися безкраїми пагорбами колись Казанської губернії, а тепер Червоної Татарії, до столиці — білокам'яної Казані. Комусь, мабуть, маячив і їхній хвіст, проте Ігнатов цього не знав — озиратися не любив. Іноді проїжджали через села, і селяни виносили з будинків хліб, тицяли в руки понурим розкуркуленим у санях. Він не забороняв: нехай, менше казенних харчів у Казані з'їдять.

Залишився позаду ще один пагорб (Ігнатов уже збився їх рахувати, кинув). Раптом — у монотонному скрипі полозів — гучний крик чорнявого Прокопенка: «Товаришу Ігнатов! Сюди!».

Ігнатов повертається: рівна стрічка каравану розірвана посередині, немов ножем розрізана. Передня частина продовжує повільно рухатися далі, а задня зупинилася. Темні фігурки вершників метушаться в місці розриву, нервово гарцюють, махають руками.

Під'їжджає ближче. Ось вона, причина, — сани дрібної молодички з зеленими очима. Запряжена в них кобила стоїть, низько опустивши голову, а під черевом у неї прилаштувалося лоша: квапливо смокче материнське вим'я, стогне — зголодніло. Заднім не проїхати — дорога вузька, в одні сани.

— Кобила страйкує, — розгублено скаржиться Прокопенко, зводячи будиночком чорні брови. — Я вже її і так, і сяк...

Старанно тягне кобилу за вуздечку, але та струшує гривою, відфоркується — не хоче йти.

— Чекати треба, поки нагодує, — тихо каже жінка в санях.

Віжки лежать у неї на колінах.

— Чекають чоловіка додому, — жорстко відповідає Ігнатов. — А нам — їхати.

Зістрибує на землю. Дістає з кишені шинелі припасені для свого коня хлібні шкоринки, пересипані камінчиками великої сірої солі, суне впертій кобилі. Та шльопає чорними блискучими губами — їсть. Ото ж бо, гляди мені... Він гладить довгу, поросту жорстким сірим волоссям морду.

— Ласка — вона й кобилу бере, — під'їхала Настасія широко посміхається, збираючи в ямочки півкола щік.

Ігнатов тягне за вуздечку: давай, мила. Кінь дожовує останню шкоринку і норовисто опускає голову до землі: не піду.

— Її зараз не зрушиш, — подає голос мовчазний Славутський і задумливо тре довгу нитку шраму на обличчі. — Поки не нагодує — не піде.

— Отже, не піде... — Ігнатов тягне сильніше, потім різко смикає вуздечку.

Кінь жалібно іржe, показуючи криві жовті зуби, б'є копитом. Лоша квапливо смокче вим'я, косячи на Ігнатова темними сливами очей. Ігнатов з розмаху б'є кобилу долонею по крупу: пшла! Та іржe голосніше, мотає головою, стоїть. Ще раз по крупу: пшла, кажу! пшла, дідька за ногу! Коні поряд хвилюються, подають насторожені голоси, стають дибки.

— Та не піде, — уперто повторює Славутський. — Хоч до смерті забий. Тут така річ — мати...

От зарядив, офіцерська морда. Десять років як до Червоної армії переметнувся, а хід думок усе ще не наш, не радянський.

— Доведеться поступитися кобилі, га, товаришу Ігнатов? — Настасія піднімає брову, гладить шию свого коня, заспокоюючи.

Ігнатов хапає лоша ззаду за круп і тягне, намагаючись відірвати від вимені. Те дриґає ногами, мов сарана, і проскакує в кобили під черевом — на інший бік. Ігнатов валиться спиною в замет — лоша продовжує їсти. Настасія заходиться реготом, лягаючи грудьми на кудлату гривку своєї конячини. Славутський зніяковіло відвертається.

Ігнатов, чортихаючись, підводиться на ноги, обтрушує сніг із шолома, із шинелі, зі штанів. Змахує рукою до саней, що пішли вперед:

— Сті-і-ій!

І ось вже вершники скачуть навздогін голові загону: сті-і-ій! До команди — відпочива-а-ай!

Ігнатов знімає будьонівку, витирає розпашіле обличчя, зиркає на Зулейху сердито.

— Навіть кобили у вас — суцільна контрреволюція!

Караван відпочиває, чекаючи, поки півторамісячне лоша нап'ється материнського молока.

Коли на поля впав густо-синій вечір, до Казані ще лишалося півдня ходу. Довелося заночувати в сусідньому кантоні.

Місцевий голова сільради Денисов — кремезний мужик із міцною ходою досвідченого моряка — прийняв їх тепло, навіть радо.

— Готель вам організую — по вищому розряду. «Асторія»! Та що там, бери вище — «Англетер»! — пообіцяв він, щедро оголюючи в усмішці великі зуби.

І ось уже — барани оглушливо бекають, штовхаються, скачуть один на одного, трясучи звислими вухами і дриґаючи тонкими чорними ногами. Денисов, розчепіривши долоні, заганяє всіх у загін — за довгу ситцеву запону, що розділяє простір на дві половини. Останнє вертке ягня все ще гасає, дрібно стукаючи копитцями по дерев'яній підлозі. Голова нарешті хапає його за кучеряву шерстку і жбурляє до решти; задоволено озирається, штовхає чоботом пахучий баранячий горошок, гостинно розводить руки (в розрізі коміра видніються смужки тільняшки):

— А я що казав?!

Ігнатов задирає голову — роззирається. Яскраве світло гасниці висвітлює високу дерев'яну стелю. Довгі вузькі вікна — хороводом по колу купола. На темних, смолою запечених стінах — дрібні хвилі напівстертих арабських написів. Печерами зяють ніші, в яких ледь помітними світлими квадратами мерехтять сліди від нещодавно знятих ляухе.

Спочатку Ігнатов не хотів ночувати в колишній мечеті — ну його до дідька, цей осередок мракобісся. А тепер ось думається: і правда, чому б і ні? Молодець Денисов, розуміє. Що будівлі дарма простоювати?

— Місця всім вистачить, — продовжує нахвалювати голова, зашторюючи строкату чаршау. — Баранам на жіночій половині, людям — на чоловічій. Пережиток, звісно. Проте зручно — факт! Хотіли спочатку прибрати запону, а потім вирішили залишити. У нас тут, вважай, щовечора — гості.

Мечеть передали колгоспу недавно. Навіть гострий запах баранячого гною не міг перебити її особливого, застиглого по кутках, аромату — чи то старих килимів, чи то запилюжених книг.

Біля входу скупчилися змерзлі переселенці, злякано витріщаються на запону, за якою все ще ревуть і штовхаються барани.

— Розташовуйтеся, громадяни розкуркулені, — Денисов відкриває заслінку печі, підкидає кілька полін. — У мене колгоспниці теж спочатку боялися на чоловічу половину заходити, — змовницьки шепоче Ігнатову. — Гріх, кажуть. А потім нічого — звикли.

Мулла в каракулі першим входить у мечеть. Йде до високої ніші міхраба*, стає на коліна. Кілька чоловіків проходять слідом. Жінки все ще товпляться біля порога.

— Громадяночки! — весело кричить голова від грубки, і золотисті скалки вогню виблискують у його темних зіницях. — Ось барани — не бояться. Беріть приклад з них.

Із-за запони долинає у відповідь пронизливе бекання.

Мулла підводиться з колін. Повертається до переселенців і долонями подає запрошувальний знак. Люди несміливо входять, розсипаються уздовж стін.

---

* Міхраб (*араб.* Святилище) — напівкругла, багатогранна, рідше прямокутна в плані молитовна ніша в мечеті; вказує напрямок на Мекку, де розташована головна святиня мусульман — Кааба.

Прокопенко, присівши в кутку біля купи непотребу, розкопав там книгу і колупає нігтем красиву тканинну палітурку, прикрашену металевими візерунками, — до знань тягнеться.

— Книжки прошу не брати, — зауважує голова. — Аж надто для розпалювання хороші.

— Нічого не чіпатимемо, — Ігнатов суворо дивиться на Прокопенка, і той кидає книгу назад у купу, байдуже смикає плечем: не дуже й хотілося.

— Чуєш, уповноважений, — Денисов повертається до Ігнатова, — а солдатики твої баранчика на вечерю не вкрадуть? У мене що не караван із розкуркуленими, то вранці — нестача. За січень уже півотари — тю-тю! Факт.

— Колгоспне добро! Як можна?!

— Ну гаразд... — Денисов посміхається і жартівливо погрожує Ігнатову міцним вузлуватим пальцем у чорних плямах мозолів. — А то ж, буває, за всім і не додивишся...

Ігнатов заспокійливо плескає Денисова по плечу: не дрейф, товаришу! Це ж треба: колишній пітерський моряк (балтієць!) і ленінградський робочий (ударник!), тепер ось двадцятип'ятитисячник (романтик!) приїхав на заклик партії піднімати радянське село, — словом, наша людина за всіма статтями — а так погано думає про своїх...

Настасія ледачкувато-тягуче крокує по мечеті, розглядаючи переселенців, які тулилися по кутках. Стягує з голови кошлату папаху, і важка пшенична коса ллється по спині до ніг. Жінки охають (в мечеті, при чоловіках, при живому муллі — з непокритою головою!), затискають долонями очі дітлахам. Настасія підходить до розпашілої печі і закидає на неї кожух. Складки на гімнастерці тугими струнами тягнуться від високо піднятих грудей під широкий ремінь, схо-

плений на поясі так міцно, що здається ось-ось — задзвенить і лопне.

— Тут дітей покладемо, — каже Ігнатов, не дивлячись на неї. «Знову жалію?» — подумалося зло. І одразу ж заспокоїв себе: хоч і куркульські, а все ж — діти.

— Ой замерзну, — весело зітхає вона й забирає кожух.

— Давай-но я тобі сіна організую, красуне, — підморгує їй Денисов.

Дітвора, з метушнею і здушеними криками, сяк-так розміщується на широкій печі: хто зверху, хто поруч. Матері лягають на підлозі навколо, широким щільним кільцем. Решта шукають собі містечка уздовж стін — на розкиданому по кутках дранті, на уламках лавок і книжкових шаф.

Зулейха знаходить напівобгорілий шмат килима і влаштовується на ньому, прихилившись спиною до стіни. Думки в голові досі — важкі, неповороткі, як хлібне тісто. Очі — бачать, та ніби крізь завісу. Вуха — чують, та ніби здалеку. Тіло — рухається, дихає, та ніби не своє.

Увесь день вона думала про те, що пророкування Упирихи збулося. Однак яким страшним чином! Три вогненні фурії — три червоноординці — відвезли її з чоловікового двору в колісниці, а стара залишилася зі своїм обожнюваним сином в будинку. Те, чому Упириха так раділа і чого так прагла, здійснилося. Чи здогадається Мансурка поховати Муртазу поруч із доньками? А Упириху? У тому, що стара після смерті сина довго не протягне, Зулейха не сумнівалася. Аллах Всемогутній, на все твоя воля.

Уперше в житті вона сидить у мечеті, та ще й на головній — чоловічій — половині, недалеко від міхраба. Мабуть, і на це є воля Всевишнього.

Чоловіки пускали жінок у мечеть неохоче, лише по великих святах: на Уразу* і на Курбан**. Муртаза щоп'ятниці, міцно попарившись у лазні, рум'яний, з ретельно розчесаною бородою, поспішав у юлбаську мечеть на великий намаз, поклавши на поголений до рожевого блиску череп зелену оксамитову тюбетейку. Жіноча половина — у кутку мечеті, за щільною чаршау — по п'ятницях зазвичай пустувала. Мулла-хазрет наказував чоловікам передавати зміст п'ятничних бесід залишеним удома на господарстві дружинам, щоб ті не збивалися зі шляху і зміцнювалися в істинній вірі. Муртаза слухняно виконував наказ: прийшовши додому і сівши на сяке, чекав, поки на жіночій половині стихне шелест млинка чи брязкання посуду, і кидав через фіранку своє незмінне: «Був у мечеті. Бачив муллу». Зулейха щоп'ятниці чекала цієї фрази, адже вона означала набагато більше, ніж її окремі слова: усе в цьому світі йде як належить, усталений лад — непорушний.

Завтра — п'ятниця. Завтра Муртаза не піде в мечеть.

Зулейха знаходить поглядом муллу-хазрета. Той продовжує молитися, сидячи обличчям до міхраба.

— Вартовим зайняти пости, — командує Ігнатов. — Решті — спати.

— А якщо не хочеться, товаришу Ігнатов? — повногруда баба, яка так безсоромно оголила голову в храмі, роздобула оберемок сіна і стоїть, обіймаючи його.

— На світанку — підйом, — сухо відповідає той, і Зулейсі чомусь приємно, що командир такий суворий із соромітницею.

---

* Ураза, Ураза-байрам — мусульманське свято з нагоди завершення посту Ураза.

** Курбан, Курбан-байрам — мусульманське свято жертвоприношення.

Баба голосно зітхає, ще вище піднімаючи і без того випнуті вперед груди, кидає оберемок на підлогу недалеко від Зулейхи.

Чергові влаштовуються біля входу на перевернутій книжковій шафі, бадьоро виблискуючи багнетами в напівтемряві. «Від зорі і до зорі на вахті моряки зіркі!» — козиряє їм на прощання голова, бажає на добраніч переселенцям і баранам. Ігнатов дає знак — і гасниця втягує помаранчевий язичок, лише кінчик ґніту тліє в темряві ледь помітно.

Зулейха намацує в кишені хліб, відламує шматок, жує.

— Куди ти везеш нас, комісаре? — лунає в темряві звучний, співучий голос мулли.

— Куди партія послала — туди і везу, — так само голосно відповідає Ігнатов.

— Куди ж послала нас твоя партія?

— Запитай у всезнайки Аллаха, нехай шепне тобі на вушко.

— Дорогу витримають не всі. На смерть везеш, комісаре.

— А ти постарайся вижити. Або попроси в Аллаха швидкої смерті, щоб не мучитися.

Переселенці збуджено перешіптуються: куди? куди? — Невже до Сибіру? — А куди ж іще? Засилали — завжди туди. — А чи далеко це? — Сказав же мулла-хазрет: так далеко, що дорогу не витримати. — І Алла! Аби лише доїхати. — Правильно. Хто доїде — виживе...

Чергові дзвінко брязкають гвинтівками, заряджаючи їх перед сном. Шерех голосів стихає. Пічне тепло розповзається по мечеті, повіки наливаються втомою, змикаються — Зулейха засинає. Дружина мулли, випустивши з клітки улюблену сіру кішку, годує її з руки, роняючи великі сльози на м'яку смугасту спинку.

— Зулейхо-о-о! — голос Упирихи вчувається здалеку, ніби з підпілля. — Зулейхо-о-о!

Зараз, лечу, мамо, лечу...

Зулейха розплющує очі. Довкола, у густій напівтемряві, ледь розбавленій тремтливим світлом гасниці, сплять переселенці. Потріскує в печі вогонь, коли-не-коли сонно помекують у закутку барани. Вартові солодко дрімають, притулившись до стіни і похнюпивши голови на поникліе плечі.

Ух, здалося.

І раптом гучний шерех — зовсім близько. Уривчастий шепіт — чоловічий чи жіночий? — гарячий, швидкий, плутаний, упереміш із гучним частим диханням: на тому місці, де вчора влаштувалася на оберемку сіна безсоромна баба, темрява дрижить, хвилюється, дише. Рухається — спочатку повільно, потім швидше, різкіше, стрімкіше. Уже й не темрява — два тіла, укутані тінню. Щось здригається, хрипить, видихає глибоко і довго. І — здушений жіночий сміх: «Зажди-бо, скажений, загнав зовсім». Голос знайомий — це вона, пишнощока соромітниця. Зулейха, здається, бачить у пітьмі жовте волосся, розсипане важким снопом. Та дихає широко розкритим ротом, з полегшенням, голосно — ніби не боячись бути почутою. Схиляє голову на чиїсь груди, і обоє завмирають, затихають.

Зулейха напружує зір, намагаючись роздивитися обличчя чоловіка. І розрізняє два ока, що прозирають із пітьми: він давно й уважно дивиться на неї — Ігнатов.

— Салахатдін! — раптом лунає десь у глибині мечеті несамовитий крик. — Чоловіче мій!

Різко спалахує гасниця. Люди підхоплюються, озираються, плаче спросоння дитина, нявчить кішка під чиїмось ненавмисним чоботом.

— Салахатдін! — продовжує кричати дружина мулли.

Ігнатов, чортихаючись, вивільняється із пут русалчиного волосся Настасії, квапливо застібає ремінь, на ходу натягує чоботи. Біжить туди, де вже скупчилися щільною купкою переселенці.

Люди розступаються. На підлозі, спрямувавши сиву голову до міхраба і витягнувши довгі ноги з-під кошлатої шуби, лежить мулла-хазрет. Поруч на колінах, лобом у підлогу — ридає його величезна дружина. Відкриті очі мулли застигли і дивляться вгору, вилиці обтягло шкірою, зморшки, що біжать від носа до підборіддя, склали губи в бліду суху посмішку. Ігнатов піднімає погляд. У вузьких віконцях — тьмяне блакитне світло. Ранок.

— Усім збиратися, — каже він застиглим навколо людям. — Виїжджаємо.

І йде до виходу.

Настасія проводжає його поглядом, сидячи на оберемку сіна і заплітаючи розпущене волосся в товсту пшеничну косу.

Зібралися швидко. Тіло мулли вирішили залишити в кантоні для поховання. Шубу — Ігнатов наполіг — накинула на себе опухла від сліз дружина хазрета. Діти допомогли спіймати і посадити назад у клітку кішку, яка зі страху сховалася за грубкою.

Коли Зулейха вже сиділа на місці візника, тримаючи напоготові віжки, — чекали команди на виїзд, — до неї, озираючись, підскочив чорнявий і квапливо закинув у сани щось важке, біле, кошлате — ягня. Накрив мішковиною і притулив кривий палець до губ: тс-с-с...

Голосно, на весь двір, лунає: поїхали! Форкають коні, перегукуються конвоїри. І сани, як повільний косяк великих риб, тягнуться з двору.

Усміхнений голова Денисов стоїть біля воріт, проводжає.

— Ну, — каже йому Ігнатов дружньо, міцно тисне жорстку, як підошва, долоню, — тримайся, брате!

— Чуєш, Ігнатов, — той трохи зніяковіло поводить бровами, знижує голос. — А як вважаєш — якщо на мечеті червоний прапор повісити?

Ігнатов оглядає високу вежу мінарету з гострою, здійнятою в небо верхівкою, на якій темніє бляшана закарлюка півмісяця.

— Здалеку буде видно, — схвалює він. — Гарно!

— Усе-таки — будівля культу. Вінегрет якийсь виходить.

— У голові в тебе вінегрет, — Ігнатов поплескує по шиї нетерпляче гарцюючого коня. — А це — справжній колгоспний хлів. Зрозумів, ударнику?

Той посміхається, махає рукою: як не зрозуміти!

Ігнатов пропускає перед собою крайні сани, оглядає спорожнілий двір і скаче услід за караваном, бризкаючи з-під копит дзвінким ранковим снігом.

Коли село залишається далеко позаду, Зулейха обертається. Над тонкою свічкою мечеті вже в'ється гарячим вогником червоний прапор.

Голова сільради Денисов відпрацює в селі ще півроку. До весни він організує колгосп і добре, на совість, підніме відсоток колективізації у ввіреному йому населеному пункті.

Із релігією боротиметься від щирого серця, по-балтійськи: під час священного місяця Рамазан не раз організує агітаційну ходу навколо мечеті, особисто виступить опонентом трьох служителів культу на публічному диспуті «Чи потрібна релігійність у радянському суспільстві?», збере і спалить усі сільські Корани.*

На заздрість усім ще поки безмашинним сусіднім селам кантону роздобуде для свого колгоспу трак-

---

* Рамазан, Рамадан — місяць обов'язкового для мусульман суворого посту; є одним із п'яти стовпів ісламу.

тор «Комунар», ця подія стане вінцем його кар'єри на селі. Трактор зробився найціннішим і найпильнованішим об'єктом денисовського господарства.

Він виступить із новаторською ініціативою: перейменувати язичницьке свято Сабан-туй — Свято Плуга, що відзначається в татарських селах наприкінці весни, — на Трактор-туй. Ініціативу підтримають у центрі; на урочистості аж із Казані приїде делегація ЦВК і десант газетних кореспондентів. Однак свято зірветься через несправність самого трактора. Пізніше з'ясується, що місцева бабуся-абистай з доброї спонуки вирішила задобрити духа трактора і таємно згодувала мотору кілька яєць і хліб, що й спричинило поломку. Незадоволені товариші з ЦВК і кореспонденти поїдуть у Казань ні з чим, а кар'єра Денисова стрімко піде на спад.

Його відкличуть із села і відправлять додому. По поверненні до Ленінграда він знайде свою кімнату в комуналці намертво захопленою розплодженими сусідами. У відчайдушній затяжній боротьбі з кербудами за житлоплощу почне прикладатися до пляшки, і через кілька років його виселять із гуртожитку за пияцтво. У тридцять третьому році, під час паспортизації, Денисова як особу без прописки і просто запійного п'яницю вишлють із Ленінграда — спочатку за 101-й кілометр, потім в Усть-Цильму, а відтак і зовсім — під Душкачан, де його слід назавжди загубиться серед прибайкальских сопок.*

---

* Кербуд — скорочення: керівник будинку, зазвичай державного житлового.

КАВА

Хто ж не любить кави з маленької порцелянової філіжанки?!

Вольф Карлович ховає обличчя під ковдру, усе ще відчуваючи на лобі гарячий дотик сонячного променя. Ще одну-дві хвилини і — вставати. Справи не чекають.

Невдовзі в кабінет шумно увірветься Груня, несучи на старанно витягнутих руках тацю, а на ній — крихітна з димком філіжанка. Уранці — тільки кава і маленький шматочок шоколаду, ніякої їжі, від неї тяжчають думки і члени. Сам він встане і широким рухом розкриє портьєру, дозволяючи сонячному світлу залити кімнату. Груня прискіпливим поглядом окине синій мундир, що висить напоготові, обережно зніме з рукава неіснуючу порошинку (її сором'язлива шаноба до його форменого професорського одягу з роками стає дедалі сильнішою). І покотиться новий день: лекції, іспити, тисячі збуджених студентських облич...

Вольф Карлович енергійним помахом посилає ковдру на підлогу, пальці ніг намацують гладку прохолодну шкіру домашніх туфель. Портьєра, шурхочучи, відлітає в бік і відкриває знайомий з дитинства вид. Еркер в три високі вікна — як величезний живий триптих, в якому ось уже багато років зеленіють, цвітуть, облітають, вкриваються інеєм і знову цвітуть, відбиваючись у дзеркалі Чорного озера, старі гіллясті липи.

Зараз шибки вкриті тонкими морозними розписами. Januar, як сказав би батько, посилаючи щоранковий величний погляд за вікно, немов по-дружньому вітаючись із зимовим місяцем.

Раніше це був кабінет батька, і маленькому Вольфу не дозволяли бувати в ньому. Потайки він пробирався сюди і, забравшись за складки портьєри, розплющував ніс об холодне скло — милувався озером.

Тепер тут працює він сам. Навіть спати воліє саме тут, на жорсткому дивані біля старовинного батьківського секретера. На столі приготовлені перо і папір — хороші думки мають звичай прилітати ночами. Він уже й забув, коли востаннє ночував у спальні. Напевно, це було ще до початку ремонту.

Ремонтом завідувала Груня, як і всім, що відбувалося в старій професорській квартирі. Велика, кипуча, коса навколо голови — завтовшки з руку, а самі руки — завтовшки з ногу, Груня важкою солдатською ходою увійшла в цей будинок двадцять років тому, і Вольф Карлович миттєво капітулював, з покірливою радістю дозволив їй кермувати невеликим господарством, щоб з головою зануритися в п'янкий світ загадок людського тіла.

Професор Казанського університету в третьому поколінні, Вольф Карлович Лейбе був хірургом-практиком. Мав численну практику: люди місяцями чекали черги на операцію. Щоразу, заносячи скальпель над м'яким блідим тілом пацієнта, він відчував прохолодний трепет у самій глибині живота: *чи маю право*? Ніж торкався шкіри — і холодок перетворювався на тепло, розливався по членам: *не маю права не спробувати.* І намагався: вів уявний діалог із покривами шкіри, м'язовими і сполучними тканинами, через які пробирався до мети, шанобливо вітав внутрішні органи, шептався з судинами. Він *розмовляв* із тілами хворих за допомогою скальпеля. І тіла відповідали йому. Про свої *діалоги* нікому не розповідав — з боку це могло здатися схожим на душевну хворобу.

І друга таємниця була у Вольфа Карловича: його донезмоги, до сверблячки в кінчиках пальців, хвилювала таємниця людського народження.

Замолоду, зачарований лекціями легендарного професора Феноменова, він навіть хотів залишитися працювати на кафедрі акушерства і жіночих хвороб. Батько відмовив («Усе життя — у селянок пологи приймати?»). Юний Вольф підкорився — пішов на кафедру благородної хірургії.

Уже ставши хірургом і препаруючи в анатомічному театрі ніким не затребувані тіла жебраків і повій, доставлені з поліцейської дільниці як навчальні трупи, він іноді виявляв у жіночому лоні маленький плід. Ці знахідки щоразу вводили його в стан непевного хвилювання. Виринала безглузда думка: а раптом це крихітне звірятко зі зморшкуватою мордочкою і карикатурно дрібними кінцівками — живе?

Hic locus est ubi mors gaudet succurrere vitae, свідчив напис над круглою будівлею університетського анатомічного театру. *Це місце, де смерть із радістю допомагає життю.* Так воно і було. Ненароджені немовлята в утробах зарізаних із ревнощів сонечок і випадково убитих у бандитських перестрілках мусічок жадали відкрити Вольфу Карловичу свої маленькі таємниці — їхні тонкі голоси постійно роїлися в голові, шепотіли, бурмотіли, іноді кричали.

І він здався. У тисяча дев'ятисотому році, на рубежі століть, у віці двадцяти п'яти років здійснив свою першу гістеротомію. На той час на його рахунку було вже кілька десятків розтинів черева, і ця нова операція — *кесарів розтин* — не була для нього чимось особливо складним. Утім цілком особливим було відчуття після: одна річ — вирізати з утроби хворого слизький кривавий шмат пухлини і жбурнути його в таз; зовсім інша — дістати живе, тремтливе немовля.

Операція минула блискуче. Потім — ще одна, і ще. Слава про молодого хірурга «від Бога» полетіла по Казанській губернії. Так він і жив: клінічною хірургією займався для батька, гінекологією (трохи ніяковіючи і не афішуючи) — для себе.

До речі, коли він востаннє оперував? Вольф Карлович замислюється. Здавалося б — нещодавно, а згадати точну дату або предмет операції — важко. Викладання забирає так багато сил і часу, що деякі події стираються з пам'яті. Треба буде запитати у Груні.

Вольф Карлович бере з підвіконня лійку і поливає пальму. Це єдине, що Груні забороняється робити в будинку. Цей полив — особливий ритуал: коли професор напуває пальму, він заспокоюється. Величезне дерево з блискучим м'ясистим листям у дерев'яній діжці на підлозі — його повний ровесник. У день його народження, п'ятдесят п'ять років тому, батько посадив у діжку кісточку і забув про неї — а через місяць із подивом виявив упертий кремезний паросток. Пальма росла і поступово перетворилася на високе могутнє дерево, щоправда, жодного разу не квітувала. День, коли воно зацвіте, стане для Вольфа Карловича святом.

З гуркотом розчиняються двері — до кімнати вривається Груня: шумно і невблаганно, мов летить по рейках паротяг. «Доброго ранку», — вимовляють її пухкі, яскраво напомаджені губи. Отже, ранок і справді — добрий. Як і день попереду.

Кімнату наповнює запах гречаної каші з цибулею.

Груня ставить на краєчок столу срібну тацю з маленькою порцеляновою філіжанкою.

— Будь ласка, попросіть робочих почати свій бедлам пізніше, — Вольф Карлович благально посміхається, стоячи біля пальми. — Хочу попрацювати в тиші.

Груня мовчки киває високою зачіскою з товстих, корабельними канатами перевитих кіс.

— І коли ж... — Вольф Карлович дбайливо перебирає гладке прохолодне листя, — ...коли ж закінчиться цей нескінченний ремонт?

— Скоро, — вимовляє Груня низьким голосом, прямуючи до виходу. — Недовго чекати залишилося.

— І ще. Груню...

Та зупиняється біля дверей, обертається.

— Ви не згадаєте: коли я востаннє оперував? Якось вилетіло з голови...

Груня збирає в складки низький лоб.

— Навіщо вам?

Вольф Карлович знічується під її грізним поглядом.

— Почуваюся незатишно, коли не можу згадати такий простий факт своєї біографії.

— Піду згадувати, — Груня рішуче киває, ніби бучає повітря перед собою, і виходить.

Через відкриті двері в кімнату доноситься брязкання посуду, збуджені жіночі голоси і дитячий плач.

— Я ж просив тиші! — Вольф Карлович мученицьки прикладає долоню до чола.

Груня йде на кухню по сніданок для себе і Степана.

Три величезні вікна без штор. Мотузки з білизною поділяють простір на два нерівні трикутники. Шість столів — хороводом, по стінках. Шість гасових ламп — на столах. Шість пузатих комодів. Загалом кімнат у квартирі сім, але у Вольфа Карловича немає свого стола. Ну і гасниці, значить, теж немає.

Побачивши Груню, жінки, які щось так гаряче обговорювали, притихають, розходяться по своїх кутках. Стає чітко чутно, як у когось на сковороді шкварчить яєчня. Груня береться рукою за мотузку для білизни і зрушує по ній ретельно розвішані простирадла, зминає їх в гармошку.

— Казала: мою половину не займати, — вимовляє в стелю.

— Так у тебе ж сьогодні немає прання, — одна з жінок підпирає боки руками з засуканими рукавами.

Груня мовчки розв'язує на поясі ганчір'яний фартух і вішає його на звільнену мотузку: тепер є! Потім відмикає буфет, дістає хліб, знову замикає на ключ. Знімає зі своєї гасниці каструлю з кашею і йде до виходу. Жінки проводжають її очима. Клекоче вода в тазі з білизною, що виварюється. Шипить, збігаючи, молоко.

У коридорі темно: газові ріжки не працюють уже років десять. Шафи і скрині перегородили колись широкий коридор — не пройти. Ось воно, комунальне життя: темінь, тіснява і запах смаженої цибулі. Не те що раніше...

Груня штовхає могутнім задом двері і входить до себе.

— Чого так довго? — Степан за столом в одній майці колупається викруткою у великому навісному замку. Його руки — у блискучих чорних плямах масла.

— Він хоче згадати, коли востаннє оперував. — Груня ставить каструлю на стіл і задумливо розглядає візерунок на скатертині.

Степан кладе викрутку і бере замок у руки. Клац! — і дужка хижо замикається. Бере ключ, що лежить поруч, вставляє, провертає з добрим механічним звуком — дужка замка слухняно відкривається.

— Готово, — він оголює в усмішці прокурені, хороводом танцюючі в роті зуби.

— Він хоче згадати, коли востаннє оперував, — голосніше повторює Груня. — А раптом він захоче згадати щось іще?

— Думаєш, це так просто: захотів — і згадав? Десять років не пам'ятав, а потім захотів — і на тобі? — Степан витирає руки об майку, відламує хліб і починає жувати.

— Звідки я знаю?! — Груня дістає ополоник і жбурляє в тарілку паруючу грудку густої каші.

— Ти коли лист відправила? — Степан їсть паруючу гречку великими ложками, не обпікаючись.

— Із місяць уже.

— Значить, прийдуть скоро. Недовго чекати залишилося. Там теж люди працюють, їм час потрібен, щоб розібратися. — Степан мізинцем дістає застряглу в надрах верхньої щелепи крупинку, обтирає палець об скатертину. — Наша справа — не пропустити... Во! — він встає з-за столу, струшує в повітрі важким замко́м і вішає його на цвях біля дверей. — Вони все опечатають, а ти одразу: шусть! і поверх папірця — замок. Якщо хто спитає — скажеш: кербуд велів.

Груня, сидячи на табуретці, дрібно трясе головою — погоджується.

— Кербуд хоч не передумає? — вона спідлоба дивиться, як Степан сідає назад за стіл і продовжує працювати ложкою; по плечах хвилями прокочуються м'язи.

— Та не бійся. — Степан широко посміхається, у щілинах між зубами — темні плями гречки. — Зі мною — нічого не бійся! Будеш уранці кавусю попивати: у прохвесорській кімнаті, з прохвесорських чашок.

Її м'ясисті губи здригаються в збентеженій усмішці, потім знову тривожно відкриваються:

— А все-таки шкода мені його. Така людина була...

Степан ретельно вилизує ложку. Потім підходить до Груні ззаду і кладе жилаві руки на її круглі плечі. Пишні груди під тонким праним-перепраним ситцем здригаються і повільно здіймаються в глибокому вдиху, як дріжджове тісто на печі.

— Чого жаліти-бо? — одними губами шепоче Степан Груні у вухо. — Був, та загув.

Від Степана йде сильний чоловічий дух, змішаний із запахом гречки і машинного масла. Груня стискає пальці на колінах — тканина сукні морщиться.

— Ти своє відпрацювала. За двадцять-то літ... Заслужила. І так уже: годуєш його, поїш, переш йому. Зауваж — безкоштовно. Подумаєш — працювала на нього колись. Подумаєш — важлива була птаха. Без тебе вже давно помер би твій прохвесор. Тож нехай спасибі тобі скаже, що живий.

Долоні Степана — лещатами на Груніних плечах. Чути, як цокає на стіні годинник.

— А ми з тобою потім, дивися, — і ще розширимося. Що нам — усе життя в двох кімнатках тулитися?

Вона закриває очі і притискається вухом до жорсткої волохатої руки. Його пальці рухаються до основи шиї, і далі — до розрізу сукні.

— Ну ж бо, Грушенько, — шепоче він тихо. — Ну ж бо, яблунько моя...

Пронизливо верещить дзвіночок біля вхідних дверей. Один раз — це до професора. Востаннє до нього приходили років п'ять або шість тому, якийсь худий дідок проїздом із Москви до Сибіру (кликав професора викладати в Томськ, та Лейбе відмовився).

Груня схоплюється. Зустрічається очима з напруженим поглядом Степана, притискає руку до рота: невже *вони*? Степан сердито поводить підборіддям: відчиняй, чого вклякла. Вона біжить у коридор, на ходу пропускаючи в петлі розстебнуті ґудзики на комірі сукні. Спиною відчуває важкий погляд Степана, що б'є в потилицю з прочинених дверей. Довго гримить замками і ланцюжками, нарешті пальці впоралися з хвилюванням. Груня переривчасто видихає і штовхає рукою важкі вхідні двері.

Ілона стоїть, переминаючись на підборах-чарочках і понижче опустивши на очі краєчок капелюшка. Соромно, Боже мій, як соромно...

Жінка-гора відчиняє двері. Дихає глибоко і грізно, як дракон. Дивиться на Ілону намистинками очей, мовчить.

— Мені — до професора Лейбе, — безпорадно видихає Ілона.

Жінка-гора буцає підборіддям повітря, вказуючи на білі двері в напівтемряві коридору. Але з місця не сходить — стоїть, загороджуючи прохід. Ілона притискає до грудей плоску сумочку, як щит, і, завмираючи від щедрого гарячого запаху цибулі й каші, що йде від жінки, боком просочується в квартиру. Хоче пірнути за білі двері, але грізна хранителька порога перекриває рукою прохід. «Доповім», — басом, з ненавистю повідомляє вона і йде до кімнати. Ілона залишається одна в задушливих коричневих сутінках передпокою.

Десь далеко попереду — світлий прямокутник ходу на кухню, звідки несе пранням і обідом, чується гул жіночих голосів, дитячий сміх і деренчання велосипедного дзвінка. Уздовж коридору — високі, у лусочках облупленої білої фарби, ледве помітні в темряві кімнатні двері. Ілоні здається, що за ними хтось ховається — спостерігає. І коли професорські двері нарешті відчиняються і низьким голосом огрядна жінка запрошує увійти, вона прошмигує туди із вдячним полегшенням.

«Вольф Карлович Лейбе, проф. мед. по жін., світило!» Саме такий запис Ілона виявила в щоденнику матері, розбираючи її речі після похорону. Слово «світило» було підкреслено двічі. Червоніючи від припущень, навіщо матері знадобився «проф. мед. по жін.», вона прибрала розсипаний на аркуші блокнот на антресоль. Згадала лише за кілька років, звично перевертаючись без сну на ліжку, остиглому після того,

як полишив Іван, і страждаючи здогадками: чому, доживши до двадцяти п'яти років, вона ще жодного разу не?.. Як би це сформулювати, дотримуючись пристойності...

Її подруги жили насиченим комсомольським життям: закохувалися, обзаводилися залицяльниками (комсомольцями і партійцями, у крайньому разі — ударниками праці), міняли їх, виходили заміж і розлучалися, збивалися з ліку абортам. Деякі — навіть народжували маленьких, рожевих, противно крикливих дітей.

Ілона спостерігала всі ці вири і хитросплетіння жіночих доль з боку, у перервах між стуканням по клавішах старого доброго ундервуда*, за махиною якого вона спритно й непомітно ховалася від життя в дрібній конторі.

Залицяльників було мало, заміж не кликали. Ні, чому ж мало? Були, звісно. І щастя жіноче їй дарували — як і скільки могли. Вона жадібно пила це щастя до краплі. Проте не вагітніла (яке жахливе слово!). Її лоно було бездонною посудиною, беручи все, що в нього потрапляло, однак нічого не здатним дати цьому світу. Міліціонер Федорчук, чарівний здоровань — смаглявий, кучерявий, чорноокий і — безповоротно одружений; рахівник Зельдович, рано полисілий і посивілий, любив спати, уткнувшись їй у груди; студент-хімік зі смішним прізвищем Образа і слідами вічної іпохондрії на обличчі... Усі вони пропливали через її залізне ліжко з блискучими кульками в головах і через її життя — не залишаючи сліду. І це нітрохи її не турбувало.

Аж раптом — Іван. Ваня.

І яким шаленцем-вітром занесло цього високого, плечистого, з гордовитим поглядом і суворою поста-

---

* «Ундервуд» — марка друкарської машинки, яку випускала однойменна фірма.

вою красеня в її курне, надійно захищене друкарською машинкою життя? Ілона схопилася за нього — чіпко, на всю силу блідих, виснажених у постійних боях із клавішами пальців. У кінематографі реготала, високо закидаючи голову; згораючи від сорому, одягала на вечірню прогулянку мамину шифонову блузку, прозору в яскравому світлі; ночами намагалася бути пристрасною і невтомною; пришила два ґудзики до його гімнастерки і навіть освоїла бабусин рецепт приготування недільних оладків.

У запалі недавньої сварки він кинув їй в обличчя якісь малозрозумілі слова про любов до дітей — як по щоці хльоснув. Невже цей суворий військовий з холодними сірими очима хоче сімейного затишку, хоче дітей?

Мамин фотознімок на комоді дивився невблаганно: не здавайся! Ілона розшукала занедбаний у курній безодні антресолей блокнот, тремтячим від хвилювання пальцем знайшла серед пожовклих сторінок заповітну адресу і вирушила до «проф. мед. по жін.». Ваня хоче дітей — вона їх йому народить. Якщо зможе, звісно.

За минулі роки «світило» могло закрити практику, змінити адресу, та й просто — постаріти і вмерти. Утім — яке величезне, неймовірне щастя! — як і раніше жило тут, під пильним оком ціпного пса — городоподібної жінки з поглядом голодної ведмедиці.

І ось зніяковіла Ілона вже стоїть посеред кімнати, а дивакуватий професор поспішає їй назустріч — поли стьобаного атласного халата майорять, кошлаті кучері півколом — подумалося: німбом! — навколо високого блискучого чола, що переходить у так само гладеньку потилицю. Припадає губами до її миттєво і густо почервонілої від сорому руки (пальці Ілоні ще ніхто й ніколи не цілував, навіть велелюбний міліціонер Федорчук, та ще так запросто, при сторонніх).

— Дякую, Груню, — співуче говорить професор.

Жінка-ведмедиця розчаровано випускає повітря з об'ємних грудей, повільно розвертається і виносить своє важке тіло з кімнати.

Професор люб'язно показує сухорлявою долонькою на стілець із гнутими дерев'яними ніжками і лакованим поруччям, що нагадують еклери з кондитерської Горзіна. Ілона, все ще не сміючи підняти обтяжені чорною тушшю вії, присідає на краєчок оббитого квітковим атласом сидіння. Щось маленьке, гостре встромляється в основу ноги: цвях? Вона вирішує не показувати і терпіти.

— Пробачте за мій затрапезний вигляд, — дзюрчить голос Лейбе. — Зазвичай я приймаю після обіду. Та якщо ви вже прийшли — чому я радий, щиро радий! — поговоримо зараз про ваше... м-м-м... питання.

Соромно, Боже, як соромно... Ілона ковтає клубок слини і піднімає очі. Світило затишно влаштовується за великим письмовим столом, кладе руки на світло-сірий оксамит стільниці:

— Уважно слухаю вас.

Ніжно-блакитні очі професора ласкаві. З-під розкритого халата на грудях видно западину, від якої сонячними променями розходяться в боки тонкі ребра. Ілона відводить погляд. Світилу можна багато чого, навіть бути дивакуватим і приймати пацієнтів у такому екстравагантному вигляді.

— М-м-м? — підбадьорює Лейбе.

— Мені будь-що потрібно народити дитину, — видихає вона.

Професор бере срібну ложку з таці, що стоїть на столі, і задумливо постукує по чашці — по витонченій кавовій філіжанці з молочно-білої порцеляни, тонкої, з плавно вигнутими боками і кокетливою ручкою. Дзвін виходить несподівано глухий і дешевий: хляп-хляп... хляп-хляп...

— Як давно ви цього хочете?

— Хочу не так давно... Але могла би вже давно... Тобто суто теоретично... Утім і практично теж... — остаточно заплутується Ілона і впирається підборіддям у напрасовані рюші на грудях. — Сім років.

— Отже, протягом семи років ви перебуваєте у відносинах із чоловіками, проте жодного разу не вагітніли. Це ви хотіли сказати?

Ілона глибше втягує голову в плечі: так, саме це. Гвіздок в оббивці стільця коле ногу сильно, наполегливо. Соватися Ілона боїться — раптом порветься сукня?

— Що ж, необхідно оглянути вас для початку, заповнити медичний опитувальник. Опісля цього стане зрозуміло, чи зможу я допомогти. Або хоча б спробувати допомогти.

— Я готова до огляду, — шепоче Ілона рюшам на грудях.

— Мила моя, але я не готовий! — сміється професор. — Де накажете вас прийняти — на цьому столі?! Так, я веду практику на дому, та зараз у моїй квартирі йде ремонт. Жахливий, нескінченний ремонт! Їдальня, вітальня, спальня, бібліотека, оглядовий, приймальня — усе захопили ці нестерпні робочі, які цілими днями безперервно шумлять. Вони заважають мені думати, працювати, жити, зрештою! Тільки й залишається — викрадати спокійний час ночами, коли вони припиняють свою нескінченну метушню. У власному будинку — я змушений працювати ночами, при світлі лампи. Як миша! — він киває на аркуш паперу перед собою. — На щастя, цей кошмар невдовзі закінчиться. Груня обіцяла, що чекати залишилося зовсім недовго.

— Груня? — Ілона ніяк не може збагнути, що відбувається: світило відмовляється допомогти?

Гвіздок уп'явся в тіло нестерпно глибоко — ніби її насадили на рожен.

— Груня все знає, — професор бере зі столу філіжанку, підносить до рота і в передчутті плямкає губами. — Мій ангел-охоронець, без неї я — пропав би. З'ясуйте в неї, коли цей бедлам закінчиться, — за тиждень, за місяць, — і приходьте.

Украй змучена соромом і нерозумінням Ілона піднімає погляд.

— Я не можу чекати, професоре.

— Тоді... — він розгублено помахує філіжанкою в повітрі, — ...приходьте до мене в клініку. Я приймаю там по четвергах... чи по п'ятницях... Уточніть у Груні.

Ілона схоплюється зі стільця (а точніше — із цвяха) і кидається на коліна перед професорським столом.

— Не відмовляйте, професоре! Допоможіть! Ви — моя остання надія!

— Ні-ні! — кричить раптом Лейбе несподівано тонким голосом. — Я нічого не знаю! Груня знає! Ідіть до Груні!

— Лише ви можете врятувати! Ви ж геній! Світило!

Ілона на колінах підповзає до столу, роняє заломлені руки на стільницю. Світло-сірий вихор піднімається з-під її рук — стає видно, що під шаром пилу оббивка столу має насичений зелений колір. Пилом запорошене все: стільниця, письмове приладдя, відкрита чорнильниця з засохлим озерцем чорнила в глибині, невинно-білий аркуш паперу і покладене на нього перо з обламаним кінцем.

Злякано відсахнувшись, професор виставив перед собою кавову філіжанку, немов захищаючись. Філіжанка — з широкою тріщиною і абсолютно порожня.

— Пробачте, заради Бога, — Ілона повільно відповзає на колінах назад.

Сонце б'є крізь брудні розводи на тристулковому вікні, і пухнасто-кучерявий німб навколо лисини професора наливається яскравим золотом. Він ставить філіжанку на тацю, відсапується. Потім виби-

рається з-за столу і, все ще сторожко позираючи на Ілону, бере в руки велику бляшану лійку. Струмені води ллються з дірчастого жерла в велику дерев'яну діжку, з якої стирчить суха, наїжачена уламками висохлих гілок, кострубата палиця — скелет давно померлого дерева.

— Пробачте мені, заради Бога, пробачте, — шепоче Ілона, підводячись із колін і обтрушуючи сукню. — Пробачте, пробачте...

— Хороша? — професор ніяково посміхається і проводить пальцем із довгим обламаним нігтем по зморшкуватому стовбуру. Відкидається назад, милуючись. Розкритими долонями гладить неіснуюче листя.

— Усього доброго, — Ілона задкує до дверей.

— Чекаю вас у клініці, — Лейбе прощально киває, не відриваючи погляду від пальми.

Двері відчиняються на секунду раніше, ніж Ілона їх штовхає. В отворі — велетенське тіло Груні, подає пальто і капелюх. Підслуховувала, розуміє Ілона.

— Це правда, що професор Лейбе приймає в клініці по четвергах? — запитує вона в темряві коридору.

— Вольф Карлович не виходить зі своєї кімнати ось уже десять років, — відповідає Груня.

Геній.

Вольф Карлович хитає головою. Щоразу йому ніяково вислуховувати подібні захоплені епітети від пацієнтів і студентів.

Світило.

Яке там!.. Маленький хлопчик, що стоїть на березі океану, — ось ким він почувається в науці. І не соромиться зізнатися в цьому з кафедри, дивлячись у широко відкриті очі учнів.

Тільки ви можете врятувати.

На жаль, і це неправда. Організм пацієнта рятує себе сам. А лікар лише допомагає, спрямовує його

сили в потрібне русло, іноді прибирає зайве, непотрібне, віджиле. Шлях до одужання лікар і хворий проходять плі-о-пліч, але головна партія, вирішальний хід завжди — за пацієнтом, за його жагою до життя, за силами його організму. Студенти старших курсів, уже прилучившись до таємниць фармацевтики і маючи за плечима пару елементарних хірургічних операцій, іноді вирішують сперечатися з ним про це. Милі оперені пташенята...

А чи не час до університету? Візит екзальтованої дівчини вибив його зі звичної життєвої колії, і Вольф Карлович розгубився, заплутався. О котрій у нього сьогодні перша лекція? Залежить від того, який сьогодні день тижня.

А який, власне, день?

Лейбе дивиться на годинник — стрілки нерухомо застигли на циферблаті.

Він бере зі спинки стільця професорський мундир — і розуміє, що це старий батьківський халат. А де ж мундир? Той самий — зі щільного сукна, глибокого синього кольору, з форменими ґудзиками — на кожному розправив крила строгий двоголовий орел? Той самий — де на грудях сяє білосніжною емаллю вузький ромб — значок професора Казанського університету? Той самий — з якого Груня щоранку здуває порошинки? Напевно, вона й забрала його чистити.

Вольф Карлович робить крок до дверей. Гладенька ручка піддатливо пірнає в долоню. Він довго смикає її — ніби дружньо потискує дверям латунну руку — потім різко тягне вниз і крокує в розчахнуту чорну безодню коридору...

Груня ревно тре мильною ганчіркою закіптюжений бік каструлі, і біла піна пузириться на жирній гасовій сажі, чорніє. З появою Степана в ній прокинулося бажання відтирати посуд до нестерпної, дзеркальної

чистоти, і професорські тази і сковороди заблищали в її потужних руках досі небаченим, сліплячим очі блиском.

Спиною відчуває встромлені їй між лопаток недружні погляди сусідок. Хай дивляться, стерви. Не люблять її в комуналці сильно — за те, що поводиться в квартирі як господиня. А хто ж вона? Господиня і є. Тут кожна стіна, кожна дошка для підлоги, кожен плінтус, кожна закарлюка на різьблених білих дверях знає її руки — усе ними сотні разів підметено, вичищено, відмито і натерто.

Коли у тисяча дев'ятсот двадцять першому в професорську квартиру стали підселяти мешканців, вона тримала оборону міцно: ретельно відібрала найцінніші речі і перетягла до своєї кімнати (обідні і чайні сервізи, столове срібло, важкі свічники, оксамитові портьєри — їм, чи що, залишати, напівграмотним селюкам?!); зайняла на кухні кращий стіл, а в коридорі — найбільшу шафу, та ще й антресолі на додачу; темним осіннім вечором віднесла кербуду величезне, як подушка, важке, як камінь, тьмяно поблискуюче сріблом письмове приладдя з іменним написом «Професору медичних наук В. К. Лейбе з глибокою повагою від ректора Казанського Імператорського університету Г. Ф. Дормідонтова» — не пошкодувала (з кербудами потрібно дружити, дурню ясно).

І стала чекати.

Професору, на той час уже надломленому змінами, що сталися в країні, добряче перепало у війні з білочехами, він потрапив у немилість у нових університетських ректорів (а їх у перші роки Громадянської змінилося чимало), практику в клініці прикрили... І одного ранку Вольф Карлович не вийшов з кімнати. Його ніхто не похопився. Одна тільки Груня, принісши йому на сніданок чашку трав'яної бурди, яку професор пристосувався пити вранці замість звичної

кави, подивилася в його радісні, вже не затуманені земними печалями блакитні очі і тихо охнула. Спочатку злякалася. Потім зрозуміла: ось воно, дочекалася. Бути їй у квартирі господинею.

Вона терпіла мешканців стійко, як блощиць. Просто не знала, чим труїти. Степан, який виник у її житті кілька місяців тому, — знав. Почати вирішив із найлегшого — з професора.

Груня сумнівалася недовго. Доглядати за напівбожевільним колишнім господарем їй вже набридло до смерті. А бути для Степана грушенькою, яблунькою, смородинкою, зрідка (прости, Господи! грішна, каюсь...) навіть черешенькою, хотілося — теж до смерті.

І ось уже — *лист* написано й опущено в поштову скриньку (Груня тоді спітніла щедро, по-конячому, виводячи під Степанову диктовку довгі і хитромудрі слова, значення яких не розуміла: буржуазний — через *у* чи *о*? німецький — через *е* чи *і*? шпигун — через *и* чи *і*? контрреволюція — з одним чи двома *р*? разом чи окремо?..). Якщо Степанова правда — незабаром вони прийдуть, щоб звільнити професорський кабінет із трельяжем дивовижних вікон, що дивляться на старовинний парк, із підлогами, що пахнуть воском, і з важкими горіховими меблями. Звільнити для Груні, що чекає своєї черги на щастя вже довгі десять років. А потім — як там Степан уранці сказав? — не вік же їм у двох кімнатах тулитися...

Груня сполоскує каструлю в тазу. На кухні раптом стає дуже тихо. Сусідки при ній зазвичай не розмовляють, лише перезираються. Однак зараз тиша за Груніною спиною — тягуча, незвично важка. Нестямно, ніби захлинаючись, булькає чийсь суп.

Груня обертається.

На комунальній кухні стоїть професор Лейбе.

Сусідська дівчинка, яка весь час плутається під ногами на своєму кульгавому триколісному вело-

сипеді, злякано тренькає в дзвінок — дзинь! — і запитує в тиші: «Мамо, це хто?».

Жінки застигли, хто — з ополоником, хто — з праскою, хто — з ганчіркою в руках. Дивляться на Лейбе в усі очі. А він дивиться лише на Груню.

— Де мій професорський мундир? — запитує високим від хвилювання голосом.

Її рука стискає ганчірку, і мильна піна сочиться крізь пальці, дзвінко капає в таз.

— Де мій професорський мундир? Груню, я вас питаю.

— Пошукаймо в кімнаті, професоре, — каже вона раптово охриплим голосом. — Ходімо до кімнати.

— Я там вже шукав, — наполягає на своєму Лейбе. — Негайно подайте мені мундир. Я запізнююсь.

Сусідки обмацують величезними від цікавості очима немічну фігурку професора, переводять погляди на Груню, потім назад.

Невже так буває — десять років не пам'ятав, і ось... Саме зараз, коли з дня на день мають прийти вони... Не пити Груні кави з професорських чашок, ой не пити... І чи потрібна вона буде Степану така — з однією малесенькою кімнаткою в комунальному мурашнику... Товсті Грунині пальці, вкриті бульбашками піни, що лопаються на повітрі, холонуть.

— То ви дасте мені мундир?!

Під прицілами уважних сусідських очей вона залазить на табурет і тягне з антресолей величезний фанерний чемодан. Риється в ньому і дістає зі дна зім'ятий, місцями помережаний міллю і білий від пилу мундир.

Лейбе радісно сміється і надягає його, ласкаво гладить. Тріщить на рукаві шов, розповзаючись і вищиривши зиґзаґи ниток. Почорнілий ґудзик зривається і дзвінко стрибає по підлозі кудись у кут.

— Я так і знав, що ви забрали його почистити, — задоволено усміхається професор, поправляє затертий ромб на грудях і розвертається.

— Куди ви? — завмирає Груня, передчуваючи катастрофу.

— В університет, на лекцію, — здивовано знизує плечима той і виходить, стукаючи капцями без п'ят.

— Узувся хоча б, — оговтується нарешті одна з сусідок. — Застудиться...

На щастя, застудитися Вольф Карлович не встиг. Його взяли рівно за хвилину — одразу ж біля під'їзду, на очах у половини квартири, що витріщалася з вікон на вихід дивного сусіда в світ. Він тільки почав збігати по сходах — ноги самі летіли вниз, легко, по-юнацьки, — а назустріч йому тими самими сходами вже бігли вгору інші ноги, у чорних начищених чоботях.

— Вольф Карлович Лейбе? — запитали.

— Так! — здивувався він у відповідь. — Ви за мною? З університету?

— Звідти, — заспокоїли. — Пройдімо в машину.

— Відколи це за професорами почали присилати такі розкішні автомобілі?! — цікавився Вольф Карлович, сідаючи на заднє сидіння і з дитячим захопленням обмацуючи шовковисту шкіру салону.

З обох боків підсіли люди в формі, притиснулися до нього твердими плечима. Лейбе посміхався, усе намагався потиснути руки. Дверцята чорного «Форда» зачинилися, і професор хвацько й радісно махнув шоферу долонею: поїхали!

Щойно воронок, у якому повезли Вольфа Карловича, зник за рогом, бризнувши на прощання снігом з-під коліс, як на дверях колишнього професорського кабінету клацнув щелепами важкий навісний замок. Степан, сунувши в кишеню давно заготовлений пузатий бутель із темного скла, вирушив до кербуду.

Груня поглядом цариці обвела стовплених біля зачинених дверей сусідів (професорськими меблями хотіли поживитися, шакали!) і, нічого не сказавши, пішла до себе.

Професора Лейбе відвезуть недалеко — прямо в будівлю обласного управління ДПУ. Кілька тижнів слідчий Бутилкін колотиме німецького шпигуна, який так вдало косить під дурника, та під кінець здасться і вирішить відправити до психіатричної лікарні на Арському полі — нехай самі розбираються, «косар» це чи й справді дурник. Проте не встигне.

У середині лютого тисяча дев'ятсот тридцятого року ЦВК і РНК Татарської АРСР ухвалять постанову «Про ліквідацію в Татарії куркульства як класу». Уже за тиждень на оперативній нараді у ЦВК з'ясується, що темпи колективізації і розкуркулення в республіці — жахливо низькі.

І якось само собою, без відома партійних керівників і вищих чинів ДПУ, вийде так, що деяких не особливо потрібних слідству гостей обласного управління ДПУ переведуть у куркулі. Їхні справи загубляться, запилюжаться по шафах і сейфах, згорять при пожежі. А самі вони будуть переведені з одиночок і слідчих ізоляторів у густонаселені розкуркуленим селянством каземати пересильної в'язниці. І Червона Татарія вже до середини березня вийде за темпами колективізації на третє місце в країні.

Потрапить у легендарний пересильний пункт і Вольф Карлович Лейбе. Він нітрохи не здивується, скоріше, навіть зрадіє — за десять років самітництва вже встиг скучити за людьми. Його трохи турбуватиме лише одне питання: чи все гаразд із Грунею?

А в Груні життя піде на лад. Уранці вона питиме каву з професорських чашок. Щоправда, самі чашки виявляться надзвичайно незручні — дрібні й крихкі, одна мука. Через рік Степан звільнить для них ще одну кімнату, а через два — обласне управління ОДПУ переїде на Чорне озеро, у сусідній будинок. Степан подумає трохи — та й піде туди на роботу. Кар'єра складеться, і дуже швидко, звільняти випробуваним способом наступну кімнату не доведеться — їм виділять розкішну окрему житлоплощу на Поштамтській.

Залишившись повноправною господинею у великій і порожній новій квартирі, Груня занудьгує: воювати буде ні з ким, Степан — днями і ночами на роботі. Тому, виявивши у себе вагітність, сорокашестирічна Груня вирішить її виносити. Під час пологів помре, лікарі з університетської клініки лише скрушно розведуть руками: надто тяжкий випадок.

КАЗАНЬ

Кудлата морда скалить жовті зуби і волає, трясучи вивернутими губищами. Зулейха міцніше стискає віжки. Алла сакласин, що за пекельне чудовисько?

— Верблюд! — кричать десь ззаду. — Справжній!

Дивовижний звір, похитуючи сидячим між горбів господарем у кольоровому стьобаному чиба*, пропливає повз. Гострий запах спецій тягнеться слідом.

Сани їдуть центральною вулицею. Караван підібрався, підтягнувся — вози йдуть щільно, один за одним. Кам'яні будинки — блакитні, рожеві, білі — як величезні різьблені шкатулки. На дахах то громадяться башточки, одна від іншої менша, то бляшаними квітами розпускаються флюгери, то різнобарвною лускою блищить під плямами снігу черепиця. Хитрі завитки повзуть по фронтонах, лоскочуть п'яти напівголим мужикам і дівчатам (і Алла, сором який!), які тримають на своїх м'язистих плечах важкі карнизи. Чавунним мереживом в'ються паркани.

Казань.

Панянки в каблукастих черевичках (і як вони ото не падають з таких?!), військові в мишачого кольору шинелях (такі самі як у червоноординця Ігнатова), змерзлі в латаних пальто службовці, взуті у величезні валянки тітки, які продають пиріжки (а запах же який чудовий, запах...), огрядні няньки із закутаними в шалі дітьми на дерев'яних санях... у руках — папки, портфелі, тубуси, ридикюлі, букети, торти...

---

* Чиба — верхній демісезонний одяг.

Вітер вириває з рук худенького в окулярах юнака стосик нот і жбурляє в сумну морду корови, що проходить повз і яку веде на мотузку немічний селянин.

Гримаючи шестернями важких коліс, суне махина агітаційного трактора, тягне за собою великий тріснутий дзвін, навколо якого обвилася кумачева змія транспаранта: «Перекуємо дзвони на трактори!».

Брудний сніг на дорозі вибухає косими фонтанами — то під копитами загону кінної міліції, то під колесами блискучих чорних автомобілів, що мчать йому назустріч.

Оглушливо брязкаючи, летить вогненно-червоний, з блискучими латунними ручками трамвай, у вікнах без шкла — грона облич. Із підвороття випурхує зграйка безпритульних і з шаленими криками висне на поручні. Лютий кондуктор, лаючись, махає кулаками, а напереріз через дорогу вже сюрчить у свисток, біжить, міліціонер.

Зулейха мружиться. Багато будинків, багато людей. Усе голосно, яскраво, швидко, пахуче. Воно й зрозуміло — столиця. Казань щедро метає свої скарби в очі приголомшених переселенців, не чекаючи, поки вони отямляться.

Урочистий червоно-білий шпиль церкви Святої Варвари, отвір дзвонового вікна сиротливо порожній, над входом напис жовтою фарбою: «Привіт працівникам Першого трамвайного парку!». Ошатний, мов торт, колишній будинок генерал-губернатора, де нині розмістився туберкульозний госпіталь. Дзвенить дитячим сміхом каток на Чорному озері. Ніжно біліють колони Казанського університету, кожна завтовшки з віковий дуб.

Гострі башточки кремля — як головки цукру. З круглого годинникового створу Спаської вежі замість циферблата дивиться на Зулейху суворе обличчя: мудрі примружені очі під соколиними бро-

вами, широка хвиля вусів. Хто це? На християнського бога не схожий (Зулейха бачила його одного разу на зображенні, мулла-хазрет показував).

І раптом несподівано крик: «Приїхали!». Як? Куди приїхали? Зулейха розгублено озирається. Перед нею — присадкуватий брудно-білий будинок, крихітні квадрати вікон — ланцюгом по стіні, кам'яний паркан навколо високий, у три її зрости.

— Злазь давай, зеленоока! — морщить щоки в усмішці чорнявий, підморгує і обмацує поглядом баранчика під мішковиною в санях: чи цілий?

Зулейха притискає до себе вузол з речами, стрибає на землю. Назустріч їй вже вишкіряються багнети — живий коридор з молоденьких солдатиків веде до відчинених металевих дверцят. Сюди, значить.

Чорнявий бере за вуздечку Сандугач, і та пронизливо іржe, здригаючись під чужою рукою. Зулейха упускає вузол і кидається до кобили, припадає обличчям до рідної морди.

— Не дозволяється! — стривожений окрик ззаду, у спину впирається щось гостре — лезо багнета.

— Та годі тобі, — усміхнений голос чорнявого. — Дай попрощатися. Шкода, чи що?

— Рахую до трьох! — суворо вимовляє стривожений голос. — Раз!

Сандугач пахне здоровим потом, сіном, хлівом, молоком — домом. Притискається до господині, радісно видихає, і тепла волога її ніжних ніздрів лягає Зулейсі на щоку. Та суне руку в кишеню і дістає отруєний цукор. Великий і важкий шматок відтягує долоню, як камінь. Усе передбачив Муртаза; сам уже в засвіти відійшов, а думка його все ще направляє вірну дружину.

— Два!

Зулейха розкриває спітнілу долоню, піднімає до морди Сандугач. Та вдячно і радісно киває. З-під ніг її

вискакує лоша. Відштовхуючи матір і жадібно витягаючи довгу шию, сопе, ляскає витягнутими губами, поспішає взяти ласощі.

— Три! — багнет боляче встромляється між лопаток.

Зулейха стискає пальці і опускає руку з цукром у кишеню. Дістає з другої кишені уламок кукураю, суне хліб у довірливо витягнуті губи Сандугач і лошатка.

Пробач, Муртазо, що не виконала твій наказ. Не змогла. Уперше в житті не послухалася тебе.

А ззаду вже — незадоволений голос Ігнатова: «У чому річ? Чому затримка?».

Зулейха підбирає з землі вузол і пірнає в розчинені двері.

Довго дріботить по лисому зледенілому двору, потім по вузькому коридору — слідом за недоладним солдатиком, що крокує попереду, освітлюючи закопченою гасницею просочені вологою, горбисті кам'яні стіни. Ще один стукає кованими чобітьми позаду. Зулейха зимно поводить плечима — навіть холод тут особливий: крижаний, вологий, липучий. Через важкі двері з крихітними вікнами в хрестах решіток долинають голоси — російська, татарська, марійська, чуваська мови; пісні, лайка, дитячий плач...

— Води б, начальнику! Пити ж охота...

— Я настійно прошу, ні, вимагаю адвоката! Радянський суд зобов'язаний...

— Бабу хочу, командире. Заведи її до нас, га?

— Дуже вас прошу: телефонний номер два-тридцять п'ять. Просто скажіть: від Павлуші Семеновича...

— Я згадав! Усе згадав! Викличте слідчого Івашова! Так і скажіть йому: Сидорчук підпише зізнання...

— І горіти вам у пеклі вогненному до кінця віку...

— Благаю вас — аспірин! У дитини жар...

— На Дерибасівській відкрилася пивна-а-а-а, там збирається компанія блатна-а-а-а...

— Випустіть, сучі діти! Наволоч! Гади! А-а-а-а...

Важко скриплять двері, від'їжджаючи в бік. Солдатик киває: сюди. Зулейха крокує в чорнильну темряву, що дихає запахом давно немитих тіл, холодне залізо дверей штовхає в спину. Зовні клацає замок. Вона чекає, поки очі звикнуть до темряви, слухаючи подих безлічі ротів. Із заґратованого квадрата вікна сочиться тьмяне світло — Зулейха починає розрізняти силуети.

Нари в два поверхи обліплені людьми. Народ сидить і на якихось ящиках, на купах ганчір'я, просто на підлозі. Людей так багато, що нікуди ступити. Хто з тріском чухається, хто хропе, хто перемовляється упівголоса. Мати пошепки розповідає дитині казку. В одному кутку бурмочуть: «Господи Ісусе, помилуй нас, грішних». «Аузу біллягі мін ашайтані арраджім», — лине з іншого.

На Зулейху ніхто не звертає уваги. Намагаючись не наступати на чужі руки і ноги, вона пробирається вглиб. Добравшись до нар, стоїть, не знаючи, куди влаштуватися: спи́ни, животи, голови розташовуються тут густо, ніби в кілька шарів. Раптом хтось (не зрозумієш одразу — чоловік чи жінка) зсувається убік, звільняючи шматок нар завбільшки з долоню. Зулейха сідає, шепоче в темряву вдячне «спасибі». Людина повертається обличчям — світлі кучері навколо високого чола, гострий носик — і зверхньо повідомляє:

— Я дам розпорядження видати вам чисту білизну і змінне взуття.

Зулейха з готовністю киває, погоджуючись. По голосу чути — людина вже немолода, поважна. Хтозна, що в них тут за порядки...

— Ви не знаєте, куди нас везуть, ага*? — шанобливо питає вона.

---

* Ага — шанобливе звертання до старшого чоловіка.

— Завтра — до мене на первинний огляд, — продовжує той. — Натщесерце.

Зулейха не знає, що таке первинний огляд, та про всяк випадок киває ще раз. У животі огидно ниє — не їла з учорашнього дня. Вона дістає з кишені залишок короваю. Дивний сусід шумно втягує ніздрями повітря, повертає голову і впивається очима в хліб. Зулейха ламає шматок навпіл і простягає половину. Сусід блискавично засовує свою частку в рот і ковтає, майже не жуючи.

— Строго натщесерце! — грізно реве він, пальцями притримуючи крихти, що ледь не випали з рота.

Так рештки черствого короваю поклали початок незвичайній дружбі. Зулейха і Вольф Карлович Лейбе стали дивними, та все ж співрозмовниками. Він зрідка, у моменти спалахів мерехтливої свідомості, говорив — сипав нескладними медичними термінами, згадував і уточнював діагнози колишніх пацієнтів, ставив професійні питання, що не потребували відповіді; вона вдячно слухала, не розуміючи і малої дещиці цієї суміші мудрованих латинських і російських слів, але відчуваючи прихований за ними важливий сенс і радіючи спілкуванню з такою ученою людиною. Здебільшого вони мовчали, утім це мовчання не було стомливим ні для нього, ні для неї.

У камеру невдовзі поселили і земляків з Юлбаша: дружину мулли з незмінною кліткою з кішкою в руці і похмурого чорнобородого селянина з його численним потомством. Кішку через тиждень відібрали і з'їли воронезькі зеки, що затесалися до переселенців, а смушеву шубу привласнив начальник зміни, змусивши дружину мулли поставити підпис у відповідному протоколі здачі майна. Втрати вона майже не помітила — цілими днями плакала, чи то за чоловіком, чи то за кішкою.

Смерть була всюди. Зулейха зрозуміла це ще в дитинстві. І трепетно-м'які, вкриті найніжнішим соняч-но-жовтим пухом курчата, і кучеряві з ароматом сіна і теплого молока ягнята, і перші весняні метелики, і рум'яні, налиті важким цукровим соком яблука — усі несли в собі зачаток майбутнього вмирання. Варто було чомусь статися — іноді явному, іноді зовсім для ока непомітному, випадковому, швидкоплинному, — як вирування життя в живому уривалося, поступаючись місцем розпаду і гниттю: бездиханними тільцями падали в яскраво-зелену траву двору курчата, скошені курячою хворобою; зяяли нутрощами оббіловані до Курбану ягнята; метелики-одноденки густим теплим снігом сипалися з неба, замітаючи порошею опалі на землю і вже поцятковані з боків ліловими плямами саден яблука.

І доля її дітей була тому підтвердженням. Чотири дитини, народжені лише для того, щоб померти. Щоразу після пологів, підносячи до губ для поцілунку крихітне зморщене личко доньки, Зулейха з надією вдивлялася в прикриті ще припухлими повіками напівсліпі очі, в дірочки носа, у розріз лялькових губ, у ледь помітні пори на ніжно-червоній ще шкірі, у рідкісну поросль пуху на голівці. Їй здавалося, що вона бачить життя. Пізніше виявлялося, що бачила смерть.

Вона звикла до цієї думки, як бик звикає до ярма, а кінь — до голосу господаря. Комусь було відміряно життя з дрібку, як її донькам, комусь — зі жменьку; комусь — незмірно щедро, цілими мішками і комарами, як свекрусі. Та смерть чекала кожного — таїлася в ньому самому або ходила зовсім поруч, кішкою лащилася до ніг, пилом лягала на одяг, повітрям проникала в легені. Смерть була всюдисуща — хитріша, розумніша і могутніша від безглуздого життя, яке завжди програвало в сутичці з нею.

Прийшла і забрала могутнього, ніби для ста років життя народженого Муртазу. Мабуть, скоро прибрала і горду Упириху. Навіть зерно, яке вони з чоловіком заховали поміж могил доньок з надією врятувати для нового врожаю, — і то згниє по весні, замкнене в тісному дерев'яному ящику, стане здобиччю смерті.

Здавалося, що і час Зулейхи настав. Тієї пам'ятної ночі, лежачи на сяке поруч з уже мертвим Муртазою, вона готувалася прийняти смерть — і дивувалася, що ще жива. Коли в будинок увірвалися червоноординці і розорили, спаплюжили домівку, вона чекала. І коли Зулейху везли засніженими просторами рідного краю — чекала. І коли ночували в опоганеній мечеті, під сонне бекання баранів і непристойні зойки жовтоволосої соромітниці. Чекала і зараз, у сирому і холодному кам'яному мішку, вперше в житті гаяла час за такими довгими роздумами.

Чи прибере її смерть вигляд молоденького солдата з довгим і гострим багнетом? Якогось підселеного в камеру злодія зі сторожко-хижою посмішкою і захованим у чоботі саморобним ножем, який зазіхне на її теплий овечий кожух? Чи смерть прийде зсередини, обернеться хворобою, — простудить легені, проступить на лобі жарким і липким потом, заповнить горло важким зеленим слизом і, нарешті, стисне серце в крижаний кулак, заборонить битися? Зулейха не знала.

Це незнання було обтяжливим, довге очікування — болісним. Іноді їй ввижалося, що вона вже мертва. Ці люди навколо — виснажені, бліді, що цілими днями щось шепотіли і тихо плакали, — хто вони, як не мерці? Це місце — холодне і тісне, з мокрими від вогкості кам'яними стінами, глибоко під землею, без єдиного сонячного променя, — що це, як не могильний склеп? Тільки коли Зулейха пробиралася до ну́жника, влаштованого в кутку камери з великого і галас-

ливого бляшаного відра, і відчувала, як теплішають від сорому щоки, вона переконувалася — ні, ще жива. Мертві сорому не знають.

Казанський пересильний пункт — місце заслужене, легендарне, що пропустило через себе безліч світлих умів і темних душ. Недарма розміщений біля кремля, упритул (найудачливіші арештанти могли милуватися з камер синіми, в золотих зірках цибулинами Благовіщенського собору і буро-зеленим шпилем Сторожової вежі всередині посаду). Як дуже здорове, що не знає втоми серце, працював пересильний без перебоїв ось уже добрі півтора століття — переганяв кров великої країни із заходу на схід.

У тій самій камері, де зараз Зулейха слухає напівбожевільний монолог професора Лейбе, крадькома вишкрібаючи з-під пахви першу вошу, рівно сорок три роки тому сидів молодий студент Імператорського Казанського університету. Чуприна на маківці в нього була ще по-юнацькому неслухняна, буйна, а погляд серйозний, похмурий. Посадили його за організацію антиурядової студентської сходки. Спочатку, опинившись у камері, гамселив сердитими кулачками в засніжені двері, вигукуючи щось зухвале і безглузде. Співав «Марсельєзу» синіми неслухняними губами. Усередині виконував гімнастичні фігури, намагаючись зігрітися. Потім сидів на підлозі, підклавши під себе згорнуту в клубок і безповоротно зіпсовану жирним тюремним брудом формену студентську шинельку, і, обхопивши коліна затерплими від холоду руками, плакав злими гарячими сльозами. Звали студента Володимир Ульянов.

Відтоді тут нічого не змінилося. Змінювали один одного спочатку імператори, потім революційні вожді — пересильний пункт служив владі незмінно вірно, як і годиться добрим старим тюрмам. Тут утримували

засланців перед відправкою в сибірські і далекосхідні, а згодом і казахстанські каторги. Кримінальників і політичних зазвичай селили окремо, щоб уникнути змішання злочинних ідей. Проте останнім часом усталений протягом століть порядок став порушуватися.

Наприкінці тисяча дев'ятсот двадцять восьмого тоненький ручай розкуркулених потягнувся з широких просторів тоді ще Казанської губернії до столиці. Переселенців належало зібрати, повантажити в вагони і відправити в місця призначення згідно з приписом. Утримувати цей ніби й не зовсім злочинний, та який, утім, належало охороняти контингент було вирішено тут само, у пересильній в'язниці, до того ж прямували розкуркулені все тими самими одвічними маршрутами (Колима, Єнісей, Забайкалля, Сахалін...), часто в тих самих потягах, що й зеки, — у сусідніх вагонах.

Поступово ручай повнів, міцнішав, ріс. І взимку тридцятого року перетворився в могутню річку, яка затопила не лише саму в'язницю, а й усі привокзальні підвали, адміністративні споруди й нежитлові приміщення — скрізь тепер тулилися голодні, злі, спантеличені селяни, чекаючи на свою долю, сподіваючись і водночас боячись її швидкого настання. Ця річка змітала на шляху все — валилися вікові тюремні підвалини (і розкуркулених селили разом з кримінальниками, а потім уже — і з політичними); цілими ящиками (читай — селами і кантонами) плуталися і губилися документи, унеможливлюючи хоч якийсь облік контингенту, а пізніше — з'ясування особи; летіли зі своїх постів різних калібрів начальники обласних і транспортних відділів ДПУ.

Зулейха і її супутники провели в пересильному пункті цілий місяць, до першого дня весни тисяча дев'ятсот тридцятого року. На той час камери були набиті розкуркуленими так щільно, що начальник в'язниці у відчайдушних спробах звільнитися від

нав'язаного йому селянського спецконтингенту заробив інсульт. Завдяки щасливому випадку Зулейху і її супутників відправили в дорогу трохи раніше того, як у в'язниці вибухнула епідемія висипного тифу, що викосила понад половину ув'язнених і природним чином звільнила приміщення, на превелике полегшення начальника, який видужував у Шамовській лікарні.

Лютий тридцятого року видався врожайним — Ігнатов привіз до Казані чотири партії розкуркулених. Щоразу, спостерігаючи за тим, як куркулі зникають за міцними воротами пересильного пункту, він зітхав з полегшенням і тихою внутрішньої радістю: ще одну корисну справу зроблено, ще одну піщинку кинуто на терези історії. Так одна за одною, по крупинках, народ створює майбутнє своєї країни. Майбутнє, яке обов'язково обернеться світовою перемогою, неодмінним торжеством революції — і особисто для нього, Ігнатова, і для мільйонів його радянських братів, якот безжурний двадцятип'ятитисячник Денисов або інтелігентний тямущий Бакієв.

Постійні роз'їзди позбавили Ігнатова потреби пояснювати щось Ілоні. Заскочив один раз ненадовго («Справи, справи...») — і на тому нехай подякує. Ночувати не залишився. Сама зрозуміє, що до чого. Та й яке вже тут особисте життя, коли на дворі — таке!

Сотні, тисячі родин пливли в нескінченних санних караванах просторами Червоної Татарії. Їх чекала далека дорога. Куди — не знали ні вони, ні їхні конвоїри. Одне було ясно — далеко.

Ігнатов не замислювався про подальшу долю своїх підопічних. Його справа — доставити. Коли Ілона поцікавилася, куди відправлять цих замучених бородатих мужиків, які цілими днями тяглися в санях по вулицях Казані, він відрізав: туди, де кровопивці й експлуататори чесною працею до сьомого поту

нарешті зможуть спокутувати своє чорне минуле і заслужити — за-слу-жити! — право на світле майбутнє. Крапка.

А от Настасія ніколи такого не запитала б. Настасія... Ягода стигла, що соком сходить. Увесь лютий Ігнатову було по-травневому спекотно — одна думка про неї зігрівала. І хотілося вірити, що експедиції в села «на розкуркулення» — ці поїздки з піснями і жартами по тихих засніжених лісах, ці спекотні вечірні суперечки з місцевим партактивом у сільрадах під потріскування вогню і пару стаканів самогону, ці наповнені жаром Настасіїного тіла ночівлі в старих мечетях і коморах — будуть завжди.

Аж раптом — ніби шаблею по тім'ячку: супроводжувати ешелон будеш ти. Як я?! Чому я?! За що?! Слухаю, звісно, товаришу керівник, однак, Бакієв, друже, поясни: я ж тут, із сідла не вилазячи, з куркульнею воюю. Вони ж, вороги, не знають, що час зараз мирний — вони і з вилами, і з сокирами, і з рушницями. Це ж — справжній фронт! Я тут потрібен! А ти мене — у супровід, в обоз, можна сказати...

Незвично важкий погляд Бакієва крізь золоті кільця пенсне. Люди потрібні для цієї справи надійні — як ти, Ігнатов. І дарма вважаєш, що в обозі легше. Та й який такий обоз?! Двадцять вагонів, битком набитих людськими життями. І кожен — куркуль махровий, обра́зу на владу затаїв завбільшки зі свиню, а то й корову. Спробуй-но їх провези через півкраїни — достав до місця, щоб між собою не побилися і не розбіглися в дорозі. Ще питання — чи зможеш?

Так що тут могти, Бакієв! Не знаєш мене, чи що? Справа нехитра: охорону — злішу, замки на вагони — міцніші. Бровою в бік повів — багнетом в око отримав.

Та невже? Бакієв примружується — стає помітно, як сильно він постарів за ці півроку. Ось він що з бойовими товаришами робить, теплий кабінет із дубовим

столом і солодким чаєм у мереживних підстаканниках. А Бакієву ж зараз, як і Ігнатову, — тридцять рочків.

Доїдуть, нікуди не дінуться. Знаю, що кажу. Мені вже можеж повірити, скільки їх я за цей рік перебачив, кровопивців. Лишень подумай ще раз, Бакієв, друже. І скажи остаточно — чи не можна кого іншого відправити? Соромно мені — нянькою при поїзді...

Нянькою?! Комендант ешелону, виходить, по-твоєму, — нянька?! А тисяча людських голів — цяцьки?! Коли ж ти подорослішаєш, Іване! Тобі аби лише — на коні верхи та з шашкою наголо. І щоб вітер у вухах свистів сильніше! А куди скакати, навіщо — байдуже?! І (ось вам і спокійний Бакієв) — жах! — кулаком по столу.

І Ігнатов у відповідь кулаком — жах! Ну-ну! Як це байдуже?! Я скачу, куди партія велить!

Вона тобі й велить — відставити демагогію! Сьогодні ж прийняти справи по ешелону К-2437. Завтра — відправка!

Слухаю...

Віддихалися. Помовчали. Закурили.

Зрозумій, Бакієв, друже: серце у мене за партію... навіть не болить — горить. Воно ж і має горіти — у кожного. Тому'що́, коли замість серця — недо́гарок, якщо погляд — згаслий, то навіщо ми такі своїй країні потрібні, га?

Та розумію я тебе, Ваню. І ти мене — спробуй. Може, пізніше зрозумієш, спасибі скажеш. Я ж тебе, дурня неотесаного... Щоб тебе... Бакієв замовкає і сильно тре хусткою скельця пенсне, ніби хоче їх видавити, — сельця скриплять. Дивний він сьогодні.

Куди-бо хоч везти, ешелон твій? Ігнатов випускає струмінь диму в підлогу.

Поки — до Свердловська. Там станеш у відстійник і чекатимеш розпоряджень. Зараз усіх так відправляємо — до запитання.

Так точно. Ігнатов думає про те, чи встигне до завтра попрощатися з обома. Спочатку — неодмінно до Настасії. А вже потім, якщо часу вистачить, — до Ілони, щоб уже розпрощатися з нею остаточно, поставити крапку.

Тиснуть один одному руки. Бакієв чомусь раптом розпростирає ручища і притискає Ігнатова до грудей. Так і є — дивний він сьогодні.

Завтра перед від'їздом ще забіжу попрощатися. — Не треба, Ваню. Вважай, що вже попрощалися.

Бакієв начіплює пенсне на ніс і продовжує розбирати документи в папках. Стіл у нього від цих паперів — як замет.

Ігнатов іде, від дверей обертається: Бакієв нерухомо сидить, по шию в паперовому заметі. Очі, збільшені опуклими скельцями пенсне, стомлено закриті.

До Ілони він, звісно, не встиг. Та ну її до дідька, здогадається, що поїхав за терміновим завданням. Він і раніше пропадав на тиждень-два без попередження. Цього разу його не буде місяць–півтора. Чи скільки йому там по залізницях гасати? Гаразд, наказано комендантом — буде комендантом. Поїсть харчів казенних, виспиться — дорога довга. Відвезе цей бісів ешелон, якщо вже Бакієву конче потрібно. А потім скаже: все, друже, повертай мене на справжню роботу, душа знемагає — справи просить...

Рано-вранці першого весняного дня тисяча дев'ятсот тридцятого року, жадібно ковтаючи колюче морозне повітря, Ігнатов біжить на вокзал. Трамваї в цей час ще не ходять, а витрачати цілий п'ятак на візника — шкода. Шлях від жіночого гуртожитку, де живе Настасія, неблизький, тому довелося встати рано, до фабричних гудків.

У валізі грюкає, б'ється об фанерні стінки чашка. Чоботи хрумкають по витоптаній стежці вздовж

довжелезного, стрілою встромленого в місто озера Булак. Сонне місто запалює перші вогні, випускає поодиноких заспаних перехожих на вулиці. Брешуть хрипкими зі сну голосами собаки, деренчить десь далеко перший трамвай.

Розчинені у синьому ранковому серпанку, пропливають свічки мінаретів — Юнусівська мечеть, Апанаєвська, Галеєвська. Добре тоді придумав Денисов, по-революційному — підняти червоний стяг на колишній сільській мечеті. Чому тут, у столиці, до цього ще не дійшли? І стирчать казанські мінарети безглуздими голоблями, дірявлять небо абияк.

Ігнатов повертає до базару. На пагорбі спалахують паперово-білі зубці кремля. На трикутниках веж золотими промінчиками горять п'ятикутні зірки. Ось це справжня краса, правильна, наша...

Будівля вокзалу — мов печатний пряник*: шоколадно-червона, смачно обліплена башточками і віконцями, прикрашена гербами і вазами, обсипана блискітками черепиці, утикана шпилями і флюгерами. Ігнатов морщиться: казанський вокзал — вікно в Сибір для всієї Росії, а має вигляд палацу культури чи якогось музею. Тьху, одним словом.

На привокзальній площі вже суєта, штовханина возів, бадьора лайка носіїв. Ігнатов переходить з бігу на крок, заспокоює дихання (не годиться коменданту ешелону самому пихкати, мов паротяг). По дорозі зиркає строго на візників, які сваряться, — і ті прити-

---

* Печатні пряники виготовляли за допомогою дерев'яної пряникової форми. Це дошка, зроблена з деревини певних порід, переважно клена, горіха, груші, берези, липи, з вирізаним у ній зворотним рельєфом (контррельєфом). При виготовленні пряникових форм майстри мали досконало володіти прийомами виїмчастої різьби, а також просторовою уявою, щоб уявляти, який вигляд матиме малюнок опісля відбитка на тісті.

хають, скоса глипаючи на його сіру шинель і червоні ромби на лівому рукаві. Ото ж бо.

Ігнатов штовхає високі і важкі, як шафа, двері вокзалу. У ніс б'є запах людського поту, хліба, чищеної зброї, пороху, овчини, немитого волосся, машинного масла, солдатських чобіт, бездомних собак, скипидару, деревини і медикаментів. Повітря густе — хоч ножем ріж. Дзвенить від криків, гавкотні, іржання, брязкоту, бекання, гуркоту. Перекриваючи на мить усі звуки, ззовні оглушливо свистить паротяг. Тут — не ранок. Тут немає часу доби. Тут завжди — безперервний бедлам. Штовхаючись ліктями і витягаючи шию в пошуках потрібного кабінету, Ігнатов угвинчується в натовп.

— За мною! Не розсипатися! Триматися купно! До купи, мать вашу! — група мобілізованих у штатському, з червоними пов'язками на рукавах і гвинтівками напоготові, веде десяток перелякано зиркаючих вузькооких селян, одягнених по-літньому, у строкаті чиба і тюбетейки; начальник загону рве глотку, вигукуючи команди, і після тихо шипить крізь зуби: — Бар-р-р-рани узбецькі, на мою голову...

— На місцях! Усім залишатися на місцях! За спробу втечі — стріляю на місці! — надривається з іншого боку тонкий солдатик, розмахуючи револьвером і намагаючись самотужки зупинити кількох баб: щойно сиділи начебто покірно на своїх вузлах, а побачили селян — посхоплювалися, заголосили, заторохтіли чи то по-марійськи, чи то по-чуваськи.

— З доро-о-оги! — кричать вантажники, таранячи рухливий натовп громіздкими візками, на яких розгойдуються, погрожуючи впасти, високі гори ящиків із різким запахом апельсинів і смаженої яловичини. — Провізія для другого швидкого! З дороги!

Із висоти свого богатирського зросту, поверх штовханини малахаїв, хусток, вушанок, тюбетейок, капе-

люшків і бушлатів Ігнатов знаходить очима потрібні двері — кабінет начальника транспортного вузла «Казань». Вони безперестанку голосно грюкають, впускаючи і випускаючи потоки людей, — серце вокзалу б'ється. Лаючись і вибачаючись, наступаючи на чиїсь ноги і валізи, Ігнатов пробирається всередину і чіпляється руками за розхитану дерев'яну конторку. З обох боків підпирають такі само, як він, прохачі.

Ігнатов дістає з валізи документи — нову, ще смачно хрустку на згинах сіру папку з суворим написом «Справа» і старанно виведеними літерами «К-2437» (усередині — кілька тонких аркушів, на яких дрібним шрифтом надруковані імена розкуркулених, усього трохи більше восьмисот осіб) — і простягає маленькій людині з нескінченно втомленими червоними очима. Той не помічає — у кабінеті стоїть безперервний крик, що раз у раз переривається трелями телефонного апарата.

— Так! Так! — хрипко кричить чоловічок у трубку. — Відправляй Тайшет! На сімнадцятому вже — затор! І Читу — туди ж, до свиней собачих!

— Десятий — на Оренбург? — лине звідкись зовні поверх голів.

— Ви ще тут?! Який тобі Оренбург?! На Ташкент, до свиней собачих, вашу мать! — гарчить у відповідь начальник.

Ігнатов перегинається через конторку і встромлює папку, як шпагу, прямо в зелений мундир. Ледь глянувши на неї, начальник вичіплює з купи документів на столі зім'ятий аркуш із фіолетовим чорнильним написом навскоси «Ленінград — рештки» і суне Ігнатову:

— Ще й цих візьмете. Розпишіться.

— Ну куди ж?.. — Ігнатов не встигає договорити.

Телефон знову вибухає противним дзеленчанням — начальник хапає трубку так, немов хоче її загризти.

— Що значить — вагон не гумовий?! — плюється він слиною в отвори трубки. — Сказано — завантажуйте по шістдесят! Нари широкі — посунуться!

Ігнатов хапає начальника за лацкан:

— Ну куди мені ще людей?! Ленінград якийсь... У мене й так ешелон — під зав'язку.

— Під зав'язку?! — схоплюється начальник, і його голос стає дивно схожим на трель телефона. — П'ятдесят голів на вагон ви називаєте під зав'язку? А шістдесят — не хочете, як на самаркандський? А сімдесят — як на читинский? А скоро буде — по дев'яносто! Сторч поїдуть, як коні! Ось це — дійсно під зав'язку! — він хапає зі столу стос товстих, що розсипаються на аркуші, папок і швиргає їх об стіл. — Одних розкуркулених — вісім тисяч голів! І всіх — відправити в тижневий термін! Це — як? І щодня, щодня ж — нові! Ще трохи — і на коліях будемо класти. А ви — зайвий десяток ротів взяти не хочете?

— Гаразд, — здається Ігнатов, похмуро черкаючи олівцем у накладній. — Давайте ці ваші... ленінградські рештки.

— Та не переживай ти так, — раптово тихо каже начальник, усмак дихає на підошву великого синього штампа і ставить на папку жирне синє «ТУ Казань». — За кілька тижнів розсмокчуться, до свиней собачих. Порожняком покотиш.

І вписує дату: «01 березня 1930 р.».

Перед дорогою Ігнатов усе ж вирішив заскочити до Бакієва. Входячи в будинок на Воздвиженській, відчув тривогу. Начебто і все як завжди: допитливий солдатик перевіряє перепустки біля входу, ляскають двері кабінетів, секретарки цокають вгору-вниз по мармурових сходах. Проте в повітрі *щось* висить.

Що?

Ігнатов уповільнює крок. Ось — пробігає повз дівиця з третього відділу: її очі під густо нафарбованими тушшю віями перелякані і червоні, як у кролика. Ось — кілька незнайомих солдатів тягнуть, надриваючись, важкі коробки з документами. Ось — чийсь обережний косий погляд з-за колони.

Щось сталося? Бакієв знає напевно.

Не заходячи до себе, Ігнатов поспішає на третій поверх, до його кабінету. Туди веде довгий, як кишка, коридор. Уздовж — вузькі прямокутники дверей, тьмяно мерехтять закарлюки латунних ручок. Зазвичай тут людно і накурено. Зараз — усі двері щільно зачинені, мов на замок.

Щось напевно сталося.

Ігнатов крокує посірілим від часу паркетом, що роз'їжджається в боки, і щербаті дошки пронизливо скриплять під його чобітьми. Зауважує: одна з дверних ручок повільно і безшумно нахиляється, завмирає, а потім знову стає на місце (ніби всередині хтось хотів вийти, але передумав).

Та що за дідько?!

Двері в кабінет Бакієва розчахнуті. Поруч — двоє незнайомих солдатів із гвинтівками. Дивляться на Ігнатова уважно, не кліпаючи.

Невже щось із Бакієвим?

Не може бути.

Не може — а сталося.

Ігнатов опускає погляд. Не зупинятися. Ноги несуть його повз кабінет. Солдати неохоче відступають, пропускаючи. Краєм ока він помічає в глибині кабінету кілька перевернутих стільців на заваленій паперами підлозі, широко розчахнутий рот сейфа і темно-сірий силует біля вікна, занурений у читання документів.

Не дивитися. Не прискорювати ходу. У кінці коридору — вихід на чорні сходи. Ними — униз і геть звідси. На вокзал! Ігнатов крокує коридором.

— Гей! — лунає окрик ззаду.

Зупиняється і обертається. Темно-сірий силует вийшов із кабінету і дивиться на Ігнатова.

— Ви до Бакієва?

— Ні.

— З якого відділу?

— З п'ятого, — для чогось бреше Ігнатов.

Раптом що — невже бігти? Від своїх? Пристрелять же, мов пса... Навіщо бігти, якщо ні в чому не винен? Розберуться і відпустять. А якщо — не відпустять? Тоді все ж — бігти?..

Силует мовчки йде назад до кабінету. Солдати відвертаються. Ігнатов відчиняє двері на чорні сходи і скочується східцями на перший поверх. Ні на кого не дивлячись, виходить із будівлі. Не відчуваючи холоду, крокує до вокзалу з непокритою головою.

Сором накочує гарячою хвилею, плавить вуха. Чого злякався, дурню? Своїх же товаришів, які чесно виконують роботу. З Бакієвим сталася помилка. Безумовно — жахлива, неймовірна, смішна помилка. Можливо, через чийсь наклеп. А може, просто — помилка, безглуздий казус? Буває таке: переплутали прізвища і взяли не того. Через недбальство.

Чому ж ти тікаєш, як боягуз, як останній щур? Чому не повернешся? Не увірвешся в розорений кабінет? Не крикнеш в обличчя темно-сірому «Бакієв ні в чому не винен! Я за нього ручаюсь!»?

Ігнатов зупиняється і стискає в руці будьонівку. А ешелон залишиться без коменданта? Відправлення — через годину. За неявку до місця несення служби можуть і дезертирство пришити. А це — розстріл на місці. Сам такі вироки до виконання приводив, знає. Він насуває шолом на голову і поспішає до вокзалу.

Усі знають: Мишко Бакієв — розумниця, партієць, революціонер. Наша людина — до останньої краплі крові, до останнього подиху. Неодмінно розберуться і відпустять. Не може такого бути, щоб не відпустили. Відпустять і вибачаться, перед усім колективом. А винних — покарають.

Напевно.

ДО ЗАПИТАННЯ

— Зулейха Валієва!

— Я.

За все життя вона не вимовила стільки разів «я», як за місяць у в'язниці. Скромність прикрашає — не годиться порядній жінці якать без приводу. Навіть мова татарська влаштована так, що можна все життя прожити — і жодного разу не сказати «я»: хоч у якому часі ти говорив би про себе, дієслово прибере потрібної форми, змінить закінчення, зробивши зайвим використання цього маленького марнославного слова. У російській — інакше, тут кожен тільки й прагне вставити: «я» та «мені», та знову «я»...

Солдат біля входу вигукує прізвища голосно, старанно. Вона бачить його вперше. Новенький?

— Вольф Ле... Лей... Лей-бе!

— Скільки разів просив медперсонал називати мене на ім'я по батькові!

Цю фразу Вольф Карлович слово в слово повторює щодня під час переклички. Решта конвойних її вже вивчили, а цей здивовано вдивляється в темряву. А потім раптом:

— На вихід! З речами!

Зулейха схоплюється, як від удару батогом. Притискає до грудей вузлик. Людська маса навколо ворушиться, хвилюється, роззявляє роти, витягає руки.

— Куди? Куди їх? А нас? Нас куди?

— Іншим залишатися на місцях!

Вольф Карлович із гідністю підводиться, обтрушує з себе пил, пропускає Зулейху вперед. Вони пробираються до виходу, переступаючи через тіла, голови, мішки, валізи, руки, згортки, сповитих немов-

лят... Разом із ними невідомий солдат забирає з камери вдову мулли і родину похмурого селянина з його незліченними дітьми.

Опісля багатоденної темряви світло гасниці здається яскравим, як уламок сонця. Холодне повітря коридору після задушливого духу камери — п'янить. Утомлені від постійного сидіння ноги ослабли, ледве плетуться, але тіло радіє руху. Скільки вони пробули в казематах? Сусіди стверджували, що кілька тижнів — вели відлік за щоденними перекличками.

Вони йдуть коридором, спереду і ззаду — конвой. Іноді зупиняються і викликають з інших камер ще людей. На виході з в'язниці їх уже багато, не злічити. Селяни, розуміє Зулейха, розглядаючи на ходу обличчя й одяг супутників. Деякі — зі свіжими, навіть рум'яними обличчями (недавно привезли). А деякі — як і її земляки — ледь тримаються на ногах. Удова мулли постаріла, посіріла, але вперто тягне за собою порожню клітку, що залишилася від кішки. Дружина селянина висохла до жовтизни, так само притискає до себе два сповиті пакунки-немовлята.

— Нарешті! — тремтить біля самого вуха радісний шепіт Лейбе. — Госпіталь перекидають у тил!

Зулейха киває. У тил — так у тил. Вона вперше бачить Лейбе при світлі: риси обличчя — витончені, як у юнака; кучерява сивина — яскрава, срібна; і навіть зморшки — тонкі, розумні. Довга багатотижнева щетина закриває щоки, надає шляхетності. Він не такий уже й старий, як здалося спочатку, мабуть, молодший від Муртази. Тільки одягнений дивно, як жебрак, — у дуже старий, проїдений міллю і рваний у багатьох місцях старовинний мундир синього кольору, на обмотаних ганчір'ям ногах — домашні капці без задників.

— Збитися щільніше! Уперед підтюпцем — марш! — командує солдат попереду і відчиняє двері на вулицю.

Денне світло вдаряє в обличчя, як лопата. Очі вибухають червоним за вмить заплющеними повіками. Зулейха хапається за хитку стіну і лягає на неї. Стіна хоче скинути Зулейху, та вона лише сповзає на підлогу. Оговтується від крику:

— Встати! Усім встати, сволото! Назад до камер захотіли?!

Вона лежить на брудній кам'яній підлозі, біля виходу з казематів. У косому отворі відчинених дверей — до болю синє березневе небо, велика і плоска тарілка тюремного двору в дзеркальних плямах калюж. Поруч валяються ще кілька людей, стогнуть, притискаючи руки до очей. Хтось притулився до стіни, хтось сів навпочіпки, став навколішки, мукає...

— Я сказав: уперед! підтюпцем! марш!

По одному, мружачись, як кроти, люди вибираються на вулицю. Хитаючись від свіжого повітря, тримаючись один за одного, збиваються в пухку, кульгаву купу, що раз у раз розповзається по дорозі, нерівним підтюпцем біжать по вулиці Ташаяк до вокзалу. З усіх боків їх оточують бадьорі конвоїри. Гвинтівки в руках напереваги — у повній відповідності з параграфом сім інструкції номер сто двадцять і два біс чотири від сімнадцятого лютого тисяча дев'ятсот тридцятого року «Про режим конвоювання колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів».

Невдовзі очі звикають до денного світла, і Зулейха озирається. З обох боків велетенськими зміями — ешелони з десятків вагонів. Під ногами — нескінченні стрічки рейок і ребра шпал, за якими квапливо крокують розмоклі від липкого снігу валянки, розбиті черевики, вимазані брудом чоботи переселенців. Сильно пахне мазутом. Попереду лунає гудок — наближається потяг. «Пропускаємо!» — команда спереду.

Конвоїри зупиняються, багнетами показують: зійти з колії. А назустріч вже мчить, дихаючи гаря-

чими волохатими парами, махина паротяга. Вогненно-червона спідниця — клином уперед, ріже повітря. Маховики — як оскаженілі млинові жорна. Гуркіт, брязкіт — страшно. Зулейха вперше в житті бачить потяг. Миготять намальовані з боку білою фарбою нерівні літери «До щастя — уперед!», щільне повітря б'є по обличчях, — і паротяг уже несеться геть, тягнучи за собою довгий ланцюг гуркотливих вагонів.

Один із синів багатодітного селянина, довготелесий хлопчина років дванадцяти, несподівано зривається з місця — стрибає, чіпляється за поручні, бовтається, як кошеня на гілці, їде разом з ешелоном. Конвоїр підкидає гвинтівку. Гуркіт пострілу зливається з гудком паротяга, хмара густої клоччастої пари огортає ешелон. Шум потяга віддаляється так само швидко, як і наздогнав. Пара розсіюється — на колії залишається лежати маленьке тільце, що потонуло в кожусі не за розміром.

Мати встигає лише беззвучно відкрити рот — і руки її виснуть мотузками. Пакунки-немовлята ледь не падають на землю. Одного підхоплює Зулейха, другого — селянин. Старші діти злякано туляться до ніг батька.

— Крокуємо далі! Не затримуємося!

Сталеві пальці багнетів вказують шлях. Один із них уткнувся жінці в плече: сказано ж — уперед! Селянин бере дружину за плечі. Вона не пручається: голова вивернута назад, як у мертвої курки, невідривно дивиться на розпластане посеред рейок тільце сина. Усе ще не закриваючи рот, слухняно крокує разом з усіма геть, переставляючи ноги по шпалах. Довго крокує.

Раптом кричить низьким голосом, б'ється в руках чоловіка, безглуздо розмахуючи руками і ногами, — хоче повернутися. Але навперейми вже летить з гуркотом новий потяг, і крик тоне в могутньому за-

лізному хорі маховиків, поршнів, молотків, вагонів, рейок, коліс...

Зулейха притискає до себе теплий м'який пакунок. Чуже немовля — ляльково-рожеве, щокате, з малесеньким ґудзичком носа і ніжним пушком замість брів. Сопе уві сні. Від роду — місяців два, не більше. Жодна донька Зулейхи до цього віку не доживала.

Переселенці широким довгим ручаєм течуть по рейках. Назустріч їм, від вокзалу, біжить інший, маленький ручай змерзлих, не за погодою одягнених людей. А через колії, навскоси, стрімко крокує самотня постать у гострому шоломі, з сірою папкою в руці. Усі зустрічаються біля великого вагона, збитого з кривуватих, погано обтесаних, укритих рудою фарбою дощок.

— Стій! — неголосно вимовляє людина з папкою.

Зулейха впізнає його: червоноординець Ігнатов — убивця Муртази.

Начальник конвою вже поспішає до нього, шепоче щось на вухо, вказуючи на дружину селянина, яка ще досі голосила. Ігнатов слухає, зрідка киваючи і похмуро оглядаючи скупчений перед ним натовп. Зустрічається поглядом із Зулейхою. Упізнав? Чи здалося?

— Слухай мене уважно! — каже нарешті. — Я — ваш комендант...

Вона не знає, що таке комендант. Він сказав: ваш? Отже, надовго разом?

— ...І повезу вас, громадяни розкуркулені, і вас, громадяни колишні люди, в нове життя...

Колишні люди? Зулейха не розуміє: колишні люди — це мерці. Вона оглядає жменьку людей, які щойно приєдналися до них. Бліді втомлені обличчя. Дрижать, туляться один до одного — одягнені по-осінньому: у легковажні драпові пальта і недоречні тонкі черевики. Поблискує золотом оправа тріснутого пенсне, яскравою смарагдовою плямою горить без-

глуздий дамський капелюшок з вуаллю — городяни, одразу видно. Та не мерці, ні.

— ...У життя важке, повне поневірянь і випробувань, але також — чесної праці на благо нашої палко любимої батьківщини...

— А куди? Куди хоч повезеш, командире? — перебивають раптом нахабно з натовпу.

Ігнатов стріляє очима по обличчях, шукаючи нахабу. Не знаходить.

— Доїдеш — дізнаєшся, — каже він вагомо поверх голів. — Так ось...

— А якщо не доїду? — лунає знову виклично-зухвале.

Ігнатов переводить подих. Потім дістає з-за пазухи огризок олівця, ретельно слинить.

— Як прізвище вбитого під час втечі? — питає голосно.

Почувши відповідь, розкриває папку і закреслює одне ім'я в списку.

— Один — уже не доїхав. — Піднімає папку і махає нею в повітрі: — Усім видно?

Масна крива риска на понівеченому друкарською машинкою аркуші пливе над натовпом.

Ігнатов відкашлюється.

— ...Довго ви пили кров трудового селянства. Прийшла пора спокутувати свою провину і довести ваше право на життя в нашому нелегкому сьогоденні, а також — у прекрасному світлому майбутньому, яке настане, без жодних сумнівів, дуже і дуже швидко...

Слова довгі, складні. Зулейха розуміє зовсім небагато — лише обіцянка Ігнатова, що все закінчиться добре.

— ...Моє завдання — доставити вас у це саме нове життя цілими і неушкодженими. Ваше завдання — допомогти мені в цьому. Питання будуть?

— Так! — квапливо, вибачливим тоном каже з купки «колишніх» сутулий чоловік із сумними очима; шкіра під ними обвисла мішками, як недогарок свічки (п'яниця, розуміє Зулейха). — Будьте ласкаві. Харчування в дорозі передбачено? А то ми, розумієте, вже який тиждень...

— Харчування, значить... — зловісно вимовляє Ігнатов, упритул підходить до сутулого, здригаючи вмить побілілими ніздрями. — Подякуйте, що радянська влада вас не розстріляла! Що продовжує думати про вас, піклуватися! Що поїдете в теплих вагонах, зі своїми рідними!

— Дякую, — злякано белькоче той. — Дякую.

— Ви їдете звільнятися від тенет старого світу — назустріч новій свободі, можна сказати! — продовжує гриміти Ігнатов, крокуючи вздовж нерівної, зі втиснутими в плечі головами шеренги. — А думаєте лише про те, як набити черево! Буде вам... і рябчик у шампанському, і фрукти в шоколаді!

Різко махає конвоїру біля вагона: давай! Той відтягує двері, і вони з вищанням від'їжджають у бік: вагон розкриває чорну прямокутну пащу.

— Ласкаво просимо в гранд-готель! — усміхається конвоїр.

— Із превеликим задоволенням, громадянине начальнику! — спритний чоловічок зі псячими повадками і чіпким поглядом першим підскакує до вагона, з розмаху закидає ногу в високий отвір (видно махрові краї широких штанів) і зникає всередині.

Небезпечна людина, тюремна, здогадується Зулейха. Від такого потрібно — подалі.

І ось уже переселенці, пхаючи один одного ліктями, лізуть у вагон, щоб зайняти місця. Мужики крякають, пружно штовхаються ногами, заскакують з розгону. Баби крекчуть, задираючи валянки в купі

спідниць, підіймаються сяк-так, тягнуть за собою верескливих дітлахів.

— А тих, хто не вміє по-мавпячому, на руках будете заносити? — лунає серед гамору спокійний голос.

Статна дама з високою зачіскою, на закрученому вежею напівсивому волоссі — той самий яскраво-зелений капелюшок з вуаллю. Стоїть, розвівши могутні руки в боки, — ніби запрошує взяти себе на руки. Таку не підняти, вирішує Зулейха, надто вже важка.

Ігнатов упритул дивиться на даму — та не відводить погляд, лише поводить тонкою бровою: то як? Її злякано смикає за плече дідок у розколотому пенсне, та вона норовливо скидає його руку. Ігнатов поводить підборіддям — конвоїр витягує зі скоб на дверях вагона товсту дошку і кладе трапом від вагона до землі. Дама, поблажливо хитнувши капелюшком у бік Ігнатова, прямує у вагон. Її великі ноги в шнурованих черевиках ступають рішуче і невблаганно — дошка гнеться, тремтить.

— Votre Grand Hotel m'impressionne, mon ami*, — каже вона конвоїрові, і той спантеличено застигає, почувши незнайому мову.

Зулейха обережно йде слідом, — в одній руці вузлик з речами, в іншій спляча дитина. І Алла, де ж це бачено: перечити чоловікові, та ще військовому, та ще начальнику... Хоч і стара дама, а сміліва. Чи тому й сміліва, що стара? А втім, підніматися по дошці дійсно зручніше.

За спиною з вищанням їдуть по полозах двері. Знову стає темно, як у камері. Важкий брязкіт одного засува, другого. Ось і все: телячий вагон (або по-народному тепляк) номер КО 310048, вантажопідйомністю двадцять тонн, плановою місткістю сорок людських або десять кінських голів, укомплектова-

---

* Ваш гранд-готель вражає, друже мій *(фр.)*.

ний п'ятдесятьма двома переселенцями, до відправки готовий. Перевищення планової комплектації на дванадцять голів можна вважати несуттєвим — як мудро зауважив уранці начальник ТУ «Казань», скоро по дев'яносто поїдуть, сторч, як коні.

Поки допомагала влаштуватися нещасному селянинові і його занімілій з горя дружині — умощувала зручніше на нарах пакунки з немовлятами (як шкода було відривати від себе теплий, дихаючий ніжним дитячим запахом згорток!), розміщувала непосидючих старших дітей, — вільних місць не залишилося: люди заповнили двоповерхові нари так щільно, що не втиснутися. Виручив, як і минулого разу, Лейбе. Звісився звідкись і потягнув за руку вгору, до стелі, в густу темряву — на другий поверх.

— Попрошу дотримуватися розміщення в палаті, — бурчить сердито.

Зулейха вдячно погоджується, на дотик втискуючись між холодною, як камінь, стінкою і професором і трохи пригинаючи голову, щоб не підпирати тім'ям вкриту інеєм стелю. Стягує з голови шаль, прокладає між своєю ногою і жорстким стегном Лейбе — грішно сидіти так близько до чужого чоловіка. Соромно — праотцям до третього коліна, докірливо сказала б мама. Так, мамо, знаю. Утім правила твої були гарні для старого життя. А в нас — як там сказав Ігнатов? — *нове* життя. Ох, яке у нас тепер життя...

Тюремна людина зі псячими повадками виколупує з непримітної щілини в стіні глибоко захований сірник. Чиркає об підошву і схиляється над пузатою залізною пічкою, гримить вугіллям — і ось вже в буржуйці тріщить, спалахуючи і заливаючи все навколо теплим мерехтливим світлом, жаркий вогонь.

Зулейха озирається: дощані стіни, дощана підлога, дощана стеля. У центрі вагона, гарячим сер-

цем, — крива грубка, місцями в мереживах іржі. По краях — потемнілі від часу, натерті сотнями рук і ніг до тьмяного бурого блиску нари.

— Ну що притухли, селюки? — сипить тюремний, виблискуючи великими сірими зубами. — Харе гоношитись, буду вашим смотрящим. Образити не дам — я бродяга чесний, Горєлова всі знають.

Волосся у Горєлова — довге, кудлате, як у жінки. Важкі масні пасма раз у раз падають на обличчя, і від цього погляд стає диким, звірячим. Він іде уздовж нар розбовтаною ходою, ніби пританцьовуючи, і заглядає в похмурі обличчя.

— Без смотрящего вам тут — амба, голуби. Їхати-то довго. — І раптом голосно і всмак співає: — Цить, ви, шкети, під вагони-и-и, кондуктор схапає вас вра-а-аз...

— А вам звідки знати? — сутулий п'яниця з сумними очима («Іконніков Ілля Петрович, художник», як представиться він пізніше сусідам) присів біля розжареної вже буржуйки і гріє змерзлі руки. — Може, до Уралу докинуть і висадять.

Горєлов підходить до печі. Оцінюючим поглядом оглядає згорблену постать Іконнікова: пальто — мішком, шарф на шиї — зашморгом. Знімає з ноги брудний, подраний по швах черевик і простягає: потримай-но. Довго розмотує онучу і нарешті дістає бичок, захований між пальцями ніг. Вставляє в рот, любовно накручує онучу назад, узувається. Прикурює з буржуйки і пускає дим Іконнікову в обличчя.

— А звідти мені знати, — продовжує він розмову ніби нічого не сталося, — що я — калач тертий. Дві ходки маю, земляче. На Сахаліні чалився, на Соловках мочалився.

Іконніков кашляє, відвертається від диму. Горєлов встає і оглядає грізним поглядом принишклий вагон: може, хто сумнівається?

— Це вам не воля вільна. Порядків треба дотримуватися, — вимовляє повчально. — А вже я пригляну, щоб ніхто не дуркував.

Різким рухом Горєлов ловить за вухом вошу, клацає об нігті і жбурляє в пічку.

— Менти оравою кіпішнули з ходу-у-у... — співає він, і велика золота фікса виблискує в широкому оскалі. — Жіганам вила, до жучки не ходи-и-и. Линять вже нікуди, кругом повно народу-у-у. Тюрма, процес — і вишки жди-и-и-и... — Він стоїть у центрі вагона, встромивши руки в кишені і відстовбурчивши плечі назад, мов крила. — Чи комусь пече нетерплячка — на вишку охота?

Насторожені обличчя мовчки дивляться з нар. Горєлов робить крок за грубку і відкидає ногою дерев'яну кришку. Войовничо озираючись, розстібає штани і пускає тугий дзвінкий струмінь у відкриту в підлозі діру. У світлі запалених свічок довгий блискучий струмінь здається кришталевою дугою. Кілька жінок ахають, заворожено дивляться, не кліпаючи. Чоловіки смикають їх за рукава, і вони опускають погляди, прикривають очі дітям.

Зулейха, отямившись, теж відвертається. Дзюркіт сечі дзвенить у вухах, змушуючи обличчя теплішати від сорому. Це і є ну́жник? А жінкам — як бути? У камері нужду справляли у відро, але там було темно, а тут...

Горєлов переможно посміхається, струшуючи краплі і не поспішаючи повернути чоловічу гордість у штани.

— Herpes genitales, якщо не помиляюся, — лунає спокійний голос Лейбе поруч із Зулейхою — професор задумливо дивиться на оголену плоть Горєлова. — Три частки ефірної олії лаванди, одна частка сірки. Втирати тричі на день. І жодних статевих контактів — до повного одужання, — рішуче киває, ос-

таточно погоджуючись із самим собою, і байдуже відвертається.

Горєлов, змінившись на обличчі, квапливо ховає зморщений стручок у штани і підскакує до Лейбе, мавпою видряпується на другий поверх.

— Бережи портрет, падла, — шипить у байдуже обличчя, витираючи кінчики пальців об професорський мундир, як об серветку. — І скажи спасибі, що я сам — смотрящий. А то надавав би тобі лящів...

Скрикує — уколов палець об маленького значка, косо причепленого на лацкан мундира.

Вагон різко, з гуркотом, рушив з місця.

— Поїхали! Поїхали! — скипають нари збудженим шепотінням.

Урка кидає на Лейбе злісний погляд і перебирається на своє місце.

Поруч із Зулейхою, під самим дахом, — віконце, маленьке, завбільшки з пічне, розліняне рівними металевими смужками в сірому оксамиті інею. А за ґратами — урочисто пропливає центральний перон і величезна червона будівля вокзалу з мереживними літерами — «Казань». Поспішають кудись люди, оточені блискучими лезами багнетів. Ірже пара коней під міліціонерами. Надриваються продавчині харчів.

— Від Москви поїхали, у Сибір, — зауважує хтось.

— А ви куди хотіли? До Чорного моря?

Паротяг гучно і протяжно, до різі у вухах, свистить. Щільна хмара молочної пари огортає все, лізе в очі і в рот. А коли розсіюється, за вікном уже летять чорні скелети дерев на тлі білих полів.

Зулейха прикладає палець до ґрат — іній на них плавиться. Зі стелі починає капати — зігрітий теплом буржуйки і людським диханням, іній тане і на стелі...

Обжилися швидко. Та й що там обживатися — речей мало, місця теж. Селяни гуртувалися в одному кінці вагона, ленінградські «колишні» — в іншому.

Зулейха з професором опинилися на *місъкій* половині.

Познайомилися. Висока дама в зеленому капелюшку мала й підхоже ім'я — Ізабелла. У неї ще були довге по батькові і хитромудре подвійне прізвище, але Зулейха не запам'ятала. Щоранку Ізабелла укладала сиві пасма в високу зачіску. Іноді читала вголос вірші — розумні, незрозумілі, дуже красиві, то російською, а то й зовсім — гримучою, як вагонні колеса, французькою мовою. Ніколи не повторювалася. Вагон слухав. Зулейха не розуміла, як може стільки різних, складних і дуже довгих рядків уміститися в одній голові, та ще й жіночій. Обличчя в Ізабелли залишалося незмінно спокійним і величним, навіть коли вона прямувала до загородженого ганчіркою ну́жника чи ловила під пахвами вошей.

Чоловік її, Костянтин Арнольдович, сухенький дідок із сивим трикутником рідкої борідки, здебільшого мовчав. Уранці прокидався рано і займав місце біля дверної щілини — чекав перших сонячних променів, підставляв під них єдину свою книгу, читав. Деяким сторінкам посміхався, кивав схвально, деяким — погрожував пальцем, скрушно хитаючи маленькою головкою, з деякими навіть сперечався. Коли доходив до останньої сторінки, закривав книгу, задумливо дивився на сірий колосок на обкладинці — і відкривав заново. Іноді вони з дружиною довго розмовляли пошепки, але такими хитромудрими словами, що Зулейха не розуміла жодної фрази, хоча розмовляли російською. Дивна людина, Зулейха його трохи побоювалася.

А ось сутулого Іконнікова — не злюбила. У всьому — у зморшкуватих сизих мішках під очима, у легкому тремтінні довгих нервових пальців, у трохи метушливих рухах, навіть у тому, як Ілля Петрович голосно і довго ковтав великим гострим кадиком, —

читалося: п'яниця. Мама завжди говорила: п'яна людина — гірше звіра.

Але найбільше Зулейха не любила Горєлова. Його ніхто не любив. Староста вагона тримав усіх міцно, під саме горло. Їжу завжди ділив сам: слизьку кашу і оселедцеву юшку відміряв своїм щербатим кухлем, хліб різав суворою ниткою внатяг, нещадно лупив чужі простягнуті пальці ложкою: не лізь поперед старости. Навіть питну воду з наполовину іржавого, вкритого крижаною кіркою відра сам розливав. Собі брав подвійну порцію — за роботу. Мужики дивилися косо, мовчали. Горєлов першим схоплювався з нар, коли двері відчинялися на щоденний обхід і незворушний Ігнатов зі строгим гордовитим поглядом заходив до вагона в оточенні солдатів. Староста витягувався перед комендантом, тикав напруженою п'ятірнею собі в скроню, голосно і старанно доповідав про те, що «події не мали місця бути». Ігнатов слухав неохоче, упівоберта, і Зулейсі було чомусь приємно, що він при цьому ледь помітно смикав тонкими ніздрями. Іноді Горєлова викликали в комендантський вагон; повертався він тихий, загадковий, навіть мрійливий — може, його там годували.

А їсти хотілося завжди. Живіт нив, вимагав. То стискувався кулаком, то розправлявся, роздувався. Їжа в дорозі була убога — не втішала, а тільки розпалювала нутро. Зулейха згадувала мамині казки про ненаситну велетку жалмавиз, яка їсть все, що трапляється на шляху. Так ось, Зулейха сама стала така. Ненажерлива, як сарана. Жадібна, як індичка. Навіть не знала, що може бути такий голод. Від нього в очах темніло — ось який. Ледь дзенькне вагонний засув — шлунок негайно гарчить, хвилюється: може, принесли їсти? Найчастіше виявиться — ні, чергова перевірка: чи перерахунок голів, чи станційний лікар із квапливим бридливим оглядом.

У дорозі було легше. Зулейха дивилася, як в крихітному прямокутнику заґратованого вікна пролітало повз чуже життя — поодинокі гайки, притулені до пагорбів села, зім'яті стрічки річечок, скатертини степів, щітки лісів — і забувала про голод. А на стоянках згадувала знову.

Іноді ловила на собі уважний погляд сусіда. Лейбе довго і пильно, не кліпаючи, дивився, як вона ретельно вилизує язиком чисту до скрипу миску. І раптом віддавав їй свій наполовину з'їдений кусень хліба чи рештки каші в мисці. Зулейха спочатку відмовлялася, а потім припинила. Тільки дякувала і слухала, слухала його нескінченну плутану балаканину — чи то розповіді про медичну практику, чи то уривки діагнозів. Невдовзі помітила, що й шанувальник книг, мовчазний Костянтин Арнольдович, прислухається до їхніх дивних бесід. Даремно намагається, ревниво думала вона. Не стане ж професор ділитися їжею ще й із цим книжником!

Вона так і не збагнула, чи мав вагон свого *ієсе* — домовика. Здавалося — він мав би бути, як не бути. Та якщо подумати — чим йому харчуватися? Тут навіть вошей мертвих не було (хто сам з'їдав, хто в буржуйці палив), не те що хлібних крихт. Ночами вона прислухалася: чи не рипне що під волохатою лапою, чи не дзенькне. Ні, тихо, нічого. Без душі був вагон, мертвий.

У ньому було дуже холодно, вугілля давали мало. Зрідка видавали свічки для двох мутноокіх ламп — і тоді ненадовго ставало ясно.

Усюди в вагоні були розкидані сліди попередників — як привіти з минулого. Дослідивши всі щілини і дірки від сучків у стінних дошках, Горєлов у перші ж півгодини шляху виявив цілу цигарку. На буржуйці, під шаром іржавого бруду, відтерли і прочитали цвяхом продряпаний задерикуватий напис: «Смаж

блядей!» Нари були поцятковані посланнями: імена коханих, дати, клятви не забути і не пробачити, вірші, присвяти, погрози, молитви, сороміцькі лайки, тонкий жіночий профіль, цитати з Біблії, арабські каракулі... Діти багатодітного селянина, граючи під нарами, знайшли дитячий черевичок — ніжно-кремовий, на витонченому каблучку і тонкій шкіряній підошві, для дівчинки років п'яти-шести. Горєлов хотів вийняти шовковий шнурок (у житті все знадобиться), та не встиг — зазвичай стриманий Іконніков різко кинув черевик у грубку. У вагоні потім довго і противно пахло горілою шкірою...

Маршрут їхній був довгий. Здавалося — нескінченний. Назви міст, селищ і станцій нанизувалися одна на одну, як бісер на нитку.

Кендери, Висока Гора, Бірюлі, Арськ...

Ешелон то стрімко мчав залізницею крізь вітри і завірюхи, то ліниво плентався якимись *рукавами* і *бічними гілками*, шукаючи призначений йому *відстійник*, то тижнями нерухомо стояв у цьому самому відстійнику, тонучи в заметах і примерзаючи колесами до рейок.

Шемордан, Кукмор, Кізнер...

Іноді на полустанках крізь щілину вагонних дверей миготів інший ешелон, що рухався поряд.

— Лаіш! — кричали тоді тихі зазвичай селяни. — Мамадиш! Свіяжськ! Шупашкар!

— Липецькі ми! — летіло у відповідь.

— Воронеж! Таганрог! Шахти!

— З-під Арзамаса!

— Із Сизрані!

— Вологодські!

Саркуз, Можта, Пичаз...

Одного разу після чергової стоянки ешелон несподівано повезли в зворотний бік: Пичаз, Можта, Саркуз... Селяни сміялися від радості, молилися, без

упину: додому їдемо, хвала небесам, додому! Везли майже добу. Потім схаменулися — розвернули, погнали знову на схід: Саркуз, Можта, Пичаз...

— Нікому ми не потрібні, — сказав тоді Іконніков. — Бовтають, як...

Замовк.

— Так-так! — підбадьорила його Ізабелла. — Ви абсолютно праві: як лайно в ополонці. Саме так!

Агриз, Бутриш, Сарапул...

Першими почали вмирати діти. Один по одному, немов граючи в квача, *втекли на той бік* усі діти нещасного багатодітного селянина — спочатку обидва немовлятка (разом, в один день), потім старші. Слідом вирушила його дружина: на той час вона вже не зовсім ясно розрізняла межу між тим і цим світами. Сам селянин того дня бився головою об стіну вагона — хотів розколоти собі череп. Відтягнули, зв'язали, тримали, поки не заспокоївся.

Янаул, Рабак, Турун...

Померлих закопували вздовж колій, в одній загальній ямі. Копали самі, дерев'яними лопатами, під прицілом гвинтівок конвоїрів. Бувало, вирити могили чи прикрити трупи щебенем не встигали — гриміла команда «До вагоні-і-ів!». Залишали тіла лежати відкрито — сподівалися, що в наступному ешелоні знайдуться добрі люди, присиплють. Самі, коли стояли біля таких відкритих могил, завжди присипали.

Бісерт, Чебота, Ревда...

Ігнатов так і не звик до підстаканника. Окріп пив зі старої доброї алюмінієвої чашки, а *цей* — пузатий, сяючий рівними сталевими мереживами на череві, із зухвало гладкою ручкою — так і стояв на столі. Гранчастий стакан у ньому дрібно і заклично тряся на ходу, іноді підстрибував — нагадував про себе. Однак здавалося глупством, соромітним, та й просто

неможливим пити з такого безглуздого предмета. Після Сарапула Ігнатов віддав його в сусіднє купе, конвоїрам — нехай бавляться. Хотів віддати і противно м'який смугастий матрац із незвично гладкою (шовковою, чи що?) оббивкою, але передумав: зіпсують майно, йолопи. Згорнув у трубку, запхав абияк на високу полицю під стелею. Спати на дерев'яній лаві було звичніше, солодше.

Багато чого не подобалося йому в комендантському купе. І безшумне, по-лакейськи підлабузницьке ковзання дверей (вправо-вліво, вправо-вліво...), і франтівські фестончасті фіранки в тонку, ледь помітну смужку (гаразд, із відкритими вікнами — ніяк, але ж рюші навіщо?), і бездоганно чисте велике дзеркало над об'ємною лійкою рукомийника (дивився в нього тільки за потреби — вранці, коли голився). Таке робиться навколо! А тут — рюші, підстаканники...

Везти ешелон — не така вже й жартівлива справа, як здалося спочатку. Їхали вже два місяці. Та було би добре, щоб їхали — більше стояли. Сіпалися, як божевільні, — то терміново вперед («Здурів, чи що, комендантe! Бачиш — усе забито! Давай свої папери і чеши, чеши звідси скоріше — звільняй мені п'яту колію!»), то знову — у відстійник на тиждень («Не було щодо вас жодних розпоряджень, товаришу. Наказано чекати — чекайте. І не ходіть ви до мене щогодини! У разі чого ми самі вас знайдемо»). Ні тпру ні ну.

Він любив ті хвилини, коли довга коричнева кишка потяга розганялася, гуркотіла важко і швидко, летіла по рейках — немов тремтячи від нетерпіння. Так і хотілося рвонути вікно вниз, висунути голову, підставити обличчя вітру. І насилу витримував довгі дні виснажливого очікування на задвірках якоїсь маленької, курсивом позначеної на карті станції.

Ось і зараз, дивлячись у каламутну товщу густо запилюженого вікна, за яким простяглися нерухомі чорні

поля з дрібними білими плямами — рештками снігу, він роздратовано стукає пальцями по лакованій стільниці.

За вісім днів простою — п'ятнадцять смертей.

Він давно помітив, що люди мруть під час стоянок. Чи то колеса гучним стуком підганяють зморені серця, чи то погойдування вагона заспокоює. Проте факт є фактом: як тільки простій — ще кілька прізвищ у сірій папці з написом «Справа» закреслено.

Одинадцять стариків, чотири дитини.

Коли везеш майже тисячу душ, немає нічого дивного в тому, що деякі вмирають, так? Старі — від старості, від хвороб. А діти? Правильно, від слабкості. Нічого не вдієш — дорога.

— Товаришу комендант, — у двері з кокетливим стуком зазирає Поліп'єв, завідувач господарською частиною, — так що, обід? Несу?

І ось уже запливає в купе аромат розвареної, присмаченої дрібкою сала перловки. На довгих перлинних крупинках іскряться кристали солі. Збоку — товстий кусень нездрюватого хліба.

Ігнатов бере тарілку з таці. Поліп'єв сумирно витягує руки по швах. Спочатку він намагався було допомогти коменданту — і серветку лляну на столі розкласти якнайрівніше, і тарілку поставити красиво, по центру, і прибори розмістити правильно (ложку з ножем — праворуч, виделку — ліворуч), і сільничку з перечницею, і... Та це ж не комендант — звір: ще раз, каже, побачу ці витребеньки... Що ж, прагнеться без етикету жерти — про́шу. Сьорбайте вашу кашу однією ложкою.

— Товаришу Ігнатов, — Поліп'єв тримає спорожнілу тацю, мов щит, перед грудьми, — так що все-таки з бараниною?

Ігнатов піднімає важкий погляд, мовчить.

— Квітень на носі — боюся, не доглянемо. Льодовня — воно, звісно, добре, та з погодою не посперечa-

ється. — Поліп'єв змовницьки стишує голос. — Може, все ж — у витрати? Я ж — усе, що завгодно з неї: і щі по-селянськи, і макарони по-флотськи. Та хоч консоме з профітрольчиками... І перше, і друге, і холодець із кісток — тиждень їстимемо. А то що ж ми з самої Казані — на одній перловці. Ваші бійці на мене такими злими очима дивляться. Самого з'їсти обіцяли, якщо м'яса не видам.

— Без наказу — не з'їдять. — Ігнатов відкушує хліб і, грізно жуючи, бере в руку ложку. — А ось якщо баранина протухне — неодмінно. Сам дам розпорядження.

Поліп'єв зображує невизначену посмішку — чи то посмішка, чи то розуміюча і покірна згода.

— Ось ви! — Ігнатов тицяє ложкою йому в груди. — Ви можете мені сказати, скільки ми ще будемо їхати? Тиждень? Місяць? Півроку? Чим я вас — вас особисто! — годуватиму, якщо ми зараз все зжеремо?

— Ну що ж — льодовня так льодовня, — зітхає Поліп'єв і зникає за дверима.

Ігнатов кидає ложку.

Баранина!

І тушонка, і згущене молоко, і вершкове масло — холодильник комендантського вагона був забитий провізією. Усі ці щедроти призначалися для персоналу: конвойного складу, двох кочегарів, машиніста. Ну і самого коменданта, звісно.

А переселенців, як передбачалося, мали годувати на станціях. У спеціальній інструкції для органів Транспортного відділу ДПУ так і було написано, чорним по білому: «Забезпечити безперебійне постачання переселенців окропом на всьому шляху прямування ешелону, організувати пункти харчування на станціях з подачею першої страви не рідше ніж раз на дві доби». Ну і де вони, пункти харчування?

На першій же станції Ігнатов зрозумів: з цим — біда. Потяги з розкуркуленими тяглися по залізниці

щільно, один за одним, деякі довго застрявали у відстійниках в очікуванні розпоряджень. «Звідки я тобі стільки провізії знайду? — ласкаво запитав у нього начальник станції. — Скажи спасибі, що окріп даю». Ігнатов сказав: окріп дійсно давали справно.

А ось їжі для переселенців не вистачало. Ігнатов радів, коли йому вдавалося вибити кашу (пшоно, овес, перловка, рідко — січка чи жито). Вона на те і каша, що її сильно не розведеш. Супи, приміром, розводили нещадно, у кілька разів, та ще бувало — крижаною водою. Ігнатов пробував було лаятися — куди там, ще самого і звинуватять. «Ти їх що — жалієш, чи що?» — запитували. «Відповідаю я за них! — огризався він. — Кого я в пункті прибуття здаватиму?» — «Та де вона, твій пункт прибуття?!» — махали рукою.

І правда: де? Він не знав. Мабуть, цього не знав ніхто. На черговій станції, почекавши тиждень, а то і два в відстійнику, Ігнатов отримував незмінне розпорядження: «Прямувати до пункту такого-то і далі — до запитання». Прямував. Прибував. Поспішав з доповіддю до начальника станції. І — знову чекав запитання.

Заспокоював себе: не один такий. Зустрічався на станціях з іншими комендантами, досвідченішими, перекидався кількома словами. Так, казали, теж йдемо до запитання. Так, мре народ у вагонах. Так, багато. Ти, головне, пильнуй ліпше, щоб НП не було. А *природні втрати* — вони завжди є, за них ніхто не запитає.

І все б нічого — так ці щоденні обходи... Він раптом збагнув, що починає впізнавати обличчя. Щоразу, сидячи в купе і занурюючи ложку в гарячу розсипчасту кашу, недоречно згадував то худющого білоголового підлітка-альбіноса з довірливими, абсолютно рожевими очима з третього вагона, то товсту веснянкувату бабу з великою червоною родимкою на щоці з шостого («Начальничку! Почастуй хоч чимось — схудну ж...»),

то маленьку блідолицю жінку з зеленими очима на півобличчя з восьмого.

Ось і зараз — та сама думка: усі ці люди сьогодні обідали окропом. Не люди, поправляє себе. Вороги. Вороги обідали окропом — і через це каша здається несмачною.

Згадує, як трирічним хлопчаком сидів вечорами на підвіконні їхнього напівпідвального вікна і виглядав серед вуличної метушні ніг квадратні материнські черевики. Мати поверталася затемна. Ховаючи очі, поїла його порожнім окропом і вкладала спати.

Дурень. Ганчірка. Нюня. Бакієв висміяв би його — і цілком справедливо...

Встає і відносить неторкану тарілку в кухонний відсік, до Поліп'єва. Сам нехай давиться своєю перловкою.

Увечері того самого дня, знемагаючи поганим передчуттям, Поліп'єв видавав заступнику начальника місцевої станції всю наявну в льодовні комендантського вагона баранину. Темно-червоне, у найдрібніших білих прожилках м'ясо зникало в об'ємному плетеному кошику, утікало з життя Поліп'єва назавжди (як раніше вже покинули холодильник п'ять з гаком кіло вершкового масла і дюжина банок найніжнішого згущеного молока). Видача відбувалася пізно ввечері, у темряві, за усним розпорядженням коменданта ешелону, без накладних і розписок, що викликало в обережного завідувача стан невиразної тривоги.

За півгодини до складу подали бак із пшоняною кашею — для переселенців. Це було абсолютно несподівано і так доречно (людей не годували ось уже дві доби), що не могло виявитися простим збігом.

«Так і є, — мстиво думав Поліп'єв, спостерігаючи з вікна свого купе, як великі жовті шматки злиплої каші кидають мірним ополоником у відра (по одно-

му відру — на вагон). — Грізний звір-комендант насправді виявився банальним хабародавцем».

Ця думка наповнила завгоспа спокійним задоволенням, ще більшим від того, що кілька шматків чудової баранини все ж вдалося приховати. Поліп'єв вирішив без відома коменданта підмішати їх завтра в незмінну перловку. Ігнатов останнім часом їсть погано — навряд чи розпізнає смак м'яса в каші, що стала вже ненависною...

В останній день стоянки під Свердловським у восьмому вагоні сталася маленька пригода. Ешелон стояв тут майже тиждень. У відчинені на ширину долоні двері було видно темну, місцями ще поцятковану рештками талого снігу, але вже займану свіжою зеленою порослю долину (в дорозі і під час стоянок вагонні двері дозволялося трохи прочинити, а при в'їзді в населені пункти належало замкнути на два засуви). День за днем зелень міцнішала, яскравішала, заливала горизонт.

Маленька, з рудуватою грудкою пташка, підманута довгою нерухомістю потяга, надумала вити гніздо під дахом вагона, недалеко від віконця Зулейхи — діловито тягала гілки і пух, невтомно забивала їх під дах, збуджено щебетала.

— Якщо ми ще стільки ж тут простоїмо, вона встигне відкласти яйця, — зауважив Костянтин Арнольдович, не відриваючись від книги.

— Які яйця?! Зараз же схаваємо! — Горєлов ковтнув і підібрався ближче до віконця, хижо ворушачи пальцями і прикидаючи, як би зручніше зловити здобич.

— Давайте ще трохи помилуємося, — Іконніков наблизив зіщулені очі до віконця.

Раптово — гуркіт удару, зверху посипалися пил, пісок, тріски. Пташка злякано цвіркнула і порскнула в небо. Це Зулейха вдарила довгою міцною дошкою,

вийнятою із залізних скоб на дверях, по стелі вагона. Провела пташину очима, повернула дошку на місце, обтрусила долоні.

Горєлов з розчарованим виттям («Що ж ти твориш, дурко татарська?!») упав на нари: все — пішов обід, полетів! Іконніков, здається, уперше за час шляху, з цікавістю подивився на Зулейху.

— Гніздо втратить — яйця не нестиме, — пояснила вона коротко. — Усе літо втрачене гніздо шукатиме.

Забралася назад на нари. Помітила, що від удару на стелі відійшла дошка і з'явилася вузька щілина — видно смужку неба. Ось і славно — не все ж у вікно дивитися.

Увечері потяг рушить. Уночі — перетне Уральський хребет. Зулейха вдивлятиметься, як у щілині на стелі мелькають зірки, і думатиме: і Алла, чи довго ще їхати? Куди-куди? — стукатимуть колеса. Куди-куди? Куди-куди? І самі собі відповідатимуть: Туди-туди. Туди-туди. Туди-туди.

— Суки! Усім підйо... — скажений напівпридушений голос звідкись знизу.

Зулейха звішується з нар, вдивляється в темряву. Що там? Крізь гучний розмірений стукіт коліс — звуки боротьби, здавлене мукання, удари кулаком: то приглушені — по чомусь м'якому, то дзвінкі — по твердому. У вузькій косій скибці місячного світла з вікна — кілька тіл, що копошаться біля буржуйки.

— Урию, сучаро!.. — знову здушений крик, що переходить у мукання.

Схоже на голос старости. Так ось же він сам, Горєлов, — лежить на підлозі, руки зв'язані за спиною, рот заткнутий ганчіркою, звивається черв'яком. Верхи — пара здорових селян, мотузять його несамовито, солодко. Він робить сильний ривок, згинається коромислом, скидає з себе обох, але вдаряється головою об кут пічки і затихає.

А вагон — не спить-бо. Мужики і баби діловито переглядаються на нарах, перемовляються, кивають: так йому і треба. Хтось допомагає міцніше зв'язати нерухомого старосту, хтось метушиться, збирає речі.

Багатодітний колись, а тепер самотній селянин виймає із залізних скоб на дверях товсту важку дошку. Підходить до нар Зулейхи, прилаштовується — і вдаряє кінцем у те саме місце, куди вона била вранці, відлякуючи рудогруду пташку.

— Земляче, що робиш? — лякається Зулейха.

Той не відповідає, б'є дошкою знову і знову. Кладе удари рівно в стукіт коліс, щоб не чути було. Щілина над головою ширяться, позіхає — і ось вже не

вузька смужка, а широкий зоряний язик неба прозирає в дірку. Селянин простягає Зулейсі дошку — потримай-бо! — і схоплюється на нари. Стає на коліна, жилавими плечима упирається в піддатливу вже стелю — щось тріщить і скрипить, свіжий вітер вривається в пролом, б'є Зулейсі в обличчя. Селянин підтягується на руках — і зникає нагорі.

— У-у-у! — отямившись, виє на підлозі Горєлов, свердлить Зулейху очима.

Із посипаної зірками діри на стелі звисає в вагон обличчя селянина. Він посміхається — уперше за кілька місяців.

— Ну? — каже скупченим унизу. І простягає довгу кістляву руку.

Переселенці один за одним хапаються за неї, застрибують на нари Зулейхи і протискуються в дірку на стелі. Мужики, баби, підлітки зникають угорі швидко і вправно. Одна товста баба застряє у вузькому для неї отворі, але знизу поспішають, тиснуть, штовхають наступні в черзі — і вона сяк-так пролазить, обдираючи плаття і тіло, залишаючи на гострих тріскаx нитки і клапті тканини.

— У-у-у-у-у! У-у-у-у-у! — страшно мукає Горєлов, б'ється тілом об залізо буржуйки.

— А ти, сестро? — голос над самим вухом: селянин дивиться на Зулейху з діри, підбадьорливо піднімає брови.

Бігти? Залишити вагон, де провела вже стільки довгих тижнів? Нари, зігріті її теплом і пропахлі її тілом? Милого незлостивого професора, добру Ізабеллу? Не послухатися суворого Ігнатова, строгих солдатів із гвинтівками, сердитих станційних начальників? Долі своєї не послухатися?

Вона хитає головою: ні, не піду, Алла сакласин.

— Ти ж сильна — зможеш! — селянин простягає наполегливу руку.

Вона довго з сумнівом дивиться на широку долоню в темних горбах мозолів. Нарешті опускає голову: ні.

— Ну, як знаєш.

По стелі глухо тупотять кроки. У віконце видно, як довгі тіні швидко падають з даху, летять під укіс, довгою чорною зграєю пливуть у ліс. От і все.

Зулейха озирається: вагон спорожнів. Із селян пішли майже всі, залишилася тільки пара немічних старих (довго обіймали на прощання свого чи то сина, чи то онука, досі сидять на нарах і дивляться зупиненими запалими очима на дірку в стелі, в якій той недавно зник) і кілька одиноких жінок.

Ленінградські «колишні» здебільшого залишилися, прошмигнула лише двійко молоденьких студенток. Ізабелла сидить на нарах, міцно стискаючи руку чоловіка. Усміхнений Іконніков замріяно дивиться на іскри зірок у рваному отворі стелі, шепоче чогось «спасибі, спасибі». Сидівши увесь цей час поруч із Зулейхою, професор Лейбе з полегшенням відкидається назад.

— Свобода подібна до щастя, — муркоче собі під ніс, — для одних шкідлива, для інших корисна.

— Ґете? — на сусідніх нарах пожвавлюється Костянтин Арнольдович.

— Новаліс, — вступає Іконніков.

— Ні, дозвольте, все-таки Ґете!

— Не дозволю. Напевно — Новаліс.

— У! У! У! — звивається на підлозі Горєлов; його досі ніхто і не подумав розв'язати.

Зулейха раптом розуміє, що досі тримає в руках ту саму дошку, — кидає її на підлогу. У тріскастому проломі на стелі тремтить золоте мереживо зірок.

Велика країна, де живе Зулейха. Велика і червона, як бичача кров. Зулейха стоїть перед величезною, на всю стіну, картою, по якій розпласталася велетенська

червона пляма, схожа на вагітного слимака, — Радянський Союз. Вона вже бачила раз такого слимака — на агітплакаті в Юлбаші. Мансурка-Реп'ях ще пояснив, мовляв, ось вона, батьківщина наша неосяжна, — від окіяна і до окіяна. Зулейха не зрозуміла тоді, де ті моря-окіяни, але слимака запам'ятала, надто вже смішний він був — з бородою, з кумедною гачкуватою лапкою спереду. А тепер, на цій високій стіні, він здається дійсно неосяжним — і двом людям не обхопити, не те що Зулейсі. По його брусничному тілу звиваються сині вени річок (чи є серед них рідна Чишме?), ластовинням чорніють міста і села (хто б показав, де Юлбаш?). Зулейха тягне пальці до блискучої поверхні карти, але торкнутися не встигає, — строгий голос Ігнатова хльоскає камчою:

— Це правда, що ти допомогла їм втекти?

Зулейха відсмикує руку від карти. Ігнатов стоїть біля відчиненого в ніч вікна, обличчям на вулицю, курить. Жовте світло гасниці на столі висвітлює щільно натягнуту між плечима тканину гімнастерки в перехресті тугих ременів.

— Не відпирайся, — продовжує він. — Бачили.

За вікном ніч стоїть тепла, оксамитова.

— Сама чому залишилася?

Певно, Горєлов, зла душа, постарався, доповів — зігнав злість. Адже його так ніхто і не розв'язав — валявся сповитий, як курбан-баран, усю ніч, до самої Пишми. Уже вдень, на стоянці в Пишмі, все і відкрилося. Ігнатов прийшов у вагон з обходом. Як побачив ту дірку в стелі, обличчям смикнув, побілів — і всі забігали, ногами застукали, закричали. Горєлова — під конвой! — в один бік, решту — під конвой! — в інший. Діру в стелі швидко забили, ну а втікачів — шукай вітра в полі. І не годували сьогодні, звісно, — не до того. Увечері забрали з вагона спочатку Лейбе, потім Ізабеллу, Костянтина Арнольдовича, ще когось. За-

бирали — і повертали. Іконніков сказав: допитували. А Ізабелла йому: Ілле Петровичу, дорогий, це ж хіба називається — допитували?! І сміється, весело так.

Уночі вже розштовхали зі сну Зулейху, привели сюди. Велика кімната зі здійнятою в темну висоту стелею, з якої звисає величезний бронзовий павук — скелет колись красивої люстри; криті колись кольоровою побілкою, а тепер облисілі до темно-бурих цеглин стіни; два різномасті чорні стільці з потрісканим лаком на круто зігнутих спинках; посередині — великий, обгорілий з одного боку різьблений стіл, замість ніжки — стосик книг; строгий куб сейфа в кутку, над ним — портрет усе того самого мудрого вусатого мужа, якого Зулейха бачила в створі годинника на вежі в Казанському кремлі. Зулейха йому рада: примружені очі дивляться на неї ласкаво, ніби заспокоюють, захищають від злого донезмоги Ігнатова.

Ігнатов повертається до Зулейхи. Очі — чорнючі, на обличчі кожна кісточка ніби шкірою обтягнута.

— Що ж це ти в нас — у мовчанку? У нас, значить, втеча, півсотні душ з ешелону втекли — а ти в мовчанку?!

У його пальцях дихає крихітний рудий вогник — самокрутка. Він підходить до столу і різко тицяє ним у маленьку дерев'яну миску, набиту недопалками. Миска дзвякає, перекидається, падає на підлогу — недопалки розлітаються в усі боки. Ігнатов шипить — *д-д-дідько*! — і починає збирати. Зулейха квапливо присідає поруч. Де ж це бачено, щоб чоловік при жінці сміття з підлоги підбирав, а вона дивилася б!

Недопалки холодні, дрібні, як черв'ячки. Кришаться попелом, пахнуть захололим димом. А від Ігнатова пахне теплом.

— Тобі ж табір світить, дура, — його голос зовсім поруч. — Або вишка. Знаєш, що таке вишка?

Зулейха піднімає очі. Тут, під столом, зовсім темно, і зіниці Ігнатова чорніють у білках, як вугільні.

— Я по-російськи погано розумію, — каже вона нарешті.

Жорсткі гарячі пальці стискаються в неї на підборідді.

— Брешеш! — шипить Ігнатов. — Усе ти розумієш, тільки сказати не хочеш. Ну, кажи! Змовлялися разом бігти? Куди вони хотіли піти? Кажи!

Підборіддю боляче.

— Не знаю нічого. Бачила те, що інші бачили. Чула те, що інші чули.

Обличчя Ігнатова з чорними дірами очей наближається до самого вуха, на щоці — його подих.

— Ох і вперта татарська баба... Зулейха — так тебе звати?

Вона повертає до нього обличчя.

— Даремно я не втекла. Тепер шкодую.

Скриплять, відчиняючись, двері.

— Конвоїре! — лунає схвильований голос начальника Пишмінського оперпункту. — Куди вони поділися?

Тупіт ніг конвоїра — квапливий, переляканий, наче картоплю з відра розсипали.

Пальці Ігнатова відпускають її підборіддя — шкіра горить, як обпалена. Ігнатов піднімається з-під столу, поправляє гімнастерку:

— Та тут ми, не бійтеся.

Зулейха піднімається слідом, ставить на стіл миску з недопалками. А руки — чорні, ніби вугілля місила.

Молоденький прищавий конвоїр із гвинтівкою напереваги зітхає полегшено. Дивиться на Зулейху і бризкає від сміху: по її щоках і підборіддю тягнуться довгі темні смуги — попіл. Зіткнувшись зі строгим поглядом начальника оперпункту, прибирає з обличчя посмішку, задкує до виходу, причиняє за собою две-

рі. Ігнатов повертається до Зулейхи — і теж ніяково крякає.

— Ну як, допитав? — запитує начальник.

Він — невисокий, міцненький. А руки — великі, лопатами, немов у кого іншого вкрав. Ігнатов мовчить, відтирає попіл з долонь.

— Бачу — допитав, — посміхається той, глузливо розглядаючи смугасте обличчя Зулейхи.

Бере зі столу білий аркуш, розглядає з обох боків — порожньо.

— І протокол написав, — продовжує добродушно, мнучи папір у руках. — Говорив тобі, Ігнатов, допит — штука непроста. Можна сказати — мистецтво. Тут досвід потрібен. Майстерність!.. Теж мені — сам, сам... От і маєш!

Чи то папір попався дуже хрустким, чи то долоні в начальника — тверді: аркуш у його руках скрипить голосно і соковито, як свіжий сніг.

— Ось що, — скочує папір у щільну кульку, — залишай її мені. Сам поговорю. Оформиш як передачу під слідство.

Ігнатов бере з краєчка столу кашкет, надягає, повільно йде до виходу. Зулейха спантеличено стежить за ним очима: що таке? навіщо?

Начальник широко розмахується і жбурляє паперову кульку в дротяне відро біля дверей. Сідає за стіл, відкриває верхню шухляду; не дивлячись, дістає звичним жестом стос паперу, пера, чорнильницю. Насвистуючи щось веселе, складає руки в замок і з хрускотом розминає довгі міцні пальці.

Ігнатов зупиняється біля дверей, розглядає підстрибуючу на дні сміттєвого кошика паперову кульку. Обертається.

— Не знає вона, куди вони пішли, — каже.

— Це вона тобі тут, під столом, нашептала? — начальник стріляє в Ігнатова поглядом через всю кімнату.

— Не допоможе вона тобі, товаришу. Їй нічого сказати. — Ігнатов повертається в кімнату.

Начальник відкидається на спинку — стілець протяжно, з надривом скрипить, ось-ось розламається, — й уважно роздивляється Зулейху з Ігнатовим, ніби бачить їх уперше. Продовжує розминати пальці.

— От тобі й раз — чай на квас! Ображаєш, Ігнатов. У мене всі говорять. Навіть німі.

— Заберу я її.

— Оце так! — начальник розчіплює нарешті руки і дзвінко ляскає ними по столу. — Він цілий вагон упустив, через півдоби схаменувся — а я розбирайся?! Шукай їх по тайзі, лови! Вони всі — урозтіч уже давно, по селах-полустанках. А я — побігай, висолопивши язик, попотівши, а потім — звітуй, чому не спіймав! Так він у мене ще й свідка першого забирає! Так, чи що?

— Моя справа — везти людей. Твоя — ловити.

— Що ж ти їх так погано везеш, Ігнатов? Половину в шляху заморив. Організовану втечу проґавив. А тепер ось — слідству допомогти не хочеш, посіпаку забираєш. Гадаєш, з рук зійде?

— Я за свої помилки сам відповім, якщо запитають. Тільки не перед тобою.

Ігнатов киває Зулейсі: ходімо! Та переводить очі на розчервонілого начальника.

— Запитають, Ігнатов, запитають! — уже кричить той. — І дуже скоро! Я тебе покривати не стану — розповім, як ти куркульську жіночку захищав!

Ігнатов поправляє кашкет, розвертається на підборах і йде геть із кімнати. Зулейха злякано дріботить слідом. Наостанок кидає погляд у кімнату — величезний червоний слимак незворушно повзе по стіні, мудрий вусатий чоловік ніжно посміхається їм услід.

Ігнатов, тримаючи тьмяний свічковий ліхтар у витягнутій руці, швидко крокує по коліях. Маленька татарка з восьмого вагона біжить за ним — ступає легко, майже нечутно. Останнім гуркоче по шпалах конвоїр.

Те, що з нього неодмінно запитають, Ігнатов розуміє і сам. Як там йому вранці в управлінні сказали? «Після повернення розберемося». Ясно — хочуть, щоб він спочатку справу закінчив, а потім уже можна і стружку знімати. Що ж, давайте, розбирайтеся. Тільки і він мовчати не стане. Усе розповість: і як голодом у шляху морять, і як мотають, ніби неприкаяних, по полустанках. Три місяці в дорозі, а тільки за Урал і переповзли. Де таке бачено? Пішки швидше дійшли б. За цей час втрати — півсотні голів. Хоч і куркулі, а шкода — усе ж робоча сила, могли б працювати, ліс валити чи будувати щось. Це ж більше користі, ніж гнити по ярах. А сьогодні он ще п'ятдесят осіб — тю-тю...

Так, за втечу він відповість — його вина, не заперечує. Недогледів. Хоч і тертий калач у тому вагоні староста («не звольте турбуватися, громадянине начальнику, у нас народ тихий, селюки дрімучі й інтелігенція гнила — що з ними станеться?»), а й того довкола пальця обвели. А втім, якщо поміркувати: довезти б їх раніше до пункту призначення — і не було б ніякої втечі. Ви не подумайте чого, я провини з себе не знімаю, але прошу зважити й на причини події. За три місяці шляху в кого хочеш думки погані з'являться і час знайдеться, щоб ці думки втілити. Отак-от, брати.

А якщо запитають: чому забрав у слідства свідка? Жінку цю маленьку, з дзвінким ім'ям — Зулейха? Що казати?.. Під ноги трапилася якась бляшанка, й Ігнатов штовхає її солодко, всмак. Бляшанка летить уперед, дзвінко деренчить по рейках.

Вони вже у відстійнику. У темряві знайти свій потяг нелегко, навколо багато ешелонів: прямокутні

туші товарних вагонів, довгі руді ящики вагонів-тепляків, звідки іноді чується то тиха мова, то спів. Ігнатов раз у раз піднімає тьмяну лампу, читає номери вагонів. Три довгі танцюючі тіні то ростуть, злітаючи на стіни, то припадають до землі, стеляться по рейках.

Позаду — переляканий окрик конвоїра: «Гей, ти чого?!». Ігнатов обертається. Маленька татарка стоїть якось боком, криво, тримаючись за живіт і відкинувши голову назад. Раптом починає повільно осідати. Конвоїр безглуздо тицяє в її сторону гвинтівкою: «Стій! Стій, кажу тобі!». Жінка падає — лягає на землю, обережно, ніби складається навпіл.

Ігнатов присідає поруч. А руки ж у неї крижані які. Очиська закриті, тінь від вій на півобличчя. Конвоїр усе ще стоїть, безглуздо наставивши на неї гвинтівку.

— Рот закрий, — каже Ігнатов. — І гвинтівку прибери, дурню.

Конвоїр закидає рушницю за плече.

— З голодухи, чи що? — питає.

— Бери її, — велить Ігнатов конвоїру. — Від чого не було б — не вартувати ж, поки отямиться.

Той намагається підняти жінку, але береться ніяково, і її голова зі стуком падає назад на шпалу. Ігнатов чортихається — от дурень! — і піднімає сам.

— Руку її — за шию мені закинь, — командує.

Крокують далі. Конвоїр тепер біжить попереду, освітлює дорогу. Ігнатов несе маленьке тіло. А легка яка! Буває ж... Зулейха потроху оговтується, обхоплює його за шию, він відчуває її холодні пальці у себе на щоці.

Одразу ж послали по лікаря (Ігнатов не захотів чекати ранку), підняли з ліжка, привезли. Крекчучи і смішно закидаючи повні ноги (а ще ж молодий — трохи старший Ігнатова), той задерся у вагон. Оглянув уже опритомнілу Зулейху при світлі гасниці,

пожував втомлено обвислу нижню губу, потріпав довге рідке пасмо, зачесане на ранню лисину.

— Серце в нормі, — каже байдуже. — Легені теж. Шкірні покриви чисті.

— Ну, так що ж?.. — Ігнатов стоїть тут же, у вагоні, притулившись спиною до зачинених дверей, курить.

Із нар на нього дивиться десяток пар очей зоставшихся після втечі переселенців (у восьмий вагон ще нікого не підселювали, не до того було).

— Та заспокойтеся ви, товаришу, — втомлено позіхає лікар і складає свої нехитрі інструменти в худий саквояжик. — Це не тиф. Не короста. Не дизентерія. На карантин ешелон заганяти не будемо.

Ігнатов киває і з полегшенням жбурляє недопалок у холодну буржуйку (вугілля для пічки перестали видавати з кінця квітня — вирішили: досить, не санаторій — і так тепло).

— Причиною непритомності може бути все, що завгодно, — продовжує бубоніти, наче самому собі, лікар, прямуючи до дверей. — Кисневе голодування. Недостатнє харчування. Та що там! Просто погані судини.

— Або вагітність, — лунає гучно і виразно з глибини нар.

Лікар здивовано обертається, піднімає гасницю. Кілька похмурих, заросліх брудними бородами осіб дивляться на нього, виблискують білками. Багато їх пройшло через його руки за останні місяці — і не згадати, усі злилися в один втомлений темний образ. Утім одне з облич у вагоні віддалено нагадує когось або навіть здається знайомим... Таким знайомим, що лікар підносить до нього лампу. Ближче, ще ближче. Ніс — гострим дзьобиком, глузливі очі — крижинками, крутий вигин високого масивного чола, навколо сріблиться плутаний дріт волосся. Ні, не може бути... Та що ж це таке?!

— Професоре! — видихає лікар. — Ви?

— Напруженість грудних залоз і горбки Монтгомері вона вам перевірити не дасть, — вимовляє Лейбе владним виразним голосом лектора у великій аудиторії. — Постарайтеся хоча б вивчити стан слинних залоз і пігментацію на обличчі.

Лікар, не відриваючись, дивиться на професора.

— Вольфе Карловичу! Як же ви...

— Також спробуйте глибоку пальпацію живота, — продовжує той. — Мій діагноз: вісімнадцять тижнів.

Договоривши, Лейбе встромляє в лікаря довгий нерухомий погляд. Той витирає спітнілу верхню губу і сідає назад на нари, поруч із переляканою Зулейхою. Мацає їй нижню щелепу.

— Видихни, — наказує тихо.

Та мотає головою, дихає голосно, часто — не зупинитися.

— Зулейхо, дорогенька, — поруч підсідає Ізабелла, бере Зулейху за руку. — Лікар просить.

— Я сказав: видихни! — зло повторює той.

Зулейха видихає, затримує дихання. Лікар ковтає і накладає долоні їй на живіт. Промовисто дивиться на професора.

— Пальпую збільшення матки.

Лейбе голосно, переможно сміється, блискаючи в темряві зубами:

— Ставлю вам незадовільно, Чернов. А я ж іще на першому курсі попереджав: не бути вам хорошим діагностом!

Зулейха здивовано мукає: що далі робити-бо?

— Скажіть пацієнтці, що вона вже може дихати, — каже Лейбе і, задоволений, відкидається назад, на нари, продовжуючи тихо сміятися.

Зулейха судомно вдихає.

— Пане професоре, як же ви... — лікар просовує лампу в глибину нар, де сховався Лейбе, намагаючись знайти його обличчя.

— Залікову книжку отримаєте в деканаті, Чернов. — відповідає той, кутаючись у чийсь тулуп, наче в кокон, і відкочується ще далі до стінки. — Зараз я не маю часу на консультації.

— Вольфе Карловичу, — наполягає лікар, нишпорячи лампою по нарах, — адже ми вас... адже ви для нас...

— Не маю часу, Чернов, — ледве доноситься голос із глибини, — не маю часу.

Лампа лікаря висвітлює гору ганчір'я, що ворушиться біля дальньої стінки. Скоро гора завмирає.

Зулейха тихо, по-собачому виє, закусивши зубами край хустки і дивлячись вгору нерухомими очима. Поруч сидить Ізабелла і гладить її по витягнутих уздовж тіла, стиснених у кулаки руках.

Чернов дрібно трясе головою, наче скидаючиману, притискає до грудей саквояж і вибирається з вагона. Зістрибує на землю, спираючись об подану Ігнатовим руку, зауважує, що очі в того суворі, напружені.

— Запевняю повторно, товаришу коменданте, нічого страшного, — трохи роздратовано каже лікар (ніжні які коменданти пішли!). — Та що це у вас?

Дістає з кишені носовичок і витирає Ігнатову щоку: на ній чотири довгі темні смужки, ніби слід маленької руки.

Вагітна? Так, увесь час хотілося їсти — але ж не годували. Так, трохи поважчав останнім часом живіт — але ж думала через вік. І *червоні дні* перестали приходити — думала через переживання. Та що — вагітна... Ох і Муртаза — обдурив смерть. Сам у могилі давно, а насіння його — живе, зростає у неї в животі. Уже ж наполовину виросло.

Знову дівчинка? Звісно, кому ж ще бути. Як там Упириха казала? *Одних дівок на світ приносиш.* Ні, вона казала не так: *одних дівок на світ приносиш, і ті — не виживають.*

Невже і ця?.. Авжеж, звісно. І ця — піде від неї, ледь народившись. Не встигне ще яскрава дитяча червонястість зійти з ніжної шкірки, не встигнуть крихітні оченята наповнитися смислом, не встигне вперше посміхнутися рот.

Зулейха дивиться в чорноту стелі. Думки течуть слідом за стуком коліс. За дощаною стінкою проноситься повз тепла травнева ніч. Легкий напівпорожній вагон розгойдується незвично ходко, широко — як колиска. Усі вже сплять — і добра Ізабелла, яка півночі гладила її по руці, і дивак-професор, який довго дивився на неї світлими, радісними очима. Заснути б і їй — та не спиться.

Чи дозволено просити Аллаха про те, щоб її дитя хоча б стало на ноги? Хоча б зробило перші кроки, перш ніж покинути цей світ? Чи це буде занадто великою зухвалістю? Нікого немає поруч, щоб порадитися — ні Муртази, ні мулли-хазрета. Всевишній, підкажи хоч сам, чи дозволено просити тебе про це? Про більше не прошу, не смію. Але хоча б про це.

І враз думка наперекір: а якщо Всемогутній почує і дозволить твоїй дитині зробити перший крок — як же *тоді* буде його втратити? Чи не ліпше щоб — *одразу*, поки не звикла до дитини, не прикипіла? Згадай, як побивалася за першою донькою, якій було відпущено життя цілий місяць. Як вже менше — за другою, що пішла через два тижні. Ще менше — за третьою, що не прожила і семи днів. Четверту, яка пішла одразу, при народженні, проводжала вже з сухими очима.

Шамсія — Фіруза, стукають колеса. *Халіда — Сабіда*. І знову: *Шамсія — Фіруза. Халіда — Сабіда.*

То чи не краще — *одразу*? Мама сказала б, що думки такі — грішні. На все воля Аллаха, і не нам міркувати, що краще і коли. Та голову собі — не відрубаєш. Думає і думає, наповнюється думками, як невід рибою.

А може, і не народиться ніхто? Таке трапляється, баби біля криниці шепотілися. Поживе дитя в животі, підросте трохи, а потім відірветься від покладеного місця передчасно і витече з лона, лише грудка крові на шароварах залишиться.

І Упирихи поруч немає — передбачити результат нікому. Та й чи добре це — знати заздалегідь? Тільки мучитися очікуванням. А якщо не знати? Теж мордуватися, як вона зараз, — невідомістю.

Втомилася, втомилася мучитися. Потерпати від голоду, умовляти, угамовувати своє ненаситне нутро. Страждати животом від поганої їжі. Від холоду ночами. Від ранкової ломоти в кістках, від вошей, від частої нудоти. Від болю і смертей навколо. Від страху, що стане ще гірше. І — найстрашніше — від неминущого сорому.

Соромно було постійно: коли відчувала густий запах свого немитого тіла, коли під час щоденних обходів солдати байдуже ковзали очима по її непокритій голові і оголених косах, коли на очах у всіх присідала за шматяною запоною ну́жника, коли ночами притискалася до сплячого професора, щоб хоч якось зігрітися. Коли вчора ввечері чужий лікар торкався до неї пухкими байдужими пальцями, вона ледь не згоріла. А коли привселюдно оголосив про її вагітність — завила: як же соромно, соромно, соромно. Сором доведеться виношувати при всіх. Уперше в житті вона не зможе приховати свою таємницю за високим парканом чоловікового будинку. Вона виростить у своєму нещадно виставленому напоказ животі дитя, яке, народившись, одразу покине її.

І Алла, коли ж закінчиться і мій шлях? Чи можеш ти перервати його найвищою волею? Зулейха втискається обличчям у свій кожушок, підкладений під голову замість подушки. Лоб утикається в щось тверде, гостре. Вона вивертає кишені, знаходить невелику,

майже скам'янілу грудку. Цукор! Той самий, від Муртази. Вона вже встигла забути про нього, а він ось, нікуди не подівся: великі білі кристали виблискують, іскряться на зламах, виділяють тонкий аромат, такий само сильний, як взимку. Довгі тижні Зулейха носила з собою в кишені жадану смерть — мабуть, для того, щоб виявити в цю гірку хвилину. Що це, якщо не відповідь на її гарячу молитву?

Зулейха підносить цукор до обличчя. Кусати потроху чи спробувати розсмоктати всю грудку разом? Як діє отрута — миттєво чи згодом? Чи буде вона мучитися? Та чи не байдуже...

— Цукор? Mein Gott*, звідки?

Радісно-здивовані очі професора — зовсім поруч. Він прокинувся і дивиться на Зулейху, піднявшись на ліктях. У місячному світлі вінець його кучерів здається срібним. Зулейха не відповідає, стискає цукор у кулаці — тверді гострі краї впиваються в шкіру.

— З'їжте його, обов'язково з'їжте! — збуджено шепоче Лейбе. — Тільки не здумайте нікому показувати, особливо Горєлову — відніме. — Він прикладає палець до губ. — А я ось... хотів, знаєте... поцікавитися... — професор скошує очі на її живіт, мружиться, мнеться; потім нарешті відважується. — Як він себе почуває?

— Хто?

— Дитина, звісно.

— Це вона, дівчинка. Мій рід закінчується. Я можу народжувати тільки дівчаток.

— Хто вам це сказав? — Лейбе від обурення різко сідає і мало не вдаряється тім'ям об стелю; він довго і голосно гмикає, пильно розглядаючи живіт Зулейхи: спочатку невдоволено, потім із сумнівом і нарешті — радісно. — Не вірте! — задоволено вигукує нарешті і заливчасто сміється, махає ручкою. — Не вірте!

---

* Боже мій *(нім.)*.

Колеса стукають голосно, приглушуючи розмову. *Шамсія — Фіруза. Халіда — Сабіда.*

— Гадаєте, серце вже б'ється?

— Ви запитуєте! — професор аж захлинається від обурення. — Уже два місяці.

Він ніяково, по-старечому крекчучи, розвертається на нарах. Нахиляється, наближає вухо до її живота, немов хоче почути приховане усередині нього гаряче биття, але прикласти щоку не наважується. Зулейха кладе долоні на сиві кучері і притискає голову професора до свого живота. І сором відступає. Чужий чоловік торкається обличчям її тіла, чує її запах — а їй не соромно. Хочеться знати лише: що там, у неї всередині?

Лейбе слухає довго, уважно, прикривши очі. Потім піднімає голову — обличчя м'яке, мрійливе — і мовчки киває їй: все добре.

— Їжте цукор, — нагадує, лягаючи на своє місце. — Їжте, прямо зараз...

Скоро він уже спить, поклавши руки під голову і піднявши усміхнене обличчя до стелі — немов на зірки милується.

Зулейха прибирає цукор назад у кишеню кожуха. Тепер, коли її власну смерть — солодку, з тонким ароматом, що обернулася такою зовні неприкметною грудкою звичайного цукру, — було знайдено і вона лежала зовсім поруч, Зулейсі стало набагато спокійніше. Будь-якої хвилини, за своїм бажанням, вона зможе прийняти її, подякувавши Аллаху, який почув і відповів на її благання.

Потяг мчить довгим, наче мереживним, чавунним мостом над іскристою під місячними відблисками річкою, і тому колеса стукають особливо гучно: так-так, так-так, так-так, так-так...

Вони їхатимуть ще довго і доберуться до місця тільки до початку серпня.

Єлань, Юшала, Тугулим...

Із Тюмені потяг відправлять на схід, до Тобольська. Потім раптом передумають, розвернуть, поженуть на південь.

Вагай, Карасуль, Ішим...

У восьмий вагон підселять новеньких. Горєлов залишиться старостою, буде гризти і гнобити усіх ще дужче, боячись повторення втечі і відвойовуючи свій підпсований авторитет.

Мангут, Омськ...

Живіт у Зулейхи прибуватиме швидко. Дитина почне ворушитися під Мангутом, а невдовзі після Омська Зулейха вперше намацає під туго натягнутою шкірою крихітну ніжку з кругленькою, зворушливо випуклою п'яткою.

Калачинськ, Барабинськ, Каргат...

У липні з їжею стане трохи краще (багато потягів так далеко в Сибір не заберуться, тож Ігнатову буде легше вибивати провіант), у раціоні переселенців знову з'явиться хліб.

Чулим, Новосибірськ...

Проте вмирати будуть навіть частіше — позначиться загальне виснаження і втома від довгої дороги. У половині вагонів почнеться тиф і забере з собою півтори сотні життів.

Юрга, Анжеро-Судженськ, Маріїнськ...

Усього за шість місяців шляху втрати становитимуть триста дев'яносто вісім голів. Це без тих, хто втекли, звісно.

Тісуль, Каштан, Боготол, Ачинськ...

Уже на під'їзді до Красноярська, викреслюючи огризком олівця з сірої папки з написом «Справа» наступних *вибулих*, Ігнатов збагне, що, дивлячись на купчасто надруковані прізвища, бачить не рядки і літери, а обличчя.

Ніхто не знав, що в потязі вони їдуть останній день. Гриміли колеса, жарило в вікно зле серпневе сонце.

Іконніков розважав Ізабеллу. Була одна з тих рідкісних хвилин, коли крізь його звичну похмурість проглядало щось свіже, якісь хлоп'ячі пустощі, і він ставав швидким, живим, навіть грайливим. У такі моменти Зулейсі він майже подобався. Вона не розуміла і частки тих жартів, з яких щиро сміялася Ізабелла і підхихикував делікатний Костянтин Арнольдович, та було приємно опинитися поряд з веселими усміхненими людьми, і вона намагалася не проґавити ці хвилини. А «колишні» і не цуралися її, тихої і мовчазної.

На розкритій долоні Іллі Петровича — припасений з ранку тоненький шматок хліба.

— Ще! — каже той і нетерпляче ворушить пальцями.

Очі у нього туго зав'язані чиєюсь сорочкою, як у дитини, що бавиться в піжмурки. Ізабелла кладе на долоню художника ще один шматок.

— Ще! — вимагає він. — Ну ж, не шкодуйте для мистецтва!

Костянтин Арнольдович віддає свій шмат. Іконніков задоволено мукає і починає розминати хліб у довгих пальцях.

Зулейха з жалем, несхвально дивиться на це. Вона свій кусень нізащо не віддала б. Хоч би на справу, а так — одні пустощі. І крихти он — на підлогу сиплються, не підібрати.

У гнучких пальцях Іллі Петровича хліб м'якне, переминається в піддатливу сіру масу, мнеться, мнеться і — ось тобі й маєш! — поступово перетворюється... на іграшку? на чиюсь голову! Ізабелла і Костянтин Арнольдович, не відриваючи очей, спостерігають за тим, як під гривою волосся проступають кущисті, врозліт брови, виростає орлиний профіль, загинаються пишні вуса, спухає опукле підборіддя...

— Mon Dieux*, — тихо й вагомо говорить Ізабелла.

---

* Мій боже *(фр.)*.

— Неймовірно, — шепоче Костянтин Арнольдович. — Це просто неймовірно...

— А?! — переможно вигукує Ілля Петрович і зриває пов'язку з очей.

У руці в нього — маленька, абсолютно жива голова: дивиться пильно, пильно, на губах мудра посмішка.

— Орден Трудового Червоного Прапора недавно отримав, — зітхає художник. — Дев'ятнадцять голів — у бронзі. Сім — у мармурі. Дві — у малахіті.

— І одна — у хлібі, — додає Костянтин Арнольдович.

Зулейха невідривно дивиться на хлібний бюст: здається, вона вже десь бачила це розумне обличчя, по-батьківськи строгий і добрий погляд. Хороша людина, і зліпив художник уміло. Утім хліб все-таки шкода...

Ілля Петрович простягає їй бюст.

— І так весь хліб мені віддаєте, — хитає вона головою.

— Не тобі, люба, — Ізабелла вказує очима на круто вигнутий живіт Зулейхи. — Йому.

— Їй, — поправляє вона. — Це дівчинка.

Бере хлібну голову і жадібно відкушує половину, по самі вуса. Костянтин Арнольдович раптом різко присвистує і розвертається. Позаду — виблискують цікавістю очі і трепетно ворушаться ніздрі Горєлова. Напевно, хотів підслухати розмову (після пам'ятної втечі геть озвірів — усе рознюхує, розкопує, шукає, що ж Ігнатову доповісти) — та не вийшло.

— Горєлов, темна ви душа! — Костянтин Арнольдович затуляє вузькими гострими плечима Зулейху, яка досі ще жувала. — А ви в курсі, що наш Ілля Петрович створював декорації для балету «Більшовик» в Маріїнці?

— Ми по балетах хвостами не метемо. Та й ви тепер уже — навряд.

Горєлов сердито хапає п'ятірнею тендітну руку Костянтина Арнольдовича, відсторонює: ану, дай гляну. Та дивитися, виявляється, немає на що: вагітна баба жує з набитим ротом, підбирає губами крихти з долоні. Однак було ж тут щось, було, він нутром відчував... Горєлов розчаровано випускає ніздрями повітря, кидає погляд у віконце: там пропливають високі сірі будівлі ще одного вокзалу з великими літерами на цегляному фасаді.

— Красноярськ, — читає хтось уголос.

Мабуть, знову стоянка на пару тижнів, не менше. Наче на край світу їдуть, гай-гай... Гуркіт коліс завмирає. Зовні — надривний гавкіт собак. До чого б? Двері вагона від'їжджають у бік з протяжним виттям, і гучний різкий голос, перекрикуючи гавкіт, командує: «Вихо-о-о-одь!».

Що? Як? Це нам? Уже приїхали? Невже це можливо... Так, Белло, можливо... Речі збирайте, речі! Швидше, Ілле Петровичу, та що ж ви... Професоре, допоможіть Зулейсі... Ніколи не був у Красноярську... Як ви гадаєте, нас залишать тут чи повезуть далі?.. Куди поділася моя книга?.. Може, нас просто переселяють в інший потяг?..

Збурена юрба ллється з вагона по дошці, перекинутій, як трап, з вагона на землю. Зулейха йде крайньою, однією рукою притримуючи вузол з речами, другою — великий, круто задертий угору живіт. У суєті зборів ніхто не помічає, що під нарами залишається лежати неабияк потріпаний, проте все ще яскравий, палаючий переливчастим павичевим пером, смарагдового кольору капелюшок Ізабелли.

Їх зустрічає багато солдатів, у кожного другого — великий собацюра, що аж тремтить від збудження і хрипко гавкає. Гавкіт стоїть такий гучний, що розмовляти неможливо.

Здалеку за висадкою переселенців спостерігає Ігнатов, тримаючи під пахвою незмінну папку «Справа». За довгі місяці шляху вона вигоріла, посвітлішала, казенне її обличчя вкрилося синіми шрамами печаток і штампів, ліловими датами, розписами, олівцевими приписками і карлючками. Знатна папка, заслужена. Віддасть її зараз разом із переселенцями якомусь місцевому уповноваженому — а вона, мабуть, ще ночами буде снитися, роззяплювати пащу і жбурляти йому в обличчя нехитрі нутрощі: кілька тонких стертих аркушів зі щільними стовпчиками прізвищ, чотири сотні яких жирно закреслені нерівною олівцевою лінією. Нічого, посниться пару ночей — і перестане. Чого очі не бачать — того серцю не жаль.

Як усе ж голосно вони гавкають, собаки...

— Зустрічаєте — як зеків на етапі, — каже Ігнатов підійшовшому солдату.

— Та ми всіх так, — гордо відгукується той. — З музикою! Як кажуть: ласкаво просимо до Сибіру!

Радо посміхається. А зуби у нього в роті — залізні, усі до одного.

БАРЖА

Приймати ігнатовських підопічних старший співробітник особливих доручень Красноярського відділу ДПУ Зиновій Кузнець відмовився навідріз.

— Ось тобі баржа, — каже. — Ось тобі Єнісей. Вези.

— У мене в направленні — чорним по білому — «передати в розпорядження місцевого відділу ДПУ»! — закипає Ігнатов.

— Очі протри-бо! Читай на рядок вище: «доставити до пункту призначення». Спочатку — *доставити*, а потім вже — *передати*. Ну і доставляй, не лінуйся. Приймай командування баржею і дуй на Ангару. Через два дні там зустрінемося — прийму твоїх доходяг.

— Та де він, твій пункт призначення?! У тайзі, у чорта на рогах? Я ж тільки на залізниці до них приставлений! Віз їх тобі через півкраїни, шість місяців по шпалах мотав! А ти — у власному місті прийняти не хочеш. Не по-нашому це, не по-радянськи.

— Хочу — не хочу... Я, може, з зими одного тільки й хочу — виспатися! — Кузнець смачно й голосно плює під ноги, дивиться кудись повз, а очі у нього дійсно осовілі, червоні. — Думаєш, ти один на весь Сибір такий ніжний і гарний? Так у мене в тиждень — по десятку цих барж, а буває і по два. Де я супровід на всіх візьму?.. Значить, так, Ігнатов. Як старший за званням наказую тобі зійти на борт і доставити ввірений вантаж в кількості — сам знаєш, скільки — голів до місця заснування майбутнього трудового поселення.

— Я поки що в твоє розпорядження не надходив!

— Ну, вважай, що надійшов. Чи тобі на це якийсь папірець з печаткою потрібен? То я швидко дістану,

не бійся. Тільки вже потім вибачай, голубе... — Кузнець піднімає на Ігнатова руді, з голками чорних зіниць очі.

Ігнатов шваркає долонями об коліна: от влип! Знімає з голови кашкет, витирає залитий потом лоб — спека пекельна, дарма що Сибір.

Вони стоять на стрімкому високому березі. Звідси все — мов на долоні. Синє шатро неба відбивається в широкому, сколиханому легкими брижами дзеркалі річки. Єнісейська вода — темна, густа, лінива. Вдалині здіймається зеленим лівий берег. Від кособокої пристані стирчать кістляві пальці причалів. Біля одного — пожвавлення: копошаться люди, ревно гавкають собаки, кричать конвоїри, виблискують на сонці багнети. Переселенців вантажать на маленьку пузату баржу.

Кузнець дістає з-за пазухи кістяний портсигар:

— Візьми-бо ось ліпше.

Ігнатов спочатку відмовляється, потім неохоче прикурює. Хороші в Кузнеця цигарки, дорогі.

— Втрати в тебе великі — чотири сотні голів. Морив ти їх, чи що...

— Годували б краще — довіз би більше!

Даремно закурив. Ароматний дим стоїть упоперек горла, не радує.

— А втеча ж бо в тебе в ешелоні була? — Кузнець несподівано підморгує, ховає посмішку в завитку круглого чорного вуса. — Учити мене ще буде, що по-радянськи, а що ні...

Ігнатов жбурляє недокурену цигарку з урвища.

— Ото ж бо, — повчально підсумовує Кузнець. — Гаразд, не гарячкуй. Куркульні багато, від них не убуде. Землю он копатимуть, хліб сіятимуть, — він киває на довгу низку солдатів, які несуть до баржі загорнуті в ганчір'я оберемки лопат, пилок, сокир, вищирені інструментами ящики. — Натуральний фонд

у них великий, сам бачиш. Розплодяться — озирнутися не встигнеш.

Інструментів на баржу дійсно вантажать багато, є навіть два міцні господарські візки із дерев'яними колесами («Лосів запрягати в тайзі, чи що?..» — невесело думається Ігнатову). Інвентар, мішки з провізією, зв'язки котлів — усе складають на плоскому даху, замотують брезентом, обв'язують канатами. Працюють злагоджено, звично. Так само на даху — конвоїри з гвинтівками наперевага. Звідси не промахнешся, раптом що. Один махає руками, командує. Решта ходять, позирають звисока на копошіння переселенців під ними. Людей заганяють кудись униз. Мурахами повзуть вони по трапу і зникають, зникають у надрах трюму. Слідом, з берега, долинає надривний гавкіт собак. Ох і скаженіє, сволота. Людським м'ясом їх відгодовують, чи що...

— Що, не терпиться назад? — Кузнець зауважує похмурий погляд Ігнатова. — Так, у нас тут життя суворе. Не бійся, доставиш своїх доходяг — відпущу додому, до дружини під теплий бік.

— Неодружений, — сухо кидає Ігнатов.

Під час завантаження з'ясувалося, що баржа не вміщає всіх переселенців. Три сотні голів набили в трюм щільно — не продихнути, порушивши всі інструкції і правила, набагато перевищивши допустиму норму (баржа осіла низько, важко), але кілька десятків все ще залишалися зовні.

Кузнець запропонував було везти найстарших і немічних на палубі (старі, мовляв, за борт не стрибонуть), але тепер уже Ігнатов уперся рогом: ні за що. З нього й однієї втечі досить. Сука він все-таки, Кузнець. Знав же, що однієї баржі не вистачить. Сподівався, що влізуть? Чи що Ігнатов через недосвідче-

ність або душевну м'якість погодиться везти народ відкрито, повітрям?

До пристані вже підійшла друга баржа, приклеїлася до причалу тупим рилом — по наступну партію. В'язнів, пояснив Кузнець. Самі зеки, з огляду на багатоголосий собачий гавкіт, вже були недалеко — чекали десь на високому березі, поки відчалить ігнатовська баржа.

— Заснув, чи що?! — хрипко кричить на Ігнатова начальник пристані. — Відходь давай! Чергу мені тут організував, троцькіст...

— Дулю тобі, — зло шкіриться на нього Ігнатов. — І тобі — дулю (це Кузнецю). Робіть, що хочете, а відкрито народ не повезу. Раз вже я за них відповідаю.

— Хай тобі грець, — махає рукою Кузнець. — Давай надлишки до мене, на катер. І — відводь баржу швидше, відводь геть з очей.

Відібрали «надлишки» — найслабших, змучених, нездатних до втечі. Кузнець сам пальцем тицяв — узяв багатьох із ленінградських «решток», кілька сивих селян. Їх перегнали на місткий кузнецький катер, у трюм для зберігання риби. Завтра вночі Кузнець має вийти на ньому слідом за ігнатовською баржею, щоб нагнати її біля гирла Ангари. На додачу він зажадав ще й когось надійнішого, хто за всім *стадом* нагляне, доповість, раптом що. Попереду — три дні, всяке буває. Ігнатов посміхнувся і віддав Горєлова.

— Брати людей — беру, — заявив Кузнець, — проте відповідальності з тебе, Ігнатов, не знімаю. У дорозі — ти за них відповідаєш, так і запам'ятай.

Боягуз.

А папку «Справа» Кузнець все-таки взяв — поки що *почитати*. Передаючи її в бурі від засмаги Кузнецеві руки, Ігнатов відчув полегшення. Немов камінь із душі впав.

Нарешті вирушили. Самохідна баржа великим чорним огірком йшла строго по фарватеру, різала Єнісей навпіл. Повзла важко, повільно — позначалося перевантаження. Мотор хрипів і шкварчав, із велико-смугастої труби раз у раз плювало густим димом. Круті хвилі прямими білими вусами розбігалися в два боки.

Баржу звали «Кларою». Довгі акуратні букви були колись старанно виведені на її круглому носі. Проте фарба давно обсипалася, з'їлася іржею, і тепер дзвінке німецьке ім'я ледь прозирало на темно-бурому боці. Нещодавно хтось вирішив дати їй прізвище — домалював знизу непоказне кривувате: «Цеткін». Однак і ці літери облетіли, стерлися хвилями, майже зникли.

Насамперед Ігнатов перевірив двері величезного, на всю довжину баржі, трюму, де їхав контингент: одні двері — на носі, другі — на кормі. Носові двері через непотрібність були давно й міцно забиті — і каторжників із засланцями, яких возили на баржі до сімнадцятого року, і ув'язнених з переселенцями, яких возили тепер, завантажували і випускали назад тільки через корму. Воно й правильно: менше дверей — менше тривог. Ігнатов обмацав товсті дошки, поколупав нігтем скріплюючі їх напівіржаві скоби, посмикав металеві балки, що хрест-навхрест закривали зверху. Добре забито, міцно. Зсередини не вибити, як не старайся. Про всяк випадок приставив вартового.

Коли підійшов до кормових дверей, у ніс шибонуло гостро-міцною чоловічою сечею. Запах цей витав на баржі всюди, оточував її хмарою, але тут, біля дверей, ставав особливо їдким, ріжучим, — йшов із трюму. У ньому злилися воєдино багато поколінь каторжників і кримінальників. Він був — як остання пам'ять про них, як нерукотворний пам'ятник. Багатьох уже й немає, згинули, — а запах залишився.

Біля кормових дверей — не один вартовий, а двоє. Зсередини квадратний дверний отвір закритий на міцні ковані ґрати: товсті прути втоплені в стіни, замикають ґрати врозпір — не розхитати, не вибити. Зверху — залізні двері, зачинені на широкий, завтовшки з руку, засув. До ладу придумано. Ведмедів можна тримати, не те що ослаблених довгими місяцями шляху людей.

— А це — чому не зачинено? — Ігнатов зауважує в засуві одних із дверей напіврозкритий навісний замок.

— Та ж не велено, — ліниво відгукується стомлений спекою вартовий. — Кажуть — відмикається погано, лагодити треба.

Нехлюйство суцільне. Ігнатов бере замок у руки — зі шпари стирчить ключ; крутить його в один бік, в інший — ключ слухняно клацає, обертаючись. Він навішує замок на двері, замикає. Ось тепер зовсім добре, і миша не проскочить. А ключик — у кишеню.

Почувши голоси, люди в трюмі пожвавлюються, б'ють кулаками.

— Начальнику! — лине глухо чи то з-за дверей, чи то з-під дощок палуби. — Начальнику, підсмажимося!

— Дихати нічим!

— Відчинив би двері — хоч дихнути трохи!

— Спеклися вже!

Ігнатов відтягує комір гімнастерки. Спека — і справді, хоч головою в Єнісей.

— Двері не відчиняти, — каже вартовим. — А ось вікна дрібні — можна.

При самій палубі тягнеться ряд низьких, щільно зачинених вентиляційних люків. Вартовий носком чобота штовхає стулки — вони відчиняються, одна за одною. З люків чутно зітхання, схлипування, сварки.

— Води їм дали?

— Так не було команди, — знизує плечима вартовий.

— Поїти щогодини.

Бракує ще в останній день заморити когось від спраги.

Тепер можна і роззирнутися уважніше. Ігнатов продовжує обхід. Над палубою підносяться два приземкуваті дерев'яні кубрики, прикриті зверху плоским дахом. Усередині кубриків розміщується охорона, зберігається провізія. На даху — інвентар, два човни вгору днищами, бублики канатних зв'язок. Кілька вартових бродять по даху — на хвилях уздовж борту колишуться їхні густо-сині тіні, чути нещадний скрип дощок над головою. Скрипить тут все: палуба (дошки зяють щілинами, ходять під ногами, як живі), стіни кубриків (місцями поїдені короїдами до трухи, місцями чорні від гнилі), розсохлі трапи. Низько гудуть червоні від іржі, подекуди в корості колись білої фарби поручні. На такі і спертися страшно, торкнешся — на руці залишається жирний темно-рудий слід.

— На ній ще мій дід ходив, — пробігаючи повз, зауважує голоногий матрос.

— Дід, значить, — поводить підборіддям Ігнатов.

Що ближче до машинного відділення, то відчутніше тремтіння під ногами. З косуватих, широко відчинених дверей пашить жаром, чути монотонний металевий брязкіт — ось вона, машинерія. Десь внизу, у дихаючій частими спалахами вогню темряві — два чорні кочегари, зло виблискують білими кульками очей і хижим оскалом: «Розкинулось море широке-е-е-е...».

Хоч і голосно працює мотор, та — напружено, з нерівною задишкою.

— Механік хоч є у вас?

— Немає потреби, — посміхається матрос. — Ще мій дід казав: «Клара» — дівчина примхлива, якщо стане — жоден механік не вмовить.

Оце так, добре корито, що тут скажеш...

Невдовзі доповіли, що вагітній жінці в трюмі стало зле, й Ігнатов дозволив випустити її на палубу. Підійшов, подивився, як жовтувато-бліду Зулейху виводять на свіже повітря, саджають у тінь кубрика. Обличчя її змарніло, немов витончилося за ці місяці. Здавалося, що брови і вії загусли, потемніли, а очі обвели густо-блакитною фарбою. Тільки й лишилося на обличчі, що ці очі.

Треба ж, вижила. Товста руда бабища з шостого вагона з великою червоною родимкою на щоці померла ще біля Щучого озера, міцне, дихаюче життєвою силою тіло не врятувало. Огрядна жінка мулли, шанувальниця котів, теж не витримала шляху, *відійшла* під Вагаєм. А ця — жива. Навіть більше — дитя виношує. І в чому душа тримається...

Чому він тоді не залишив її слідчому в Пишмі? Ігнатов так і не зміг відповісти собі на це питання. Напевно, з тієї ж причини, через яку тікав чорними сходами від невідомого уповноваженого в кабінеті Бакієва. Серце здригнулося, побігло вперед голови — ось і зробив дурість. Якщо охолонути, подумати гарненько — і тікати не варто було б, і бабу цю з-під слідства не забирати. Йому ж до неї — яке діло?! Правильно, жодного. От обличчя її чоловіка, наприклад, Ігнатов не зміг згадати, як не намагався. Щоразу потім сердився на себе — навіщо мучився? Якщо всіх мужиків, що кидалися на нього з сокирами й вилами, згадувати — життя не вистачить. У нього і так в голові ціла дивізія оселилася. Папка «Справа» називається, кілька сот душ. Дідько, викинути б усі ці обличчя з пам'яті, та не виходить. Гаразд, довезе їх до Ангари, здасть Кузнецю — і баста. Забудуться, з часом неодмінно забудуться.

— Накажете охороняти? — солдат киває на Зулейху: живіт горою вперед, вона притримує його обома руками, влаштовується зручніше, важко дихає.

Ігнатов махає рукою, відпускає солдата: така — куди подінеться? Раптом згадалося, як ніс її на руках: легка була, тонка, ніби й не баба — дівча. Зовсім інше — Настасія: тіло налите, пружне, переливається в долонях, перекочується, так і хочеться стискати, м'яти, розкочувати. В Ілони — інакше: м'якість, ніжна млявість, піддатливість, але все одно — бабине тіло. А в цій — одне повітря. І чого, питається, тоді перелякався, за лікарем уночі погнав? Ясно чого — що дух випустить, ось чого. Шкода стало.

А втім, на поселенні їй все одно помирати. Тайга, мошка, робóти... — Не подужає, ні. Сили в неї закінчуються, по очах видно. Ігнатов недавно збагнув, що бачить по очах — хто силу ще має, а в кого вона зійшла нанівець. Іноді на обході загадував: ось цей скоро дуба дасть, погляд зовсім остиглий, мертвий; цей — ще поживе, і ця — теж. Угадував, між іншим. Ворожкою зробився, одним словом. Тьху, самому противно. Ось що довга дорога з людиною робить...

Зулейха обертається, піднімає на Ігнатова змучені очі. Як в душу глянула. У нього і так уже від цих зелених очей — як зарубка на серці.

— Не надумай мені народжувати! — каже він строго і йде на ніс.

Ось здасть її Кузнецю — тоді нехай і народжує.

Зулейху так і залишили на палубі. Весь день вона просиділа, притулившись спиною до стіни кубрика, і дивилася на пасма зелених пагорбів, що проплывали повз укриті нерівною щетиною сосен і ялин. Густі тут ліси, темні. Та й не ліси зовсім — урман. Вартовий приніс із трюму її вузол з речами, і на ніч вона вкуталася зимовим кожухом — ночі стояли прохолодні, мерзлякуваті, байдуже що серпень.

Носила Зулейха тяжко — живіт став великим, непідйомним, ноги — чавунними, неповороткими. Не-

мовля росло неспокійним: то крутилося, як веретено, то штовхалося з усієї сили, то впиралося їй у живіт ніжками. Мабуть, було схоже на старшу сестру — Шамсія теж була пустунка й непосида. А може, просто голодувало. Сама вона сильно схудла за ці місяці — як за часів Великого голоду, у двадцять першому. Навіть пальці стали тонші, обтягнулися прозорою шкірою, ослабли. Про дитинку — що й казати...

Зулейха часто дивилася на живіт, туго обтягнутий тканиною кульмек, уявляла, як крихітна дівчинка всередині морщить носик завбільшки з ніготь мізинця, відкриває маленький ротик, — груди вмить наливалися молоком, тяжчали, як чоловіча плоть перед побаченням; дві круглі темні плями величиною з тенке* проступали на тканині. Немовляті — лише сім місяців, а молоко вже прибуло. Таке вже траплялося одного разу, коли чекала Сабіду.

Зулейха намагалася заборонити собі думати про доньок, та не вийшло. Шамсія — Фіруза, Халіда — Сабіда, плескала вода об борт. Шамсія! — надривно кричала чайка в небі. Фіруза! — відгукувалася ще одна. Халіда! Сабіда! — підхоплювали інші.

Боротися з цим — втомилася. І голодувати — втомилася. І їхати кудись безперервно — втомилася. Лейбе, Ізабеллу, суворого Костянтина Арнольдовича, нелюбимого, але вже звичного художника Іллю Петровича, навіть противнючого Горєлова — усіх їх кудись повів на пристані владний чорновусий червоноордінець. Навряд чи Зулейха побачить їх знову. Вони вже залишилися в минулому, перетворилися на примарні спогади, як Муртаза чи Упириха. Як же вона втомилася втрачати близьких людей. Жити в страху розлуки. У постійному очікуванні швидкої смерті дитини, своєї смерті. Узагалі — втомилася жити.

---

* Тенке — монета *(татар.)*.

Єдина її відрада і втіха лежала в кишені кульмек. Зулейха з вдячністю згадувала ту мить, коли у вагоні під розмірений перестук коліс їй явилася смерть — лягла в долоню важкою і гострою по краях грудкою цукру; відтоді завжди була поруч, як вірний друг або віддана мати. У найважчі хвилини Зулейха намацувала в складках одягу заповітну грудку — ставало легше. Мабуть, це дійсно була її власна, єдина, вищою волею послана смерть — усі решта не торкалися її, обходили, облітали стороною: навколо божеволіли і вмирали люди — хто від хвороб, хто від голоду; лежали вздовж доріг і проводжали їхній вагон застиглими поглядами мерці з інших ешелонів, кого товариші не встигли закопати; кілька людей, зачувши про зухвалу втечу під Пишмою, хотіли повторити її, але були викриті і пристрелені на місці, біля вагонів. А Зулейха все жила. А отже, їй була визначена саме ця смерть — маленька, солодка, що ніжно і заклично пахне чимось гірким. Може, даремно вона не з'їла цукор тоді, у потязі — давно уже перестала б мучитися. Вирішила: щойно стане зовсім не під силу — з'їсть. Краще б, звісно, ще до народження дитини, щоб їм заснути удвох, не розлучаючись...

Зулейха відкриває очі. У ніжно-рожевому світанковому серпанку всі предмети навколо здаються хиткими, летючими. Велика білогруда чайка сидить на поручні, дивиться блискучими бурштиновими ґудзиками немиготливих очей. За нею в рухливій ваті ранкового туману ледве проступають контури далеких берегів. Мотор мовчить, баржа безшумно дрейфує вниз за течією. Дрібні хвилі ласкаво хлюпають об борт. Раптом знайомий голос із носа баржі: «Давай!».

Чайка з ледь чутним шурхотом розправляє крила і розчиняється в тумані. Зулейха визирає з-за стінки кубрика. На носі — оголений до пояса Ігнатов. Якийсь матрос хлюпає на нього з відра річковою водою. Ігна-

тов сміється, трясе мокрою головою — бризки летять на всі боки. Тре долонями вуха, горбисті від м'язів плечі, гострі ребра. Красива у нього все ж посмішка, біла. Як цукор. А на спині під лопаткою — глибокий шрам.

Добу тяглися вниз по Єнісею, вранці увійшли в Ангару, заторохтіли вгору проти течії. День знову видався спекотний, спітнілий. Пополудні розморило. Ігнатов сидить на туго скрученій котушці з канатів, притулившись спиною до дерев'яної оббивки рубки. З-під насунутого на брови козирка кашкета видніються синьо-зелені спини пагорбів, кам'яні щоки урвищ. Дрібні сонячні брижі горять на воді палюче, вогняною лускою.

Нарешті — недовго залишилося. Він уже хвилини готовий рахувати до того часу, коли побачить вдалині червону цятку — прапор над катером; коли передасть Кузнецю людей — по головах, щоб не мучитися зі списками (і щоб не дивитися на обличчя, навіщо зайвий раз?); коли обтрусить долоні і зітхне спокійно, вперше за півроку: усе, Кузнець, тепер — ти відповідаєш. Нехай тепер тобі ці обличчя бородаті ночами ввижаються. А з мене досить. Мені б роботу простішу, зрозумілішу: якщо вже ворогів — то рубати, не шкодувати; якщо вже друзів — то берегти. А так, щоб ворогів — і берегти, і годувати, і жаліти, і лікувати, — ні, вибачте... І додому, додому! У потязі виспиться, з вокзалу одразу — до Бакієва з доповіддю, а ввечері — до Настасії, до неї, милої, рідної, гарячої. Не боявся того, що за півроку у неї міг з'явитися хтось інший. Як з'явився — так і зникне. Уже він, Ігнатов, із цим швидко розбереться. До Ілони теж треба буде час знайти, заскочити, а то недобре тоді вийшло...

Голоногий матрос вовтузиться поруч, лагодить трухлявий, у чорних плямах цвілі трап.

— Раніше бував на Ангарі? — питає.

Відповідати — ліньки, занадто жарко. Під монотонне шльопання коліс дрімається солодко, тягуче. «Виявилося, твоя правда, Бакієв, друже, — зізнається Ігнатов першої ж миті. — Ох і не простим це ділом виявилося — нянькою при потязі...»

— Мені ще дід казав, — не вгаває матрос, — гарнішої за Ангару немає на землі. І підступнішої теж.

Ігнатов у відповідь ледь веде бровою. І в тому, що бачив обшук у кабінеті Бакієва, — зізнається. Так і скаже: «Жодної секунди не сумнівався, що випустять тебе скоро, тому і пішов тоді». Вони разом посміються над цим, поплескавши один одного по плечу...

— Ангара — вона ж як... — матрос, задоволений увагою приїжджого командира, залишає своє заняття, повертається до Ігнатова, продовжує тлумачити своє: — ...кому — мати, кому — сестра, кому — мачуха. А кому і зовсім — могила.

Ігнатов утикається підборіддям у груди. А Настасії ж — подарунок годиться, за тривале очікування. Хусточку яку, чи що, або що там баби люблять... Голова падає на плече, легка хитавиця присипляє, заколисує.

— Сам же, дід, тут і потонув, — завершує розповідь матрос. — Ага. Дарма, що плавав, як щука.

Блискавка крає небо протяжно, через увесь горизонт. Лілові хмари труться одна об одну, дихають чорнотою. Гуркіт грому — гучний і низький, дощу — немає.

Здається, буря почалася зненацька, миттєво. Поривом вітру збило кашкет з голови. Ігнатов прокинувся, метнувся за ним, зирк — а навколо вже, матінко рідна: горизонт гойдається, хвилі кидають піною, чайки стрілами метушаться в повітрі, матроси носяться, мов коти з підпаленими хвостами. Криків не чутно — вітер.

— Товаришу командувач баржею! — кричить у вухо вартовий, що з'явився поруч. — Там це...

Тицяє пальцем на корму, телепень, слова підбирає. Ігнатов — до корми. Залізні двері — ходуном від ударів.

— Відкр-р-рий! — виють зсередини. — Відчини-и-и-и!

— Бунт? — здригається Ігнатов. — Революцію хочете мені влаштувати, сволото?!

Ривком — револьвер із кобури. Вартові гвинтівки на двері наставляють, затворами клацають.

— Суки! — долинає з трюму. — Потонемо ж, відчиніть! Навмисно топите?! Суки! Суки! Вода ж тут! Вода! А-а-а-а!

— Дзуськи, — шипить Ігнатов. — Мене не проведеш. А ну — назад, гади! Стріляю!

Гудок баржі низький і розкотистий, як грім. Стелиться по воді, розтікається. У чому річ? Чому гудете, гаспиди? Ігнатов кидається до рубки. Бігти важко — палуба скаче під ногами, дошки тріщать, в обличчя — бризки.

А в рубці — нікого. Штурвал обертається як скажений.

— Що?! — кричить Ігнатов в обличчя пробігаючому повз матросу.

— До дна йдемо! — кричить той у відповідь. — Сам не бачиш?

Як це — до дна? Так ці, у трюмі, — не брешуть?

Із нахиленого даху з гуркотом гупає якийсь ящик з інструментами, тріщить, але не розсипається. Свистячи і обертаючись, проноситься по палубі повз Ігнатова і зникає в воді. І одразу ж зверху — наче дощ, наче град — держаки, ломи, лопати... Виблискують леза сокир (Ігнатов ледве встигає притиснутися до стінки — зарубали б на льоту!), верещать коси, з тонким стогоном сиплються за борт вила, дзвенять по дереву цвяхи. Обертаючи колесами, скачуть у воду візки. Летить, летить в Ангару натуральний фонд, до бісів із бісиками.

Палуба крениться, крениться. Горизонт раптом завалюється, утикається одним кінцем у небо. Баржа осідає кормою, задираючи догори тупорилу морду.

— Стрибай! — долинає з носа. — Іди! Затягне!

Там — кілька матросів і кочегарів, стрибають в Ангару швидко, як жаби.

Як це — стрибай? А ці, в трюмі? Ігнатов намацує в кишені ключ, дістає. Кидається вниз, до корми. Назустріч тупотять вартові.

— Стояти! — кричить Ігнатов.

Крику не чути — стіна вітру затикає рот.

Конвоїри кидають гвинтівки в воду, скачуть слідом, зникають у хвилях. Залишили пост, собаки! Останній вартовий зриває з цвяха червоно-білий рятівний круг, кидає в Ангару, несамовито волає і, перехрестившись, бухається вниз.

Палуба відчайдушно смикається, й Ігнатов падає, хапається за якісь скоби. Ключ вилітає з руки, тренькає по дошках. Ігнатов кидається на нього грудьми, накриває зверху. Ось, ось він, милий! Кладе в рот — тепер не втрачу. Продовжує повзти вниз, до корми, чіпляючись руками.

Угорі щось могутнє ахає, ляскає сильно і дзвінко. Ігнатов піднімає очі: брезент велетенським вітрилом б'ється на даху, канати підкинуті до неба, як руки в молитві.

До трюму, до трюму, Ігнатов! Випустити цих куркулів, усіх випустити, до біса. Дарма, чи що, віз...

В отворі між кубриками, на іншій стороні палуби, зауважує вагітну бабу. Та вхопилася руками за якийсь поручень, витріщилася на Ігнатова. Далеко до неї, не дістати.

— Стрибай! — кричить він їй, виймаючи ключ із рота і намагаючись перекричати вітер. — У воду стрибай, дура! Затягне!

Велика хвиля нависає над бортом і гепає плазом по палубі. Спала — і немає ні баби, ні поручня. Одні іржаві краї стирчать.

Далі повзи, Ігнатов, далі! То була одна баба. А випустити треба багатьох.

Підповзаючи до кормових дверей, зауважує, що вода б'є у відкриті вентиляційні люки. Чиїсь пальці тягнуться в отвори, намагаються вчепитися, але їх змиває хвилею назад всередину.

— М-м-м-м-м! — сотнями голосів виє під Ігнатовим палуба.

Він грудьми відчуває удари знизу — хтось намагається вибити дошки.

— А-а-а-а-а! — стогне під дошками.

Гуркоче в вуха грім. Щільна брила дощу падає зверху, притискає до палуби. Ігнатов повзе до дверей — від дощу все навколо вмить стає текучим, слизьким. Зараз, зараз, суки, випущу вас, не вийте.

У той момент, коли він чіпляється за ручку одних із дверей, щось гучно зловісно тріщить — і баржа починає йти під воду.

Ігнатов зумів не розтиснути пальці і не відпустити ручку, не впустити ключ. Ось тільки вдихнути глибше не встиг. Вода заливається в вуха, в ніс, в очі. Ігнатов опускається в Ангару — «Клара» тягне його за собою.

Він тицяє ключем в дірку замка — де ж ти, бісова шпаро? тиць! тиць! намацав! вставив! Однак — не провернути. Заїло. Він ревно крутить ключ у замку, а «Клара», повільно обертаючись, занурюється глибше.

Давай же, Ігнатов, давай! Вода ворушить волосся, щипає очі, лізе в рот.

Є! Провернув! Двері — на себе. Вони розчиняються повільно, як уві сні.

За ними — решітка. Ч-ч-чорт! Десятки рук простягаються крізь неї, тягнуться до Ігнатова, чіпляються за прути, трясуть їх. Вода ллється крізь ґрати всередину

стрімко і невблаганно. Баржа швидко набирає воду — і ривком, важко і стрімко, йде вниз. «Клара» тоне.

Ручка дверей вислизає з пальців. Ігнатов хоче наздогнати її, тягнеться, рве м'язи, але потік жбурляє його в бік. Крізь зелену товщу води він бачить за ґратами чиїсь розкриті очі, розкриті роти.

— А-а-а-а-а-а! — низько і страшно кричать вони, і тисячі великих бульбашок оточують Ігнатова, ковзають по його тілу, лижуть груди, шию, обличчя.

— А-а-а-а-а! — у кожній бульбашці.

Десятки рук тягнуться, тягнуться до нього крізь ґрати, ворушачи пальцями. Колишуться, як величезний сніп. Ідуть глибше, глибше. Зникають у темній зелені.

Ігнатова крутить, кидає в різні боки, і нарешті — викидає на поверхню.

— А-а-а-а-а! — кричить він низькому небу з розбурханими кошлатими хмарами. — А-а-а-а-а! А-а-а-а!

У відкритий рот лупить дощ.

— І! І! — відповідають чайки.

Зулейху несе крізь товщу води кудись униз. Густа зелень плавиться в очах, важчає, чорніє. Заметіль білих бульбашок в'ється кругом, б'є в обличчя.

Зціпила зуби — не дихай, замри.

Дальнє світло танцює, миготить то знизу, то збоку. Віддаляється. Великі темні силуети пливуть далеко — чи то вгору, чи то вниз. Уламки? Люди? Риби?

Притиснула руки до грудей, підібрала ноги. Коси — вузлом навколо шиї.

Аллах Всемогутній, на все твоя воля.

Її перекручує, перекидає, швиргає боком об щось тверде.

Аллах почув твої молитви і вирішив перервати твій життєвий шлях — канути тобі тут, у водах Ангари.

Бісміллягі рахмані рахім...

У рот заливається вода — гіркувата, хрумтить на зубах.

Альхамду лілляхі раббі...

Чи то ковтнула, чи то вдихнула ту воду. Тіло засмикалося, затанцювало.

Алямін... Алямін... Аля...

Тіло здригається востаннє і завмирає. Руки повисають батогами, ноги розпрямляються. Коси витягуються вгору, колишуться повільно, як водорості. Зулейха занурюється — обличчям вниз, косами вгору. Нижче, ще нижче, до самого дна. Ступні опускаються в м'який мул, піднімаючи навколо тягучу ліниву чорну хмару. Кісточки. Коліна. Живіт.

Дитина прокидається різко, зненацька. Б'є ніжками, другий раз, третій. Пряде рученятами, крутить головою, тріпається. Живіт Зулейхи трясеться — маленькі п'яточки колотяться всередині.

Ноги Зулейхи здригаються у відповідь. Ще раз. І ще. Відштовхуються від дна. Стискаються і розтискаються. І руки стискаються і розтискаються.

Зулейха спливає. З розтривоженої, розхитаної мулистої хмари — до далеких світлих бриж. Через малахітові товщі — угору, вище, вище.

Вона молотить руками й ногами сильніше — піднімається швидше. Якийсь пружний холодний потік підхоплює її і несе.

Стіна яскравого білого світла засліплює очі. Зулейха місить руками воду, кричить, кашляє. Горло ріже — від носа і до самого нутра. Вітер хапає за обличчя, у вухах — крики чайок, ухання хвиль. У край ока б'є клапоть відчайдушно-блакитного неба. Невже — виплила?

Вода кипить навколо, б'ється, вислизає з пальців. Вхопитися — нема за що. Зулейха не вміє плавати. Ноги знову тягнуть вниз. Невже ще раз — на дно? Горизонт знову крениться і пірнає, голова опускається під воду. І Алла...

Чиїсь руки тягнуть її за коси вгору.

— На воду лягай! — знайомий голос поруч. — Пузом угору!

Ігнатов!

Зулейха намагається вивернутися, зловити руками, вхопитися хоч за щось.

— Утопиш! — Ігнатов відштовхується, але кіс її не випускає. — Лягай, дуро!

Вона кашляє, виє, ледь чує. Але старається, перевертається животом вгору, лягає на воду. Живіт здіймається над хвилями, як острів. Хвилі хльоскають в обличчя, дощ — зверху.

— Руки-ноги — зіркою! Зіркою, кому кажу! — обличчя Ігнатова десь зовсім поруч, де — не збагнеш. — Ось так! Молодець, дуро.

Зулейха розправляє руки і ноги, гойдається медузою. Нестерпно хочеться кашляти, але стримується. Дихає голосно, ридма. Аби вистачило повітря дихати, аби вистачило.

— Тримаю тебе, тримаю, — голос поруч. — За коси тримаю.

Дитина заспокоїлася в животі, не заважає. І хвилі потроху вщухають, дрібнішають. Блискавки повзуть за горизонт, клин блакитного неба ширяться, росте — хмари розносить у різні боки.

— Ти тут? — Зулейха боїться повернути голову, щоб не сьорбнути води.

— Тут, — голос поруч. — Куди вже тепер від тебе подінуся.

Ігнатов хотів було плисти до берега, але Зулейха не змогла. Так і гойдалися в фарватері, дрейфували за течією. Їх виловили за кілька годин, змерзлих, із чорнильно-синім губами. Спритний катер Кузнеця примчав на побачення з «Кларою», але живою її вже не застав. Окрім Зулейхи з Ігнатовим врятувалися ще кілька матросів. Той, голоногий, що все про діда

свого розповідав, — теж. Певно, його час ще не підійшов.

Коли всіх їх, знесилених, тремтячих від холоду, поклали на палубу і веліли зняти і віддати на просушку мокрий одяг, Зулейха сунула руку в кишеню — по цукор. Витягла лише жменю білого киселю. Розправила пальці — кисіль негайно просочився крізь. Виставила руку за борт — каламутні білі краплі стекли в Ангару.

Самогон булькає солодко, бадьоро — ллється з довгастого, пузатого з зеленого скла бу́тля в кривий бляшаний кухоль, бурчить. Ігнатов стоїть посеред кубрика голий, закутаний у мішковину, притримує її рукою на грудях; голова ще мокра, з клаптями водоростей. Нерухомо дивиться на тугий каламутний струмінь. Не дочекавшись, коли останні краплі впадуть з горлечка, хапає кухоль і перекидає в глотку. Спирт обпікає гортань, гупає в шлунок, повільною теплою хвилею віддає в голову. В очах умить вибухають зелені іскри. Міцна самогонна водиця, хороша. Він тихо і довго видихає, піднімає погляд на Кузнеця. У того очі — злі, собачі, рот — ниткою.

— Вона ж іржава була, як... — Ігнатов тисне в кулаках мішковину, терзає, — ...як...

Кузнець бере з рук Ігнатова кухоль, наповнює знову.

— Куди мені?!

— Пий!

Бляшаний край дзвякає об міцні ігнатовські зуби — він учіплюється в кружку, п'є. Самогон ллється всередину легко і гладко, як олія. Зелені іскри в очах плавляться, течуть, ваблять. А що — напитися до чортів собачих? Адже жодного разу в житті не був п'яним по-справжньому, як чіп, щоб аж валятися... Ігнатов із жалем забирає кухоль від рота, видихає. Повіки важчають, закриваються.

— А тепер — слухай, — голос у Кузнеця суворий, ніби рваний. — Везти назад твоїх доходяг не маю права.

— А? — Ігнатов насилу піднімає вії.

Кузнець тремтить, корчиться і двоїться. Уже не два, а чотири злі некліпаючі ока встромлені в Ігнатова.

— Усіх, хто вижив, — висаджую на місці і залишаю.

— Д-де?

— Ніде! Місце ось підшукаємо підходяще.

— А...

Ігнатов дивиться за брудне скло вікна. Там, на далекому березі, гойдаються від вітру гострі верхівки нескінченних, линучих аж за горизонт ялин.

— Почекай, Кузнець... — Ігнатов ніяк не може зловити його погляд — занадто багато у нього очей, у гаспида сердитого. — У тайзі? Без інвента... інвентаря?

— У мене — наказ, — відповідає той, як сокирою рубає.

Мішковина ледь не падає з грудей Ігнатова, і він підхоплює її, кутається знову.

— Здохнуть же, — каже тихо.

Стає чутно, як голосно торохтить мотор катера.

— Це селище потрібне, зрозумій ти! — роздвоєний було Кузнець нарешті зливається воєдино.

— Точку на мапі поставити хочеш? — Ігнатов бере бу́тель за тонке горлечко, щоб хлюпнути собі в порожній кухоль. — Освоєння берегів великої Ангари? А люди — дідько з ними, нові народяться?

Кузнець хапає бу́тель за круті стегна — Ігнатов не віддає.

— Мовчати! — Кузнець тягне до себе. — Баржу — хто втопив?

— Діряву баржу! Діряву — як твій пень!

— Вагони у тебе — теж діряві були? Половина народу по шляху висипалася, половина втекла... А може, це руки у тебе діряві, Ігнатов? Або голова?

— Та я їх через всю країну провіз! — Ігнатов крекче, намагається зіпхнути чіпкі пальці Кузнеця зі слизького скла. — Півроку по шпалах тягнув, щоб

тобі, мордо, доставити. А ти, значить, їх раз — і в тайгу? Вовків годувати?

— Ні, голубе, годувати будеш ти, — шипить той у саме вухо, обдає гарячим диханням. — Тому що залишаєшся з ними. Комендантом.

Бу́тель вислизає — залишається в лапищах Кузнеця. Той пихкає, відсапується, утирає змокрілий лоб.

— Тимчасово, звісно, — не дивлячись на Ігнатова, зі злою щедрістю ллє самогон йому в кухоль. — Мені, чи що, накажеш з інвалідами твоїми морочитися? Два десятки стариків — хто мені в трюм підсунув? Хіба не ти? Повіз би відкрито, на палубі — і не було б у нас зараз цієї розмови. А так... Сам закрутив — сам і розплутаєш. Посидиш із ними тиждень, поохороняєш, поки я нову партію привезу і коменданта постійного.

Бу́тель з важким стуком стає назад на стіл.

— Ти що, Кузнець? — голос Ігнатова сиплий, як від застуди.

Мішковина падає на підлогу — Ігнатов залишається в чому мати народила. Кузнець кидає на нього строгий погляд:

— Співробітник для особливих доручень Ігнатов, це наказ.

Шваркає на стіл знайому сіру папку «Справа» і виходить геть. Ігнатов обома руками хапає кухоль, вливає в себе самогон — прохолода струмує по щоках, по шиї, по голих грудях.

— Сірники. Сіль. Снасті.

Кузнець сидить навпочіпки і розкриває по одному лежачі на каменях мішки і пакунки, тицяє в них твердим пальцем. Ігнатов стоїть поруч, трохи похитуючись. Форма на ньому ще напівсира, м'ята (видно, віджимали міцно та на вітрі полоскали), кобура застебнута криво, але він не помічає. Кузнеців голос долинає здалеку, наче з того берега. Зелені іскри ще досі пливуть перед очи-

ма — затуляють і далекий горизонт з безкраїми, зубчастими від ялинових вершин пагорбами, і темно-сіру ангарську воду, і катер, що погойдується на ній, і дерев'яний човен біля берега, в якому чекає двоє солдатів.

— Пилки. Ножі. Котли. — Кузнець дивиться на сонне, з напівприкритими повіками обличчя Ігнатова. — Юшку варитимете, кажу.

Якийсь спогад слабо ворушиться в пам'яті.

— А рябчиків?! — Ігнатов підкидає вгору дрижачий ходуном палець. — А рябчиків у шампанському — можна?

— Можна, — Кузнець підводиться, обтрушує коліна. — Провіанту не лишаю, вибач. Ви вже тут самі якось. Ось, — він штовхає ногою невеликий тугий мішок, всередині щось важко брязкає, — патронів — на всю звірину в тайзі вистачить. Ну і на ханурикiв твоїх, якщо слухатися не будуть. А це, — він бере з рук одного з солдатів важкий, майже повний бу́тель, — тобі. Щоб не нудьгував вечорами.

Ігнатов упізнає його — той самий, рідний, зеленький! Посміхається, обіймає прохолодне скло — рідина обіцяюче хлюпає всередині. Ох і спасибі тобі, бра-а-а-ате... Кузнець всовує між Ігнатовим і пляшкою сіру папку «Справа».

— Ну, — каже, — комендантe, тримайся. Підмогу пришлю скоро. Чекай.

Ігнатов нагинається і акуратно, повільно ставить бу́тель на камені — хоч би не розплескати скарб. Папка падає поряд.

— По... поч-ч-чекай... — язик заплітається як чужий. — Я ось що хотів у тебе запи... запитати...

Розгинається, озирається. А Кузнеця — нема. Тільки виблискують далеко два весла — човен, похитуючись, іде до катера.

— Куди? — здивовано шепоче Ігнатов. — Кузнець, ти куди?

Човен уже піднімають на катер. Ігнатов робить непевний крок, нога гупнула об щось — на мокрій рогожі лежать довгі і тонкі пилки-одноручки. Це, чи що, *пилки*? Цими, чи що, соплями — ліс пиляти?

— Куди ж ти, Кузнець? — Ігнатов піднімає руку, махає, робить кілька кроків уздовж берега.

Катер на прощання гуде — високо і протяжно. Чхає і гаркає мотор, потім торохтить рівно — катер розвертається.

— Куди ти? — підвищує голос Ігнатов, продовжуючи бігти слідом. — Куди?! Стій!

Катер відходить, зменшується.

— Стояти! — Ігнатов забігає в воду. — Куди?!

Пальці самі намацують кобуру, рвуть з неї револьвер. Холодна хвиля хлюпає в чоботи — Ігнатов бреде по коліна у воді, потім по пояс.

— Куди ти завіз нас, суко? Куди?!

— ...уди! ...ди! ...ди! — відгукується луна, летить над Ангарою слідом за синьою цяткою катера — а той уже зникає, розчиняється на горизонті.

— Куди?! Куди-и-и?! Куди-и-и-и-и-и-и-и-и?!

Ігнатов тисне на курок. Постріл гримить важко і розкотисто.

Ззаду хтось злякано схлипує. На березі, притулившись один до одного і обнявши худі тюки з речами, стоять переселенці. Змарнілі, почорнілі обличчя злякано дивляться на Ігнатова: величезні очі вагітної Зулейхи, похмурі — селян, розгублені — ленінградських «колишніх», очманілі — Горєлова.

Ігнатов безпорадно гамселить револьвером об воду і піднімає погляд до неба. З чорної хмари летить до нього щось дрібне, біле — сніг.

Частина третя

ЖИТИ

ТРИДЦЯТЬ

З кручі Ангара відкривалася мов на долоні. Пишні зелені груди лівого берега стрімко здіймалися, наче зійшло в діжі тісто, падали яскравим смарагдовим відображенням у свинцеве дзеркало річки. Вода важким широким полотном ліниво вилася навколо, текла в синяву горизонту, до Єнісею. Туди, куди пішов недавно катер Кузнеця.

Правий берег, на якому розташувалися переселенці, біля води стелився низько, положисто, а потім підносився розгонистим пагорком, переростав у громаддя горбів, шкірився іклами круч. На одній з них і стоїть зараз Ігнатов, розглядаючи розпростерту внизу тайгу. Табору звідси не видно — він був десь глибоко внизу, у складках пагорба.

Ігнатов і не хотів зараз нікого бачити. Досі дивився на все наче збоку: хто це стоїть, одягнений, по пояс у воді, обтрушуючи застряглі в волоссі сніжинки, — невже він? Хто віддає наказ («Розпалити багаття. Наламати гілок для куреня. Від табору — ні на крок, сволото!») і йде в тайгу на полювання — невже він? Хто бреде звіриними стежками, тріщить по хмизу, повзе по заростому мохом і сухою травою камінню на стрімчак — невже він?

Ось сідає на підігрітий сонцем валун, примружується. Крізь прохолоду все ще вологого одягу відчуває тепло нагрітого каменя. Долоню коле ламка щетина моху. Кілька комарів дзвенить біля вуха, але вітер здуває їх, і дзвін відлітає, розчиняється вдалині. У ніздрі повіяло свіжістю великої води і терпким ароматом тайги — ялин, сосен, модрин, духмяного різнотрав'я. Так і є: він, Іван Ігнатов, — тут, у Сибіру. Втопив три

сотні ворожих душ в Ангарі. Залишений комендантом при жменьці напівживих антирадянських елементів. Без продовольства і особового складу. З наказом: вижити і дочекатися приходу наступної баржі.

Припустімо, він їх не топив, а намагався врятувати. — *Намагався* — слово для слабаків, як каже Бакієв. Комуніст не намагається, він робить. — Та не міг я їх врятувати, не міг! Намагався, зі шкіри ліз, сам мало не потонув. — Та не потонув же! А вони всі — потонули, риб зараз годують на дні. — Невже було б краще, якщо я потонув би разом з ними?! Та й хто вони такі?! Куркулі, експлуататори, тягар для радянської влади — вороги. Розплодяться ще, як каже Кузнець. — Чужими словами свою провину прикрити хочеш? Та й чиїми-бо словами — Кузнеця, суки...

Погані думки, як цвяхи, вбиваються в мозок, колють його на частини. Ігнатов знімає кашкет, збирає волосся в долоню, тягне, немов хоче зірвати з черепа. Наказує: відставити! Зайняти руки справою, а ноги — ходінням. Утомити, знесилити, заморити тіло, щоб не думалося. Або — думати про щось інше.

Він дивиться на сіро-блакитну, розмиту лінію горизонту. Наступна баржа прийде звідти. Коли? Кузнець обіцяв, що скоро. Вони йшли сюди три дні. Кузнець на своєму катері дістався швидше, за день. Припустімо, день йому на зворотну дорогу, день-два — на бюрократичну тяганину в конторі і завантаження нової баржі, три дні — на повернення до Ігнатова. Разом — тиждень.

Треба протриматися тиждень.

А якщо Кузнець припізниться? Так, ця сука не поспішатиме. Дуже імовірно, що може прийти і через півтора тижня, а то і через два. Якраз до кінця серпня. А сніг же он сьогодні падав, ніби й не літо тут зовсім, а зріла холодна осінь.

Як далеко вони відійшли від Красноярська? Два дні сплавлялися вниз Єнісеєм — це кілометрів триста, а то і більше. Майже цілий день піднімалися вгору по Ангарі — ще кілометрів сто. Разом — чотириста. Їх з Кузнецем розділяють чотириста кілометрів сплавного шляху. І — безкрає тайгове море. На Єнісеї Ігнатов ще помічав де-не-де притулені по берегах селища (усе гадав: населені чи покинуті?), а ось на Ангарі — жодного. Немає тут людей.

Він складає великий і вказівний палець в коло і зло клацає по виповзлому на сизий камінь жучку — той полетів у прірву. Ігнатов підводиться, поправляє ще вологу по подолу гімнастерку. Чого тоді в воду поліз, дурень? Тільки даремно промок. Треба було раніше думати, на катері. Схопити цього падлюку Кузнеця за шкірку, за шию, за волосся — і не відпускати, ні за що не відпускати. Нехай би в'язали його, Ігнатова, садили під охорону, везли під конвоєм до Красноярська, потім карали за перевищення повноважень — це ліпше, ніж зараз, тут, отак.

— Тиждень, — строго каже Ігнатов зяючій під ним прірві, погрожує пальцем. — Чекаю — рівно тиждень, не більше. Дивися мені!

Прірва мовчить.

Тетеруки тут — гладкі й дурні. Витріщають на Ігнатова круглі чорні очиська під товстими червоними дугами брів і не відлітають. Він підходить на відстань кількох кроків, стріляє в упор. М'які тільця вибухають фонтанами чорного пір'я, запізніло здригають крилами, відкидають дрібні чубаті голови в траву. А з сусідніх дерев уже з цікавістю витріщаються родичі: що там сталося, що? і ми хочемо подивитися, і ми... Набив шість штук — за кількістю патронів у барабані. Пов'язав горлечка знайденою в кишені мотузкою — вийшли дві важкі в'язки. Рушив назад до берега.

Дорогу від табору позначав ретельно. Якщо глибоко в урман не ходити — не заблукаєш (Ангара — ось вона, поруч, всюди), утім заблукати можна. Тому запам'ятовував усі прикмети, шепотів собі під ніс, наче нитку розмотував — і тепер, на зворотному шляху, закручував її назад в тугий клубок: із кручі спускатися кам'янистою стежкою між валунів, то рожевих, то біло-зелених від м'якого кучерявого моху, — до світлої, ніби облисілої галявини; далі — через соснове рідколісся, що крокує величезними і плоскими, рідко поростими травою каменями, — до пологого спуску; через руді свічки сосен і чорні щітки ялин — униз, довго вниз, до невеликої круглої галявини, на якій розчепірилася колись величезна, а тепер випалена блискавкою береза; від неї — уздовж холодного і дзвінкого струмка — спускатися далі, до Ангари; біля великого, мов сплячий ведмідь, валуна — перебратися через струмок і заглибитися в ліс. Невдовзі між дерев має визирнути просвіт — берег, де притулилася жменька переселенців.

Ігнатов пробирається тайгою. Крокує хрустко, голосно. У чоботях хлюпає — перескакуючи струмок по каменях не втримався, втрапив у воду. У кожній руці — по важкій в'язці вбитих птахів. Знатна буде вечеря. Ось вам, громадяни вороги, жеріть. Увесь тиждень у мене тетеруками харчуватиметеся, від'їдатиметеся за голодну дорогу.

Він і не помітив, як звечоріло. Щільний коричневий морок ліг на тайгу зненацька, раптово. Різко похолодало. Замовкли безтурботні денні пташки, одразу ж подали голоси нічні, сумні і далекі. Усі звуки — шерех листя, шепіт хвої, гудіння гілок на вітрі — стали ніби ближче, дзвінкіше, навіть хрускіт сухостою під ногами перетворився на гучне тріщання.

Щось велике, м'яке, світле проноситься з лихим уханням повз голову, обвіявши обличчя крильми.

Шлунок здригається холодно і противно, дихання завмирає. Сова, розуміє Ігнатов із запізнілим полегшенням, ступає швидше. Із гущавини долинає якесь стрекотіння, тонкі зойки, здивоване зітхання. Десь далеко — низьке оксамитове ричання.

Де ж стоянка?! Здається, має вже з'явитися, визирнути між дерев. Ялини, ялини, ялини... А раптом, — промайнула божевільна думка, — вийде він на знайомий берег, а там нікого. Жодної людини, усі згинули. Раптом усі вони — і зеленоока Зулейха, і жалюгідні «колишні», і підлабузник Горєлов — потонули там, на середині Ангари, разом із баржею? А живим залишився він один, Ігнатов? І його одного кинули тут, на безлюдному березі?

Він переходить на біг. Щось оглушливо тріщить під ногами, щось лізе в очі, б'є по щоках. Нога провалюється в яму, інша чіпляється за корч. Ледь не падає, утримується. Біжить швидше. Виставляє лікті вперед, щоб захистити обличчя від гілок. Тетеруки раптом стають важкими і великими, наче набрякають на ходу.

Нарешті — помаранчевий трепет вогню між стовбурів. Кілька стрибків — і Ігнатов, захеканий, з калатаючим чи то від швидкого бігу, чи то від страху серцем, вискакує на прибережну галявину. Ось вони, люди, нікуди не поділися — хтось добудовує курінь під гілками величезної розлапистої ялини, хтось вовтузиться біля вогню. Він стишує крок, відсапується. Неквапливо підходить до жінок, які сидять навпочіпки біля вогнища, і недбало кидає теплих ще тетеруків їм під ноги...

Поки жінки готують вечерю, Ігнатов вирішує покінчити з неприємною, але необхідною справою. Точніше, зі «Справою» — сірою пошарпаною папкою, яка вкрита зверху брудно-ліловими прямокутниками штампів і печаток, що зберігає в своїх худих надрах

усю гірку історію їхньої багатомісячної подорожі. Потрібно викреслити всіх *вибулих*.

Він бере папку і сідає біля багаття. Уявляє, як жбурляє її у вогонь: вона моментально спалахує, змахує аркушами, як жива, корчиться, чорніє, коробиться, розчиняється в гарячих жовтих язиках і легким димом зникає в чорному небі. Не те що сліду не залишається — навіть запаху...

Не можна. Раз уже він тут комендантом — мусить дотримуватися порядку. І мати на руках точний поіменний список усіх мешканців табору. Чи правильніше називати їх в'язнями? Та які-бо в'язні, якщо вся охорона при них — комендант у мокрих штанях з єдиним револьвером? Вирішує зупинитися на звичному: переселенці.

Палицею дістає з багаття кілька вуглинок, чекає, поки охолонуть. Хапає за кінець довгу і міцну, жирну на дотик головешку. Переводить подих і рішуче відкриває папку. Чотири пом'яті аркуші, пожовклі від часу, замацані брудними пальцями, у бурих плямах і розводах. Місцями папір пошершавів від води і снігу, що потрапили на нього, по кутах — пошарпався, обтріпався. І п'ятий аркуш, міцніший і чомусь чистіший, — ленінградські «залишки». Вісім сотень імен розкидані по кривуватих, відчайдушно танцюючих на аркушах стовпчиках. Так само весело, кособоко біжать і чорні олівцеві лінії, які перекреслюють понад половину прізвищ. У напівтемряві біля багаття аркуші нагадують дрібно вишиті рушники.

Почав з найлегшого — з ленінградців. З півтора десятка імен — два він викреслив давно, ще в дорозі, а інші — не доведеться: усі тут. Ці нав'язані йому на початку шляху «залишки» — дивовижний факт! — виявилися надзвичайно живучі. З декласованим елементом, між іншим, все ясно. Горєлов — такий будь-де пристосується, перефарбується в будь-який

колір, перекинеться до кого потрібно, присмокчеться, перегризе кілька горлянок, виживе. А інтелігенція! Ввічлива до оскоми, зрідка на словах зухвала, але у вчинках — смирна, млява, покірна. Жалюгідна. І — жива, на відміну від багатьох селян, які не витримали хвороб і голоду. От тобі й «колишні». Кузнець теж купився на їхній блідий вигляд, відібрав до себе на катер як найвиснаженіших, немічних, нездатних до втечі. Пощастило Ленінграду, загалом.

Ігнатов пробігає очима прізвища, звіряючи їх з обличчями навколо.

Іконніков, Ілля Петрович. Ось він, тягне криву, майже лису ялинову гілку (куди ж ти її несеш, бовдуре! Така для куреня не згодиться — від дощу не захистить). Певно — нетямущий, до праці незвичний і не пристосований, слабкий тілом, безвольний. Такий не втікатиме, повстання не підніме — безпечний. Горєлов доповідав, що Іконніков — відомий художник, Леніна для плакатів малював. Оце так — плакати революційні малював, а потрапив сюди. Отже, є за що.

Сумлінський, Костянтин Арнольдович. Тихий дідуган, незлостивий. Метушиться біля одного з куренів, ручками махає — старається. Молодець дід. Дарма що вчений — чи то географ, чи то агроном. Толку з нього, звісно, трохи, утім його завзяття Ігнатову чомусь приємне, гріє душу. І цей — безпечний.

Бржостовська-Сумлінська, Ізабелла Леопольдівна (от нагородив ненько по батькові з прізвищем!), дружина. Сидить поруч з Ігнатовим біля багаття, намагається патрати птаха — тонкі пальці з обтягнутими сухою напівпрозорою шкірою кісточками безпорадно чіпляються за пружні і, здається, надзвичайно вперті тетерукові пера — з голоду здохнеш, поки впорається, стара гримза. Ця особа — зарозуміла, з претензією в кожному жесті, гостра на язик. Горєлов скаржився, що вона лає владу, та якими саме словами, повідо-

мити не зміг, — критика йшла французькою. Хитра, розумна. Та крім розуму і гострого язика нічого у старезної кобри немає. Отож — безпечна.

Горєлов, Василь Кузьмич. Знайшов собі довгу палицю, розмахує нею, мов жезлом, командує будівництвом усіх трьох куренів одночасно — гуляє від споруди до споруди, тицяє *погоняйлом*, кричить голосно, аж у вухах дзвенить. Приловчився сам себе начальником призначити, негідник. З цим все ясно. Тип найгидотніший, наймерзенніший, у звичайному житті Ігнатов із задоволенням розчавив би такого. А тут мусив спілкуватися. У шляху Ігнатов раз у раз викликав до себе в купе вагонних старост, розпитував про настрої; з усіх них Горєлов був найлютішим і найулесливішим доповідачем. Для цього пса хто сильніший, той і господар. Поки ти при владі і з револьвером — руку лизатиме, хвостом вилятиме; ослабнеш на мить — вкусить або й горло перегризе. Цей — небезпечний.

Так, поступово, Ігнатов доходить до кінця ленінградського списку. Кілька чи то вчителів, чи то університетських викладачів; друкарський працівник; банківський службовець; два-три заводські інженери чи механіки; домогосподарка, кілька людей без певного заняття (дармоїди — виразка на тілі суспільства) і навіть модистка, що якось затесалася до цього товариства. Загалом: мотлох, поїдені міллю старигани, пил історії. Крім Горєлова — жодного небезпечного.

Тепер — завдання складніше: розібратися з розкуркуленими. Спочатку — знайти в списку і зазначити всіх живих, опісля — викреслити *вибулих*.

За два кроки від Ігнатова сидить на колінах маленька татарочка Зулейха, обробляє вполованих тетеруків. Він знаходить на аркуші її ім'я, обводить вугіллям. Лінія виходить жирна, товста, густо-чорна. Як її брови. Тоді, у воді, він добре роз-

дивився її обличчя. Ні, не роздивився — визубрив, видовбав у пам'яті. Усе придивлявся — чи жива? Чи дихає? Чи не занадто втомилася? Не міг допустити, щоб загинула. Її життя здавалося йому єдиним прощенням за інші, замордовані. Коли побачив, як її підняли на катер і поклали на палубу, відчув раптом таку втому — хоч помирай; а в голові тільки одне: врятував, врятував, витягнув, довіз, дотягнув... Гадаєш, зарахується? — мелькає зла думка. Триста на дно пустив, одну витягнув — хороший рятівник, нічого сказати. Відставити, втомлено і вже звично командує собі Ігнатов. Відставити і працювати далі.

Ось — Авдій Богар, однорукий. Інвалід, а працює вміло — спритно укладає гілки на дах куреня, щось підказує іншим, вказує пальцем. Ага, то ось хто насправді керує будівництвом! До нього прислухаються, кивають. Певно, діловитий мужик. Очі в нього кмітливі, чіпкі, при Ігнатові завжди опущені — наче боїться, що той побачить щось у них, розгадає. Цей може бути небезпечний. Такого й інші послухають, дарма що з однією рукою.

Поруч копошиться Лукка Чиндиков, рудобородий чуваш. Непоказний, увесь якийсь перекошений, скособочений, відчайдушно негарний. Втратив у дорозі всю родину, заляканий до смерті, виснажений, розгублений. Досі дико озирається, ніби не розуміє, де опинився. Зломлена людина, безпечна.

Неподалік в'ється біла борода Муси-хаджі* Юнусова, худого і плоского, як очерет. На початку шляху на його маківці сяяла сліпуче-біла чалма, потім кудись поділася, можливо, її пустили на ганчірки. Ігнатов уявив, як хаджі пиляє ялинник у своїй сяючій чалмі, посміхнувся. Обличчя в Юнусова

* Хаджі — почесний титул мусульманина, що здійснив паломництво до Мекки.

завжди було світле, відсторонене, думав вже не про земне — про вічне. Правильно, на те він і хаджі. Теж безпечний.

Лейла Габріїдзе, повна, із задишкою грузинка...

Вдивляючись в обличчя, Ігнатов згадує по імені всіх, хто трудиться в таборі. Знаходить у списку, обводить вугіллям, перелічує. Разом з ленінградцями — двадцять дев'ять осіб. Росіяни, татари, двоє чувашів, троє мордвинів, марійка, українець, грузинка і збожеволілий німець із дзвінким химерним ім'ям Вольф Карлович Лейбе. Одним словом, повний інтернаціонал. Решту — закреслює. Водячи вугіллям по старих засмальцьованих аркушах, намагається не дивитися на прізвища. Пальці під кінець — чорні і немов оксамитові, залишають на аркушах круглі жирні сліди.

Покінчивши зі «Справою», Ігнатов ривком піднімається з колоди і стрімко крокує до берега. Хочеться швидше вимити руки. Хочеться надихатися холодним річковим повітрям. Дуже хочеться курити.

Зулейха пристосувалася обскубувати птаха великою ялиновою тріскою (ліпше, звісно, ножем, але обидва ножі задіяні на будівництві куренів). Тріскою теж можна працювати. Правильно казала мама: головне в будь-якій справі — руки й голова. Вона міцно тримає деревинку в долоні і швидкими щипками висмикує з м'якого і піддатливого пташиного тільця пір'я, затискаючи його між тріскою і великим пальцем: спочатку — довге і міцне, остьове; потім — дрібніше і м'якше. Тушки ще й охолонути не встигли, обскубуються добре, слухняно.

Поруч притулилася Ізабелла. Їх удвох — вагітну і найстаршу — залишили біля вогню доглядати за багаттям і куховарити. Решта збирають курені і облаштовують табір.

— Зулейхо, дорога, боюся, мені вас не наздогнати, — Ізабелла розгублено дивиться на швидке, майже розчинене в повітрі мелькання тріски.

— Ліпше зберіть пір'я, — каже Зулейха. — Згодиться.

Їй приємно, що цю роботу вона може виконати краще. Добре бути корисною. Просто сидіти біля багаття і підкладати дрова у вогонь, тимчасом як інші працюють, — совісно. Утім ходити по хмиз у ялинник і назад до табору вже важко — після плавання в Ангарі живіт поважчав, немов свинцем налився, немовля постійно ворушиться, смикається, а ноги зовсім ослабли, лоб пітніє. Пару раз уже вступало в низ живота, тягнуло, нило, крутило — і Зулейха починала молитися про себе, думала, прийшов час розродитися. Виявилося — рано.

Подарунок Муртази, отруєний цукор, витік в Ангару. Отже, вона буде народжувати, яким би не був результат пологів. Якщо Аллах пошле ще одну смерть дитини, вона витримає. Воля Всевишнього часом буває химерна, незбагненна земному розуму. Провидіння залишило її в живих — єдину з усіх супутників на смертельній баржі. Ба більше, послало їй на порятунок убивцю чоловіка, гордовитого і небезпечного червоноординця Ігнатова. Може, доля хоче залишити її живою?

Коли Зулейха, майже захлинувшись, здригаючись від хрипу і кашлю, випірнула з глибини вод на поверхню і в шаленій круговерті бризок і хвиль промайнуло раптом поруч перекошене обличчя Ігнатова, вона відчула таке величезне щастя, якого ніколи не відчувала. Чоловікові своєму ніколи так не раділа, хай вибачить їй покійний Муртаза такі думки. Ще встигла подумати, що Ігнатов може проплисти повз, не помітити її або не захотіти врятувати, — а він уже поряд, допомагає, заспокоює. Вона не здивувалася б, якби він потягнув її за коси вниз і втопив, але він три-

мав її, тримав міцно, щось говорив, навіть жартував. Коли з'ясувалося, що вона не може плисти до берега, не став лаятися і не покинув її. Він її врятував.

Якби рятівником виявилася хороша людина, напевно, варто було б стати перед нею на коліна і обсипати руку поцілунками. Якби живий був Муртаза, він обдарував би таку людину багатими дарами. Якби живий був мулла-хазрет, вона просила б його здійснити на честь рятівника подячну молитву. Жодного з цих «якби» — немає. Тільки вона одна і суворий, неприступний Ігнатов. Сидить поруч біля багаття, черкає щось вугіллям у паперах, хмуриться, стискає щелепи. Зулейсі хочеться просто сказати «спасибі», але вона не сміє перервати його роздуми. Скоро він видихає різко і зло, закриває папку, йде на берег.

Вона надягає обскубані тушки на довгу палицю і обпалює над багаттям. Коли береться обробляти м'ясо, — уже зовсім темно, і переселенці, закінчивши справи, один по одному сідають навколо багаття чекати вечері, жадібно втягуючи ніздрями солодкуватий запах паленого пуху.

Під покровом крислатих ялин встигли побудувати три курені: сволоком служили великі гілки дерев, на які впоперек настилались великі волохаті ялинові лапи, поверх — тонші гілки; підстилкою був той самий лапник. Хтось запропонував закидати хвою всередині куренів березовими гілками і оберемками трави — для м'якості, але на це вже не вистачило сил і часу. Заготовили дрова на ніч: наносили гору хмизу, поваленого сухостою. Сокири не було, і великі гілки довелося зрізати пилками. Одноручки верещали і гнулися, сіпалися, виривалися з невмілих рук — працювати ними було незручно, але сяк-так здолали, розпиляли. Ще завидна притягли з хащі повалені дерева, склали навколо багаття. Тепер усі сидять тісним рядком, підпираючи один одного закоцюблими

плечима, гріються, випускають з рота великі кошлаті хмари пари — до вечора холоднішає.

У центрі багаття на двох плоских каменях парує велике пузате відро — чекає м'яса. Зулейха кидає в киплячу воду щедрі шматки птиці — і запах їжі, домашній, затишний, пливе над вогнем, здіймається вгору, в чорне оксамитове небо з великими намистинами зірок.

— Яке освітлення, — тихо каже Ілля Петрович, простягаючи до помаранчевого багаття натруджені, з кількома свіжими порізами руки. — Це ж справжній Рембрандт.

— Це м'ясо, — на подив доброзичливо поправляє Горєлов і кліпає масними очима, невідривно прикутими до відра з юшкою. — М'ясо.

Решта мовчить. Тільки виблискують у темряві запалі очі та спалахують у світлі іскор змарнілі обличчя з різкими незграбними рисами.

Зулейха кидає в котел півпригоршні солі, зрідка помішує довгою палицею вариво. Жирна буде юшка, навариста. Шлунок здригається від передчуття їжі. Півроку не їла м'яса — готова з'їсти сирим, прямо зараз, витягнувши голими руками з киплячого бульйону. Здається, усі навколо відчувають те саме. Слина заливає рот, підтоплює язик. Палиця стукає об стінки відра, потріскують у багатті гілки. Звідкись здалеку долинає протяжне виття.

— Вовки? — запитує хтось із міських.

— На тому березі, — відповідає хтось із сільських.

Почулися кроки — з темряви виринає Ігнатов. Люди рухаються, звільняють місце. Щойно здавалося, що сидять тісно, упритул, а прийшов комендант, сів на колоду — і навколо нього порожньо, наче п'ятеро встали.

Сівши, Ігнатов дістає з кишені щось дзвінке, розсипчасте, підкидає на долоні — патрони.

— Це, — каже він, ніби продовжуючи давно розпочату розмову, і бере двома пальцями круглий, золотом блискучий в світлі багаття патрон, — тому, хто захоче втекти.

Вкладає в барабан револьвера — патрон входить м'яко, з ніжним звуком, схожим на поцілунок.

— Це, — піднімає вгору другий патрон, — тому, хто буде розводити контрреволюцію.

Другий патрон входить в барабан.

— А це, — Ігнатов вкладає ще чотири, — тому, хто не послухається мого наказу.

Він крутить барабан. Мірний металевий тріск негучний, але чітко чути крізь потьохкування вогню.

— Усім ясно?

Суп відчайдушно булькає, переливається через вінця. Треба помішати б, але Зулейха боїться перебити промову коменданта різким стуком палиці.

— По одному — розрахуйсь, — командує Ігнатов.

— Перший! — одразу ж бадьоро відгукується Горєлов, наче тільки й чекав цих слів.

— Другий, — підхоплює хтось. — Третій. Четвертий...

Чимало селян не вміють рахувати, і міські допомагають, рахують за них; збиваються з рахунку, перераховуються заново; нарешті сяк-так упоралися.

— Громадянине начальнику! — підхоплюється з місця Горєлов, випинає груди, тицяє розчепіреною п'ятірнею в кошлату голову. — Загін переселенців у кількості двадцяти дев'яти осіб...

— Відставити! — морщиться Ігнатов (Горєлов ображено плюхається назад на колоду). — Двадцять дев'ять голів, значить, — підсумовує, оглядаючи схудлі, у складках дрібних і великих зморшок, з випнутими горбами вилиць і запалими щоками обличчя.

— Чому ж? — лунає тихий голос Ізабелли. — З вами — тридцять, громадянине начальнику.

Зулейха швидко опускає очі, чекаючи на окрик або хоча б зауваження. Над багаттям знову повисає тріскотлива, жарко клацаюча іскрами тиша.

Коли наважується підняти погляд, Ігнатов усе ще дивиться на Ізабеллу. Слава Аллаху, здається, обійшлося. Зулейха безшумно видихає, підводиться, простягає палицю, щоб перемішати юшку в відрі. У цю мить немовля в животі прокидається і починає рвати її зсередини на шматки. Хочеться крикнути, але повітря кудись поділося з грудей, а горло стисло, перекручено — ні вдихнути, ні видихнути. Осідає на коліна, падає горілиць. Зірки стрибають в очі, танцюють біля самого обличчя.

— Почали... розмножуватися, — розгублений і чомусь дуже далекий голос Горєлова.

— Води зігрійте, чи що! — схвильований — Ігнатова.

— Чоловікам, я вважаю, краще залишити нас, — це Ізабелла.

— Задубнемо без багаття. Ми що, породіллі ніколи не бачили...

Потім — ще чиїсь голоси, крики, але вони спливають, спливають вдалину, зливаються, пропадають. А зірки, навпаки, ростуть, наближаються, голосно тріщать. Чи це вогонь тріщить? Так-так, вогонь! Він спалахує і обпалює очі — вона заплющує і летить, перекидаючись, у глибоку і мовчазну чорноту.

ПОЛОГИ

Вольф Карлович жив у яйці.

Воно виросло навколо нього саме, багато років, а можливо, десятиліть тому, — він не обтяжував себе підрахунками: у яйці час не рухався і тому не мав значення.

Він пам'ятає, як райдужна верхівка вперше засяяла чи то німбом, чи то парасолькою над його беззахисною лисиною. Це сталося згодом опісля жовтневого перевороту. Професор Лейбе вийшов тоді на Воскресенську, із зусиллям відкривши масивну стулку дубових, критих блискучим лаком дверей Казанського університету (швейцара в смугастій синьо-зеленій формі біля головного входу не було вже кілька тижнів — уперше з дня відкриття навчального закладу в тисяча вісімсот четвертому році). Крізь ліс білих колон побачив, як біжить натовп. Люди кричали і падали — по них, скачучи слідом, стріляли в упор кінні. Чи були це новоявлені повстанці з червоними пов'язками на рукавах чи просто бандити, якими на той час кишіла Казань, він розгледіти не встиг. Однак ті, по кому вони гатили, були цивільні: баба в картатій хустці з кошиком (кошик упав, і з нього покотилися на бруківку яйця, лопаючись зірчастими жовтими плямами), жінка в легковажному мереживному тюрбані, кілька недоладних гімназистів у зелених мундирах, якийсь жебрак із псом на розтріпаному мотузяному повідку (пса прошило пострілом наскрізь, а жебрак все волок за собою його кудлате тіло, не відпускав)...

Вольф Карлович не встиг пірнути назад під прикриття університетських стін — натовп уже мчав повз і безперервно кричав. Жінка в тюрбані

раптом театрально скрикнула і підняла руки, обняла одну з колон і повільно сповзала по ній униз. Вольф Карлович міг би доторкнутися до неї рукою, так близько вона була. Відчував терпкий аромат парфумів, змішаний з легким, трохи гіркуватим запахом поту. Натовп і вершники, які переслідували його, помчали далі, до кремля, а жінка все осідала, усе сповзала вниз, залишаючи на колись білосніжній, а тепер обплетеній павутиною тріщин і поцяткованій пострілами колоні довгий і блискучий червоний слід.

Професор кинувся до неї, перевернув горілиць. Упізнав: його пацієнтка, недавно оперував — видалення жовчного міхура. Кинувся намацувати пульс, утім, бачачи засклянілі зіниці, розумів — уже мертва. Даруйте, як — мертва? А складна п'ятигодинна операція? Шоста в його житті холецистектомія, і така вдала, без ускладнень. Ця жінка ще хотіла мати дітей, неодмінно хлопчиків. І чоловік хотів. Коли її виписали з університетської клініки, на знак вдячності він надіслав безглуздо величезний букет лілій (довелося їх виставити на балкон, щоб не одурманювати запахом все відділення). А ось тепер вона сама: лежить, пахне ліліями і — мертва.

Вольф Карлович вийняв із нагрудної кишені носовичок і став терти довгу червону пляму на колоні. Пляма не відтиралася — лише розросталася під різкими рухами його сильних хірургічних рук. Невдовзі з'явилися якісь люди, забрали розкидані по бруківці тіла, повели професора. А він усе думав: та жінка померла, хай, її не повернеш, але хоча б цю пляму — можна відтерти?

Наступного ранку, підходячи до університету, гадав: встигли відмити чи ні? Виявилося, було не до того. Пляма зяяла на білій колоні, мов відкрита рана. І завтра. І післязавтра.

Він змінив маршрут — став робити великий піший гак і підходити до університету з іншого боку, підніматися від Рибнорядної. Проте пляма знущалася над професором — вона наче обповзала колону і стрибала йому в очі, розчахувала свої обійми, звідки він не підходив би до будівлі. Вона пахла кров'ю і смертю, кричала: я все ще тут!

Лейбе намагався умовити університетського економа побілити колони. Той тільки недобре посміхнувся і похитав головою: війна — не найкращий час для ремонту. Ходив до ректора, доводив, що кров на білому обличчі храму знань опоганює високу ідею освіти. Дормідонтов слухав одним вухом, неуважно кивав головою. Наступного дня головний вхід було зачинено, професорів і студентів зустрічала табличка: «Університет тимчасово зачинено, аж до особливого розпорядження». Самого ректора Вольф Карлович більше ніколи не бачив. А пляма так і залишилася.

Не витримавши, одного вечора прийшов із вкраденими у Груні відром і мокрою ганчіркою до зачиненої будівлі, спробував відмити водою з милом. Утім за минулий час кров в'їлася в побілку намертво — пляма трохи зблідла, але не зникла. Розлючений донезмоги Вольф Карлович в нападі відчайдушного безсилля жбурнув в неї важким відром. Гостре ребро вдарило в гладкий стовбур колони і вибило з неї шматок штукатурки завбільшки з долоню, розкресливши білу поверхню гострозубчатими блискавками тріщин.

У цей момент воно і з'явилося вперше — яйце. Ніжно і переливчасто засяяло над професором тонкою півсферою завбільшки з Груніну миску для відстоювання сиру. Світле, легке, надзвичайно затишне, воно пропонувало себе приміряти, як капелюх. Зацікавлений Лейбе не заперечував. Він дозволив собі ледь помітно витягнути шию — і яйце відчуло, наблизилося, опустилося на маківку. М'яке тепло розли-

лося від тімені до щік, підборіддя, потилиці, і далі, по шиї, в груди і ноги. Професору раптово стало якось пронизливо-спокійно і світло, ніби повернувся в лоно матері. Ніби й не було війни — ні поруч на вулиці, ні в країні, ні десь у світі. Не було страху. Не було навіть печалі.

Яйце було майже прозорим, з легкою барвистою домішкою: крізь його світні стінки, які сягали до підборіддя, Вольф Карлович бачив університетську площу, сяючу чистотою під золотими променями сонця; неквапливих, шанобливо йому усміхнених студентів; лисніючі нескаламученою білістю, абсолютно гладкі колони. Кривавої плями не було.

— Mein Gott, — вдячно прошепотів Вольф Карлович і вирушив додому, обережно несучи яйце на голові.

Пару разів його ледь не здуло, але професор потроху навчився ним керувати: щоразу, коли налітав рвучкий вітер, Вольф Карлович напружував волю — і яйце залишалося на маківці: воно читало його думки і слухалося бажань.

З'ясувалося, що яйце надзвичайно розумне: пропускає звуки і о́брази, приємні професору, і намертво блокує все, що може завдати йому бодай найменшої тривоги. І життя несподівано стало хороше.

— Ви в доброму гуморі, — пихкала Груня, натираючи підлоги в коридорі густим воском зі старих, *дореволюційних*, запасів.

— Весна! — багатозначно і кокетливо посміхався професор, утримуючись, щоб не шльопнути її по круто задертій угору філейній частині (ніколи собі цього не дозволяв з прислугою, а тут раптом — заграла кров).

— Сьогодні на озері ще трьох зарізали, чули? Господи, на все твоя воля, — хрестилася Груня, не піднімаючи розчервонілого обличчя від сяючих важким масним блиском мостин.

— Так-так, чудовий день, — бурмотів Лейбе, йдучи в кабінет.

Збожеволілі від страху сусіди, невпинні мітинги на вулицях, нескінченні загони військових у місті, перестрілки, нічні пожежі, часті вбивства на Чорному озері, безперервний коловорот червоногвардійців і білочехів, вилізлі з усіх шпарин обідранці й злидарі, біснуваті мішечники, які окупували татарську столицю, — усе це перестало його лякати або дратувати. Тому що він — не бачив.

Коли за прийнятим у серпні вісімнадцятого року декретом Раднаркому «Про права прийому до вищих навчальних закладів» замість зухвалих і зарозумілих студентів у франтівських зелених кітелях до відкритого нарешті університету тисячами ринули селяни й робітники, молоді й не дуже, обох статей, які здебільшого не мали початкової та середньої освіти, а простіше кажучи — безграмотні, професор анітрохи не збентежився. Зайшов до аудиторії, битком набитої новоявленими слухачами, які гучно сякалися і з тріскотом чухалися. Протиснувся до дошки, наступаючи на чиїсь ноги, чоботи, босі ноги, кошики з їжею, вузлики, картузи. Став біля дошки, лагідно посміхнувся і почав розповідати про циклічні зміни ендометриту людської матки.

Коли замість традиційного індивідуального іспиту для незвичного до такої справи червоного студентства запровадили *вахтовий метод*, Вольф Карлович й оком не кліпнув. Люб'язно приймав представника групи; той, конфузячись і червоніючи, простягав Лейбе стос залікових книжок, мимрив невиразну відповідь на екзаменаційне питання, плутаючи *аденоз* із *атеїзмом*, щиро пов'язуючи *гірсутизм* з маловідомими течіями християнства і з зухвалим обуренням відносячи *менархе* до одного корінного ряду з гидкою для його пролетарської свідомості *монархією*; профе-

сор схвально кивав і ставив позначку «задовільно» — в усі заліковки. Вахтовий метод припускав одного екзаменованого і одну колективну оцінку на всіх.

Колеги — колишні заслужені, ординарні і екстраординарні професори, перемішані на той час в один переляканий людський вінегрет, незалежно від звань і ступенів, під загальною безликою назвою *викладацький склад*, — дивувалися тим перемінам, що сталися з ним. Невдовзі по університету поповзли чутки, що «професор Лейбе, як би це м'якше висловити, трохи не при собі». Утім ректорів, які в ті роки змінювали один одного з воістину революційною, кавалерійською швидкістю, розумовий стан професора Лейбе турбував найменше.

Не турбували і вони, ректори, професора Лейбе. Завдяки яйцю він їх просто не помічав. На нечастих загальних зборах він зустрічав лише тих, кого хотів бачити: у сяючому тисячами свічок і дзеркальним паркетом Великому університетському залі йому зазвичай дружньо посміхався з президії ректор Дормідонтов, поважно кивали зі своїх місць у партері бородаті меценати, по-батьківськи мружився з бордового позолоченого крісла в першому ряду Государ Імператор, вшановуючи заслужений навчальний заклад досить частими візитами. Професор Лейбе, мабуть, був єдиним, хто залишився працювати в Імператорському Казанському університеті. Усі його колеги давно перейшли служити в Казанський державний університет.

Ось воно яке було, яйце.

Так сталося, що через нього професору довелося відмовитися від практики. З'ясувалося, що яйце і практична медицина абсолютно несумісні. Читати лекції чи обговорювати діагнози можна було і зі шкаралупою на голові. Проте щоб оглянути хворого, потрібно неодмінно її зняти: крізь щільні милосердні

стінки професор не помічав хвороби, натомість бачив пацієнта вкрай вгодованим і який аж пашить здоров'ям.

Спочатку Вольф Карлович намагався діяти як еквілібрист: знімав шкаралупу на пару хвилин під час огляду, потім знову квапливо одягав, а в разі повторного огляду знову знімав... Оперував без яйця, і це стало для нього справжньою мукою — встигши розніжитися, психіка Вольфа Карловича страждала від тих, здавалося б, цілком невинних фраз, які проскакували за час операції в мові асистентів або спостерігачів-студентів. Дивним чином професія, що раніше дарувала насолоду і захват, несподівано стала причиною болю і страждання.

Невдовзі Вольф Карлович відчув, що яйцю таке жонглювання не подобається. Після чергового обходу в клініці, багато разів зняте і знову надягнуте на голову професора, воно ставало каламутним, сяйво його сумнішало і загасало. Одного разу після операції Лейбе навіть злякався, помітивши на гладкій поверхні тонкі волосинки тріщин, але тривога виявилася марною — варто було поносити яйце, не знімаючи, кілька днів, як тріщини затягнулися. Однак проблема була очевидна: яйце ставило його перед вибором.

І професор зробив вибір — на користь яйця. Відмовився від практики в клініці, перестав приймати вдома. А через якийсь час без найменшого жалю покинув і університетську кафедру — викладання більше не дарувало такої радості, як спостереження ідеального світу через рятівну шкаралупу. На знак подяки яйце допомогло Вольфу Карловичу стерти все неприємне не тільки з сьогодення, а й з минулого. Пам'ять очистилася від хворого і кепського, і минуле стало таким же світлим і безхмарним, як сьогодення. У власній уяві він так і залишився шанованим професором, затребуваним і успішним хірургом-практиком; він

перебував у постійному і радісному переконанні, що свою крайню операцію провів учора, а наступну лекцію читає завтра.

Вольф Карлович не помітив змін і у власній квартирі: галасливих і збагачених численним потомством підселених мешканців, зникнення більшої частини фамільного срібла і меблів, відсутність опалення взимку і відключення газу в ріжках. Він жив, не покидаючи батьківського кабінету і спрямовуючи скупі рештки душевного тепла на коханого і беззавітного друга, вірного і єдиного супутника — на дорогоцінне яйце.

Іноді прокидався ночами від страху — чи не зникло? Ні, яйце не зникало. Навпаки, поступово розросталося і міцнішало, усе тісніше прилягаючи до господаря і зростаючись із ним: з досить плоскої верхівки виросли стінки, щільніше і надійніше закриваючи Вольфа Карловича від навколишнього світу — спочатку по груди, потім по пояс. Мабуть, скоро яйце мало вирости на всю довжину його тіла і замкнутися. Що буде після — професор не знав. Імовірно, настане абсолютне щастя.

Утім, зрідка все ж траплялися моменти, що змушували Лейбе... не зняти шкаралупу, ні, але ненадовго висунути кінчик носа з-під неї, глянути одним оком на справжній світ. Якийсь неспокійний дзвіночок іноді дзенькав тонко і тривожно в куточку його свідомості. Професор здивовано озирався, висував голову з-під великого і надійного яєчного купола в навколишній світ, як розбуджена черепаха: що таке? що сталося? Найчастіше впертий дзвіночок викликав його до пацієнтів. Визирнувши на мить, Лейбе бачив хворого, лякався і одразу ж втягував голову назад. Проте чіпкий мозок уже встигав поставити первинний діагноз або висунути пару гіпотез, починати розкручувати маховик міркувань... «Стоп!» — наказував собі професор.

І намагався скоріше закопати спогади про ці моменти десь у закутках пам'яті. Він бажав би вирвати цей нестерпний, що заважає його спокою, дзвіночок зі своєї голови, але не знав, де він знаходиться. Проте з часом дзвін лунав дедалі рідше — була надія, що скоро затихне назавжди.

Яйце і професор були щасливі один з одним. Спільне їхнє життя текло неспішно і рівно — так невблаганно котиться в лузу спрямована вправною рукою більярдна куля. Аж раптом — дужий зустрічний удар кия! — неделікатний візит молодої екзальтованої особи, яка страждала, найімовірніше, безпліддям. Ця подія додала їхньому спільному існуванню інший напрямок — життя Вольфа Карловича несподівано стало різноманітнішим і насиченішим, але від того не менш приємним. Трохи стомлений самотою професор насолоджувався змінами, спостерігаючи їх крізь міцні прозорі стінки яйця, які тоді сягали вже до колін.

З університету прислали по нього шикарне авто, що виблискувало чорним лаком і хромованими ручками. Його салон був дивовижно м'який, а хід — плавний і водночас стрімкий.

Саму будівлю Імператорського Казанського університету за час відсутності в ньому Вольфа Карловича істотно перебудували, тож вона стала практично невпізнавана. Досвідчене око професора вгадувало в різких лініях нової архітектури залишки старих і таких милих його серцю деталей і контурів: вигин парадних сходів, збляклий барельєф з двоголовим орлом на стіні, святкову мереживну кладку паркету, промайнулу в отворі відчинених дверей кришталеву люстру.

А студенти, які тепер всюди його супроводжували, були незмінно ввічливі і скупі на слова. Ця до сліз зворушлива, скромна мовчазність розчулювала його найбільше (не рівня їхнім зухвалим балаку-

чим попередникам, готовим висловити свою думку з будь-якого дрібного питання чи сперечатися через незначущий привід). Вразила професора і їхня діловита зосередженість: студенти поспішали мармуровими сходами і довгими коридорами так енергійно, навіть відчайдушно, наче були готові вибухнути від переповнюючої їх жадоби до знань. З'ясувалося, що зелені студентські кітелі замінили на сірі, з поперечними нашивками на грудях і широкими петлицями, в яких учні носили відзнаки (мабуть, відповідно до курсу навчання чи успішності). Сірим стало і професорське обмундирування. Утім ніхто Вольфу Карловичу не дорікав за його синій мундир старого зразка, за що він був дуже вдячний новому керівництву.

З ректором він познайомився першого ж дня. Такий собі Бутилкін, на вигляд — трохи простакуватий і надто прямий у спілкуванні, але привабливий, цього не заперечити. До того ж виявився великим германофілом — вів з Лейбе тривалі бесіди про німецьку політику й економіку. На цьому ґрунті вони з Вольфом Карловичем зійшлися досить близько, і йому було щиро шкода залишати гостинні стіни alma mater, коли обов'язок покликав професора очолити великий військовий госпіталь.

До розміщеного біля самого кремля госпіталю його везли Воскресенською, у вікні автомобіля майнув спуск до Чорного озера і краєчок його будинку. Яке щастя, що в нього є Груня, вкотре зітхнув Лейбе. Вона догляне за квартирою, поки він займається державно важливими справами.

Про те, що очолюваний ним госпіталь має величезне, навіть стратегічне значення, йому повідомив інтендант під час тривалої екскурсії нескінченними госпітальними коридорами. «Прошу вас не турбуватися, пане офіцере, — запевнив Вольф Карлович. — Зроблю все, що в моїх силах». І він дотримав обіцянку:

оселився тут само, в одному з госпітальних відділень, щоб не витрачати час на поїздки додому; цілодобово пропадав в операційній. Не задавався питанням, хто зараз воює і з ким, — його це мало цікавило. Його справою було — оперувати, витягувати пацієнтів зі смертельної безодні, не давати життю покинути їхні слабкі, покручені пострілами гармат тіла. Вольф Карлович воював на боці життя.

Ненавидячи лестощі й неприхований захват, професор мусив терпіти захоплені погляди однієї з медичних сестер — вона часто дивилася на нього довгим відкритим поглядом, і він ясно бачив, як розширювалася при цьому в глибині її зелених очей чорна зіниця. Можливо, вона була в нього закохана. У цьому не було нічого незвичайного — асистентки і сестри часто закохуються в хірургів під час операцій. Тривале перебування поруч, практично лоб до лоба, максимальна напруга фізичних і душевних сил — усе це викликає в операційній команді сильні неконтрольовані спалахи яскравих емоцій, які молоде недосвідчене серце може легко прийняти за глибокі почуття.

Незабаром командування вирішило здійснити перекидання госпіталю в тил, а Лейбе — призначити директором ешелону. Тремтячи від хвилювання і гордості, він погодився. Його турботам були доручені чотирнадцять вагонів. П'ять із них — із важкопораненими, шість — із пораненими середньої і легкої тяжкості, один — операційна і сортувальна, один — аптека, поєднана з господарським блоком. В окремому вагоні розташовувався персонал і охорона ешелону. У власному купе Лейбе бував рідко, спав там уривками, точніше, падав на матрац і забувався мертвим сном, — робота забирала двадцять чотири години на добу. Він працював як пес. Він горів на роботі.

Ешелон мчав палаючими лісами і випаленими дотла степами, через бурхливі річки — по задимлених

мостах, що за ним вибухали. Вольф Карлович, з чорним від сажі обличчям і скуйовдженим волоссям, крилатим демоном носився по вагонах, віддаючи команди, лаючи недбайливих медбратів, даючи поради лінійним лікарям, підбадьорюючи пацієнтів. Він виникав в операційній, як вихор, як спалах блискавки, — і ось вже зітхали полегшено лікарі, і посміхалися санітари, і пацієнти переставали кричати, і зеленоока медсестра піднімала на нього трепетні оленячі очі.

Він давно помітив, що вона вагітна. Підступний дзвіночок противним дзвоном викликав його одного разу в реальний світ, і досвідчене око професора помітило в зовнішності сестри особливі, поки ще невловимі для інших ознаки майбутнього материнства. Лейбе навіть якось сказав про це своєму несумлінному учневі, Чернову, який наздогнав ешелон, щоб перескласти іспит. Бесіда з Черновим не принесла задоволення — професор не любив студентів, в очах яких не бачив готовності віддатися медицині так само пристрасно і самозабутньо, як він сам.

Якось ешелон захопила ворожа армія, і професор натрудженою батьківською рукою благословив кілька десятків чоловіків і жінок втекти з полону — розшукати своїх і доставити написане його рукою донесення з проханням про звільнення. Операція минула успішно — скоро потяг був відбитий у ворога. Вольф Карлович навіть зронив скупу сльозу, коли звільнений ешелон знову побіг по рейках назустріч небезпекам і пригодам.

Ось тоді він зауважив, що під час цієї славної подорожі яйце стало рости з досі небаченою швидкістю. Його стінки потовстішали і зміцніли так, що могли б, напевно, витримати сильний удар. Їхня прозорість набула досить сильного райдужного відтінку, що трохи спотворював бачення з боків, а світіння стало яскравим і потужним. Яйце вже майже торкалося підлоги,

накриваючи Вольфа Карловича повністю, до п'ят, — визирати з-під нього на поклик дзвіночка стало вкрай важко. Перед сном професор щоночі з душевним трепетом думав про той ранок, коли він прокинеться і виявить стінки яйця, що зімкнулися під його ступнями.

Війна тим часом набирала обертів. Овіяного заслуженою фронтовою славою героя-професора направили на нове завдання — командувати військовою флотилією в мутних жовтих водах східних морів.

— Я не адмірал, а всього лише професор медицини, — мляво пручався він, похоловши від передчуття грандіозних завдань, лякаючись і водночас бажаючи їх. — Я навіть не вмію стріляти.

— Ніхто, крім вас, не впорається, — впевнено відповідав ад'ютант, шанобливо мружачи сірі очі і вказуючи твердою рукою на сяючий трап.

Виблискуючи тисячею надраєних сходинок, містки здіймалися на величезний білосніжний лайнер, наїжачений сталевими жерлами гармат. Ад'ютант змахнув рукавичкою — і духовий оркестр із сотні мідних труб урочисто загримів на березі. Хор із трьох сотень добірних псів підхопив мелодію: вони гавкали так проникливо і дружно, що Вольф Карлович здригнувся душею і зважився — ступив на трап і пішов по ньому вгору під оглушливі оплески залишеного на суші натовпу. Уже піднявшись на лайнер, раптом збагнув, що стріляти з бортових гармат необхідно саме в них — у людей, які влаштували бурхливу овацію.

— Зачекайте, — бурмотів він ад'ютантові, який невідступно переслідував його по п'ятах, — усе це якось надто квапливо...

— Скоро, професоре, скоро! — вишкірив той в усмішці цукрові зуби і наказав: — Стріляйте!

— Дайте віддихатися, — тягнув час Вольф Карлович, задкуючи.

— Стріляйте! — наполягав той.

— У вас он склянки* дзвенять, — Лейбе намагався відвернути увагу невблаганного ад'ютанта.

— Стріляйте! — закричав той голосно, як віслюк на недільному базарі. — Стріляйте — і ваше бісове яйце нарешті закриється! Адже ви цього хотіли?!

А втім склянки дійсно дзвеніли.

Та й не склянки зовсім. Це був професорський дзвіночок. Уперше Лейбе зрадів зазвичай небажаному дзеленчанню. Сів навпочіпки. Підняв важкий, наче кам'яний, звід яйця. Висунув голову, залишивши і лайнер, і злостивого ад'ютанта, і досі оглушливо аплодуючих людей всередині шкаралупи.

Хоч віддихатися кілька секунд. Серце б'ється, мов брязкальце. А зовні — холодно. Ніч, тріщить помаранчеве багаття. Люди якісь метушаться навколо.

— Почали... розмножуватися, — бурмоче один.

— Води зігрійте, чи що! — кричить другий.

— Чоловікам, я вважаю, краще залишити нас, — жіночий голос.

— Задубнемо ж без багаття, — чоловічий бас. — Ми що, породіллі ніколи не бачили...

Породілля лежить, закинувши обличчя в небо, тихо стогне. Погано стогне, розуміє Вольф Карлович. Знесилено. Скоро знепритомніє. На початку пологів жінка має кричати зло, від душі. Нашатирю б їй зараз під ніс.

На спину йому тисне важкий і теплий звід яйця. Трохи тремтить — кличе назад, всередину. Зараз, думає професор, зараз. Тільки скажу їм, щоб дали їй нашатирю і негайно везли в клініку.

Породілля піднімається на ліктях, наче когось шукаючи, повертає обличчя з широко відкритими очи-

---

* Склянки — старовинний судновий пісковий годинник; півгодинний проміжок часу, що визначається ударом у судновий дзвін, а також удар дзвона, що означає цей проміжок часу.

ма до вогню і знову падає на спину. Так це ж та сама медсестра з ешелону, зеленоока й закохана! Як вона опинилася тут, у лісі, в оточенні дивних людей? Та й сам Вольф Карлович — як тут опинився? Безглуздя якесь. Пора, пора повертатися додому, в яйце...

Він уже підняв, було, рукою важкий край рятівного купола, щоб пірнути всередину, як раптом — думка: але ж вона *мене* очима шукала! Вольф Карлович завмирає в нерішучості, потім усе ж кидає ще один погляд на жінку. І відчуває, що починає сердитися.

Породілля знову стогне — зовсім тихо, хрипло. Її ноги соваються по землі, немов шукають опóру, а живіт різко здригається — великий, надто широкий в основі: мабуть, дитина лежить упоперек. Таку самій не народити.

— До дідька! — скрикує Лейбе голосно і чітко. — Негайно в клініку! Ви що, не усвідомлюєте всю серйозність становища?!

Десяток очей витріщається на нього так здивовано, наче він говорить іноземною мовою або кукурікає по-пташиному.

— Нікуди їхати, — обережно і наполегливо, по складах вимовляє високий чоловік у військовій формі, який сильно нагадує професорського ад'ютанта з яйця. — Тут клініка.

Це — клініка?! Ну, знаєте...

Вольф Карлович підводиться і невдоволено озирається. Яйце залишається сиротливо висіти в повітрі позаду. У пориві обурення професор цього не помічає.

Це що — насправді клініка?! Він ні разу не бачив, щоб у клініці не було стін і стелі. Щоб медичний персонал був одягнений у лахміття і нетямущий настільки, що не зміг покласти породіллю правильно. Щоб замість яскравого газового світла операційна освітлювалася багаттям. Хоча... Він так багато часу провів у яйці, що зовні звичаї могли змінитися, люди — зди-

чавіти. Не схоже, щоб високий військовий обманював або жартував, момент для цього невідповідний. От дідько, яким неймовірним це не здавалося б на перший погляд, — та це, мабуть, дійсно клініка...

Підлетівши ззаду, яйце ласкаво торкається його спини: я тут, я чекаю. Породілля тихо мукає і роняє голову набік, з рота її падає нитка слини. А ось це геть недобре. Вольф Карлович різким рухом плеча відштовхує яйце: трохи пізніше, я зайнятий.

— Чому темно в операційній? — строго запитує він у старого бороданя, який стоїть поряд у подертій сорочці.

Люди навколо мовчать і продовжують витріщати на нього здивовані очі. Не медперсонал, а чортзнащо...

— Я просив — світло в операційну! — на півтона голосніше і жорсткіше командує Вольф Карлович.

Якась літня сестра з високою зачіскою похапки жбурляє в вогонь оберемок ялинових гілок. Сніп іскор здіймається вгору, стає світліше і спекотніше. Хоч один метикуватий працівник знайшовся в отарі телепнів. Професор квапливо підвертає рукави мундира, звертається тільки до тямущої сестри:

— Руки.

Здивовано кліпнувши, та подає йому з багаття відро з теплою водою. Їй допомагають, піднімають відро вище, дбайливо ллють на підставлені руки професора. Лейбе несамовито тре долоні одна об одну. Ні мила, ні лугу — дійсно, казна-що...

— Дезінфекція.

З великого пузатого бутля йому на руки ллється каламутна, з гострим запахом спирту рідина.

— Нашатир, — перелічує він через плече, ретельно обмиваючи долоні в щедрому пахучому струмені. — Бинти, багато бинтів. Вата. Тепла й гаряча вода. Скальпелі і затискачі прожарити. Породіллю поклас-

ти ногами строго до освітлення. Стороннім — покинути операційну.

Що я тут роблю? — промайнула десь на краю свідомості тужлива думка. Операційна, породілля, бинти — дурниці якісь. Он яйце вже зачекалося — світиться нетерпляче, аж тремтить. Пора, пора туди... Проте Вольф Карлович занадто зайнятий, щоб слухати всі свої думки. Коли він стає до операційного столу, то чує тільки тіло пацієнта. І — свої руки.

Він уже стоїть на колінах біля розпластаної на землі жінки. Пальці теплішають, наливаються пружною, радісною чуйністю. Руки роблять усе самі — раніше, ніж він встигає віддати подумки наказ. Вони лягають на живу, що аж колихається, гору живота: права — на тверду опуклість голівки плоду, ліва — на дрижачі ніжки. Поперечне передлежання, от дідько. Потрібно витягувати плід, поки не розірвалася матка. Звідкись спливає, немов давно забута молитва: *чи маю право? — не маю права не спробувати.* Раптом охоплює радість, якийсь юнацький запал. Вольф Карлович злегка задихається, рве комір. І вмить — цебром крижаної води: а я ж давно не оперував. Скільки років — п'ять? десять? Скільки часу втрачено, mein Gott...

Залишене без уваги яйце треться об спину наполегливіше. Професор тільки смикає плечем: хоч хто б там був, благаю, не зараз. Відкидає купу спідниць, долаючи слабкий опір, розсовує паперово-білі ноги породіллі. Так і є, розкриття матки — повне. Її велика чорна діра зяє в яскравому світлі багаття, як розкритий рот, — готова випустити дитину. А дитина б'ється всередині, не вміючи розвернутися і вибратися з материнського лона.

Лейбе всовує руку в гарячий і слизький отвір — спочатку два пальці, потім всю долоню. Жінка опритомніла, стогне. Він одягає її собі на руку, як ляльку-рукавичку. Проникає в матку. Намацує щось

ніжне, пружне, наповнене — навколоплідний міхур. Щастя, що цілий, — отже, плід ще в водах, ще рухливий. І зараз потрібно...

Відчуває, як щось вимогливо і сильно втикається в основу його шиї, між лопаток, уздовж хребта. Кидає косий погляд через плече — яйце, нехай йому грець. Різким рухом плеча відкидає його назад: я ж просив — пізніше! Зараз потрібно — розкрити міхур... Згинає вказівний палець і різким рухом дряпає поверхню. Рука вмить опиняється в теплій, густій на дотик рідині — навколоплідних водах. Міхур розірвано. Пальці Лейбе торкаються чогось шовковисто-слизького, рухливого — дитина. Час діставати. Так, мій дорогенький, де твоя ніжка?..

Щось обхоплює Вольфа Карловича ззаду, м'яко і водночас сильно. Він обертається. Яйце, піднявши над землею свій купол і розвернувши основою до Лейбе, приліпилося до спини, як величезний присосок, вібрує, хоче засмоктати. Він не може зіпхнути його з себе і відкинути подалі — руки зайняті... Сильно пересмикує спиною, плечима, ніби струшуючи з загривка причепленого хижого звіра. З яйця долинає якийсь нечіткий низький гул, у ньому щось кричить, свистить, ниє. Встигну, думає Лейбе. Встигну.

Отже, де тут ніжка? Пальці намацують крихітну лапку з розчепіреними пальчиками — чотири в один бік, п'ятий в інший — це ручка. Ніжку, малюче, дай мені твою ніжку!..

Лейбе відчуває, як яйце втягує його щосекунди сильніше. Теплі і слизькі краї обволікають плечі, шию, лягають на потилицю. Аби встигнути витягти дитину. Коли немовля буде повністю звільнене з лона матері, навіть нетямущі сестри зможуть довести справу до кінця — обрізати пуповину, простежити за виходом посліду. Аби встигнути витягти.

Ще одна лапка. На цій усі п'ять пальчиків спрямовані в один бік. Браво, малюче! Дякуємо. Тепер давай перевіримо, верхня це лапка чи нижня. Мені потрібна неодмінно та, що зверху, щоб ти не зачепився підборіддям об лонне зчленування, коли я потягну тебе назовні...

Край яйця лягає Вольфу Карловичу на лоб, повзе до очей, торкається брів. Він зажмурюється і, відчуваючи, як слизька маса заливає склеплені вії, працює на дотик. Дурне яйце, ти думало — мої очі розумніші, ніж мої руки?

Пальці Лейбе повзуть по крихітній дитячій ніжці вгору, досягають пузатого животика. Значить, ніжка була все-таки нижня. Давай-но мені другу, малюче...

Яйце повністю опанувало головою Лейбе — одяглося на неї, як товста панчоха. Професор відчуває в роті теплий слиз, у носі — важкий тухлий запах, у вухах — рівномірне плямкання від вібруючих стінок яйця. Відчуває, як його краї повзуть до шиї. Вирішило мене задушити, розуміє — запізнилося. За зраду.

А рука вже намацала другу ніжку. Ця — потрібна, верхня, за неї і будемо тягнути. Лейбе накладає великий палець — уздовж стегенця, чотири інші — в обхват. А тепер — тягнемо-потягнемо. Давай, малюче, працюй — розвертайся потилицею догори, вилазь...

Краї яйця досягають професорського кадика і раптом напружуються, наливаються силою, кам'яніють, немов хочуть відірвати голову Лейбе від тіла. Ще б кілька секунд...

Одна дитяча ніжка, щільно обхоплена долонею Лейбе, — уже зовні. Друга вискакує сама, прямо в його другу руку. Розворот, рух донизу, вихід до кутів лопаток. Ручка, друга... Голівка.

Горло зводить, в очах темніє, у мозку спалахують одна за одною і одразу ж гаснуть якісь лампочки. Ось і все, думає Вольф Карлович, стискаючи в долонях слизьке дитяче тільце. Встиг.

У той момент, коли краї яйця починають швидко і невблаганно стискатися, новонароджене дитя вперше відкриває рот і кричить. Воно кричить так сильно, що чутно навіть професорові, який ослаб і напівзадихнувся в яєчних нутрощах. Крик наростає, дзвенить, наливається міццю — і яйце на голові у Лейбе раптом лопається, як переповнена повітрям гумова куля. Уламки шкаралупи, клапті плівки, згустки слизу, важкі бризки летять урізнобіч. Вольф Карлович кашляє і хрипить, зі свистом втягуючи повітря. Його легені знову дихають, очі — бачать, вуха — чують. Віддихавшись, він озирається, шукає очима шмаття розірваного яйця — їх немає.

У його руках надривається криком густо-рожеве немовля...

Вольф Карлович спускається до Ангари. Чорнильне небо на сході ледь барвиться ніжно-блакитним і блідо-рожевим — незабаром світанок. Чорна нічна хвиля хлюпає тихо, пошепки. У голові — неймовірно порожньо і ясно, тіло — легке, молоде. Вуха — наче звірині, розрізняють найменші звуки: шелест каменів під ногами, удар риб'ячого хвоста десь на середині річки, шум смерек у лісі, тонкий писк кажана. У ніздрях рояться запахи: великої води, мокрої трави, землі, багаття.

Лейбе сідає біля води і обмиває руки. Чи то зауважує загостреним зором, чи то вгадує, як темна густа кров змивається з пальців, йде в непрозору воду. Тре долоні сильно, до хрускоту, до крижаної білизни. Шерех — зовсім близько: поруч, на каменях, сидить комендант.

— Ну що там? — запитує.

— І все-таки — хлопчик! — з притиском каже Лейбе і піднімає вгору гострий довгий палець.

Ігнатов переривчасто видихає, насуває кашкет на обличчя.

— Уявляєте, — Вольф Карлович каже бадьоро, швидко, вільно, — Юзуф! Вдумайтеся лишень: тут, у цій бісовій глушині — Юзуф і Зулейха. Он воно як!

Він дивиться на закрите кашкетом обличчя коменданта, зніяковіло крякає.

— Скажіть, — Ігнатов знімає кашкет, підставляє обличчя ледве чутному подиху вітру, — без вас би вона... вона б не...

На тому березі глухо гавкає росомаха.

— Ви часто думаєте про те, «що було б, якби»? — Лейбе трясе долонями — невидимі бризки падають з пальців в чорну, як смола, воду.

— Ні.

— І правильно робите. — Вольф Карлович підводиться, дивиться на свої руки, що біліють у темряві. — Є тільки те, що є. Тільки те, що є.

Іде назад у табір. На схилі обертається:

— Ми вам там супу залишили. Поїжте.

Коли Ігнатов піднімається на пагорб, біля вогню дрімає лише черговий, який наглядає за багаттям — усі інші розбрелися по куренях, спати. Не зважаючи на дух ще теплого м'яса, що йде від котла, він дістає зі стосу речей сіру папку, розкриває і на вільному куточку вписує вугіллям навскоси великими кривими літерами: Юзуф.

ПЕРША ЗИМА

Ігнатов прокинувся за годину з думкою, що потрібно рити землянку. Усі ще спали, з куренів долинало хропіння і чийсь сонний стогін. У хащах у передчутті світанку покрикували нетерплячі птахи, хвиля лінниво хлюпотіла об берег. Збагнувши, що сон безповоротно пішов, Ігнатов вирішує спуститися до річки вмитися.

«Тиждень і в куренях переб'ються, нічого з ними не станеться, — переконує він себе, сидячи на прибережних каменях і люто натираючи обличчя крижаною ангарською водою. — Ось приїде Кузнець — нехай хоч двоповерхові хороми зводять. Без мене!»

А раптом доведеться *перебиватися* два тижні? Чи більше? Тутешня природа, вона ж у календар не зазирає, може і в вересні зимою ушкварити.

Він дивиться на бездоганно гладку дзеркальну поверхню Ангари, що дихає ледь помітним ранковим туманом. Прозоро-блакитне небо світиться на сході очікуванням сонця. Жаркий буде день, спекотний. Тиша така, що чути дзвін крапель, які падають з обличчя Ігнатова. Він опускає очі. З води дивиться похмура неголена фізіономія з чорними колами під очима. Обросте скоро бородою, як переселенці, — і не відрізниш. Плескає долонею по своєму відображенню — воно розколюється на дрібні шматки, розпливається колами.

Ігнатов бере відкладений на каміння кашкет, одягає. Вони почнуть рити землянку сьогодні. Не сидіти ж цілий тиждень без діла.

Оглядає стоянку — прискіпливим поглядом, ніби вперше. У тому місці, де висадилися переселенці,

Ангара робить плавний вигин і берег немов видається вперед широким пологим мисом. Земля біля води щільна, глиниста, густо замішана з великими і дрібними каменями. Стелиться спочатку низенько, потім здіймається просторим пригірком, на якому зараз і розбитий табір. Хороше місце, правильне. Не біля самої води (річкова прохолода не вихолоджує курені), але близько до Ангари, по воду бігати недалеко. Тільки незручно — спуск з пагорка крутий, сипучий. Сходинки треба з каменів зробити, вирішує Ігнатов.

Сам пригірок такий широкий, що на ньому може розміститися ціле село. Обличчям дивиться на річку, а зі спини оточений щільним ялинником, як стіною. Зубці ялин ідуть угору — ліс підіймається на високий пагорб. Десь там, у височині, непомітна з берега, стирчить скеля, з якої Ігнатов вчора оглядав околиці. По вкритому високою, по пояс, травою і кущами пагорку розсипалися кілька довготелесих крислатих ялин, немов вибігали з лісу до річки, та й завмерли тут. Під трьома з них великими зеленими копицями притулилися розпатлані курені. Два вже перекосилися, завалилися набік, порозкидали кудлаті дахи, а один ще стоїть рівно, добре (той самий, який будував однорукий Авдій, зауважує Ігнатов).

Біля вогнища нерівною купою валяються залишені Кузнецем речі й інструменти. Мабуть, Кузнець нашкріб їм усе, що було на катері — чи то залишки своїх запасів, чи то надлишки чужого натурального фонду: об'ємну, але вже істотно почату коробку сірників (треба їх поберегти, без вогню залишитися — біда); півтора мішка солі (всю звірину в тайзі засолити можна і всю рибу в Ангарі на додачу); неохайну зв'язку сіток упереміш з якимись гачками, мотузками, поплавками і дротами, призначення яких Ігнатов не зрозумів; щедрий оберемок тонких, утлих пилок-одноручок (тебе б, Кузнець, самого змусити

ними дрова пиляти!); пару міцних рибальських ножів і чорних від кіптяви котлів; кілька відер і скручених у мотки мотузок; напівпорожній бутель самогону; важкий мішок з револьверними патронами. Усе. Що ж, спасибі і на цьому. Ігнатов насуває кашкет нижче, на самі брови.

Землянка потрібна велика, простора — одна на всіх. Хоч і в тісноті, зате в теплі. І один в одного на очах — усе ж спокійніше. Авдія призначити головним з будівництва, Горєлова — з дотримання порядку. Більшу частину людей залучити до будівництва, меншу — відправляти раз у день у ліс на заготівлю дров для багаття. Одна людина завжди має дивитися за багаттям, загасання вогню не допускати за жодних обставин. Працювати всім — і чоловікам, і жінкам, не зважаючи на вік. Відпочивати — строго в перервах. Самовільні відлучки в ліс заборонити. Критику, скарги й інші шкідливі розмови припиняти негайно. Усі порушення порядку карати позбавленням їжі. Сам Ігнатов з ранку знову піде на полювання, наб'є тетеруків, скільки зможе. Заодно роззирнеться в тайзі уважніше. Мішок з патронами візьме з собою — вирішив заховати в лісі, щоб нікому з переселенців погані думки в голову не приходили.

Він виймає з кобури револьвер і б'є рукояткою об відро, що стоїть біля багаття: підйом, сучі діти! За роботу! Гучний бляшаний звук набатом лине над сонною галявиною. У лісі замовкають птахи. Курені здригаються, ходять ходором, як мурашники, — з них виповзають, штовхаючись і дико озираючись, перелякані переселенці.

Ось так. У нього не побайдикуєш.

Авдій виявився мужиком напрочуд тямущим і вмілим. Будував землянку так, ніби займався цим усе життя. Усіх чоловіків спорядив у ліс по колоди

для зрубу. Жінок залишив при собі — на розкопку (Зулейху, не домовляючись, призначили беззмінним наглядачем вогнища і куховаркою — поки дитина не зміцніє). Знайшов відповідне місце, встромив по кутах чотири високі кілочки, ретельно промірявши відстань мотузкою. Одержаний довгий прямокутник накреслив палицею: ось вона, основа.

Акуратно зрізали дерен, відклали в бік (ще згодиться). Почали копати — копирсалися палицями, камінням, руками, хто чим міг. Бачачи, що справа йде на лад погано, Авдій запропонував вийняти кілька лез з одноручок і шкребти ними землю. Робота пішла швидше: одні шкребли і колупали, інші котлами вичерпували розпушений ґрунт і викидали назовні. За два дні впоралися, вирили котлован — такий глибокий, що присадкуватий Авдій, коли спускався вниз, ховався в ньому повністю, з головою, навіть блискуча лиса маківка над землею не стирчала. Орудуючи прив'язаним до мотузки саморобним тесаком з каменю, він ретельно вирівняв стіни, в деяких місцях пригладив долонею. «Язиком ще вилижи», — сердито думав Ігнатов і підганяв, квапив, лаявся — побоювався дощу, який міг призупинити роботи і затопити котлован. Та дні поки стояли сухі, теплі, погода не заважала.

Чоловіки сяк-так, проклинаючи одноручки, заготовили і перетягли в табір колоди: хто сильніший — пиляв ліс, хто слабший — очищав від гілок і знімав кору. За кілька днів руки в усіх були мозолясті, у червоних плямах скалок і розчерках подряпин, а спини і плечі нестерпно нили.

Спустили колоди в котлован, почали збирати стіни: горизонтально встромили по периметру товсті колоди, за ними проклали до самої стелі довгі жердини — *одяг*. Щоб зі щілин *одягу* не сипалася земля, підбивали її зовні ялиновими гілками.

— Упори, лежаки, стійки, прогони, крокви, лаги... — бурмоче собі під ніс Іконніков, натужно стукаючи важким каменем по колоді — вганяючи в землю. — Однак! Як збагатився мій словниковий запас.

— Головне — досвід, — пихкає поруч Костянтин Арнольдович, укладаючи колючі ялинові лапи в зазор між *одягом* і земляною стіною. — Як збагатився ваш практичний досвід, колего! Одна річ — розписати хмаринками і колосковими ланами якийсь палац культури, і зовсім інша — побудувати справжній дім. Як ви вважаєте?

— Дім? — Іконніков дивиться на товстого рожевого хробака, що наполовину виліз з землі. — Ну, знаєте!

— Ви ж збираєтеся тут жити, — Костянтин Арнольдович, злегка задихаючись, витирає рукою спітніле чоло і запитально піднімає очі; у його відрослій за півроку вузькій борідці грайливо виблискують зеленим ялинові голки. — Чи як?

Вкопати опорні стійки для підтримки даху виявилося справою важкою і несподівано тривалою — ґрунт став щільним, кам'янистим, ями для стійок ніяк не хотіли досягати потрібної глибини. Ігнатов, побоюючись хмар, що налетіли з півночі, вимагав продовжувати роботи і вкопати стійки в отримані неглибокі ями, однак тут Авдій проявив несподівану твердість. «Я ж ніби землянку наймався копати, а не могилу, — сказав він, смикаючи єдиною рукою рідку сизу борідку і позираючи спідлоба на коменданта. — Якщо вирішив нас поховати, комісаре, так ось вона яма — готова. І ні́чого нам тут далі надриватися». Ігнатов відступив. З тяжкою бідою видовбали ями потрібної глибини, вкопали опори, підбили кілками, зміцнили камінням.

Зверху поклали довгу колоду-прогон, закріпили мотузками. На неї наділи крокви з жердин, для міцності стесаних камінням у місцях з'єднань. Для

настилу даху вирішили взяти ялинові гілки від напівзруйнованих на той час куренів. Лапник клали поперек крокв, раз у раз присипаючи землею і примазуючи глиною (Авдій витратив на пошуки півдня, але розшукав-таки потрібну — чорну, жирну, щільну на дотик).

Поява глини спричинила серед деяких будівельників незвичайне пожвавлення. Апатичний раніше Іконніков став раптом веселим і збудженим, засяяв очима; він раз у раз схиляв голову до порум'янілого від задоволення Костянтина Арнольдовича, показуючи щось у долонях, і вони вибухали нападами гучного, нестримного сміху. Горєлов, як не намагався, причину такого пожвавлення виявити не зміг: щоразу, з'являючись поряд із порушниками спокою, бачив у руках Іконнікова лише невеликі грудки глини.

Зверху дах обклали дерном у два шари: перший — корінням догори, другий — вниз. Тепер землянка нагадувала довгий, трикутний у перерізі пагорб.

Цієї ночі вперше ночували в наполовину готовій землянці — куренів уже не було. Чи то від вогкості дуже низької і не прикритої ще нічим земляної підлоги, чи то від того, що з дня у день невблаганно наближається осінь, спали погано — сильно мерзли. Уранці багато хто кашляв. У грузинки з аристократичним ім'ям Лейла почався жар. Було вирішено, не чекаючи закінчення будівництва, скласти піч. Жінок відправили на берег, для заготівлі придатних для цього великих каменів, а Вольф Карлович попросив у Ігнатова дозволу відлучитися в ліс для збору лікарських трав. Той, примруживши, подивився на блідого, у безглуздому, місцями подертому до лахміття мундирі професора — і погодився.

Непоказна кам'яна піч виросла посеред землянки чарівною чашою, лампою Аладдіна, яка виконувала лише одне, але найголовніше бажання — вона

дарувала тепло. Заодно зміцнили великими плоскими каменями і спуск до річки, ходити по воду стало зручніше. «Перилами золотими, сходами мармуровими...» — наспівував тепер щоразу Горєлов, спускаючись до Ангари. Руки при цьому неодмінно закладав у кишені, а підборіддя тримав високо, трохи навскіс.

Ще кілька днів були потрібні, щоб закрити торцеві стінки землянки, які дивляться в обидва боки, і настелити підлогу, спорудити нари. Щойно закінчили копати водовідвідні канавки уздовж схилів даху — почався дощ.

Увечері переселенці сиділи, притулившись один до одного, у темній, ще вогкуватій землянці («За два-три дні прогріється зсередини, просохне», — обіцяв Авдій). Їм не було тепло, проте не було й дуже холодно. Поїсти сьогодні вони не встигли жодного разу, та на печі вже булькало відро з тетерев'ятиною. Обличчя їхні потемніли на сонці, обвітрилися, вкрилися пухирями комариних укусів. Хтось, знесилившись, уже спав, поклавши голову на плече сусіда, хтось застиглим поглядом дивився на відро з юшкою. Піч гула, сильно пахло димом, напівсирим м'ясом і зібраними професором травами. Увесь нехитрий скарб — інструменти, відра, снасті, вузли з одягом — лежав у кутку. Крізь невеличкі слухові віконця, залишені з торців землянки, линув гучний шурхіт важких дощових крапель.

— Як добре, що ми під дахом, — голосно сказала Ізабелла. — І сірники, і сіль, і все інше... Дякуємо вам, Авдію. Ви нас просто врятували.

Ігнатов лежав на своїх нарах, споруджених трохи осторонь від інших, і похмуро думав про те, що вони не встигли заготовити достатньо дров. Тих, що є, вистачить тільки на ніч. Якщо негода затягнеться до ранку, їм доведеться йти в ліс під дощем.

Закінчувався сьомий день їхнього перебування на березі.

Син.

Уперше в житті вона народила хлопчика — крихітного, абсолютно червоного, схоже, недоношеного. Коли професор простягнув їй мокрого і ще слизького, вкритого її власною кров'ю новонародженого, вона вклала його собі під кульмек, притиснула до грудей, припала обличчям до м'якої, як хліб, маківки — і відчула швидке биття його серця у себе на губах. М'яке місце на тім'ячку у грудних немовлят зазвичай буває невелике, завбільшки з монетку. А в цього — величезне, гаряче, жадібно пульсуюче.

Ще не розрізняючи в нічній темряві обличчя дитини, враз збагнула, відчула: дуже гарний. Зліплені вії в крихтах засохлого слизу, напівсліпі каламутні очі, задерті вгору дірочки носа, складочка постійно відкритого рота, м'яті і плоскі грудочки вух, злиплі ниточки пальців без нігтів — усе красиве, до трепету в животі, до холоду.

На світанку роздивилася краще. Голова велика, з чоловічий кулак. Ніжки дрібні, кострубаті, як жаб'ячі лапки, трохи товщі від її пальців на руках. Живіт — круглий, яйцем. Тонкі кісточки місцями проступають так сильно, що, здається, можна зламати необережним дотиком. Шкірочка — яскраво-пурпурового кольору, з блакитно-синім мармуровим мереживом вен, складчаста, ніжна на дотик, як пелюстка квітки, місцями вкрита довгими і тонкими, ледве помітними темними волосками. Це була найкрасивіша дитина з усіх, кого вона народила. І він все ще живий.

Зулейха вирішила так і носити його на грудях — під кульмек, на голому тілі. Першу ніч не спала. То притискала його до себе з усіх сил — то боялася стиснути занадто сильно, послаблювала руки. То від-

кривала краєчок кульмек, щоб дати синові подихати свіжим повітрям, — то закривала, повітря здавалося надто студеним. Вранці почувалася свіжою і сильною, наче не було ні пологів, ні безсонних досвітніх годин, — могла б ще рік просидіти так, зігріваючи крихітне тільце своїм теплом і слухаючи слабке, ледве відчутне дихання. Уранці пристосувалася: влаштувала голівку новонародженого між набряклих молоком грудей, а тільце розпластала по своєму животу, зверху примотала ганчіркою. Тепер вона могла рухатися і навіть працювати — син завжди був при ній. Раз у раз нахиляла обличчя до розстебнутих на грудях гудзиків, зазирала в відкритий комір кульмек, прислухалася. Дитина дихала.

Годувала часто і багато. Слава Аллаху, молоко в грудях стояло високо, туго, так і дивись — бризне. Іноді груди наливалися так, що кам'яніли, відтягували плечі, — і тоді вона, не чекаючи, поки дитина прокинеться, квапливо сунула набряклий, просочений білим сосок йому в рот; не відкриваючи сонних очей, немовля плямкало губами, присмоктувалося. Розохотячись, їло жадібно і швидко, постогнуючи, — і груди порожніли, спадали, вдячно слабшали, відпочиваючи.

Коли дитина мочилася і Зулейха відчувала на животі гаряче і мокре, вона раділа: людина жила, її тільце працювало. Цілувати була готова і пляму в себе на сукні, і велику рожеву закарлюку чоловічої плоті між крихітних синових лапок.

Їсти, як і раніше, хотілося часто. Ліс несподівано подарував їм багато жирного м'яса. Побачивши на узліссі високу фігуру Ігнатова зі строкатою в'язкою битих птахів у руці, вона стримувалася, щоб не закричати, не вибігти йому назустріч, не розцілувати руки: їжа прийшла! Їжа! Скубла птахів люто, несамовито; патрала, борючись із припливом слини в роті;

жбурляла в киплячу воду і солила, помішувала, замовляла вогонь: гори жаркіше, сильніше, швидше.

Горєлов хотів було і тут взяти розподіл їжі в свої руки, але Ігнатов подивився на нього похмуро, кивнув на Зулейху: нехай вона роздає. Готову юшку з великого відра розливала по менших котлах, і переселенці сідали в кілька гуртів, хапали обпікаючі, гарячі шматки птиці руками, рвали зубами, забруднюючи усміхнені обличчя жиром і кіптявою. Упоравшись із м'ясом, сьорбали бульйон з котлів ложками, зробленими з насаджених на палиці черепашкових стулок. Зулейсі залишали подвійну порцію, і вона не соромилася, швидко і з вдячністю з'їдала — відчувала, як, потрапивши в її нутро, м'ясо одразу ж наповнювало кров силами, а груди — молоком. М'які пташині гузки і товсту, вкриту зсередини шаруватим жиром тетерукову шкіру не любила, але їла — щоб і молоко було жирним, ситним.

Вона перестала думати про все, що не стосувалося сина: про Муртазу, який залишився десь далеко, у минулому житті (забуваючи, що новонароджений був плодом від його насіння); про Упириху з її страшними пророцтвами; про могили доньок. Вона не думала про те, куди закинула її доля і що буде завтра. Важливий був тільки сьогоднішній день, тільки ця хвилина — тихе сопіння на грудях, тяжкість і тепло синового тільця на животі. Перестала боятися навіть того, що одного ранку не почує слабкого дихання в розрізі кульмек. Знала: якщо життя сина перерветься, то і її серце вмить зупиниться. Це знання підтримувало її, наповнювало силою і якоюсь незнайомою сміливістю.

Молитися стала рідше і швидше, ніби між іншим. Страшно зізнатися, та в голові оселилася грішна, жахлива насправді думка: раптом Всевишній так переймається іншими справами, що забув про них —

про три десятки голодних, обірваних людей у глушині сибірських урманів? Раптом Він відвернув ненадовго строгий погляд від переселенців — та й загубив їх на безкрайніх тайгових просторах? Або, що також можливо, вони заплили в такі далекі місця на краю світу, куди погляд Всевишнього не сягає з огляду на непотрібність. Це дарувало дивну, божевільну надію: можливо, Аллах, який забрав у неї чотирьох дітей і, ймовірно, мав намір забрати п'яту, не помітить їх? Прогледить і забуде зникнення жалюгідної жменьки виснажених стражданнями істот? Взагалі не молитися вона не могла (лячно!), однак молитви намагалася промовляти тихо, пошепки, або й зовсім бурмотіти про себе, щоб не привертати найвищої уваги.

Дивно, але вона була щаслива в ці дні — якимось незрозумілим, тендітним, летючим щастям. Її тіло ночами мерзло, вдень страждало від спеки і комариних укусів, шлунок вимагав їжі, а душа — співала, серце — билося одним ім'ям: Юзуф.

Кузнець не приїхав — ні через тиждень після висадки переселенців на берег, ні через два.

Ігнатов щоранку ходив на стрімчак. Сварив себе, та нічого не міг вдіяти — тягнуло. Чіпляючись руками за шорсткі уступи валунів, вкритих жорсткими подушками сизого моху, підіймався на вершину — в ясні й сухі дні стрімко, у дощові й похмурі — обережно, раз у раз підковзуючись на мокрих каменях. Довго стояв, утупивши погляд у край небосхилу, де річка й небо сходилися разом, перетікали одне в одного. Чекав. Потім різко відвертався і йшов на полювання.

Пояснити те, що відбувається, він не міг. Може, з катером сталося лихо і той канув у води Ангари слідом за «Кларою»? Може, Кузнець захворів на тиф і лежить зараз на лазаретному ліжку — сходить гарячим потом, непритомний? Може (ця версія подобала-

ся Ігнатову найбільше), виявився ворогом радянської влади і його взяли під варту, посадили, відправили до в'язниці? Розстріляли, зрештою?

Іноді на вершині йому здавалося, що в синьо-блакитній далині він розрізняє цятку катера. Часом вечорами, уже лежачи на своїх окремих нарах у землянці, зненацька схоплювався і біг на берег — виразно чув торохкотіння мотора, чиїсь стурбовані голоси. У такі хвилини він був готовий пробачити Кузнецю нескінченні дні очікування, голод і холод минулих тижнів — обійняти, поплескати по плечах: «Зачекалися ми тебе, брате». Утім бентежна мить минала — цятка на горизонті танула, розчинялася в блакиті небесного або водного простору; рокіт мотора на воді обертався крекотом селезнів, голоси — плескотом хвиль.

Переселенці бачили його стурбованість, мабуть, здогадувалися про причини, однак нічого не питали. Тільки Горєлов, негідник, поцікавився якось, по-змовницьки мружачи на Ігнатова щілинки калмицьких очей: «Громадянине начальнику, як вважаєте, катер з підкріпленням дівок привезе? А то ж у нас у таборі самі старушенції, до лісу прогулятися ні з ким». Ігнатов не відповів на фамільярність — тільки подивився холодно. «У *вас*, — зауважив він подумки. — У *вас* самі старушенції». Віджерся на м'ясі, скотина, баб йому подавай. Ніби все інше — є, влаштовує, подобається. Одного разу він почув, як хтось сказав у лісі: *пора, ходімо додому*. Різонуло: невже хтось і справді вважає цю тісну, задушливу землянку з кривобокою, схожою на пузату жабу грубкою — домом? Швидко ж вони звикли, змирилися. А він не міг, і що не день очікування, то ненавидів Кузнеця дедалі сильніше. Злоба піднімалася в ньому, глуха, каламутна, і він лупив із револьвера по беззахисних глухарях і тетеруках: ось вам! помріть, сволото!

Птахи в тайзі невдовзі розпізнали в ньому хижака, а в гуркітливих пострілах — близьку смерть. Стали обережніші. Ледь зачувши його кроки, махали м'якими чорними крилами, полохались, злітали. Добувати їжу стало важче. Час легкої здобичі закінчився, прийшла пора справжнього полювання.

Ігнатов ніколи в житті не полював. «На денікінців ходив, — жартував він сам із собою похмуро, пробираючись крізь хащі в пошуках якоїсь придатної в їжу звірини, — на білочехів, на басмачів. На дичину — не доводилося». А тепер він цілими днями блукав лісом, виставивши вперед руку з заряджeним револьвером і шукаючи очима їстівну мішень. Миготіли між кущів смугасті спинки бурундуків, рудими сполохами мелькали серед гілок білки, шастали під ногами різних мастей миші, невідомі йому сірі й жовті птахи з химерними чубчиками шмигали вгору-вниз по стовбурах. На всю цю дрібноту шкода було витрачати патрони. Йому б когось побільше, пожирніше — оленя чи з п'ятеро глухарів. Утім його крок був занадто важкий і гучний — ні марали, ні козулі, ні інші великі звірі на шляху не траплялися. Про те, що йому може зустрітися хижак сильніший від нього, — ведмідь або кабан, — Ігнатов думав з легким холодком у серці: не знав, чи проб'є товсту шкіру дрібна револьверна куля. До вечора, коли в очах уже мерехтіло від безперервної напруги, а ноги гуділи і нили, йому зазвичай вдавалося, кілька разів промахнувшись і витративши даремно з п'ять патронів, усе ж підбити якогось роззяву тетерука чи кілька білок. Іноді щастило: якось вийшов до схованого в складках пагорбів лісового озера і настріляв там цілий виводок бобрів (їхнє м'ясо виявилося на диво ніжним і соковитим); іншим разом підбив пару качок, які пролітали над тайгою. Утім що не день, то раціон переселенців ставав біднішим.

Увечері останнього дня літа тисяча дев'ятсот тридцятого року (Костянтин Арнольдович завів на стіні землянки *випилюваний* календар — щодня випилював крихітний карб на колоді: у будні — короткий, у вихідні — довший, у кінці місяця — найдовший, тож переселенці знали, що сьогодні закінчувався серпень), після убогої вечері зі старого, кульгавого і надзвичайно жорсткого борсука в землянці обговорювали питання продовольства.

Ігнатов лежав на нарах зі стомлено прикритими повіками, перед очима ламалися і падали калейдоскопом вогняні білячі шкурки, дрібно тремтячі соснові голки, зиґзаґи ялинових гілок у бризках сонячних плям. Крізь півсон прислухався до тихої бесіди переселенців.

Мисливців серед них не виявилося (якби і були, посміхнувся про себе Ігнатов, вогнепальної зброї в руки не отримали б), проте знайшовся один рибалка — по-підлітковому щуплий, увесь пом'ятий і затертий, як змилок, рудобородий і беззубий Лукка. Розклали перед ним залишені Кузнецем снасті, запитали, чи зможе наловити завтра риби. Лукка по-російськи говорив погано, але що від нього вимагається, зрозумів одразу. «На річку дивитися треба, — відповів тріскучим, як багаття, голоском, не глянувши на плетиво снастей і гачків на підлозі, — слухати, розмовляти з нею. Потім — чекати. Дасть — буде риба. Не дасть — не буде».

Дипломатичного Костянтина Арнольдовича відправили до ігнатовських нар на перемовини: просити коменданта про звільнення Лукки від трудової повинності на два-три дні, щоб той зміг порибалити (за розпорядженням Ігнатова всі переселенці з ранку і до вечора заготовляли дрова й не мали права кудись відлучатися).

— Гаразд, — сказав Ігнатов із заплющеними очима, не чекаючи, поки Костянтин Арнольдович підбере

слова і висловить загальне прохання, — хай іде. Два дні йому даю на ці *розмови*. Якщо не принесе риби — по ночах у мене ліс пилятиме, все відпрацює.

Наступного дня Лукка спорядив вудки, наловив ґедзів. Походив по березі, поговорив з Ангарою. Увечері приніс у табір відро, в якому серед оксамиту зеленого лопухового листя тремтіли сріблом важкі тільця плітки. Це було дуже доречно, тому що цього дня Ігнатов уперше повернувся з полювання без здобичі.

Вересень зустрів сонцем. На пагорби повіяло жовтим і червоним. Небо заблакитніло, і тому вогняні барви землі глянули ще спекотніше і радісніше. Дні стояли дзвінкі, сухі, а ночі вже — холодні і по-зимовому довгі.

Прийшла мошка.

Порятунку від неї не було. Комарі і ґедзі, що дотепер здавалися переселенцям жорстоким покаранням тайги за вторгнення на її територію, зникли, поступившись місцем меншим братам. Мошка налетіла як хмара, як туман, заполонила тайгу, галявину, берег, землянку. Набилася під одяг, у складки шкіри, у ніс, у рот, у вуха, у волосся, в очі. Її з'їдали разом з їжею (а на смак виявилася — солодка, як ягода), вдихали разом з повітрям. Вона й була — саме повітря.

Від ґедзя можна втекти, комара — прихлопнути. А дрібну, з піщинку, мошку? Люди опухли від укусів (рани мошка залишала великі, які кровоточили), подуріли від безперервного тілесного свербіння. У кого були сили — розмахували руками і ногами, бігали по берегу як божевільні (на бігу мошкару здувало зі шкіри), хтось обмивав розчесані до крові руки й ноги в крижаній ангарській воді, хтось, надривно кашляючи, з почервонілими очима, *обкурювався* в ядучому диму багаття, хоч трохи рятуючись від комах. Робота зупинилася: про похід по дрова чи дичину в глиб лісу,

звідки прийшла хмара мошкари, ніхто навіть подумати не міг.

«З'їдять живцем», — відсторонено думав Ігнатов, занурюючи розпухлі, у жирних червоних цятках руки в прозору і донезмоги холодну воду. Руки заніміли — чи то від холоду, чи то від укусів. Відчув, що хтось стоїть позаду. Обернувся — Лейбе: губи роздулися і випнулися, як у верблюда, очі — крихітні, ледь дивляться крізь розпухлі рожеві повіки.

— Дьоготь, — каже, — потрібен березовий — відомий інсектицидний засіб. Тільки спосіб приготування цього дьогтю мені невідомий. Він зазвичай в аптеках продається, у скляних флаконах, по тридцять дві копійки за штуку.

Мужики спосіб приготування знали. Спорядилися одразу ж по берест, обдерли всі берези поблизу галявини, від верху до низу. Заклали в котел, відром прикрили, дровами обклали; курили довго, до самого заходу. Отриману густу, як мед, і абсолютно чорну рідину перемішали з водою, обмазалися з голови до п'ят. Стали, як негри: тільки очі поблискують і зуби. Найкумедніший вигляд мав високоповажний хаджі — він не побажав мазати дьогтем бороду, як інші мужики, і вона сяяла білим прапором на його глянсовому, ніби щедро надраєний ваксою чобіт, обличчі.

Уночі вдалося поспати — мошка відступила.

Для ніжної шкіри Юзуфа Лейбе порадив Зулейсі змішати дьоготь з грудним молоком. Відсьогодні вона почала називати про себе Вольфа Карловича *лікарем*.

Коли вересень перевалив за половину, Ігнатов став подумувати про те, чи не спорядити експедицію до Красноярська.

За минулий місяць переселенці обжилися, облаштувалися. Землянка, в якій, не затухаючи, жарко горіла піч, просохла зсередини, прогрілася. Навколо

землянки спорудили дровітні — за порадою Авдія, на високих каменях, *копицями*: дрова лежали в них кругом, один на одному, утворюючи високі вежі. Хтось запропонував укрити зверху ялиновим гіллям, утім Авдій заборонив: зопріють.

Щоранку, ще до сходу сонця, Ігнатов стукав револьвером об дно порожнього відра — піднімав табір на роботу, і сонні переселенці, бурмочучи і кашляючи, вирушали під наглядом Горєлова по дрова. Ігнатов визначив щоденну норму заготівлі — до її виконання ніхто не смів повертатися в табір. Одного разу спробували, скаржачись на холодну і дощову погоду — Ігнатов, не кажучи жодного слова, схопив відро з приготованою Зулейхою вечерею і жбурнув вміст в Ангару. Відтоді норму виконували неухильно: люди приповзали в табір змучені, ледь живі, іноді вночі, але з необхідною кількістю спиляних колод і заготовленого хмизу. Копиці з дровами росли навколо землянки, як гриби, але Ігнатову все здавалося: мало, мало ще зібрано, потрібно неодмінно більше.

«Ми готуємо дрова так старанно, ніби збираємося ними харчуватися всю зиму», — почув він одного разу слова Ізабелли. Стара відьма натякала на те, що харчів у них не було зовсім. А звідки їм узятися, якщо тридцять ротів з'їдали геть усе, що він встигав настріляти, а Лукка — виловити? Ігнатов подумав — і з цього дня велів Луцці ділити улов навпіл: половину віддавати для юшки, а половину — засушувати про запас. Люди пробували протестувати проти зменшення рибного пайка — «І так живемо напівголодні!» — та з комендантом хіба посперечаєшся.

Жінки кілька разів просилися відпустити їх по ягоди: працюючи *на дровах*, часто натрапляли в лісі на зарості чорниці і брусниці, бачили посипану помаранчевими гронами горобину, а Костянтин Арнольдович стверджував, що тут неодмінно має зростати

й журавлина. Ігнатов був непохитний: ситості від цих ягід — трохи, а трудовий день змарнується. За цей час скільки ж дров можна заготовити!

На заготівлю дров не ходили тільки рибалка Лукка і Зулейха. Іноді відпрошувався по трави Лейбе (після історії з мошкарою Ігнатов трохи потеплішав до нього, відпускав). Решта — працювали щодня. Ілля Петрович зачав було якось розмову про те, що навіть при гнилому імперіалізмі, у дрімучій царській Росії у робочих на заводі були передбачені вихідні, та Ігнатов демагогію припинив негайно: «Узимку з хуртовиною будеш про імперіалізм розмовляти».

Дрова, дрова... Вигляд непоказних, різномастих копиць-дровітень радував Ігнатова надзвичайно. В'язанки сушеної риби, що потроху збільшувалися, — теж (у сонячні дні Зулейха розвішувала їх на вулиці, у дощові — заносила до землянки). А непокоїв — одяг.

Багатьом розкуркуленим вдалося зберегти в дорозі захоплені з дому теплі речі, у когось Ігнатов помітив навіть пару валянок і волохатий рудий малахай. У ленінградських же зимового одягу не було — в їхніх вузлах лежало переважно марне барахло: тонкі демісезонні пальта з блискучими круглими ґудзиками; м'яті капелюхи зі строкатими шовковими підкладками; слизькі на дотик барвисті кашне з довгою ніжною бахромою; замшеві і нитяні рукавички.

У самого Ігнатова з одягу була всього одна зміна — та, що на ньому: літнє обмундирування офіцера ДПУ — сорочка-гімнастерка, легкі шаровари і чоботи. Ну і кашкет, звісно. Тому він дедалі з більшою тривогою стежив за рухом довгих, чорнильного кольору хмар на обрії. Вони обіцяли дощі і сніги. Ці хмари з'явилися недавно, припливли з півночі, кілька днів ходили колами по небосхилу і ось тепер затягували, огортали його зусібіч. Зади́хало холодом. Коли останній клапоть чистого неба розчинився між кошлатих

низько навислих хмар, Ігнатов збагнув: Кузнець не прийде.

Від цієї думки нутрощі ніби вкриваються інеєм, а голова гуде, гарячішає, наливається люттю. Відставити страждання, наказує сам собі. Відставити. Думати тільки про те, що можна зробити.

Спорядити ходоків? Не зимувати ж тут, насправді. Надіслати до Красноярська двох тямущих мужиків (хоч тих же Горєлова з Луккою)? Зварганити для них човен — і вперед по Ангарі-матінці та по Єнісею-батечку. Чотири сотні кілометрів, з них три чверті шляху — проти течії, у холоднечу з дощами, без запасів їжі... Не дійдуть.

А якщо і дійдуть? Що їм, так і доповідати на місці? Ми, мовляв, розкуркулені, заслані радянською владою на Ангару, але тимчасовий комендант поселення по доброті душевній відпустив нас на човнику до Красноярська прогулятися — не терпиться йому, бачте, зміни дочекатися і додому поїхати...

Не дістануться його ходоки до Красноярська — втечуть, ясна річ. Навіть якщо до них Горєлова смотрящим приставити. Горєлов їм перший же і запропонує. Це він при Ігнатові з револьвером такий слухняний і запопадливий. А раптом що — утече й оком не моргне. Урка.

Самому йти в похід — залишити переселенців тут? Ще гірше. Повернуться вони з Кузнецем у порожній табір: селяни всі втечуть, а ленінградці за цей час перемруть до біса.

І так біда, і сяк лихо. Що не станеться — винен буде він, Ігнатов, комендант. І так уже накоїв справ — на трьох з лишком вистачить. Відповідатиме перед партією і товаришами по всій строгості — і за втрати в ешелоні, і за втечу, і за потонулу «Клару». Як не крути, сидіти йому тут і чекати — хоч Кузнеця, хоч

самого дідька лисого. Щоб не словами виправдовуватися, а справами.

А на дні свідомості ворушиться інша думка, від якої чомусь стає ніяково: він *повинен* їх врятувати. Часто снилося, що він знову тоне в Ангарі — занурюється в каламутні холодні води, а назустріч з чорної глибини тягнуться, ростуть, ворушачи водоростями довгих білих пальців, сотні рук: врятуй, врятуй... Прокидався різко, сідав на нарах, витирав мокру шию. Це саме *врятуй* потім увесь день шелестіло, вертілося в голові. Ось і нашептало: самому собі боїться зізнатися, що хоче, відчайдушно хоче врятувати ворогів, щоб вони неодмінно дочекалися нової баржі, вижили, усі до одного. А хоче він цього — не для них, не для Кузнеця, не для майбутнього суду над ним за скоєні помилки. Для себе хоче. Тому й ніяково.

Ігнатов підбирає важку палицю, стукає нею по рудих лускатих стовбурах сосен, що пробігають повз. Потім розмахується і кидає в гущавину. Уявляє, що вона падає на голову Кузнецю — якраз у тім'ячко. На душі стає світліше...

Увечері випав перший сніг — не та легка крупа, що сипонула на них з неба першого ж дня їхнього життя на березі, а справжній, пухнастий, з великих волохатих сніжинок. Уночі ударили заморозки, і на дні залишеного через недогляд на вулиці відра крихким склом засяяв лід, а щітки ялинових лап прихопило тонким інеєм.

Спостерігати без сміху ранковий вихід переселенців на роботу було неможливо: кожен натягнув на себе все, що мав. Селяни укутались у хустки, натягнули яги і хутряні кожухи без рукавів, а міські — колись франтуваті картаті пальта, ніжних відтінків рукавички і кашне, м'яті донезмоги кепі і ламані по краях капелюхи. Огрядна Лейла несла на голові розшитий кольоровими скляними намистинами

капелюшок-горщик і ховала ніс у звaляне, ніби обскубане боа. Костянтин Арнольдович явив світові трохи перекошену від тривалого транспортування шапку-пиріжок з якогось дуже гладкого і надзвичайно тонкого хутра кольору міцної кави з вершками. Ізабелла виявила, що загубила смарагдовий капелюшок з пером, чому сильно засмутилася, — довелося покривати голову вже продірявленою в декількох місцях шаллю. У руках у всіх були однакові пилки-одноручки.

Один із селян віддав Ігнатову старий, подраний на ліктях кожух (залишився від сина, який утік зі злощасного восьмого вагона). Кожух був тіснуватий у плечах, руки сильно стирчали з рукавів, але — грів. Ігнатов, який останніми днями відверто мерзнув і вже почав потайки від усіх підкладати під сорочку суху траву і листя, від подарунка не відмовився.

Цього дня, звично крокуючи тайгою в пошуках здобичі, він і задумав убити ведмедя: м'ясо пустити на засолювання, а шкуру — на одяг. Селяни обіцяли впоратися — відміздрувати*, заквасити, продубити гарненько. Зайвий кожух узимку не завадить. А якщо ведмідь великий попадеться, можна ще одну-дві шапки зі шкури викроїти...

Діяти треба було швидко — звір міг залягти в сплячку. Три дні Ігнатов, стісуючи до кривавих пухирів долоні, рив у тайзі яму. Мужики пропонували допомогу, але він відмовився («Дрова ж бо, дрова — хто пилятиме?!»). Прибрав гладкими жердинами стрімкі стіни, вбив посередині загострений кілок. Заклав верх хмизом і ялиновим гіллям, закидав травою. Став чекати. Ведмідь не приходив.

---

* Міздрування, або знежирення — один з етапів первинної обробки шкури тварини, який полягає у видаленні з міздри (шар підшкірної клітковини) жирових відкладень.

Кілька разів кинув у яму приманку — то підстрілену білку, то половинку глухаря. Уранці приманки в ямі не було: чи то рисі, чи то куниці витягували її, розкидаючи дбайливо покладений Ігнатовим хмиз. Ведмідь так і не завітав. Зрідка Ігнатов заходив до ями, перевіряв, потім кинув. Праці своєї було не шкода, а ось трьох даремно витрачених днів — дуже.

Наприкінці жовтня сніг ліг у тайзі остаточно. Настала зима.

Працювати було вирішено в дві зміни. Зранку ще густо-синьою темрявою пиляти ліс йшли одні, натягнувши на себе всі наявні в землянці теплі речі. Через півдня поверталися, поспіхом сушили мокрий від поту одяг — і віддавали його другій зміні. Та працювала допізна, до самих зірок.

Тим, хто сидів у таборі, Ігнатов велів плести кошики. Вечірній зміні доводилося легше: люди прокидалися за незмінним ігнатовським «набатом» (револьвером об відро) і, не встаючи з нар, сідали за плетіння. Ранкова ж зміна, відпрацювавши п'ять годин на свіжому повітрі, приходила і від утоми валилася на нари, засинала. Ігнатов у цей час зазвичай промишляв у тайзі. Він велів Горєлову будити лежнів, а хто не послухається — позбавляти вечері. Вечеря була в таборі єдиним прийомом їжі, і невдовзі великі, середні й малі кошики заполонили і без того тісну землянку. Коли одного разу переселенці обережно поцікавилися у коменданта, чи не досить їм кошиків, той відповів: досить, тепер плетіть снігоступи і волокуші*. А у відповідь на красномовне мовчання закричав: «Зима на носі — як по дрова збираєтеся ходити, сволото?!».

Лютує, перешіптувалися люди. Корилися.

---

* Волокуша — пристосування, снасть для перевезення хмизу, дров та інших вантажів; примітивний транспортний засіб, предок саней.

Деякі хворіли, довго горіли від жару, постійно кашляли ночами, заважаючи спати іншим. Лейбе відпоював їх огидно смердючими травами. Та щойно в очах хворого мелькало полегшення, лоб переставав вкриватися потом і він уперше сам добрідав до влаштованого в «сінях» землянки ну́жника, Ігнатов виганяв його на роботу.

«Це безбожно, — сказала Ізабелла, коли одного ранку він змусив синяво-білого від перенесеної нещодавно лихоманки Костянтина Арнольдовича вийти з усіма в прихоплений дзвінким інеєм ліс на заготівлю дров. — Ви нас уб'єте». — «Що менше ротів — то легше іншим», — визвірився у відповідь Ігнатов.

Іноді в очах цих виснажених, змучених голодом і стражданням людей похилого віку Ігнатов читав щось схоже на боязку ненависть. Якби в нього не було револьвера, можливо, вони навіть спробували б його вбити.

На початку зими життя Ігнатова ускладнилося із зовсім несподіваного боку. Того дня він відійшов від табору зовсім недалеко. Проінспектував роботи на галявині, де переселенці відбували свою трудову повинність (дерева спиляти і повалити, очистити від гілок і кори, розпиляти на опецьки, на волокушах відтягти в табір, великі гілки укласти у в'язанки, дрібний хмиз — у кошики, бересту, соснову кору, шишки і хвою — в окремі кошики), і прямував на свою — на полювання. Ще зовсім близько чулися голоси лісорубів, вищання одноручок, тріск поваленого дерева, аж раптом — шерех у кущах ялівцю, тремтіння гілок: схоже на великого звіра.

Ігнатов завмирає і повільно, дуже повільно тягнеться до револьвера. Пальці повзуть по кобурі безшумно, як тіні. Нарешті в долоні — холодна тяжкість зброї.

Кущ як і раніше розмірено тремтить, наче хтось обриває його з того боку. Хрускає під важкою лапою гілка. Ведмідь? Завітав, значить, в гості. Ми для ньо-

го — і яму, і приманки, а він сам прийшов, непроханий, шишечками ялівцевими поласувати...

Вистрілити зараз, наосліп? Можна поранити, але не вбити. Звір або розлютиться і роздере його до дідька, або злякається і втече — не наздоженеш. Потрібно чекати, поки тварина покаже морду. Тоді можна стріляти в слабке місце — у відкриту пащу або в око — так, щоб напевно.

Тремтіння куща зсувається ближче. Йде, клишоногий, сам йде в руки! Ігнатов піднімає револьвер, кладе зверху другу руку — готується звести курок. Зараз не можна — ведмідь почує. А як тільки висуне ніс — курок на себе і в морду йому стріляти, в морду!

Пересохле горло ковтає важку неповоротку грудку слини. Звук власного ковтка здається оглушливим. Кущ ще раз різко здригається — з-за нього виходить Зулейха. Ігнатов коротко і зло мукає, жбурляє руку з револьвером вниз. На мить — ніби не вистачає повітря.

— А завалив би?!

З дерева знімається пара переляканих ворон і шастає за верхівки ялин. Зулейха задкує, закриває долонями відстовбурчену на животі сукню, злякано витріщається.

— Ми, значить, до тебе з усім розумінням — на кухні залишили, за вогнем наглядати. А вона — по лісі гуляти?!

— Горіхів хотіла набрати або ягід, — шепоче. — Їсти дуже хочеться.

— Усім хочеться! — Ігнатов кричить так, що, напевно, чути на лісоповалі.

— Так не для себе, — вона продовжує задкувати, утикається спиною в стару, тріснуту рваними чорними плямами березу. — Для нього.

Опускає очі вниз, де трохи проглядає на грудях темна маківка. Ігнатов крокує до неї впритул, наближає обличчя, нависає. Дихає все ще важко, голосно.

— Слухатися мене, — каже, — беззаперечно. Велено сидіти в таборі — сиди. Велю по ягоди йти — підеш. Ясно?

Немовля на грудях у Зулейхи раптом тявкає неспокійно, ворушиться, бурчить. У розрізі сукні з'являється на мить і зникає крихітна зморшкувата лапка з гачкуватими пальчиками.

— Бачиш, знову молока подавай, — Зулейха розстібає ґудзики на грудях. — Іди. Годувати буду.

Злий Ігнатов стоїть, не ворухнеться. Немовля ображено плаче, поводячи носиком і шукаючи навколо відкритим ротом.

— Іди, сказала. Гріх дивитися.

Ігнатов не ворушиться, дивиться в упор. Немовля надривається, гірко і ображено плаче, зморщивши личко. Зулейха виймає з розрізу важкі груди і вставляє набряклий, з тремтячими краплями молока на кінці сосок в його розкритий рот. Плач умить припиняється — дитя жадібно їсть, стогнучи і швидко розправляючи і стискаючи тугі яскраво-рожеві щічки. По них струмує біле молоко упереміш з іще непросохлими сльозами.

А груди-то у баби — маленькі, круглі, налиті. Наче яблучко. Ігнатов, не відриваючись, дивиться на ці груди. У животі ворушиться щось гаряче, велике, повільне. Кажуть, бабине молоко на смак солодке... Він робить крок назад. Засовує револьвер у кобуру, застібає. Відходить у ліс, через кілька кроків обертається:

— Як догодуєш — іди в табір. Ведмеді — вони теж їсти хочуть.

Крокує геть уже натоптаною стежкою між ялин. Перед очима: маленька рука пірнає в отвір сукні, обхоплює і дістає тугу і круглу, молочно-білу, з блакитними прожилками вен кулю грудей, на якій горить велика темно-рожева ягода соска, тремтяча густим молоком.

Хіба жарти — півроку без баби...

Відтоді Ігнатов намагався не дивитися на Зулейху. У тісній землянці це було нелегко. Коли, бувало, зустрічався очима, знову відчував у животі ворушіння того самого, гарячого, — і негайно відвертався.

Снігоступи Ігнатов відібрав собі найкращі. Переселенці наплели їх кілька десятків пар, але ці, що вийшли з-під кострубатих пальців бабки Яніпи — мовчазної марійки з абсолютно коричневим обличчям і дрібними, загубленими серед кошлатих брів і глибоких зморшок очима, — були найзручнішими: доладно сиділи на нозі, не провалювалися по насту, не пропускали снігу. Він носив їх уже три місяці. Березовий прут потріпався на вигинах, повисмикувався. Ігнатов хотів замовити марійці другу пару, але та вже кілька тижнів не вставала з ліжка — хворіла.

Виготовлені іншими селянами снігоступи були важкі, незграбні: для коротких виходів по дрова годилися, а для довгих і швидких мисливських прогулянок — ні. Витвори ж ленінградців були такі потворні, що впізнати в них снігоступи було важко, вони нагадували чи то химерної форми віники, чи то невдалі кошики. «Супрематизм», — незрозуміло сказав одного разу Іконніков, розглядаючи кошлате плетене щось, створене щойно його руками. Запопадливий Горєлов хотів викинути супрематизм з землянки, але Ігнатов відмовив — велів розвісити під стелею (на підлозі місця вже не було)...

Ігнатов переставляє снігоступи по щільному і твердому насту. Слухає власні кроки. Січневе небо сіре й холодне, темні, з білим підбоєм хмари висять нерухомо, крізь них золотиться передзахідне сонце. Пора повертатися.

Сьогодні він не добув нічого.

За місяці, проведені в тайзі, Ігнатов так і не став мисливцем. Ходити став тихо, чути — гостро, стріляти — влучно. Уже розрізняв на снігу сліди, ніби читав залишені звірами послання: довгі і рідкі — заячі, більші і важчі — борсукові, легкі і розмашисті — білячі. Бувало, навіть відчував звіра, — викидав уперед руку з револьвером і натискав курок до того, як голова встигала зметикувати, що ось вона, здобич, мелькає поміж кущів. Але полюбити полювання по-справжньому так і не зміг. Йому подобалося наздоганяти і стріляти — але по-іншому, в відкриту і зрозумілу мішень. Як у бою: бачиш супротивника і стріляєш по ньому або наздоганяєш і рубаєш шашкою. Усе просто і ясно. А на полюванні — складно. Іноді уявляв, що лісові звірі вилазять з нір і барлогів і, не ховаючись, не петляючи, не замітаючи слідів, рівними рядами скачуть величезним полем. Він — ззаду, на коні; наводить револьвер і стріляє — одного за іншим, одного за іншим. Ось це було б дійсно полювання. А так...

Мисливська фортуна була строга до Ігнатова, удачі радували рідко. Найбільшою з них був, звісно, лось. Це сталося в грудні, під самий Новий рік. Ігнатов випадково забрів тоді до виритої восени і забутої ведмежої ями — і побачив, що в неї хтось утрапив. Завмираючи від передчуття великої здобичі, заглянув всередину: хтось великий і темно-сірий втомлено лежав там, трохи здригаючись кошлатими голінастими ногами з довгими, як пальці, копитами. Гострий кілок, що стримів угору, обплели буро-червоні, ще слабо паруючі кишки. Ігнатов тоді одразу рвонув до табору. Прибіг захеканий, з дикими очима, перелякав усіх. Зібрали мужиків, ухопили волокуші, саморобні смолоскипи — і швидше до лісу. Ігнатов боявся, що вовки прийдуть на запах м'яса раніше, та в ямі вони надибали лише рись — вона вже добряче попсувала тушу і злісно шкірила на людей криві, у лосячій крові

ікла. Ігнатов убив і її. Притягли в землянку, їли майже тиждень. Тим і відзначили Новий рік.

Більше в яму ніхто не попався. Цей лось ніби разом витратив усю відведену Ігнатову частку удачі — відтоді здобич траплялася дрібна, несерйозна. Спасибі, виручав Лукка. Ангара вкрилася льодом ще в листопаді. Мужики випиляли під наглядом Лукки з десяток великих ополонок, і той відтоді цілими днями пропадав на льоду. Носив широких і плоских, мов тарелі, з мідним полиском лящів, плямисто-зелених, зі злісним оскалом щук, невідомих Ігнатову, сяючих перламутром рибин з великим ромбоподібним плавником на жирній спинці.

А недавно Лукка захворів. Після Нового року злягло багато, один Ігнатов тримався. Довелося скасувати походи в ліс по дрова в дві зміни — працювали тепер в одну, і тільки здорові (а правильніше сказати, не дуже хворі). Професора Лейбе Ігнатов згнітивши серце також звільнив від трудової повинності: хтось мав наглядати за *лазаретом.* Через хворобу Лукки довелося харчуватися рибними запасами. Сушеної риби надовго не вистачило, за кілька днів з'їли все, що заготовили восени. Тепер сподівалися лише на Ігнатова.

Він крокує снігом. Повз пропливають ялини, спершись об кучугури широкими, похиленими до землі лапами в снігових подушках. Клубочаться крутими білими валунами кущі, миготять вкриті густим інеєм золотаві стовбури сосен. Спускається до знайомої галявини з велетенським кістяком обвугленої берези в кутку, перетинає замерзлий, погорбований загрузлими в заметах каменями струмок. Табір — уже близько, ніздрів торкається ледь відчутний гірко-солодкий запах диму.

У скупому західному світлі бачить між дерев високі кілки, на яких вишкірилися два сірі черепи. Один — великий і довгий, з хижо вигнутим носом,

великими пластинами жувальних зубів і міцним корінням рогів, що ростуть прямо від невеликих овальних очниць, — лось. Другий — невеликий і круглий, як картоплина, з потворною діркою носа, з випнутими вперед іклastими, чіпко притисненими одна до одної щелепами, — рись. Черепи почепив Лукка: відлякувати духів лісу. Ігнатов хотів було зняти кричущу контрреволюцію, але, помітивши благальні погляди селян, плюнув — залишив. Подумав: краще ці черепи хвороби відлякували б. Так і висіли вони: вранці проводжали Ігнатова на полювання, витріщалися слідом чорними дірами очей; увечері — зустрічали, байдуже зазирали в руки: що добув? є чим людей нагодувати? чи настав час помирати?

Ігнатов відвертається від застиглого погляду черепів, похмуро поспішає повз — до землянки. На ходу звично перераховує високі круглі замети, що повиростали на галявині наче гриби, — дровітні. За останній місяць їх стало менше — переселенці почали витрачати запасені дрова. Іноді тайгу накривала хуртовина — кілька днів вила над землянкою, співала, кричала в комині; сніг летів по землі щільним потоком, закриваючи сонце над головою. За такої негоди вийти в ліс — це загинути. Навіть до дровітні ходили на прив'язі: дрова шукали руками, на дотик, бродячи по пояс у снігу, а в землянку поверталися, натягуючи мотузок, прив'язаний одним кінцем до пояса, а іншим — до входу. Коли підступили хвороби і переселенці навіть за хорошої погоди не змогли заготовлювати дрова в колишніх обсягах, запаси стали танути ще швидше...

Він встромлює снігоступи в замет біля входу, стає навколішки і лізе в землянку. Зовнішні двері, сплетені з березового віття й укріплені дерном упереміш з глиною, лежать на землі — їх потрібно підняти і протиснутися в щілину. Ігнатов опиняється в холод-

них «сінях». Спускається земляними сходами, відкидає запони (рогожі, лосячу шкуру). Пірнає в тісний, заповнений важким і теплим повітрям, запахом трав, риби, деревної кори, ялинових голок, диму, розпеченого каміння, звуками кашлю і тихими розмовами простір землянки.

Він прийшов додому.

Мляві голоси десь у глибині одразу стихають. Яскраво палаюча над казаном з водою скіпка висвітлює нерівним світлом похмурі, з чітко окресленими кутами вилиць і складками зморшок обличчя. Десяток очей невідривно дивляться на Ігнатова, на його порожні руки.

Він не дивиться в їхній бік, пробирається до своїх нар. Дістає з-під саморобної подушки з гілля сильно схудлий за зиму мішок з патронами (з настанням зими припинив ховати його в лісі, став тримати при собі, у головах). Заряджає револьвер. Не знявши обв'язані клаптями рисячої шкури чоботи, лягає, руку з револьвером кладе під голову. Склеплює очі, все ще відчуваючи спрямовані на нього погляди.

У такі хвилини він зазвичай відчував приплив злості, хотілося помахати зброєю, закричати: «Що втупилися, сволото?!». Однак сьогодні — немає сил. Утома навалилася якась тягуча, нудотна. Треба просушити б чоботи, одяг, випити хоча б гарячої води, щоб заповнити чимось ниючу порожнечу в животі. Зараз, думає Ігнатов. Зараз, зараз...

— Ну що ж, будемо їсти солянку, — Ізабелла черпає ложкою з пузатого мішка сіль і опускає в давно киплячий на вогні котел. Прозора вода каламутніє, біліє, наче в неї додали молока, сичить — і за мить знову стає прозорою. *Солянка* готова.

Її мало хто любить. Більшість навіть не встає з нар, відвертається до стінки. До котла підсідають лише Костянтин Арнольдович і Іконніков.

Костянтин Арнольдович довго розглядає свою ложку з черпаком із перламутрової черепашки, раптом посміхається:

— Почуваюся наче на авеню Фош. Суботній вечір, устриці ля неж, келих монтраше...

— А проте кращі устриці, — підхоплює Іконніков, апетитно сьорбаючи солянку, — водилися на рю де Вожирар. Адже цього ви не заперечите?

— Ілле Петровичу, дорогенький! А ви звідки знаєте? Ви тоді були зовсім юнаком і нічого, крім цих ваших етюдів, не бачили. Дивно, що ви взагалі кудись виходили зі свого Монмартра.

— Messieurs, ne vous disputez pas!* — сміється Ізабелла, постукуючи ложкою об край котла, ніби струшуючи з неї прилиплі жирні кусні м'яса, прозорі скибки лимона і дрібні кружечки оливок.

Поруч плюхається Горєлов, дістає з-за пазухи ложку, облизує, хижо дивиться на учасників бесіди. Розмова загасає.

Зулейха втикається обличчям у маківку Юзуфа. Ігнатов знову повернувся з полювання порожній. Вечеряти сьогодні нічим — отже, молоко не прибуде. Утім тепер молочні припливи бували мізерні навіть після їди.

Молоко почало спадати в середині зими. Спочатку думала — через убоге харчування, але коли в січні цілий тиждень їли досита жирне і запашне лосяче м'ясо, а груди залишалися слабкими, м'якими, зрозуміла — молоко закінчується. Стала підгодовувати сина м'ясом і рибою. Ліпше, звісно, картоплею чи хлібом, але де ж взяти... Вкладала шматочок у ганчірку, засовувала між крихітних беззубих ясен — Юзуф спочатку плювався, потім розпізнав смак, смоктав.

---

* Панове, не сваріться! *(фр.)*

Солоного не любив, плакав, тому сушену рибу Зулейха не давала. Коли видалося кілька зовсім голодних днів, пробувала розпарювати збережені на гілках ялинника ароматні жовті шишки, але від рослинної їжі у сина стався смарагдово-зелений, липкими грудочками пронос, і лікар Лейбе сварив її на всі заставки (вона навіть не знала, що він уміє так голосно і грізно кричати).

Опісля Нового року нагрянули хвороби, й Ігнатов скасував жорстокі вилазки в ліс по дрова двічі на день. Тепер чимало переселенців залишалися удень у землянці, й Ізабелла часто підміняла Зулейху біля печі — можна було полежати нерухомо, опустивши втомлений погляд на сплячого сина і слухаючи його тихе розмірене дихання. Хвилини сну Юзуфа стали для неї насолодою. Тим гостріші й гірші були хвилини його пробудження і різкого, вимогливого плачу: її хлопчик увесь час хотів їсти.

А вона хотіла поставити його на ноги. Склеплювала повіки і уявляла, як підріс Юзуф — ніжки з кривеньких і худих зробилися міцними, з перетяжками пружного дитячого жирку, на пальчиках відросли круглі рожеві нігті, голова вкрилася щільним темним волоссям, — тупцяє по землянці до неї назустріч. Перебирає ніжками, перевалюється, як качечка, — йде. Чи доживе вона до цього? Чи доживе він?

Від постійних думок про сина Зулейха часто забувала про свій ниючий живіт — нутрощі постійно ссало, часом накочувала слабкість. Дуже боялася захворіти: хто ж тоді догляне за Юзуфом? Минуле життя — юлбашівські простори, грізний Муртаза, капоєна Упириха, довга дорога в оббитому деревом і пропахлому сотнями людей вагоні — кануло так далеко, залишилося за такими крутими поворотами, що здавалося напівзабутим сном, невиразним спогадом. Та й чи з нею все це було? Тепер її життя — злови-

ти спокійний погляд лікаря («З Юзуфом усе гаразд, Зулейхо, не турбуйтеся»), дочекатися Ігнатова з полювання і Лукку з риболовлі («М'ясо! Сьогодні будемо їсти м'ясо!»), згорнутися кільцем навколо сплячого на нарах сина і вдихати, вдихати його ніжний аромат...

У землянці тихо. Переселенці вже притулилися одне до одного, сплять: наївшись солянки і обнявшись, сопуть Костянтин Арнольдович з Ізабеллою, тонко похропує Іконніков, забувся важким нервовим сном Горєлов, лежить нерухомо, як мертвий, Ігнатов на своїх окремих нарах.

Юзуф здригається, сонно поводить носиком — шукає її. Віднедавна Зулейха перестала носити його на собі, і він звикав жити один, без постійного материнського тепла і запаху зусібіч. Та щойно вона опинялася поруч, як і раніше прагнув втиснутися в неї, втертися, прилипнути всією шкірою. Ось і зараз, знайшовши матір обличчям, уткнувся в її груди, приплюснув ніс. Полежав хвилину-другу спокійно, потім усе ж засовався, заплямкав губами — відчув запах молока. Зараз прокинеться.

Так і є. Стогне, покректує, кілька разів схлипує і — вибухає голодним вимогливим плачем. Зулейха шикає ласкаво, бере сина на руки. Плутаючись пальцями в потріпаних застібках кульмек, спішно розстібає комір. Дістає м'яку, невагому грудь і вставляє в жадібно розкритий дитячий рот. Юзуф квапливо жує млявий сосок, випльовує — молока немає. Плаче голосніше. Хтось хрипло кашляє в глибині нар, хтось зі стогоном ворушиться, бурмоче невиразно.

Зулейха перекладає Юзуфа на іншу руку, дає другу грудь — син замовкає на мить, несамовито смикаючи беззубими яснами другий сосок. «Як боляче, — зауважує вона з радісним подивом. — Невже — перший зуб?» Додумати не встигає — Юзуф випльовує грудь, що манливо привабила знайомим

запахом, і голосно, ридма ридає. Маленьке личко миттєво наливається кров'ю, кулачки сукають у повітрі.

Вона схоплюється і, пригинаючись, щоб не зачепити головою попричіплювані до стелі пучки пір'я, кошики, сувої берести, зв'язки шишок та інший непотріб колисає Юзуфа.

Іноді його вдавалося заколисати, утрясти, умовити, зашептати, — і він засинав, так і не поївши, дарував Зулейсі ще кілька годин життя без плачу. Пробувала одного разу гойдати Юзуфа в колисці — великому, підвішеному до стелі кошику, — та засинати один він навідріз відмовився. Він хотів завжди бути на руках у матері.

Вона притискається губами до мокрої від поту, гарячої голівки. Мукає в ніжне вушко напівзабуті колискові, шепоче, заговорює. Колисає його — спочатку ніжно і плавно, потім сильніше, різкіше, розмашисто. Вставляє в крихітний рот саморобну ганчір'яну соску — випльовує, продовжує кричати. Між його широко розкритих, уже затягнутих легкою нервовою синявою губ добре видно крихітні, блискучі від слини темно-рожеві ясна — абсолютно гладкі, немає на них першого зуба. Юзуфу було вже майже півроку, а зуби не росли.

Зулейха трясе напружене, вигнуте дугою тільце. Плач такий верескливий і гучний, що боляче вухам. Люди на нарах перевертаються, зітхають, але продовжують спати — звикли.

Вона бере чиюсь залишену після вечері ложку і зачерпує зі дна котла кілька крапель солянки, вставляє Юзуфові в рот. Той ображено морщиться, плює, захлинається криком. Голос уже втомлений, охриплий, м'яке місце на тім'ячку пульсує часто і сильно, ніби хоче вибухнути.

Спину ломить. Зулейха кладе галасливе тільце на нари, сідає поруч. Опускає голову на коліна, затикає

вуха, але тихіше не стає — плач сина ніби оселився в голові. У такі хвилини Зулейсі іноді здається, що Юзуфу було б легше, якби він *пішов* при народженні.

Краєм ока зауважує легкий рух у центрі землянки — наче повіяло вітром, і зронені пічкою довгі тіні стрепенулися, колихнулися, засовалися. Зулейха піднімає голову. Біля самої печі, на кострубатому тапчані з уламка старого соснового пня, спершись ліктями об розставлені в сторони гострі коліна, сидить Упириха.

Жовті відблиски вогню тремтять на пергаментному лобі, струмують по горбистих щоках, витікають у западини рота і очниць. Косиці худими кошлатими мотузками звисають до долівки. Сережки-півмісяці зі тьмяного золота ледь помітно погойдуються в звислих зморшкуватих мочках, бризкають світлом на темні стіни, на нари, на сонне ворочання людських тіл.

Упириха довго помішує залишки солянки, потім ретельно обстукує ложку, кладе на край котла.

— Мій син так не плакав, — каже спокійно. — Так — не плакав.

Білі краплі солянки стікають з черепашкової стулки і з дзвоном падають назад у котел. «Як же я їх чую — крізь плач?» — дивується Зулейха.

Юзуф як і раніше надривається, хрипить у неї на руках. Дрібна судома пробігає скрученим тільцем, губи швидко наливаються густою синявою.

Краплі продовжують падати з ложки в котел — великі, тягучі, важкі. Кожна — як удар молота. Вже не дзвенять — гуркочуть. Так голосно, що заглушають голос сина.

Зулейха підходить до котла, бере ложку. Стискає держак у кулаці і вдаряє вістрям перламутрової черепашкової стулки рівно посередині середнього пальця другої руки. Маленький і глибокий напівкруглий надріз — як півмісяць, бризкає чимось густим і темним,

рубіново-червоним. Вона повертається до нар і вставляє палець у рот сина. Відчуває, як його гарячі ясна негайно стискаються, кусають, прихоплюють ніготь. Юзуф жадібно смокче, стогнучи, поступово заспокоюється. Ще часто дихає, ще здригаються зрідка ручки. Та він уже не кричить — діловито їсть, крекчучи, як їв колись її молоко. Зулейха дивиться, як зникає синява з крихітних губ, як рожевіють щоки, як спокійно прикриваються і поступово наливаються втомленим ситим сном очі. Як зрідка спухають у куточках крихітного рота тугі червоні бульбашки, лопаються і біжать звивистими струмочками до підборіддя.

Зовсім не боляче.

Вона піднімає погляд — біля печі вже нікого немає.

Весна прийшла зненацька, раптово — дзвінка, гучна, пахуча. У заткнуті клаптями дрантя віконця землянки весь ранок проривався невгамовний пташиний щебет, кликав кудись, дражнив і, нарешті, перетворився на важку виразну думку: треба йти на полювання.

Ігнатов розклеплює повіки. Тіло останнім часом стало легке, наче без кісток, а носити його чомусь важко. І навіть думати стало важко. Голова — порожня і ніби плоска, паперова; і думки теж — невагомі якісь, летючі, як тіні чи запахи — не схопиш, не додумаєш до кінця. І тому ця, ранкова, думка — неповоротка, ворухнувшись у черепі ледачою рибою, — здається такою важливою і потрібною: треба вставати і йти на полювання.

Учора він нікуди не ходив, увесь день пролежав на нарах, відпочивав. Настирливий пташиний гомін розбудив його зараз, розворушив, змусив знову сподіватися: а раптом котрогось із цих птахів вдасться підбити? Треба негайно вставати і йти на полювання.

Ігнатов скидає ноги з нар — на підлозі хрумтить кірка льоду (вода стала натікати в землянку вже

давно, щойно підтанули сніги). Знаходить у головах револьвер, довго порпається в мішку, намацуючи патрон: це — останній. Як тоді Кузнець перед розставанням сказав? *На всю звірину в тайзі вистачить*? Виходить, не вистачило. Але ж це смішно — треба посміятися б, посміятися всмак над вдалим жартом, та чомусь немає сил. Пізніше посміємося, коли повернемося з полювання. Аби тільки не забути той жарт. Ігнатов жбурляє порожній мішок, насилу відкриває барабан, вставляє патрон. Упоруватися з револьвером стало останнім часом теж важко — занадто важкий. Так само, як і докучлива думка в голові: треба неодмінно йти на полювання і повернутися зі здобиччю.

Спираючись руками об край нар, він встає на ноги. У голові паморочиться, повітря кудись зникає з легенів. Ігнатов стоїть, упершись руками в вертикальну колоду-стійку і чекає, поки стіни перестануть гойдатися. Вирівнявши зір і дихання, крокує до виходу.

На нарах щільними купками, обнявшись, лежать переселенці. Не рухаються. Може, сплять. Він велів черговим перевіряти людей уранці: якщо трапиться труп — одразу винести назовні. Напевно, потрібно зробити перевірки частішими — двічі на день.

Біля пічки слабо ворушиться невелика купа ганчір'я — Горєлов. Харкає, зрідка підкидає дрова в піч — сьогодні він черговий. Дров мало, на південь — усе, що залишилося від чудових, колись високих копиць-дровітень. Топили вони останнім часом економно, потроху, раз у раз розбавляючи дрова плетеними кошиками і снігоступами — спалили всі, що наплели за осінь, навіть *супрематизм* Іконнікова, попередньо зчищаючи м'яку березову кору (її товкли, виварювали і пили). Однак дрова все одно пішли швидко — як розтанули. «А вночі — задубнемо ж», — промайнула байдужа думка.

На колоді біля виходу — випильний календар, винахід Костянтина Арнольдовича. Половина серпня, вересень, жовтень, листопад, грудень, січень і навіть лютий, нанесені твердою впертою рукою. З березня позначки стали нерегулярні, погано помітні, нерівні, а до квітня і зовсім зникли. Тепер уже байдуже — мабуть, квітень закінчився.

Ігнатов пробирається під жорсткою, як деревна кора, шкурою лося, нещадно посмугованою ножем — вирізали шкіру з різних місць, розварювали, але їсти все одно не змогли, надто жорстка. Зате з'їли обидві рогожі. І хвою з гілля, покладеного на нари для м'якості. І заготовлені Лейбе лікарські трави.

Ігнатов впирається тім'ям у зовнішні двері, штовхає, повзе назовні — у відкриту щілину хлюпає свіже повітря і дзвенить весняний капіж. Перед очима — простора галявина, подекуди ще закутана снігом, а подекуди вже дихала бурою землею; чорними колами на галяві — залишені від дровітень підмурки з річкового каміння. Ліс вдалині — тихий, прозорий: ніжно-сірі стовбури потріпаних за зиму ялин, біло-чорні, в тонкому вітті — поодинокі березові, ламкі руді мережива ялівцевих кущів.

Від густого прілого духу землі знову паморочиться в голові. Ігнатов, усе ще навпочіпки біля входу в землянку, відпочиває, розглядаючи крізь напівприкриті повіки Ангару, що темніє внизу. Вона розкрилася кілька днів тому. Усю зиму лякала, дибилася льодом, підбиралася до пригірка. Потім заблищала місцями, пішла великими сірими плямами, заграла на сонці — і одного разу раптом гримнула, розламалася на незграбні брили сліпуче-білого льоду, попливла. «Брешеш — не візьмеш», — думав тоді Ігнатов, спостерігаючи за швидким і грізним ходом крижин по спученій річці. Зараз уже заспокоїлася, потемніла,

з'їла весь лід. Стала так само синьою, блискучою, як того літа.

Човгаючи ногами в розвалених, безформних чоботях і тримаючи осторонь руку з револьвером, Ігнатов крокує в тайгу на полювання. Слідом йому вишкірилися з кілків черепи: старі товариші лось і рись, двійко зубастих росомах, плосколобий борсук.

Ось він, пташиний гомін, угорі: на перетині тонких, припухлих бруньками гілок і обшарпаних ялинових лап щось дзвенить, співає, дзюрчить. Ігнатов піднімає голову: плями блакитного, рудого, жовтого, палевого — гойдаються, скачуть, пурхають. Птахи дуже високо — не розгледіти, не дістати. А бруньки на зворотному шляху потрібно буде обірвати — на вечерю.

Тримаючись за стовбури і гілки, обходячи підталі з боків кучугури і калюжі з чорною нерухомою водою, Ігнатов повільно просувається в глиб лісу. Ноги самі ведуть його кудись, і він підкоряється, крокує. Сяк-так перебирається через струмок, що недавно прокинувся і тепер оглушливо дзюркоче по камінню. Піднімається по сірій, погорбованій торішніми шишками землі, між палаючих рудим вогнем соснових стовбурів. Тайга вабить: скоро, скоро буде здобич.

Він тулиться спиною до старої високої модрини, голосно дихає. Груди ходуном, ноги згинаються, складаються навпіл, — відвикли так багато ходити. А втім зайшов-бо далеко. Чи вибереться назад? Ігнатов заплющує очі — від пташиного щебету нестерпно дзвенить у вухах. Напевно, обманює тайга, вабить — назад не випустить.

Раптом шерех — зовсім поруч. На гілці біля самого ігнатовського обличчя — білка: худюща, брудно-сіра, з миршавим білим підпушком і жовтими щоками, з довгими розбійницькими китичками вух — м'ясо! Зиркає блискучим коричневим оком і — шурх! — по стовбуру вгору. Він здіймає вгору тремтячу руку

з миттєво обважнілим, ніби пудовим револьвером. Облізла мітелка хвоста глузливо миготить у височині, дражниться — зливається зі щітками гілок, із шаруватою корою, з голчастими сонячними променями, зникає. А від удару білячого хвоста небо раптом починає вертітися, швидше, швидше; за ним — верхівки дерев, хмари...

Ігнатов мружиться, роняє голову. Повернути назад? Попереду — звуть, кричать, ваблять птахи. Примруживши повіки, опустивши очі, не дивлячись на збожеволіле небо, він крокує вперед. Спотикається об сосновий корінь, падає. Як же раніше не здогадався, що поповзом зручніше? Далі просувається навкарачки, дивиться тільки в землю.

Зовсім близько, між вузлуватих соснових коренів, майорить ніжно-рожева спинка, блищить пара допитливих очей — діловито стрибає кудись велика сойка. Так ось хто співав увесь цей час! Ось хто заманив його сюди! Ігнатов наводить на сойку непевну руку. Пурх! — полетіла. Він піднімає слідом за нею погляд, але, побачивши колишнє кружляння небосхилу, квапливо опускає.

І раптом розуміє, що весь цей час повз на стрімчак. Давно тут не був, з осені. І до вершини залишилося — зовсім небагато. Аби тільки це бісове небо перестало кружляти бодай на мить... Зібравши сили, Ігнатов повзе вгору.

Ще здалеку помічає на самій вершині, на клаптику зігрітої сонцем землі між каменів сліпуче-зелену поросль свіжої трави з яскраво-жовтими зірками квіток. Напружує м'язи, змією кидається вперед, падає на траву обличчям, рве зубами, жує. Мукає від насолоди — чудовий свіжий смак наповнює рот, розливається по жилах, молодим вином шибає в голову. Щастя! Шлунок здригається — сильно, невблаганно. Погано пережована смарагдова зелень з украплен-

нями жовтих квіток упереміш зі слизом і шлунковим соком вихлюпується на траву. Ігнатов блює і судомно кашляє, стукає револьвером по землі — усе виблював, до останньої травинки. Надсадно дихаючи, падає обличчяму бруд, у не прийняту його нутром траву і розуміє: це кінець — додому не дійти, сил немає.

Не вигодував він переселенців. Не врятував.

Насилу підносить до обличчя холодне, надто важке тіло револьвера, суне довгий ствол у рот — зуби клацають об залізо, тверда мушка дряпає піднебіння. «Сволота», — промайнула остання думка.

Раптом відчуває, що небо вгорі перестає обертатися. Піднімає погляд: вдалині, на яскраво-синій ангарській воді, виразно темніє довгаста коричнева пляма баржі і жирна чорна цятка поруч — катер.

СЕЛИЩЕ

Зиновій Кузнець вистрибує з човна. Великі холодні бризки падають на його ретельно натерті вакcою міцні чоботи — і відскакують, скочуються назад в Ангару. По-господарськи оглядаючи кам'янистий пляж і навислий над ним пагорб, він неквапно йде берегом. Позаду з шипінням уже врізаються в землю носи інших човнів, стукають весла, гримлять ланцюги, долинають крики конвоїрів упереміш із боязкими голосами контингенту.

— Куди?! Куди ти все попер?! Кинь біля води, нехай самі розбираються.

— Стояти, собаки! Купчасто ставай! Рівніше! Гарррріше!

— Не плач, Вано, приїхали вже, бач...

— Товаришу Кузнець! Шикувати їх — чи так нехай стоять, збродом?

— Я думав — у справжнє селище їдемо, де люди, а тут...

— Списки-то, списки — де?!

— По головах перелічи, Артюхін! Теж мені — математик...

Раптом голоси обриваються. Кузнець повертає гордий профіль на запанувавшу за його спиною напружену тишу.

З пагорба спускається, похитуючись і дивно присідаючи, ніби пританцьовуючи на негнучких ногах, дивна темна постать. Людина. Лахміття на ній брудне і старе, втратило колір, безформні чоботи чимось обв'язані, через груди навхрест — затерта бабина шаль; волосся гривою, борода мачулою. Крокує повільно, із зусиллям. Скоро стає видно його вима-

зану брудом морду, вирячені, абсолютно дикі очі і револьвер у напружено витягнутій руці.

Кузнець мружить каре око. Здалося? Чи все ж...

— Ігнатов, ти?! Овва! Живий! Навіть і не думав...

Ігнатов бреде, бачачи попереду одну мішень — світлу, круглу, наче окреслену циркулем пику Кузнеця зі здивовано розчахнутими щілинами добродушно-ситих очей. Підле небо знову вертиться, захоплює в свій шалений біг, проте Ігнатов не піддається, уперто переставляє ноги. Довго, дуже довго кругла пика наближається, щось квапливо бурмоче; Кузнеців голос лине здалеку — чи то з лісу, чи то з-під води.

— Як ти тут, голубе? Ханурики твої де? Вижили? Ото дають, чорти, га?! А в нас тоді таке почалося... Куркульня повалила ешелонами... Не до тебе було, вже пробач...

Нарешті пика опиняється зовсім поруч. Хочеться щось сказати на прощання, але слова кудись поділися з пам'яті. Ігнатов мукає і приставляє тремтячий револьвер до широких кузнецьких грудей. Курок — важкий, тугий, немов вріс. Він стискає зуби і всю волю, усі рештки сил спрямовує на вказівний палець. Тисне спусковий гачок — револьвер сухо клацає.

Кузнецева пика сміється, мружить очі:

— Хто старе пом'яне — тому, як то кажуть...

Ігнатов ковтає сухим горлом і знову тисне гачок — ще одне клацання.

— Годі ображатися, Ігнатов, — уже регоче Кузнець. — Усе, нове життя у тебе починається. Дивись, який я тобі контингент привіз — на них орати можна...

Чиїсь руки обережно забирають револьвер зі скорчених ігнатовських пальців. Посмішка Кузнеця розпливається, розчиняється в нестерпно яскравому сонячному світлі. Небо робить ще одне, останнє коло і накриває Ігнатова, мов простирадлом...

Перше, що він побачив прокинувшись, було кругле і задоволене обличчя Кузнеця. Застогнав, як від болю. А той по руці його плескає: мовляв, нічого, брате, скоро прийдеш до тями. Дві доби, каже, ти проспав. Прокинувся вчора ненадовго, зжер увесь мій офіцерський шоколад — і знову спати. Невже нічого не пам'ятаєш? Ігнатов мотає головою, піднімається на ліктях: лежить на якихось мішках під брезентовим навісом біля великої ялини. Укритий кожухом. З усіх боків — вищання пилок, гуркіт сокир, перестук молотків, матерок солоний.

— Де, — каже, — я?

— Усе там само, — сміється Кузнець (йому аби сміятися, морда вусата). Сам сидить на якомусь чурбачку поруч, черкає олівцем у планшеті.

— А люди мої де?

— Та живі твої небіжчики, не полохайся. Усі до одного. Живучі, чорти! Ніколи таких худих не бачив. Ми їх поки в землянці залишили, щоб вітром не поздувало.

Ігнатов відкидається назад на спину. Лежав би так — вічно: дивився на ліниве ворушіння хвої над головою, вдихав запах ялинової смоли, слухав діловиті голоси людей. Він обмацує долонею тугі боки мішків під собою.

— Що це?

— Продовольчий фонд, — Кузнець вимовляє це так просто, ніби промовляє про воду або повітря.

Ігнатов швидким рухом перекочується на бік, опиняється на землі. Слабкими руками намацує зав'язки, тягне, рве на себе — один з мішків відкривається. Всередині — дрібна розсип довгих і гострих брудно-сірих зерен у срібних лусках лушпиння. Він занурює руку в прохолодну розсипчасту глибину мішка, дістає повну жменю — гіркувато-борошнистий, трохи запорошений запах торкається ніздрів: овес.

— А ти гадав! — Кузнець дивиться на Ігнатова по-батьківськи, як на малолітнього сина, захопленого новою іграшкою. — Та ти ліпше навколо, навколо подивися.

Ігнатов, перемагаючи слабкість, сідає поруч з мішками (не може він на хлібі — лежати), тулиться спиною до липкого від смоли ялинового стовбура, озирається. За минулі дні табір змінився. Землянка як і раніше стоїть на місці, з труби в'ється тонка пом'ята стрічка диму («Розтопили піч-то, — з полегшенням зітхає він. — І на тому спасибі»), а навколо — вирує життя. Незнайомі люди — сотня? більше? — метушаться, бігають, тягають виблискуючі рівними вершково-жовтими спилами колоди, махають сокирами, стукають молотками. Земля щедро усипана тріскамі, тирсою, шматками кори, обрізками дерева, у повітрі такий густий смоляний дух, що хоч ложкою їж. Десяток рядових у сірому і при зброї — тут же: наглядають, підганяють, покрикують. Посередині пагорба ростуть підмурки трьох широких і довгих будівель — майбутні бараки.

Навколо багаття орудують дві баби, ситний запах піднімається над двома киплячими на вогні відрами.

Під ялиною, де сидить Ігнатов з Кузнецем, — купа ящиків, коробок, мішків, укритих рогожею зв'язок лопат і вил, великих кошиків, відер, котлів — ага, натуральний фонд.

— Знатно, — тільки й може сказати Ігнатов. — Хвацько ти тут... розпорядився.

— Авжеж! — Кузнець багатозначно поводить могутнім римським підборіддям, розсіченим поздовжньою складкою. — Раніше ж я був — хто? Так, охоронна функція. А ти? Супровідна функція! А нині ми з тобою — цілком відповідальні особи. Уся куркульня тепер — наша, голубе.

Так Ігнатов дізнається, що з тисяча дев'ятсот тридцять першого року всі трудові селища, створені

для проживання і трудового перевиховання розкуркулених, віддані під відомство ОДПУ й увійшли до системи ГУЛАГу, що створена лише півроку тому, але яка вже встигла ефективно себе зарекомендувати. На молоде й успішне керівництво було тепер покладено відповідальність за нагляд, облаштування, господарсько-побутове обслуговування і працевикористання переселенців.

— А вже ми з тобою, Ігнатов, в бруд обличчям не вдаримо, розвернемося. Навчимо експлуататорів пролетарській праці і покажемо, що таке справжнє радянське життя. Он там, під лісом, — лазарет зведемо. Збоку біля бараків — їдальню. А на узвишші — комендатуру. — Кузнець довго і пильно дивиться на Ігнатова.

— А додому ж коли? — Ігнатов шукає по річці очима — знаходить лише Кузнеців катер, що бовтається на якорі неподалік від берега; мабуть, баржа пішла одразу після вивантаження людей.

— Я ввечері йду. — Кузнець складає олівець у твердий шкіряний планшет, міцно застібає ремінець. — І так уже з тобою засидівся.

Ігнатов відчуває, як повільно і боляче, до хрускоту, стискуються щелепи — аж у скронях ломить.

— Ми, — каже він через хвилину крізь зуби. — Ми ввечері йдемо.

— А чи далеко зібрався? — Кузнець спокійний і миролюбний, ніби обговорює, чи не сходити їм удвох по ягоди.

— Додому, — шипить Ігнатов. — Додому я зібрався, пико твоя усміхнена.

— Ага, їдь. Там у вас в Казані якраз — найгарячіша пора. Що не день — то нове підпільне угруповання розкривається. То шкідники, то меншовики, то німецькі шпигуни, то англійські, то дідька лисого ще якісь. Як почалася з минулої весни катавасія, так і по-

котилося... З одного ТатЦІКа осіб тридцять уже сидять, сволот продажних. Ну і в управлінні не без іуд. Пересаджали у вас там усіх у ДПУ, Ігнатов, — незрозуміло, хто працювати залишився. Стаття навіть була в «Правді», «Татарська гідра» називалася.

— Брешеш, суко!

— То я тобі привезу, газетку-бо, — Кузнець незворушний, навіть ласкавий. — Увесь вечір у бібліотеці просиджу, часу не пошкодую, а знайду — сам і почитаєш.

Брешеш, — твердить про себе Ігнатов, — брешеш, брешеш... А перед очима вже: розворушений кабінет Бакієва, двоє солдатів з напруженими поглядами біля входу і сірий силует, що перебирає стоси паперів на столі. Невже Бакієва тоді не випустили? Це він-то — *гідра*? Дурість. Нісенітниця. Маячня.

— Тільки ж ти не доїдеш, — зауважує Кузнець. — Бачив я твою справу. Це ж просто казка на ніч, *Тисяча і одна ніч* називається: і втрати в ешелоні незліченні, і організована втеча в півсотні душ, і покривання важливого свідка від слідства (та не просто свідка — куркульки, зауваж!), і — подумати лишень, Ігнатов! — дача хабара посадовій особі, начальнику залізничної станції. Ну ти ж і постарався — іншому і не наздогнати.

Ігнатов — кулаком об землю, очі закрив. Кузнеця правда, за всіма статтями правда.

— ...Тож не рипався б ти, голубе. Ми тебе тут оформимо, припишемо. Посидиш поки за моєю широкою спиною, замолиш гріхи. Спохопляться за кілька років — а ось він ти, шановний комендант, велика людина, план даєш такий, що їм і не снилося. Трудівник Сибіру! Хто тебе тоді зачепить... — Кузнець встає, поправляє ремінь, планшет на боці. — Ходімо. Документи тобі здам, з людьми познайомлю. Тільки спершу — відмитися і переодяг-

нутися в чисте. Бо інакше злякається тебе особовий склад, за лісовика прийме.

— Тобі-то я навіщо? — змучено запитує Ігнатов, дивлячись знизу на могутню фігуру Кузнеця.

— Людей не вистачає. Селищ уже по тайзі — скоро сотня. На кого їх залишиш? Кому довірити? А запитають — з мене. По тобі, Ігнатов, видно — ідейний ти, до нігтя. Тому віддаю тобі двісті душ — і спокійний. Вигодував взимку своїх доходяг — вигодуєш і цих.

— Звідки знаєш? — Ігнатов повільно піднімається, спираючись рукою об липкий, у білих патьоках смоли стовбур. — Може, я — гідра?

Ноги ще слабкі, тремтять, але вже тримають: крокувати можна.

— Темний ти, Ігнатов. У гідри голів багато, не злічити. Одним змієням на її голові ти бути можеш, а всією гідрою — ні. Знати треба такі речі.

А газетку ту Кузнець усе-таки привіз. Явився через місяць, на початку літа. Ігнатов з вікна добре бачив його довгий і чорний, з хижими вусами антен і виряченими очима ліхтарів катер, що раптом намалювався на темно-синьому дзеркалі води. Комендатура стояла на найвищій точці пагорба, і звідси однаково добре проглядалось і селище, і широка стрічка берега, і сама Ангара.

«Не піду зустрічати», — подумав тоді і на саморобний стіл з перевернутого ящика швидко накидав сухарів, в'яленої риби, казанок з розмазаними по стінках рештками вчорашньої каші: ніби обідав. Сховавшись за отвором вікна (рами і скло ще не вставили, обіцяли до середини літа привезти), спостерігав, як судно швидко, по-господарськи кинуло якір біля берега і сплюнуло на воду маленький дерев'яний човен.

Берегом до човна квапливо і старанно бігла якась фігура, аж галька з-під ніг летіла, — Горєлов. Поспі-

шав явитися на очі начальству, покинув доручену йому ділянку (добудовували лазарет). Вкатати б йому за це карцеру днів два-три, блюдолизу. Проте карцеру в селищі не було.

Горєлов, не роззуваючись, кинувся в воду. Зловив гострий ніс човна, витягнув на берег. Щось квапливо говорив, дрібно киваючи кудлатою собачою головою, кривив хребет то в один, то в інший бік — вислужувався. Та керівництво не слухало — стрибнуло на землю, кинуло Горєлову канат і попрямувало до комендатури.

Ігнатов сів за стіл, поклав на напівсирий, крихкий сухар дрібну жорстку рибину в білих патьоках солі. Відкусити не встиг — Кузнець відчинив двері різко, без стуку. Увійшов швидко, як до себе додому. Подивився на застиглого з сухарем в руці Ігнатова, гепнув перед ним на стіл згорнуту вчетверо газетку. Почитай, каже, поки, а я тут у тебе сам огляну, не турбуйся. І — геть.

Газетний аркуш — пошарпаний по краях, пожовклий до темряви, продірявився на згинах. Ігнатов бере його обережно, як гада; розгортає. У правому верхньому куті — ліловий штамп красноярської міської бібліотеки, збоку — дві драні діри, наче газету вирвали з підшивки. Серце стукає низько, холодно — не обдурив-бо Кузнець про бібліотеку.

На першій сторінці передовиця — промова Калініна про героїв індустріалізації. Далі — груповий лист паризьких ткаль: звернення до робітниць Радянського Союзу із закликом *оточити особливою любов'ю і турботою бійців* Червоної армії. Вимога німецьких безробітних про розстріл шкідників, які саботували соціалістичне будівництво в радянському Сибіру... Ігнатов гортає шорсткий і хрусткий з солодкуватим запахом пилу папір. «П'ятирічку — за чотири роки!», «Даєш сталь!», «Цукровому буряку — зразковий

догляд!». Дописи робкорів і робсількорів, поема про трамваї...

І раптом — через усю шпальту поспішають навскоси величезні літери: «Пригріли гідру». Цілий взвод фотографій — миготять невідомі і смутно знайомі обличчя (наче зустрічалися в коридорах?). І — Бакієв: обличчя суворе, урочисте; окуляри зняв, і тому погляд трохи дитячий, мрійливий; на грудях сріблиться орден Червоного Прапора. Цю фотокартку Бакієв робив на партквиток. Стаття довга, детальна, розплескалася дрібним шрифтом із розвороту. У кутку малюнок: чиясь могутня рука стискає шию бабі з витрішкуватими божевільними очима з добрим десятком змій замість волосся; шия у неї тоненька, в'яла, того й гляди порветься, а змії — злі, як чорти, щиряться на зловившу їх руку, намагаються вкусити.

Ігнатов тре горло — раптом почало дерти, засвербіло.

Адже Бакієв навмисно його у відрядження відправив. Так, тепер це очевидно. Як він тоді сказав? «Я ж тебе, дурня неотесаного...» Що? Врятувати хотів, ось що, з-під удару витягнути, відправити подалі. І дивний останнім часом ходив, як у воду опущений, — знав. Знав, а не втік — сидів у своєму кабінеті, папірці перебирав, чекав.

Ігнатов кладе голову на руки. Мишкó, Мишкó... Де ти тепер?

Зі столу витріщається напівзадушена гідра.

Свіжострyгані двері відчиняються, в отворі — широка посмішка Кузнеця.

— Ну що, — каже він, — товаришу комендант. Молодцем! Їдальня у тебе — палац. Лазарет — теж, хоч усіх разом клади. Налагоджуєш життя експлуататорів. Пора і про трудові будні поговорити. За таку-то столову — їм подвійний план годиться.

Ігнатов розправляє газету долонею, кидає зверху ще кілька рибин:

— Сідай, начальство.

— Думав — не запропонуєш, — посміхається Кузнець. Сідає, пірнає у великий планшет на боці, вивуджує довгий і вузький прозорий бутель.

— Склянок ще не завезли, — каже Ігнатов, розрізаючи на газеті жорсткі, немов дерев'яні, тільця рибин. — Так будемо пити.

Кузнець махає долонею — про що розмова! — відкорковує бутель, з насолодою втягує ніздрями запах з тонкого горла. Ігнатов пиляє кривим саморобним ножем з колишньої одноручки щільні риб'ячі волокна і кістки — прямо на обличчі переляканої гідри. Вістря раз у раз цокає об газету — ріже гідру, шмагає, кришить на бахрому.

Населення поки що безіменного селища становило в червні тридцять першого року сто п'ятдесят шість переселенців, включно з пережившими першу зиму *старичками*. Плюс десять осіб охорони і комендант.

Жили в трьох (після тісноти землянки здавалося — неймовірно просторих і світлих) бараках. Стіни довгих і рівних зрубів були обстругані, двері — навішені на петлі. Пічки обіцяли привезти з міста, залізні. У кожного були свої — власні! — нари. Застеляли їх все ще ялиновим гіллям, укутувалися одягом. В одному будинку поселили жінок і дітей, у двох інших — чоловіків. Охорона розмістилася в невеликому зрубі, прибудованому навскоси до одного з бараків. Комендант, як і годиться начальству, — окремо, в комендатурі.

Харчувалися в їдальні (*у ресторації*, як казав Костянтин Арнольдович). Готували все ще на багатті, але споживали їжу вже культурно, сидячи рівними рядами за святково-жовтими, з запахом соснової смо-

ли столами, під дахом. Їли юшку (під проводом Лукки зібрали рибальську артіль з трьох осіб), рідше — дичину (Ігнатов відпускав іноді хлопців з охорони в тайгу, розім'ятися), ще рідше — привезені з міста каші, сухарі і макарони (норма видачі була маленька, ніби дитяча, але — була!). Іноді перепадав цукор, один раз навіть розкішні, практично скам'янілі галети. Годували двічі: обід приносили відрами в ліс, на місце роботи, а вечеряли в їдальні. Їли все ще черепашковими ложками (тарілки і кухлі завезли, а ось ложки — забули через недогляд). Так хіба в ложках щастя!

Лазарет збудували великий, на десять ліжок. У передній частині — приймальний покій, нари для хворих (одноповерхові, Лейбе наполіг), у задній — комірчина для персоналу. Вольф Карлович там і оселився. Видав Кузнецю список із двохсот позицій — медикаменти й інструментарій до закупівлі. Той посміхнувся, наступного разу привіз затертий плоский саквояж із напівстертим червоним хрестом, на дні якого щось дзенькало і перекочувалося. Нехай і не двісті позицій, та все ж...

За господарським договором, укладеним між ОДПУ і Наркомлісу, селище було передано останньому для трудового використання в лісовій промисловості, а саме — для лісозаготівельних робіт. Щоранку під бадьорі крики охорони переселенці виповзали на ранкову перекличку, потім ішли в тайгу.

Працювали *боянами* — дворучними пилками — і сокирами (ненависні одноручки відійшли в минуле), у ланках по троє: двоє валили дерево, третій обрубував сучки і збирав у в'язанки; пиляли на *кругляки* (по шість метрів — будівельні, по два — кріпильні), трелювали* їх до волокуші; впрягались у неї втрьох

---

* Трелювати — підтягати, підвозити зрізані дерева з місця заготівлі до лісовозної дороги, до складу.

і везли на *порташ**, недалеко від селища, там штабелювали і зв'язували.

Увечері поверталися. Задану норму (чотири щільні метри на людину) давав мало хто, жінки — так взагалі ніколи, тому пайок часто урізали. Новенькі скаржилися, старички більше мовчали, як Іконніков, або жартували, як Костянтин Арнольдович. Їсти хотілося нещадно, і після вечері багато хто поспішали назад у тайгу — по гриби (поруч із селищем удосталь водилися боровики і сірушки, рідше траплялися рижики і навіть грузді), ягоди (влітку — морошка з чорницею, восени — брусниця з журавлиною), горіхи; не цуралися рогозу (молоді пагони, що за смаком чимось нагадували картоплю, варили, а пахучий жовто-коричневий пилок розводили водою і пили); викопували м'ясисті цибулини саранки**.

Адміністрація не заперечувала. Охоронці підібралися в селищі веселі, з вогником: то сойок на вечерю настріляють, щоб юшка наваристішою була, то бабу яку зі своїх у кущах спіймають, попустувати. Хлопці були прості, без викрутасів. За непослух — били, одного пристрелили (чи то за підготовку втечі, чи то ще за щось). Коменданта боялися (аж надто суворий), а в лісі — відпочивали душею, розкріпачувалися.

У центрі селища поставили агітаційний стенд, на якому раз у раз змінювалися яскраві плакати, що гостро пахли фарбою. Агітація мала прискорити процес перевиховання експлуататорського класу.

Загалом, життя налагоджувалося

---

* Порташ — місце на березі річки, куди звозять колоди для подальшого спуску на воду і сплаву лісу річкою.

** Саранка — лілія лісова *(Lilium martagon)*; багаторічна цибулинна рослина родини лілійних.

Зулейсі з Юзуфом поступилися нижніми нарами, подалі від входу, куди не досягав протяг від дверей, що постійно відчинялися. Поруч — нари Ізабелли, далі — бабусі Яніпи, ще кількох ленінградських (*старички* по змозі намагалися триматися один одного). Грузинка Лейла, попри солідний вік і вагу, влаштувалася на верхніх. Для неї довелося набити на стійки пару міцних щаблин, якими вона піднімалася на другий поверх, ніби сходами.

Тямущу Зулейху так і залишили при кухні. Призначили над нею ще не старого, проте вже висохлого, як деревна кора, і сутулого, аж горбатого, чоловіка з *новеньких*, з дуже крихким на вигляд, колись наголо поголеним, а тепер порослим рідкою чорною порослю черепом, — Ачкеназі. Він був мовчазний, очі мав мляві, перелякані, напівприкриті, а підборіддя опущене, немов підставляв голену потилицю будь-кому, хто захоче взяти його за комір. Ачкеназі колись був кухарем і, подейкували, відмінним. Він ніколи не різав — *шинкував*, не лущив — *очищав*, не смажив — *пасерував*, не ошпарював — *бланшував*, не тушкував — *припускав*. Суп називав — *бульйоном*, сухарі — *грінками*, а шматки риби і зовсім — *гужоном*. Із Зулейхою не розмовляв, лише перекидався короткими фразами, частіше — жестами. Вона його трохи побоювалася: Ачкеназі був одним з небагатьох, хто потрапив у селище через заміну міри покарання, а отже, зараз мав би сидіти у в'язниці чи в таборі разом зі справжніми злодіями й убивцями. Злочинів його Зулейха не знала, але про всяк випадок намагалася виконувати прохання швидко і старанно, не дратувати. Утім працювати з ним було приємно: справу свою він знав, а до Зулейхи ставився рівно, не прискіпуючись.

На пошкоджену руку нової помічниці дивився спочатку критично: чи не завадить роботі? Кінці всіх

п'яти пальців лівої руки були у Зулейхи злегка покручені, в дивних коротких і кривих шрамах, схожих на коми. «У молотарку потрапила», — пояснила вона новому начальнику, не чекаючи запитання. Побачивши, як спритно вона упорується з дичиною і рибою, він заспокоївся.

Удвох вони тримали всю кухню в селищі: Ачкеназі *метром*, за висловом Костянтина Арнольдовича, а Зулейха — при ньому, на побігеньках: мила, чистила, скубла, патрала, обробляла, різала, терла, шкребла, знову мила. А ще розносила обід по лісу. Відро з юшкою в одну руку, з питною водою в іншу, і — уперед: до першої робочої станції — назад, до другої — назад, до третьої... Поки всіх оббіжиш, нагодуєш — вечерю пора ставити. Увечері до нар ледве добрідала, падала. І думала: щастя, що при кухні.

Під час зимового голоду, який Зулейха згадувати не любила і не хотіла, Юзуф ріс повільно, може, й не ріс зовсім. Волосся у сина було слабке, рідке, шкіра — блідо-синя, нігті — прозорі і ламкі, як бджолине крило, зубів — жодного. Рухався мало, неохоче, наче берігсили, дивився завжди сонно, капризував; сидіти так і не навчився — добре, що живий залишився. А влітку, щойно визирнуло сонце і з'явилася їжа, раптом став надолужувати і швидко почав зростати. Їв багато, як дорослий (Ачкеназі помічав, що Зулейха його підгодовує, але нічого не говорив, відвертався). Став посміхатися, показуючи широкі й міцні рядочки прорізаних зубів, лепетати. Навчився сидіти і швидко, як тарган, повзати. Волосся на маківці потемніло, закучерявилося, а ноги й руки виросли, навіть набули невеликої дитячої припухлості. От тільки стояти і ходити не хотів зовсім. Скоро йому виповнювався рік.

До Зулейхи був прив'язаний болісно, донезмоги. Працюючи на кухні, вона раз у раз відчувала на подолі його рухливі чіпкі рученята — Юзуф вилазив

з-під столу, обмацував матір і відповзав назад. Біжучи у справі у двір або на річку по воду, знала: шукатиме її. Поспішала назад, захекана, розпашіла від бігу, а він уже сидить на порозі, уже реве, розмазуючи по обличчю рясні сльози брудними кулачками.

Носячи обіди в тайгу, спочатку брала його з собою. Змучилася: тягати туди-сюди два повні відра і важке однорічне дитя виявилося справою непростою, практично неможливою. До того ж у хащах Юзуфа нещадно жерли комарі, і він потім довго не міг заснути, страждаючи від укусів, що вкривали ніжну шкіру.

Згнітивши серце вперше залишила його на кухні надовго. За кілька годин, нагодувавши всіх селищних обідом, прибігла, з калатанням серця відчинила двері на кухню: тиша. Кинулася шукати сина — ось він, під столом, спить, уткнувши припухле, у білих смужках сліз обличчя в ганчірку, якою вона зазвичай витирала стільницю. Відтоді стала залишати йому свою хустку — нехай ліпше утикається в неї. Голову довелося тримати непокритою.

Останнім часом Зулейха робила багато речей, які раніше здавалися ганебними, неможливими.

Молилася рідко, похапцем. У тому, що Аллах їх не бачить і не чує, переконалася під час недавнього голоду: якби Всевишній почув хоч одне з тисяч слізних молінь, які надіслала йому Зулейха тієї суворої зими, він би не зміг залишити її і Юзуфа без свого милостивого піклування. А отже, найвищий погляд не досягав цієї глухомані. Жити без постійної уваги і суворого нагляду всевидющого ока було спочатку страшно, ніби осиротіла. Потім — звикла, змирилася. Іноді, за звичкою, посилала в небесну височінь невеликі квапливі молитви — як відправляють короткі листи з далеких і диких місць, не сподіваючись, що вони потраплять до адресата.

Ходила в урман одна й надовго. Те, що це був справжній урман — похмурий, глухий, буреломний, — збагнула першого ж дня, коли з холодним від страху животом побігла ледь помітною стежкою на вирубку годувати лісорубів. Знала, що молитви в урмані не діють, тому часу на них не гайнувала — тінню летіла між дерев, не зважала на хльоскання по обличчю гілок, від жаху стискаючи щелепи і вирячивши очі, думаючи лише про те, що в селищі на неї чекає син, а отже, вона має неодмінно повернутися. Залишилася жива — урман не зачепив її. Невдовзі посміливішала, стала не бігати — ходити. Помічала то куницю, що чорною блискавкою промайнула в рудій хвої, то спритного жовтого шишкаря, який поспішав кудись ялиновою гілкою, то увінчану гіллястими рогами велетенську тушу лося, який урочисто пливе між червоних соснових стовбурів, — збагнула, що урман прихильний до неї, не сердиться за вторгнення. Коли знайшла біля старого, порослого кошлатим мохом пня кілька ягід чорниці (з вдячністю зірвала і сховала в кишеню кульмек — для Юзуфа), заспокоїлася: урман її прийняв.

Духів місцевих не знала, вшановувати не вміла, лише вітала про себе, входячи в урман чи спускаючись до річки, — та й тільки. Може, і тут водилася усіляка лісова й річкова нечисть: довгопалі бешкетники-шурале, які шастають лісовою гущавиною в пошуках заблукалих подорожніх; мерзенні албасти, що вилазять з-під землі на запах людського м'яса; кошлаті і вічно мокрі мешканці водойм су-анаси, що намагаються затягнути людину на дно річки. Нікого з них Зулейха в урмані не зустріла — чи то духи не жили зовсім на цих задвірках всесвіту, чи то були тихіші і сумирніші від своїх родичів з юлбаських лісів. Можна було спробувати підгодувати їх, щоб вони дали про себе знати, відкрилися, а після взяли б під своє заступництво.

Проте Зулейха навіть подумати не могла про те, щоб шматок їжі — чи то залишки каші, виварена риб'яча шкірка чи м'які тетерукові хрящики — віддати не синові, а якійсь нечисті.

Перестала щодня згадувати чоловіка, свекруху і доньок — сил не вистачало, а всі, що залишалися, віддавала Юзуфу: здавалося, безглуздо, нерозумно витрачати дорогоцінні хвилини життя на спогади про померлих — ліпше дарувати їх маленькій живій істоті, яка цілий день жадібно чекала материнської ласки або посмішки.

Працювала цілими днями пліч-о-пліч з чужим чоловіком (вона часто стикалася з Ачкеназі плечима і навіть торкалася руками — приміщення їдальні було тісним).

Усе, чого вчила колись мама, що вважалося правильним і потрібним у напівзабутому житті в чоловіковому домі, що становило, здавалося, сутність Зулейхи, її основу і зміст, — розсипáлося, розпадалося, руйнувалося. Правила порушувалися, закони оберталися своїми протилежностями. Натомість виникали нові правила, відкривалися нові закони.

І — безодня не розверзлася у неї під ногами, каральна блискавка не летіла з небес, біси урмана не ловили в свої липкі павутини. Та й люди не помічали цих гріхів, не бачили — було не до того.

А ще — щовечора Зулейха носила вечерю в комендатуру.

Переселенці й охорона вечеряли разом, в їдальні: працівники за своїми столами, охоронці — за своїм, окремим. А Ігнатов завжди їв у себе, один. Обідав він рідко, бідно (перекушував одним-двома сухарями або шматком хліба), а вечерю просив йому приносити щедру, гарячу.

Розігрівши в малому казанку залишки обідньої юшки і покидавши в більшу миску найжирніші і най-

більші шматки риби чи кашу з дна, погустіше, Зулейха ставила все на широку дошку і несла з їдальні пагорбом угору, в невеликий охайний будиночок, єдиний у селищі із заскленими вікнами. Стежка вгору була довга, тривала, і Зулейха йшла по ній повільно, обережно переставляючи ноги — збиралася з духом. Вона не знала, що відбувається. Ні, знала. Вона знала, що відбувається. Перед собою-бо — чого таїтися...

Спочатку Ігнатов ніби не помічав її зовсім. Вона входила, боязко постукавши, і, не почувши ні слова у відповідь, квапливо ставила їжу на стіл, відчуваючи, яке густе і щільне тут повітря, ніби й не повітря — вода. Вислизала назад у двері і з полегшенням летіла стежкою вниз, глибоко вдихаючи і розуміючи, що в комендатурі чомусь затримувала дихання, наче і справді була під водою. Увесь цей час комендант стояв біля вікна обличчям на вулицю або лежав на ліжку, прикривши очі. Не те що не глянув — бровою жодного разу не повів.

А одного разу раптом подивився — важко, пильно. Вона відчула цей погляд, не піднімаючи очей. «Чи все гаразд? — запитала. — Чи достатньо солі в їжі?» Ігнатов не відповідав, усе дивився. Вислизнула геть, перевела подих. Спускаючись стежкою, відчувала цей погляд на шиї, у тому місці, де починає рости волосся. Стала ходити до Ігнатов у хустці. А він став на неї дивитися. Від цього повітря ставало — навіть не вода — мед. Зулейха текла в цьому меду: напружуючи всі м'язи, витягаючи сухожилля — а повільно, як уві сні. Якби сталася пожежа — не змогла би рухатися швидше. Виходила за двері втомлена, немов дрова рубала, завжди хотіла пити.

Вона знала, що відбувається: так дивився на неї Муртаза — багато років тому, коли юна Зулейха тільки прийшла до нього в будинок дружиною. Убивця чоловіка дивився на неї поглядом чоловіка.

Їй не ходити б до Ігнатова, не траплятися на очі. А як не підеш — не Ачкеназі ж до нього з тарілками посилати... І вона ходила: повільно піднімалася стежкою, відкривала важкі двері, вдихала глибше і — пірнала в густий тягучий мед. Відчувала, як на мед поступово перетворюється і вона сама, вона вся: руки, які ставили казанок на стіл і немов стікали по ньому; ноги, які ступали по підлозі і немов приклеювалися до неї; голова, яка хотіла гнати її геть із цього місця, але розм'якала, плавилася, танула під якнайміцніше зав'язаною хусткою.

Убивця чоловіка дивився на неї поглядом чоловіка — і вона перетворювалася на мед. Від цього ставало болісно, нестерпно, жахливо соромно. Немов увесь її сором, минулий і теперішній, злився воєдино, увібрав у себе все, за що недосоромилася в цей божевільний рік: за багато ночей, проведених пліч-о-пліч з чужими людьми, чужими чоловіками — у темряві казематів і тісноті вагона; за вагітність, виношену на людях, з перших місяців і до кінця; за прилюдні пологи. Щоб хоч якось сховатися від цього сорому, подолати неналежні думки, Зулейха часто уявляла велике чорне шатро з товстих, грубо вироблених овечих шкур, на зразок башкирської юрти. Шатро щільною кришкою накривало комендатуру й Ігнатова, полог запинався — усе плотське, соромітне, негарне залишалося там, усередині. Зулейха заскакувала на великого аргамака і, міцно стискаючи його босими п'ятами, неслася геть не озираючись.

Костянтин Арнольдович прийшов у комендатуру вже затемна, коли, повечерявши і притихши, селище спало. Довго несміливо шкрібся біля дверей. Не отримавши відповіді, дріботів навколо, човгав ногами, нарешті зазирнув у вікно. І наткнувся на суворе обличчя коменданта з жирною червоною іскрою самокрутки в зубах — сидить на підвіконні, курить.

— Ну?

— Товаришу комендантe, — Сумлінський вимовляв шиплячі якось особливо ретельно, довго і старанно катаючи їх по піднебінню, і через це вийшло *товариш-ш-шу*. — Товаришу комендантe, у переселенців є до вас справа.

— Ну?

Костянтин Арнольдович підбирається, загортає на грудях засмальцьований піджачок без єдиного ґудзика.

— У нашого селища немає імені.

— Чого немає? — не одразу розуміє Ігнатов.

— Імені. Назви, якщо завгодно. Саме селище є, а назви — немає. Ми живемо в не нанесеному на карту і неназваному населеному пункті. Можливо, завтра він припинить своє існування, але ж сьогодні, сьогодні! — він є. І ми в ньому теж є. І ми хочемо, щоб наш дім мав ім'я.

— А водогін з гарячою водою — не хочете?

— Ні, водогін не хочемо, — серйозно зітхає Сумлінський. — Назва — вона не потребує жодних матеріальних витрат. Селищу все одно дадуть назву, рано чи пізно. Так ось, ми як... ммм... найперші його мешканці хотіли б скористатися правом його назвати.

Ігнатов затягується. Помаранчевий манжет на кінчику його самокрутки спалахує — гострі вилиці Костянтина Арнольдовича загоряються на секунду і вмить знову розчиняються в темряві, одні очі блищать (пенсне своє Сумлінський загубив у лісі ще восени — довелося обходитися без нього; позбавлені звичного золотого обрамлення його очі відтоді здавалися іноді надто пронизливими, навіть зухвалими).

— І як же ви хочете назвати... це все?

Костянтин Арнольдович ніяково посміхається, чомусь киває головою.

— Віла, — вимовляє він нарешті урочисто.

— Як?!

— Розумієте, — слова Сумлінського раптом стають квапливі, — це акронім: скорочення, утворене завдяки злиттю перших літер. Ми взяли чотири імені: Вольф, Іван, Лукка і Авдій. Виходить: Ве, І, Ел, А — Віла. Все просто!

Трьох він знає, а Іван? Немає серед *старичків* ніякого Івана, Ігнатов точно пам'ятає. Він випускає дим у темряву, де чутно схвильоване дихання Костянтина Арнольдовича.

— Чотири людини, які врятували наші життя цієї зими, варті того, щоб їхніми іменами було названо селище. Як ви вважаєте?

Десь на Ангарі голосно плескає важка риба.

— Ось ще який момент... — Костянтин Арнольдович робить крок до віконця, стискає на грудях руки в замок. — Вони не знають, що ми хочемо їх... ммм... увічнити. Ні Вольф Карлович, ні Авдій з Луккою. Ви ось тепер знаєте.

Звідки переселенці дізналися, що його звуть Іваном? Окрім як *громадянином комендантом* його ніяк не називали, тільки набундючений Горєлов іноді — *товаришем Ігнатовим*. І що це: його ім'ям — трудове селище?! От дідько... Ігнатов тисне недопалок об плоский камінчик на підвіконні, жбурляє в темряву.

— Ні, — каже.

— Офіційне пояснення ми пропонуємо зовсім інше! — Сумлінський підскочив до вікна, учепився в раму сухенькими лапками. — Ми ж усе розуміємо. Ви не думайте... Ми повідомимо, що називаємо так селище на честь Володимира Ілліча Леніна — Ві-ла!

Він задоволено хихикає, потираючи долоні.

— Ні, — повторює Ігнатов, — жодних вил із граблями.

— Чудово! — чомусь радіє «колишній», немов отримавши схвалення. — Ми так і думали, що ви не

погодитеся! І приготували запасний, більш... ммм... конспіративний варіант.

— Ідіть спати, Сумлінський, — Ігнатов береться за відкриту стулку.

— Семеро рук! — квапливо і пристрасно вигукує Костянтин Арнольдович у зачинене вікно. — Тому що на чотирьох у вас — сім рук. Давайте назвемо селище так — ніхто й ніколи не здогадається, чуєте? А ім'я — дзвінке, можливо, навіть унікальне...

Вікно з тріском зачиняється. Крізь товщу скла видно, як худенька фігурка з опущеними плечима дріботить стежкою вниз, у селище.

...Сумлінський наче в воду дивився. За кілька тижнів під час чергового обходу володінь Кузнець між іншим кинув Ігнатову:

— Ім'я твоєму селищу хочемо дати, комендантe. Будеш тепер — Ангара дванадцять. Так на карті і намалюємо.

— Є вже ім'я, — несподівано для себе заперечив Ігнатов. — Узимку в землянці не було чим зайнятися — склали.

— Ну?! Чому ж мовчав?

— Цвяхи гну. А ти й не запитував.

— І як же вас тепер звати-величати? — погляд Кузнеця уважний, чіпкий.

— Семеро рук, — не одразу відповів Ігнатов.

— Хитромудро. Вам не піп, бува, ім'я вигадав?

— Що-о-о?!

— А то! Забобонами релігійними ваше ім'я пахне, ось що. Серафимами шестикрилими й іншими явищами.

— Дурень ти, Кузнець, хоч і начальство, — вони недавно перейшли на імена, але під час суперечок і раніше шмагали один одного прізвищами. — Контингент у мене — суцільно татари й мордва з чувашами, вони, може, і попа живого жодного разу в житті не бачили, не те що про серафима...

— Чорт з тобою! — махнув рукою Кузнець. — Нехай буде Семеро рук!

Так придумане Сумлінським ім'я залишилося жити, полетіло по паперах, по інстанціях. У загальному дуже довгому списку новоутворених населених пунктів (а їх на той час у Східно-Сибірському краї налічувалося вже близько сотні) потрапило на затвердження до голови Іркутського обкому партії. Вітряна друкарка в друкарському відділі, донезмоги засмучена тим, що вчора не вдалося прикупити у спекулянта жадані фільдеперсові панчішки за три рублі, припустилася помилки в назві: написала її без літери «о». Списки затвердили. Наборщик у друкарні прийняв потрібний пробіл за помилку, виправив — і в усі довідники, на всі карти селище увійшло під дещо зміненою, але не менш звучною назвою: Семеррук.

Уперше це сталося в кінці липня. Зулейха тоді і не зрозуміла нічого. Вона щойно внесла на кухню два повні відра́ з водою, потягла до обробного столу, де, зігнувшись гачком, Ачкеназі вже чаклував над розкладеними віялом на столі перламутровими рибинами.

Очікуючи матір біля дверей, Юзуф метнувся до неї навпочіпки, мов звірятко, — і раптом упав на підлогу, лежить без руху, ніби підстрелили. Вона — до нього, схопила, трясе. У того обличчя біле, губи — сизі, з чорнильним відтінком, сам — не дихає. Ачкеназі їй: «У лазарет, швидко!». Підхопила вмить захололе нерухоме тільце, полетіла.

Лейбе якогось старого оглядав, у якого від виснаження шкіра шарами почала сходити, як соснова кора. Зулейха сина на стіл поклала, якраз між старим і лікарем, учепилася в Лейбе, завиває, пояснити нічого не може. Той оглянув хлопчика, послухав, насупився і вколов йому якісь з різким запахом ліки з довгого і тонкого, як палець, скляного шприца.

— Добре, — каже, — що привезли все минулого місяця — і ліки, і шприци.

За хвилину Юзуф прокинувся, оченятами кліпає, сонний. Зулейха все виє, ніяк заспокоїтися не може.

— Досить уже, ну ж бо... — переводить дух Вольф Карлович (а сам теж — комір розстебнув, води півкухля випив). — А раптом наступного разу щось таке — негайно до мене.

Понесла Юзуфа назад на кухню. Йде селищем, навколо — все хитається, а вона сина до себе притискає, ніяк наобіймати не може. Стала рибу чистити — очі весь час під стіл тягнуться, куди поповз сонний Юзуф. Щохвилини присідала перевіряти: чи все гаразд, чи не впав знову. Той у клубочок згорнувся — і спати. Зулейха підповзала до нього, слухала: чи дихає? «Я відпустив би вас сьогодні додому, Зулейхо, але це може не сподобатися адміністрації», — немов вибачаючись, сказав тоді Ачкеназі. Це була найдовша фраза, яку він сказав їй за весь час.

За кілька тижнів це повторилося ще раз, уже ввечері, коли Зулейха з Юзуфом укладалися спати. Знову віднесла до лікаря, знову зробили укол.

Вона перестала спати ночами. Як заснеш, якщо це і вночі може статися? Лежала поруч із сином, слухала його дихання — стерегла. Відлучки на лісовирубку з обідом для працівників стали мукою. Біжить Зулейха з повними відрами по стежці, а сама думає: раптом з ним зараз — це? Або через хвилину? Через дві? Ачкеназі нічого не помітить, він далі обробної дошки погляд не піднімає. Та й Юзуф постійно під столом. Прибігала щоразу змилена, з калатаючим від бігу серцем, кидалася під стіл: чи живий? Упоруватися зі справами на кухні стала гірше. Боялася, що Ачкеназі поскаржиться і її зашлють з кухні на загальні роботи. Утім той виявився людиною з серцем, терпів.

А в серпні це все-таки сталося вночі. Зулейха дивилася в темряву відкритими очима і слухала дихання Юзуфа — ніби гойдалася на хвилях: вдих — видих, вдих — видих, вгору — вниз, вгору — вниз. Утома останніх тижнів тягнула за ноги кудись у глибину, в чорний сон. Трохи склепила повіки — солодко, затишно — занурилася з головою. Вода заколисує, вмовляє, раптом поруч — обличчя Ігнатова, спокійне, ласкаве. Руку мені, каже, давай, потонеш же в меду. Зирк — а навколо все жовте, немов із золота. Висунула кінчик язика — і справді: мед. Від цього і прокинулася. У роті солодко, густо від слини. Звуки — і дихання сусідів, і хропіння, і ворушіння нічні — усе десь далеко, не тут. Поруч тихо, млосно.

Юзуф — не дихає.

Вона його — трясти. Ні, не дихає. Кинулася з ним до лазарету, боса, з розпущеними косами. У небі кругляш місяця, як тенке, з Ангари вітер шмагає, під ногами шишки, палиці, каміння, земля — нічого не помітила. Спочатку стукала в переднє віконце, ледь шибки не вибила (на той час їх уже і в лазареті вставили) — нікого. Отямилася, побігла навколо, назад, до житлової частини.

Лейбе вискочив до неї кошлатий зі сну, в одних стертих до напівпрозорості кальсонах. Гасницю запалив, хлопчика — до себе на ліжко. У Юзуфа вже і кінчик носа, і лоб, і руки — крижані. Після уколу почав дихати, закректав, заплакав. У матері на руках заспокоївся, знову заснув. А в Зулейхи самої — руки тремтять, сильно, недобре, ледь дитини не впустила.

— Покладіть-бо сина, — каже їй Лейбе пошепки. — І заспокойтеся.

Вона кладе Юзуфа на лікареву подушку (вивернутий навиворіт малахай). Ноги — підламуються, не тримають. Осідає — коліньми на свіжоструганні мос-

тини, тілом на ліжко, обличчям до потеплілих синових пальчиків.

— І цього разу обійшлося, — Лейбе простягає їй кухоль води. — Добре, що ви помітили. Ще б кілька хвилин...

Зулейха хапає зморшкувату, поцятковану коричневими плямами руку лікаря, тягнеться до неї губами. Вода вихлюпується з кухля на підлогу.

— Припиніть негайно! — сердиться той, вириває руку. — Пийте краще!

Вона бере кухоль. Зуби стукають об бляху дрібно, голосно — не розбудити б Юзуфа. Відставляє воду: потім нап'юся.

— Лікарю, — шепоче Зулейха, не встаючи з колін (і сама собі дивується — чи її вуста промовляють?), — дозвольте нам пожити в лазареті — мені і Юзуфу. Я ж не витримаю, раптом з ним що станеться. Не проганяйте, дозвольте залишитися. Врятуйте. А я для вас все — і випрати, і прибрати, і ягід набрати. І з хворими можу допомагати, якщо треба. Аби Юзуф був ночами тут, до вас ближче.

— Живіть, скільки хочете, — знизує плечем лікар. — Якщо комендант не буде проти.

За півгодини Зулейха перетягнула свої нехитрі пожитки в лазарет, Юзуф навіть не встиг прокинутися — так і проспав спокійно на лікаревій хутряній подушці всю ніч, до самого ранку.

До коменданта Лейбе пішов сам, не чекаючи запитань. Так і так, доповів, пацієнт потребує стаціонарного лікування. На продуктивності праці Зулейхи Валієвої ця ситуація ніяк не позначиться. Ігнатов подивився похмуро, недобре, але заперечувати не став.

Зулейсі з Юзуфом виділили нари, відгородили фіранкою. Після духоти загального барака пахуче повітря лазарету — карболка, спирт, ялівець, брусничне листя, звіробій, багно — здавалося чистим і свіжим.

Уранці, з Юзуфом під пахвою, Зулейха бігла в їдальню. Увечері поспішала назад і замість звичайних походів у ліс по гриби чи ягоди прибирала лазарет. Мила підлогу, стіни, столи, лавки, вікна, нари (навіть ті, які були порожні) — боролася з антисанітарією. Потім перебиралася на житлову половину — драїла мостини, складену з каменів велику піч, скребла ґанок. Перепрала в Ангарі весь одяг лікаря. Навчилася кип'ятити в казанку бинти й нехитрі медичні інструменти.

— Не надірвіться, прошу вас! — вигукував Лейбе, піднімаючи до низької стелі довгі сухі долоні. — Ідіть краще спати!

Вони чергували біля ліжка Юзуфа поперемінно, по півночі. Лейбе стверджував, що в нього самого сон уже короткий, старечий, тому йому легко даються нічні чергування. Якби це був хтось інший, Зулейха не змогла б заснути, але лікарю довіряла — лягала і провалювалася в чорноту сну, без думок, без сновидінь.

Лікар сам запропонував на час її денних відлучок на лісовирубку приносити Юзуфа з їдальні назад у лазарет, і Зулейха з вдячністю погодилася.

Коли в стаціонар поклали лимонно-жовтого чоловіка, з постійним надривним кашлем і чорними півколами навколо очей, Вольф Карлович велів їм перебиратися до нього, на житлову частину. Зулейха зам'ялася було — що люди скажуть? — але, зустрівшись із суворим поглядом лікаря, квапливо перенесла сина в задню частину лазарету, за міцні двері.

Це було в кінці літа. Починався другий рік перебування переселенців у селищі.

Зулейха ставить казанок з бинтами в гарячу піч. Вона завжди прала і виполіскувала бинти в Ангарі, у проточній воді, руки після цього дерев'яніли, нили, — тим

приємніше притулити їх до гарячого пічного боку, знову відчути течію крові в долоні, відчути шкіру на кінчиках пальців. Вогонь під днищем закопченого до чорноти казанка тріщить, жадібно доїдаючи кинуте поліно. Поки вода закипить, Зулейха встигне збігати на двір по дрова — кип'ятити бинти належало недовго, та вона любила виварити їх ґрунтовно, до білизни.

Юзуф вовтузиться на підлозі — повзає, грає глиняними іграшками. Їх виліпив Іконніков: спочатку пузатого, схожого на товсте веретено пупса з пухкими і немов вивернутими назовні губами; потім поважного чубатого птаха з волохатими ногами і кумедними, непристосованими до польоту крилами; міцну важку рибину з нахабно виряченими очима і впертою нижньою щелепою. Іграшки були хороші — не дуже великі і не надто дрібні (кожна легко і зручно лягала в маленьку дитячу долоню), не важкі, а головне — дивилися, як живі. У них була і ще одна, надзвичайно важлива перевага: відбиті Юзуфом ноги, крила і плавники мали звичку відростати заново після того, як Іконніков зазирав у лазарет у своїх справах.

Зулейха поспішає у двір, поки син захоплено зіштовхує крихкими глиняними лобами вічних суперників, птаха і рибу, і не помітить її відсутності. Двері відчиняються самі — на мить раніше, ніж Зулейха встигає їх торкнутися. В отворі, крізь який б'ють в обличчя сонячні промені — високий темний силует. Широка сукня до п'ят тріпотить від вітру, суворо стукає об поріг пострубатий костур.

Упириха.

Крокує в хату. Поводить носом, посмикує широкими ніздрями, втягує повітря.

— Пахне чимось, — каже.

Зулейха відскакує назад, затуляє спиною Юзуфа, який бавиться на підлозі. Той повзає собі, лепече щось під ніс, рученятком з міцно затиснутою рибиною та-

ранить птаха, який квапливо відступає під ворожим натиском, — ніби й не помічає нічого. Свекруха йде, шумно принюхуючись і розкидаючи костуром речі, що траплялися на її шляху, немов ясно їх бачить: ось упав перевернутий стілець, котиться, брязкаючи, порожнє відро, летять зі столу на підлогу порожні глиняні миски.

— Пахне! — повторює вона голосно і наполегливо.

У хаті міцно пахне розпеченим пічним камінням і киплячими бинтами, трохи — димом, сухими дровами, свіжим деревом. Витає ледь чутний запах карболки і спирту, від підвішених до стелі товстих пучків трав лине пряний квітковий аромат.

Стара наближається. Зулейха бачить плоскі білі очниці, оповиті блакитною, як шкіра свіжопочищеної рибини, пеленою і покриті товстою мережею вузлуватих червоних судин, акуратну доріжку проділу рівно посередині чола, м'яке і дуже рідке волосся кольору пилу, заплетене в довгі тонкі коси.

Упириха втягує в себе повітря сильно, аж ніздрями хлюпає. Кінчиком костура тягнеться до подолу сукні Зулейхи, піднімає, оголюючи її бліді, що аж світяться в напівтемряві хати, голі ноги (шаровари Зулейха пустила на пелюшки давно, ще тої осені). Стара осміхається — куточок рота повзе вгору і потопає у великих складках зморшок.

— Знайшла, — каже, — чим пахне: фехіше — бляддю.

Так Зулейху ще ніхто не називав. Противне задушливе тепло піднімається від грудей по шиї, по щоках, по лобі — до самої маківки.

— Так! — повторює Упириха голосніше. — Блядь, що думає ночами про російського мужика Івана, убивцю мого Муртази...

Зулейха мотає головою, мружиться. А що заперечиш?

— ...А живе — з німецьким мужиком, іновірцем Вольфом!

— Мені сина виростити потрібно, — шепоче Зулейха пересохлим горлом, — на ноги поставити. Другий рік йому пішов — не ходить, навіть стояти не вміє. Це ж внук твій.

Вона робить крок у бік, відкриваючи Упирисі сина, який сидить на підлозі, немов та й справді може його побачити. Юзуф продовжує бавитися ніби нічого не сталося: риба і птах, об'єднавшись у його чіпких рученятах, спільно нападають на пупса, що вже без однієї руки і до того ж залишився в меншості.

Упириха гидливо відсмикує костур від Зулейхи, немов забруднилася в нечистотах:

— Забула закони шаріату і людські закони. Казала я Муртазі: негідна ця жінка, брудна і тілом, і помислами...

— Муртаза помер. Маю право вдруге заміж вийти!

— ...На очах у всього народу — ночує з чужим мужиком під одним дахом! Хто вона після цього? Блядь і є! — стара голосно і всмак плює собі під ноги.

— Я стану лікарю законною дружиною!

— Фехіше! Блядь! Блядь! — Упириха дрібно трясе головою, і важкі закарлюки сережок тихо побрязкують в її звислих мочках.

— Клянуся! — Зулейха втягує голову, підіймає руку, захищаючись.

Коли опускає — поруч нікого вже немає. Мирно вовтузиться Юзуф, захоплено постукуючи глиняними іграшками. Тріщать, догоряючи, дрова в печі; голосно булькає вода, переливається з казана, сичить на розжареному вугіллі. Зулейха сідає на підлогу поруч із сином, роняє обличчя в долоні і тихо, мов цуценя, скиглить.

В останній день літа хмари білі і летючі, як яблуневий цвіт, а Ангара — темна глибокою, аж до чорноти

синявою, яка проступає крізь товщу води в особливо теплі і сонячні дні. Спека стоїть легка, суха, осіння.

Зулейха крокує лісовою стежкою: на спині шаль із замотаним у неї Юзуфом, в одній руці кошик, в іншій костур. Рипить під ногами руда хвоя і перше опале листя, тендітне, вже схоплене хворобливою жовтизною. Спасибі Ачкеназі, відпустив її сьогодні в тайгу, ягід для компоту набрати — вечорами темніло вже рано, після вечері не сходиш. Хитрував метр: могли вони сьогодні і без компоту обійтися — день був несвятковий, приїзду начальства не очікувалося. Шкодував її Ачкеназі — вирішив дати вихідний. Бачить, що вона останнім часом сама не своя, спить мало, працює за трьох.

Далеко від селища Зулейха відходити боїться (раптом що з Юзуфом), йде до знайомого чорничника в сосновому бору. Перебирається по великих плоских каменях через дзвінко гримучий струмок (про себе його називала — Чишме), крокує далі, уздовж, до підніжжя великого стрімчака, де розкинулася широка світла галявина (про себе називала — Кругла поляна). Тут, під охороною величезної, випаленої блискавкою старої берези і загону сосен із червонястими стовбурами сховалося багате ягідне місце. Великі намистини чорниці ростуть щедро, як зірки на небі в ясну ніч: сідай і збирай. Ягода — важка, лілова, а зверху ніби блакитним оксамитом покрита; торкнешся — на круглому бочку темний слід лишається. І — соковита, солодка, медова. Зулейха сама наїлася, нагодувала Юзуфа. Той посміхається, виблискуючи чорнильними від ягід зубами: і смачно, і радісно, що мати так довго з ним вовтузиться, не йде.

— Усе, улим, — каже Зулейха, витираючи йому забруднене липким червоним соком підборіддя, — награлися. Пора мені за роботу.

Розстеляє в тіні сосен шаль, садить на неї Юзуфа. Накидає на волосся хустку, щоб не напекло голову. І починає равликом повзати навколо — збирати. Ко-

шик великий, глибокий, якщо гарненько постаратися, можна повний набрати.

Юзуф лепече щось, квітам розповідає (розмовляти поки не навчився, жодного слова, лише мека-бека по-своєму). Любить із квітами розмовляти, розглядати їх. Зулейха спочатку лякалася: чи не дурник росте? Проте очі у сина розумні, вдумливі. Вирішила, може, час прийде — заговорить. Якщо і німим залишиться — нехай, вона його і таким любитиме, вигодує, виростить. Аби тільки на ноги став, ходити почав...

Вона тягнеться за важкими, розімлілими на сонці ягодами, розсовує пальцями тонкі дротики чорничних паростків із круглими зеленими пелюстками. Раптом у яскраво-блискучій зелені — чоботи: чорні, нові, ваксою до жирного дзеркального блиску натерті; зовсім поруч — простягни руку і доторкнешся. Зулейха повільно піднімає погляд: із вузьких високих халяв виростають широкі сірі галіфе. Поділ коричневої сорочки, туго стягнутий на поясі рудий ремінь. Дві руки, в одній — довга мисливська рушниця з воронованим стволом. Вище — дві нагрудні кишені з клапанами, посередині навскіс — тонкий ремінь, для кобури. Ще вище — блискучі на сонці ґудзики підпирають високий, наглухо застебнутий комір. Малинові нашивки на комірі, широкий розворот плечей. І десь у далекій височості, під небесним куполом — обличчя, обрамлене німбом кашкета: вогненно-червоний околиш, синя тулія.

Дивиться на неї. Ігнатов.

Сосна над головою м'яко шумить хвоєю, трохи постогнує на легкому вітрі. Сюрчання коників у траві — гучне, тяжке, оглушливе. Дзижчать на галявині бджоли, гудуть, перелітаючи від квітки до квітки, важкі джмелі.

Ігнатов притуляє рушницю до яскраво-рудого, немов налитого сонячним світлом стовбура, знімає і випускає з рук в траву кашкет. Розстібає верхній ґудзик

сорочки, другий, третій. Знімає ремінь — пряжка на грудях, пряжка на поясі. Рве через голову сорочку.

Зулейха задкує — як була, навпочіпки. Навколо колишуться сухі осінні трави, гримлять брязкальцями достиглого насіння.

Він робить до неї крок, присідає — його обличчя з піднебесся стрімко наближається, поки не опиняється зовсім близько. Простягає руку — велика довга долоня робить нескінченно довгий шлях і торкається її підборіддя. Пальці тягнуть вузол хустки — щільно зав'язана тканина легко піддається, розходиться, струмує уздовж її щік, оголює голову. Обома руками Ігнатов бере кінці її кіс і тягне. Зулейха хапає за коси долонями, перетягує до себе, не дає. Він повільно пропускає пальці в її волосся — і коси слабнуть, розплітаються.

— Чекаю ж тебе — щоночі, — каже.

Пахне від нього сухо, теплом і тютюном.

— То не чекай.

Зняти б його пальці з волосся — та ніяк, чіпкі. І гарячі, як тоді, в юлбаському лісі.

— Ти ж баба. Тобі мужик потрібен.

Обличчя в нього гладке, зморшки — тонкі, волосинками. А на лобі — ледь помітний червоний слід від кашкета.

— Є мужик, знайшла.

Очі — яскраво-сірі, з зеленню на дні, з широкими чорними зіницями.

— Хто?

Дихання чисте, як у дитини.

— Чоловік законний — заміж я вчора вийшла, за лікаря.

— Брешеш.

Його обличчя — на її. Зулейха мружиться, впирається у щось ногами, відштовхується, перекочується по землі. Схоплюється, хапає притулену до дерева рушницю, цілить в Ігнатова.

— Перед людьми і небом — чоловік, — каже вона і робить стволом знак: відійди. — А я йому — дружина.

— Опусти, дурепо, — відповідає він з трави. — Шмальне.

— Вірна дружина!

— Опусти ствол, кому кажуть.

— І ти за мною в урман більше не ходи!

Зулейха мружить око, невміло бере Ігнатова на мушку — тонкий чорний кінець дула тремтить, гуляє з боку в бік. Ігнатов, стогнучи відкидається на спину, в високу траву.

— Дурепа, от дурепа ж...

Нарешті їй вдається зловити неслухняно тремтячий кінчик мушки в проріз прицілу. Вона повільно поводить стволом, дивлячись через приціл: світ здається інакшим, чіткішим, яскравішим, опуклішим. Зеленіша і соковитіша трава над тим місцем, де лежить на спині Ігнатов; більші і красивіші пурхають над галявиною метелики, сидять на колосках бабки — Зулейха розрізняє навіть павутинний малюнок їхніх прозорих крил і райдужні сфери крихітних опуклих очей. Далі — потилицю Юзуфа: пелюстки рожевих вушок у мармуровому візерунку судин, важка крапля поту повільно котиться з-під темного кучерявого волосся на білу шию. Ще далі — коричневий кошлатий трикутник: ведмежа морда.

Ведмідь стоїть на узліссі галявини — величезний, лискучий. Ліниво позирає на Юзуфа, вологий кругляш носа тремтить, у відкритій пащі світяться два нижні ікла — як розчепірені пальці.

— Іване, як стріляти?

У горлі — ніби піску насипали.

— Замордувати мене вирішила? — з трави піднімає зле обличчя Ігнатов; обертається, бачить ведмедя.

— Курок спочатку зведи, — шепоче.

Мокрі пальці ковзають по холодному липкому металу. Де він, цей курок? Ведмідь неголосно рикає, по-

дивляючись то на немовля, яке сидить перед ним, то на вкляклих на віддалі Зулейху з Ігнатовим. Юзуф дивиться на звіра не відриваючись.

Зулейха тягне курок на себе — лунає гучне клацання. Ведмідь ричить голосніше, піднімається на задні лапи, виростає в могутню кошлату громадину. Стає видно світле, у нерівних сірих підпалинах, запале черево, діжкою випнуті вперед груди, криві серпи кігтів на довгих, майже до землі, передніх лапах. Звір шкіриться — блискучий чорно-рожевий язик мелькає між жовтих іклів. Юзуф радісно верещить і теж зводиться на ноги.

Зулейха тисне гачок — гримає постріл. Приклад сильно і боляче вдаряє в плече, відкидає її назад. У ніс різко шугає порохом. Короткий переляканий зойк сина — як пташиний крик.

Ведмідь робить крок до Юзуфа. Другий. Третій... Падає на землю — трава розходиться в боки широкими зеленими хвилями. Якийсь час кудлата туша ще колишеться величезним коричневим холодцем, потім завмирає. Юзуф повертає здивоване обличчя до матері, потім — назад до звіра.

— Ш-ш-ш... — Ігнатов кладе руки на її скам'янілі на прикладі пальці, по одному розчіплює їх. — От і добре... Добре...

Нарешті звільняє рушницю, відставляє убік. Зулейха цього не помічає: дивиться, як Юзуф, злегка похитуючись на кривуватих ніжках, іде до мертвого ведмедя. Перший крок, другий, третій...

Блискуче ведмеже око затягує каламутна плівка, крізь жовті ікла тече густа сіра піна. Юзуф підходить, дзвінко ляскає долонею по горбистому лобі; хапає за волохаті вуха і тягне; обертається до матері і радісно регоче, міцно стоячи на обох ногах.

ХОРОША ЛЮДИНА

— Іди, — Ігнатов вгамовує часте дихання, перекочується на спину; в тілі — втомлена порожнеча.

— Щось сталося, Іване? — Аглая поправляє зім'яту сукню, сідає на ліжку.

— Іди.

Вона ще трохи дивиться на нього, тонкими пальцями перебираючи застібки на панчохах (вершкова шкіра пишного стегна миготить у складках темної вовни): чи не розстебнулися? — ні, не встигли; потім встає. Безшумно ступаючи м'якими ступнями, йде до бляшаного умивальника, де притулилося між колод криве скельце дзеркала.

— Скаженієш ти, Іване, — вона поправляє короткі руді пасма, що ледь прикривають вуха. — Щодня — все більше.

Не підводячись із ліжка, Ігнатов намацує на підлозі її важкий черевик, чоловічий, з товстою підошвою і квадратним носом, розмахується і жбурляє — потрапляє в спину, саме в те місце, де під витертим ситцем темніє на мармурово-круглій лопатці невелика родзинка — родима пляма. Аглая скрикує, задкує.

— Сказано — йди! — кидає другий черевик.

— І справді — скажений! — квапливо підібравши взуття, Аглая прошмигує за двері.

Ігнатов тягне руку вниз, під ліжко, витягує довгий вузькогорлий бутель — на дні ще маслянисто хлюпається щось каламутне, жовтувате, але мало, пальця на півтора-два.

— Де?! — запитує він у стелю, стомлено, немов повторюючи вдесяте. — Горєлов, пес... Де?!

Плутаючись у зім'ятій ковдрі, зім'ятих подушках, власних ногах, падає з ліжка. Насилу піднімається, тримаючись за стіни, бреде до дверей, відчиняє — в обличчя вдаряє злим холодним вітром (літо тридцять восьмого року видалося прохолодним). Внизу розкинувся Семеррук: посередині — три широкі і довгі, що займають майже всю площу селища бараки; зо два десятка дрібніших будівель згуртувалися навколо, склалися в якусь подобу кривенької вулички. Маленький кухар у білому фартусі б'є ополоником у гонг — різкі деренчливі звуки летять пагорбом, котяться далі, за Ангару, у тайгу; з усіх кінців Семеррука поспішають до їдальні дрібні фігурки — на вечерю.

Стоячи на ґанку в одному спідньому і трясучи порожньою пляшкою, Ігнатов з висоти комендатури кричить у вечірнє селище:

— Де?! Горєлов, уб'ю! Де?!

А десь із-за рогу вже біжить захеканий Горєлов, уже тягне, дбайливо притискаючи до грудей, другу пляшку — у ній важко булькає, рясно пухириться через тряску, щось тягуче, сіре, з помаранчевим полиском.

— Ось! — по-собачому дихаючи відкритим ротом, ставить ношу на східці ґанку. — З морошки, свіженький.

Ігнатов, похитуючись, нахиляється, кидає порожню пляшку, піднімає повну і, дивом не перечепившись об поріг, йде в будинок.

— ...Моя магістерська дисертація — ще в дев'ятсот шостому, у Мюнхені, — була присвячена теорії живлення злакових. Я розглядав свою працю радше як теоретичну, що має стратегічне, а не конкретне практичне значення. Чи міг я тоді подумати, що мені доведеться самому вирощувати цю саму пшеницю? — Костянтин Арнольдович трясе бурим коржем, затис-

нутим сухенькою лапкою з обламаними нігтями. — Ба більше — їсти приготований з неї хліб?

Навколо — швидкий розмірений стукіт металевих ложок: поселенці вечеряють, сидячи за довгими дерев'яними столами, за роки натертими їхніми ліктями і долонями до приємної, майже домашньої гладкості. Дві сотні ротів квапливо жують, не гайнуючи часу на зайві слова. Столову розширили кілька років тому — прибудували другий зруб, довший і ширший від першого, але чотириста голів все одно не поміщалися — семеррукці їли тепер у дві зміни, по черзі.

Стіл для охорони, просторий, раз у тиждень застелений чистою картатою скатертиною, залишився на колишньому місці, недалеко від роздачі. Тут їдять неквапно, з почуттям, насолоджуючись простим, але вельми гідним смаком поданої їжі. Тут само, на краю, не займаючи багато місця і готовий скочити на перший поклик, сьорбає баланду Горєлов. Ніхто з охоронців не пам'ятає, коли і за чиїм дозволом він став їсти з ними, але його не гнали, терпіли: раз сидить — тож є на те причина.

— І ви вважаєте все це, — Іконніков поводить навколо стертою, ніби покусаною зусібіч залізною ложкою, ручку якої прикручено гвинтом, — розумною платою за можливість, як ви висловлюєтеся, вирощувати пшеницю?

Він зло сьорбає з миски. Жує, дістає з рота забрудненими в ультрамарині і кобальті пальцями тонку криву риб'ячу кісточку.

— Таж ні, ідеться геть не про те! — Сумлінський совається на лавці, мне в долоньці хліб. — Ну ось ви, Ілле Петровичу, що по-справжньому важливого створили на волі? Двадцять три вусаті бюсти?

— Двадцять чотири, — поправляє Ізабелла, акуратно нахиляючи миску від себе і добираючи

ложкою залишки бурого листя в каламутному сірому бульйоні.

— І зробили б ще стільки само! — Костянтин Арнольдович грізно стукає долонею об стіл.

За столом охорони підводиться Горєлов, оглядає їдальню зі стурбованим виглядом: що за шум?

Ізабелла ласкаво плескає чоловіка по руці.

— А тут... — той не може заспокоїтися, говорить швидко, голосно. — Ви ж Рафаель! Мікеланджело! Ви ж не клуб розписуєте — Сикстинську капелу. Ви самі-то це розумієте?

— До речі, Ілле Петровичу, голубчику! — Ізабелла міцно, багатозначно, стискає долоню чоловіка. — Ви обіцяли нам показати...

Причеплений біля входу в їдальню, виготовлений з великої бляшаної тарілки гонг раптово стогне від сильного удару, розгойдується, тремтить — у нього несамовито гамселить револьвер. Люди перезираються, відкладають ложки, звично піднімаються з-за столів, опускаючи голови; хтось стягує з маківки кашкет. Ввалюється комендант — у пом'ятих, забруднених галіфе, сяк-так натягнутих поверх кальсонів; зверху — брудна спідня сорочка, туго прихоплена перекошеними підтяжками. Темно-русявий, трохи зачеплений білим чуб шапкою навис над бровами, гострі вилиці — у щітці нерівної щетини.

— Підйом! — кричить комендант гулко і сам ніби злегка похитується від власного крику. — На р-р-роботу! У мене — не побайдикуєш!

Горєлов поспішає до нього з-за столу, квапливо витираючи руки об формений коричневий кітель наглядача.

— Уже відпрацювали, товаришу комендант! — стає струнко, груди колесом, розчепірені короткопалі долоні по швах.

Ігнатов оглядає каламутним поглядом дві сотні схилених голів, дві сотні мисок з недоїденою баландою на столах.

— Жерете, суки, — підсумовує він гірко.

— Так точно, товаришу комендант! — Горєлов відповідає дзвінко, задерикувато, до різі в вухах.

— Тварі ненаситні, — голос Ігнатова тихий, стомлений. — Годуєш вас, годуєш... Коли ж ви нажеретеся...

— Зголодніли, товаришу комендант! План давали!

— Пла-а-ан... — брови Ігнатова ніжно повзуть вгору по складеному в зморшки чолу. — І як?

— Перевиконали, товаришу комендант! На цілих десять кубів!

— Добре, — Ігнатов іде рядами, вдивляючись у похмурі обличчя зі стиснутими губами, опущеними очима і напруженими вилицями. — Дуже добре.

Непевною рукою він ляскає по запалих сколіозних грудях сутулого худячка з голеним черепом і великими, що стирчать по-дитячому, вухами. Бере зі столу миску — у ній хлюпається щось сіро-зелене, грудочками — і надягає йому на голову.

— План — потрібен! — Ігнатов з висоти свого богатирського зросту нахиляється до худячка, довірливо зазирає в перелякано заплющені очі, шепоче в залиті баландою вуха. — Без плану — нікуди! — скрушно хитає головою, стукає револьвером по мисці — виходить глухіше і невиразніше, ніж у гонг.

По обличчю худячка тече зелень упереміш з риб'ячими головами. Ігнатов задоволено киває, погрожує стволом іншим, як вказівним пальцем: дивіться мені! Повертається, повільно йде до виходу. Наостанок шваркає револьвером об гонг: ось так — ліпше!

Коли його кроки затихають, переселенці по одному сідають, мовчки беруть ложки, продовжують їсти. Тремтячий звук гонга висить у повітрі, лізе у вуха.

Худячок стягує миску з голови, усе ще стоїть, дрібно дихаючи і витираючи рукавом забруднене обличчя; хтось обережно торкається його плеча.

— Ось, — похмурий, як зазвичай, кухар Ачкеназі простягає іншу миску, доверху повну баландою — густою, мабуть, із самого дна казана. — Візьміть, Засіко. Я вам добавки поклав.

— А насправді ж наш комендант — непогана людина, — Костянтин Арнольдович нахиляється через стіл до Іконнікова. — Він по-своєму моральний. У нього є свої, нехай і не усвідомлювані ним повною мірою, принципи, а також безсумнівна тяга до справедливості.

— Хороша людина, — відрізає Ізабелла. — Тільки мучиться сильно.

Вони стали являтися йому в тридцять другому — обличчя. Навіщось згадав перед сном, як уперше побачив Зулейху, — торбою сиділа в великих санях, закутана в товсту хустку і безрозмірний кожух. Раптом — спалахом — обличчя її чоловіка: брови крислаті, зібрані кущем на лобі, ніс з широкими і товстими ніздрями, роздвоєне копито підборіддя. Ясно побачив, як на фотографічному знімку. Значення не надав, заснув, а той візьми та й приснись: дивиться на Ігнатова і мовчить. Від цього погляду прокинувся, з досадою перевернувся на інший бік, а той — знову сниться, не йде.

Відтоді почалося. Убиті стали приходити ночами і дивитися на нього. Щоразу, дивлячись на чергового гостя, Ігнатов болісно згадував: де? коли? як? Прокидався від напруги пам'яті. І вже наяву, вдесяте перевернувши подушку холодним боком до щоки, згадував: цього — під Шеморданом, узимку тридцятого; цього — у Варзобській ущелині, під Душанбе, у двадцять другому; цього — на Свіязі, у двадцятому.

Багатьох убив у перестрілках і боях, облич не бачив — але приходили й вони, теж дивилися. Якимось дивним, тільки уві сні можливим чином він упізнавав їх — за поворотом голови, за формою потилиці, за розворотом плечей, за помахом шашки. Усіх згадав, до самого першого, у вісімнадцятому. Усі до одного — запеклі, небезпечні вороги: денікінці, білочехи, басмачі, куркулі. Жодного не шкода, заспокоював він себе. Зустрів би — знову вбив би не здригнувшись. Заспокоював себе — а спати майже перестав.

Ці дивні мовчазні сни, в яких давно забуті і зовсім незнайомі обличчя безмовно і байдуже дивилися на нього, нічого не просячи і нічого не бажаючи повідомити, були болісніші, ніж кошмар про потонулу «Клару» (його Ігнатов останніми роками чомусь перестав бачити). Не допомагала ні багатоденна безсонна втома, ні тепло жіночого тіла під боком. Іноді допомагав самогон.

Тому несподіваному приїзду Кузнеця Ігнатов зрадів — пити з ним було набагато приємніше, ніж одному чи з Горєловим, який що не рік нахабнів дедалі більше, чимраз безсовісніше.

— Зі-і-і-но! — розчахнув обійми ще з ґанку комендатури, побачивши за пагорбом довгий чорний катер начальства.

— Е, та ти, голубе, чекав на мене, — посміхнувся Кузнець, стрибаючи на берег і гідно оцінюючи міцність перегарного духу, що витав над Ігнатовим, і вугільну чорноту навколо очей.

Кузнець навідувався з інспекцією регулярно, раз на півтора-два місяці, і вони, прогулявшись для порядку по Семерруку і на лісорозробку, прямували в комендатуру — *посидіти*. *Сиділи* ґрунтовно, іноді два-три дні. Горєлов не брав участі, але допомагав всебічно: сам носив їжу з їдальні (під його особистим наглядом Ачкеназі діставав зі своїх комор припасе-

них до такої нагоди в'ялених лящів і мочену брусницю, тушкував у травах терміново впольовану в лісі дичину, готував киселі і морси — *для доброго ранічку*); командував заготівлею віників і затопкою лазні (склали тогоріч на віддалі від селища, за поворотом, милися по черзі — чоловіки в одну неділю, жінки в іншу); змушував баб драїти до блиску припнутий біля крихітного дерев'яного причалу кузнецький катер.

Схоже, цього разу посиденьки очікувалися душевні — Горєлов упрів, поки тягнув із берега важкий, ніби кам'яний, кузнецький портфель, у якому щось глухо і дорого побрязкувало і побулькувало (питво Кузнець зазвичай привозив своє, покупне, місцевим самогоном гидував).

Пройшлися берегом, оглянули повний людей і до краю забитий високими, з людський зріст, штабелями порташ. Зазирнули в свіжозрубану хатинку школи (перші заняття мали початися у вересні). Помилувалися на розкорчовану цілину (досвід з вирощування хліба виявився вдалим, тож було вирішено освоїти під поле ще одну ділянку тайги). Подивилися один на одного з полегшенням: ну що, пора й *посидіти*? І пішли.

Розмови за столом у них точилися теплі, навіть сердечні. Ігнатов знав: Кузнець мотає на свій чорний, блискучий, завитком закручений від носа до щоки вус усе, що він каже тверезий, напідпитку чи в безтямному п'яному чаду, однак не боявся цього — приховувати було нічого. Усі ігнатовські гріхи лежали в Кузнеця на широкій і твердій, як дошка, долоні. У цьому було навіть щось привабливе, якась особлива, що віддає помстою радість — пити з людиною, від якої немає і не може бути вже таємниць і в якої, своєю чергою, могли бути таємниці. Нехай Кузнець напружується, стримується, кусає себе за язик, боїться проговори-

тися. Він, Ігнатов, сідає за стіл легко і радісно, немов пред'являючи напоказ свою оголену душу.

— Звідки? — зі столу, заставленого мисками, плошками, чашками, казанами й казаночками, Кузнець бере маленьку, з дитячий кулачок, жовту ріпку з довгим і пишним, як комета, зеленим хвостом.

— Та є тут у мене один... агроном, — Ігнатов, ковтаючи від нетерпіння, розливає дзвінку московську горілку в прозорі, лискучі, з гострими гранями склянки.

Зазвичай пили з кухлів, але цього разу Кузнець прихопив із собою склянки — мабуть, хотів посидіти зі смаком, по-міському. Соковито-зелена, як перші модринові голки, етикетка на круглому боці пляшки обіцяє чисту п'ятдесятивідсоткову насолоду, гарантовану товарним знаком Головспиртпрому СРСР. Нарешті чокнулися. Ріпка під горілку виявилася що треба — гостра, соковита, трохи віддає ніжною гіркотою.

— Вважаємо наше зібрання відкритим, — Кузнець з'їдає ріпу цілком, разом з бадиллям, махає над склянками товстими пальцями: давай вже швидше по другій. — Ось тобі, Іване, перший пункт: куркульське зростання, дідько його бери.

Куркульським зростанням стали називати швидке збагачення засланих селян. Відправлені за тисячі кілометрів від рідної домівки, вони, за шість-вісім років оговтавшись від удару і трохи освоївшись на чужині, примудрялися і тут заробити зайву копійку, відкласти, а після прикупити на неї особистий господарський інвентар і навіть худобу. Словом, до нитки розорене селянство *окуркулювалося* заново, що, звісно, абсолютно неприпустимо. Тому в державних верхах було ухвалено мудре рішення: зростання — негайно припинити; винних — покарати; куркулів, які навіть на засланні так підступно виявили свою незнищенну індивідуалістичну сутність, організувати в колгоспи. Каральна хвиля за допущене окуркулен-

ня прокотилася по рядах НКВС, не оминувши й вищі його ешелони, і влилася в загальний потік репресій тридцять сьомого — тридцять восьмого років.

З першим питанням порядку денного впоралися швидко, навіть бу́тель не встиг спорожніти, — що тут розмусолювати, усе ясно: приватну забудову заборонити (у Семерруці деякі особливо спритні вже відбудували собі невеликі міцні будинки, відселялися з бараків, заводили сім'ї); на загальних зборах провести роз'яснювальну бесіду, застерегти від окуркулення.

— Ой, проведемо... — обіцяє Ігнатов зеленій етикетці, колупаючи її ошатний край нігтем. — Ой, застережемо...

Другим пунктом засідання в семерруцькій комендатурі, що органічно випливав з першого, стала організація місцевого колективного господарства.

Ще в січні тридцять другого вийшла постанова Ради праці і оборони СРСР «Про насіння для спецпереселенців», відповідно до якої у трудові селища регулярно постачалося зернове насіння для самостійного забезпечення себе хлібом і крупами. Поставлялося насіння і в Семеррук: овес, ячмінь, пшениця і для чогось навіть теплолюбні коноплі, що так і не встигали визріти під скупим сибірським сонцем. Сумлінський, який взяв на себе обов'язки агронома, упорувався зі справою вельми непогано, ба більше, в останні два роки з обережного дозволу Ігнатова відважився замовляти в центрі додаткові насіннєві ресурси (та ще із зазначенням конкретних сортів, нахаба!); так у селищі з'явилися ріпа, морква, ріпчаста цибуля і редис (Костянтин Арнольдович ось уже два роки плекав надію виростити диню, але Ігнатов заборонив йому зазначати в замовленні насіння дині — побоявся, що засміють). Урожаї були не надто щедрі, хоча вкладені трудовитрати окупали: у селищі їли свій хліб і зрідка

овочі. Щоправда, на всю зиму заготовленого зерна не вистачало, тому зараз йшла підготовка другого поля, яке Сумлінський мав намір засіяти озимими.

...Спорожніла друга пляшка, були з'їдені вся ріпа, невеликий, як горох, і відчайдушно-кислий на смак редис, принесена Горєловим вечеря (смажена в сухарях, ще шипляча салом розсипчаста плітка), викурено десяток дорогих кузнецьких цигарок, і крізь щільний сизий дим гасниця вже горіла лимонно-жовтим світлом, — а питання все ще не було закрите. Кузнець хотів, щоб семерруцький колгосп не лише забезпечував продуктами селище, а й постачав їх на Велику землю.

— Що я тобі постачу?! — Ігнатов трясе перед малиновим обличчям Кузнеця блідо-зеленими, з білим полиском пір'їнами цибулі. — У мене самого цих овочів — на один раз повечеряти. Хліб — ледве визріває! Рік працюємо — місяць їмо! Чотириста ротів!

— А ти постарайся! — Кузнець вириває з ігнатовських пальців цибулю, затовкує в широку пащу, перемелює зубами. — Ти думаєш, для чого ми колгосп створюємо, голубе, — щоб ти тут в одну пику ріпу свою тріскав? У тебе — чотириста пар рук! Прошу — потрудися і поділися з державою!

Послали за Сумлінським. Той прибіг, кошлатий зі сну, у накинутому поверх спіднього піджаку. Йому хлюпнули в кухоль, але Костянтин Арнольдович пити відмовився — так і стояв перед столом, переляканий, з пом'ятими щоками і скуйовдженим волоссям. Зрозумівши суть питання, задумався, поводив бровами, пригладив довгу і ріденьку борідку, схожу з роками на цап'ячу.

— Чому ж, — каже, — не постачати. Можемо і постачати.

Ігнатов з досади аж руками по столу жахнув: я їх, дурнів, — захищати, а вони самі голову в петлю пхають... Слідом за руками зронив на стіл і голову — вто-

мився від розмов. А Кузнець регоче: молодець, дід, люблю таких!

— Тільки, — додає Сумлінський, — є низка неодмінних умов.

І пальці гостренькі загинає. Працівників у колгосп — п'ятнадцять осіб, ніяк не менше, мужиків міцніших і рукастих, і щоб на постійній основі, а не як зараз, на громадських засадах і навантаженням у вихідні, — це раз. Насіннєвий фонд — у суворій відповідності з попереднім, особисто мною складеним замовленням, а також з правом відмовитися від гнилого або зіпсованого зерна, якщо таке буде під виглядом фонду поставлено, як в тридцять четвертому, — це два. Інструмент на розкорчування лісу привезти новий, металевий, а то з дерев'яним мучимося, часом камінням працюємо, як первісні люди; будуть потрібні кирки, ломи, лопати, мотики, вила різнорозмірні; список я складу. Це три. Інструмент сільськогосподарський — особлива стаття. Теж потрібно буде багато всього, я в списку окремою графою вкажу, щоб не плутатися, — чотири. Тваринну силу — обов'язково, п'ять бичків або більше, без них не виоремо; цих можна до наступної весни, до початку посівної, — п'ять. Тепер добрива...

Кузнець слухає — його і без того червона шия поступово наливається ліловим. Коли пальці на одній руці Сумлінського вже зібрані в жилавий кулачок і він переходить до іншої, Кузнець не витримує.

— Ти хто, — шипить, — сволото, такий, щоб мені, Зиновію Кузнецю, умови ставити?

Костянтин Арнольдович опускає кулачки, знічується.

— Таж, мабуть, ніхто, — каже. — А колись — завідувач відділом прикладної ботаніки в Інституті дослідної агрономії, є такий у Ленінграді. А зовсім давно, можна сказати, у минулому житті — член Уче-

ного комітету Міністерства землеробства і державного майна — це ще в Петербурзі.

— Це не ти мені, а я тобі умови ставитиму, міністр ти землеробства. Накажу — будеш у мене сам колгосп піднімати, без мужиків міцних і рукастих і без бичків. Хером своїм будеш землю орати, а не інструментом.

— Мені, звісно, ви наказати можете, — каже Сумлінський у підлогу, — а ось зерну — навряд чи.

Ігнатов відриває від столу важку, неповоротку голову.

— Давай вип'ємо, Зіно. А цього, — він насилу намацує каламутним поглядом худу фігурку Костянтина Арнольдовича, ніби ширяючу над підлогою в щільному цигарковому диму, — у шию звідси, нехай все письмово викладе.

Кузнець голосно дихає, жбурляє в рот листочок петрушки, катає по зубах.

— Давай вип'ємо, — не вгамовується Ігнатов, стукає долонею по столу. — Ви-п'ємо!

— Давай, — нарешті погоджується Кузнець, піднімаючи склянку і дивлячись в упор на блідого Сумлінського, — за майбутній колгосп. За те, щоб розцвів він пишним соціалістичним кольором — і якомога скоріше. Гаразд, міністре, приймаю умови. Ну, а якщо обдуриш...

Цокнулися. Поки випивали, Сумлінський безшумно розчинився за дверима. Так було покладено початок семерруцькому колгоспу й успішно закрито другий пункт порядку денного, на той час уже перевалило за опівніч.

Третій пункт був настільки серйозний, що обговорювати його вирушили в лазню. Горілку взяли з собою, охолоджували в відрі із крижаною ангарською водою. А називався він: агентурно-інформаційна робота. В Ігнатова вона була налагоджена аби-як. Ситуацію потрібно було виправляти, причому негайно.

— Кого мені — ведмедів, чи що, в агенти вербувати? — мляво пручається Ігнатов, поки Кузнець шмагає його по спині пишним, на совість відмоченим у трьох окропах березовим віником.

— Хоч лосів з росомахами, — крекче той, і густе перлове повітря живою хмарою тремтить навколо його могутнього торса. — А п'ять інформаторів вийми і поклади.

Коли Ігнатов вів ешелон, він регулярно викликав до себе вагонних старост — на розмову. Однак поговорити-послухати — то одне, а записати спостереження і відправити в центр, розуміючи, що твій папірчик, вкладений в особову справу *об'єкта*, залишиться там надовго, ймовірно, назавжди, переживши і сам об'єкт, і його спостерігача, — це зовсім інше.

Прохльостались до кісток; не одягаючись, голяка, збігали на Ангару пірнути — покричали в крижаній воді, розполохавши навкруги всю нічну рибу, побовталися, стрибнули назад у баню — грітися.

— Розумієш, Зіно, брате... — Ігнатов розливає горілку по дерев'яних кухликах, не потрапляючи в них струменем (стакани з комендатури взяти забули, а бігти за ними лінь), — ...верне мене від цієї агне... аген... турної...

Кузнець сьорбає з ковша, закушує темно-коричневим березовим листком, прилиплим до ігнатовського лоба, спльовує черешок.

— Дивись, Іване, ось як треба.

Штовхає ногою двері — з вулиці віє нічною прохолодою, у темно-синьому небі бовтається вершково-жовтий півмісяць. Свистить — коротко, по-хазяйськи, як звуть домашнього пса. За хвилину в дверях з'являється заклопотане обличчя Горєлова.

— Баби, — доповідає, — вже біля комендатури сидять, на ґанку — чекають. Одна темненька, друга

світленька, як того разу. Якщо їх вам сюди підігнати потрібно, так ви лише скажіть...

Кузнець манить Горєлова пальцем — той обережно забирається в тісну лазню, набиту запахами диму, розпеченого каміння, березового листя, горілки, міцних чоловічих тіл. Відводить очі від делікатних частин тіла голого начальства, дивиться тільки на яскраво-червоні, залиті блискучим потом обличчя.

— Як тебе... — Кузнець клацає пальцями в повітрі.

— Горєлов!

— Ти чого тут, на поселенні, прохолоджуєшся, Горєлов, а не в таборі термін трубиш? За тобою ж табір плаче, гіркими сльозами заливається.

— Так я ж не за статтею, — Горєлов по-звірячому шкіриться, задкує до дверей, — я ж декласований...

— Пощастило тобі, собако, — Кузнець посміхається, хлюпає в ківш горілки, простягає Горєлову — той насторожено-вдячно киває, п'є, гострий кадик поршнем міряє ковтки. — А я тебе все-таки за статтею пустив би... Гаразд, не полошися. Скажи-бо мені ліпше ось що: хто у вас у Семерруці антирадянщину розводить?

Горєлов посміхається, недовірливо зиркає з-за ковша: перевіряють?

— Багато таких.

— О! — Кузнець зі значенням піднімає вгору напружений перст. — А переписати всіх — зможеш?

— Грамоті навчений.

— А чи знайдуться такі, хто тобі може допомогти, підказати, чого ти сам не бачив: що, хто, кому?...

— Знайдемо — як не знайти, — Горєлов усміхається половиною рота, ніби все ще не вірячи, що керівництво звертається до нього з таким важливим проханням.

— Добре! — Кузнець по-королівськи махає долонею. — Іди поки, вільний!

І переможно дивиться на розваленого біля стінки Ігнатова: ну, як тобі? Блискавичне вербування в два кроки, навіть у півтора.

— Я прямо зараз! Зараз можу! — Горєлова розпирає від таємного знання, яке він хоче неодмінно і в повному обсязі донести прихильному до нього цієї трепетної хвилини начальству. — Головного показати! Він ще не спить — малює свою антирадянщину, шкура! Я ж бо знаю!

— Хто? — Ігнатов устромляє в Горєлова важкий погляд з-під набряклих повік.

— Іконніков! Кажуть, у нього в клубі *таке*!..

— Ну раз *таке* — давай, показуй, — Кузнець встає і, трохи похитуючись, зав'язує біле простирадло навколо пурпурно-м'язистого тулуба, одразу стаючи схожим на давньоримського патриція в термах Каракалли.

Клуб зрубали п'ять років тому за високим розпорядженням — у трудових селищах необхідно було налагоджувати побутову, а також агітаційно-культурну складові життя перевиховуваного селянства. Ігнатов охочіше пустив би робочу силу на розширення лазарету чи складських приміщень, але наказ є наказ: побудували.

Правду кажучи, будівля вийшла недолуга — високий прямокутний зруб уміщував щонайбільше дві сотні людей, і то стоячи. Спочатку в ньому проводили загальні збори, та зі стрімким зростанням народонаселення Семеррука збори перенесли на площу, до агітаційної дошки, а клуб здебільшого стояв порожній. Ігнатов пропонував віддати приміщення під школу чи, зрештою, під комору, проте Кузнець був непохитний: клуб має існувати в селищі як окрема одиниця. В інших трудпоселеннях при клубах працювали гуртки — спілка войовничих безбожників,

товариство «Геть неписемність» і навіть товариство сприяння розвитку автомобілізму і поліпшенню доріг, скорочено «Автодор», — що не завадило б організувати і в Семерруці. «Дідька лисого, — думав Ігнатов, уявляючи рудобородого Лукку, який старанно слухає доповідь про місячник боротьби з бездоріжжям у Туркестані, чи бабку Яніпу серед демонстрантів-безбожників. — Нехай краще ліс валять».

Прикрасити клуб агітацією вирішили недавно. Останнім часом агітаційній роботі надавалося дедалі більшого значення, хоча поки вона обмежувалася тільки постачанням яскравих, згорнутих у тугі рулони плакатів. Із плакатів дивилися на глядачів кучеряві колгоспниці, які однією рукою кермували сталевими тракторами, а іншою наполегливо і зі змістом кудись вказували (Костянтин Арнольдович лиш мрійливо зітхав, проводячи пальцем по ретельно промальованому боці зубчастого тракторного колеса і доступно пояснюючи селянам, які ніколи не бачили залізного коня, його нехитру механіку); вгодовані фігури, чоловіча і жіноча, звертали натхненні профілі до червонощокого немовляти, яке голосує пухкими рученятами за своє «радісне і щасливе дитинство» (тридцять восьмий був для Семеррука переломним у демографічному плані — цього року, уперше від заснування селища, народжуваність перевищила смертність, мабуть, зокрема й завдяки потужному агітаційному впливу плаката); розпашіло-червоні комсомольці крокували по піднятих до них з надією довгопалих долонях (спеціальним циркуляром ГУЛАГу в тридцять другому році організацію піонерських дружин із дітей спецпереселенців було заборонено, в тридцять шостому, навпаки, дозволено і навіть більше — оголошено вкрай бажаною, а з новонавернених піонерів рекомендовано посилено готувати майбутніх членів комсомольської організа-

ції). Також із центру навіщось надіслали пачку афіш Московського зоосаду («Вхід — усього двадцять копійок!») і три плакати з рекламою білячих манто від Союзхутроторгу, але їх на дошку вирішили не вішати.

Аж раптом — розпорядження: прикрасити місця дозвілля агітацією, та якнайбільше, якнайяскравіше. З таких місць у Семерруці було тільки одне — клуб. Саме його й було вирішено декорувати. Ігнатов хотів спочатку обмежитися вже відомими плакатами і одним-двома транспарантами з промовистими гаслами, утім Кузнець згадав: хіба не в тебе художник якийсь мешкає, з *колишніх*, знаних? Так нехай попітніє і зобразить нам щось хитромудре. Кузнець знав, що московська перевірка — а в тому, що вона колись нагряне, він не сумнівався, — гідно оцінить і наявність у глухому сибірському селищі місць загального культурного користування, і творчий підхід до непростої агітаційної роботи.

Кузнець сам привіз із Красноярська полотно і фарби, бачок скипидару. Іконніков, перебираючи тремтячими від хвилювання, загрубілими на лісовирубці пальцями скарби, що йому зненацька діставалися, — неаполітанська жовта, кадмієва, індійська... охра, темна і світла... марс, сієна, умбра... кіновар, хром, веронезька зелена... — у нападі творчого натхнення несподівано запропонував: «А може — розпис по стелі пустити?». Кузнець недобре примружився: «Як у церкві?» — «Як у метрополітені!».

Розпис так розпис. Завезли фанери, оббили стелю. «Краще б замість цих витребеньок ліків побільше чи снастей нових», — похмуро міркував Ігнатов, спостерігаючи, як задумливий Іконніков бродить між вишикуваних у порожньому приміщенні клубу риштовань і невпинно бурчить на помічників, які «грубо» прибивали тонкі фанерні листи до дерев'яної стелі. Ті не розуміли, як можна стукати молотком «ніжніше»

і «м'якше», підозріло поглядали на дивака-художника і багатозначно перезиралися.

А Ілля Петрович томився. Його мучило велике і складне почуття, суміш натхнення, туги, давно забутого юнацького запалу, розпачу і якоїсь щемливої ніжності до ще не створеного і навіть толком не придуманого розпису. Ще тиждень тому, допилюючи одинадцятий за день сосновий стовбур чи впрягшись у мотузяну збрую для трелювання колод до порташу, він навіть уявити не міг, що буде стояти ось так, задерши обличчя до стелі — безкрайнього полотна, на якому вже ввижалися йому, проступали на жовтій фанері і обличчя, і міста, і країни, і часи, і все людське життя — від самого його зародження і до примарних майбутніх горизонтів.

— Агітація має бути простою і зрозумілою, — оголосив Ігнатов. — І щоб без фокусів, дивись мені.

За тиждень творчих мук Ілля Петрович спав з лиця, його звислий ніс загострився, надаючи власникові схожість із великим і похмурим птахом, а в очах спалахнув дикий вогонь. Днями й ночами, лежачи на саморобному дерев'яному риштованні під стелею і лише зрідка перериваючись на сон і вживання їжі, він ґрунтував фанеру. За дозволом коменданта спав тут само, у клубі. Самогон пити перестав зовсім (хтось із поселенців навчився гнати з ягід, і Іконніков, траплялося, прилучався). Витратив за п'ять днів місячний запас свічок (уночі працювалося якось радісніше, зліше). Нарешті приступив до розпису.

Ігнатов, який спочатку щодня заходив у клуб для інспекції творчого процесу, з подивом збагнув, що агітація — справа не швидка: минув місяць від початку робіт, а стелю було тільки розкреслено на якісь дрібні квадрати, поцятковано невиразними лініями і де-не-де вкрито кольоровими плямами незрозумілого призначення.

— Скоро готове буде? — запитав приречено в Іконнікова.

— До листопадових свят постараюся встигнути, — пообіцяв той.

Вирував розпал весни. Ігнатов плюнув з досади і перестав ходити з перевірками. Про те, що Іконніков у вільні від агітації хвилини балується — пише на полотнах, що опинилися в його розпорядженні, якісь свої картини, — він чув, однак особливого значення не надавав. Як з'ясовується, даремно.

У двері гамселили так, що риштування під Іконніковим тряслося і здригалося.

— Іду! — він квапливо скотився драбиною, через хвилювання не потрапляючи ногою на поперечини.

Свічку забув нагорі, і тепер вона горіла під самою стелею, висвітлюючи чиюсь велику, наполовину виписану долоню з довгими рафаелівськими пальцями і відкидаючи в різні боки незграбні чорні тіні — від риштування, що громадилося високо і грізно, від саморобного мольберта (змайстрував із жердин), від самого Іллі Петровича, який метушливо біжить до вхідних дверей. Нарешті намацав засув, відчинив — двері розчахнулися від потужного удару, ледь не злетівши з петель.

— Зустрічай шухер у гості! — пролунало з нічної сині.

Тримаючи у витягнутій руці гасницю і послужливо висвітлюючи простір комусь позаду, у клуб вкотився Горєлов. За ним — двоє, одягнені так дивно і з такими червоними обличчями, що першої миті Іконніков їх не впізнав: комендант Ігнатов, в абияк натягнутому спідньому, босий, з мокрим волоссям і кількома прилиплими до чола березовими листками; поруч — начальник із центру Кузнець; зі звичного одягу на ньому лише — чоботи, натягнуті на голі, покриті чор-

ною кучерявою шерстю ноги; тіло обмотане вологим білим простирадлом, поверх якого чомусь одягнено руду офіцерську кобуру. В обох у руках — великі дерев'яні ковші, якими вони зрідка натхненно цокаються. Ущент п'яні, збагнув Іконніков.

— Ну? — з грізною грайливістю запитує Кузнець, чухаючи темні смушеві зарості на широких, як вітрило, грудях. — Що тут у вас? Пред'явіть!

Горєлов мишею шастає між риштовань, тіні від гасниці безладним хороводом метушаться по стінах.

— Чую, — бурмоче він, — чую, тут має бути... — і раптом радісно: — Знайшов!

Плутаючись у перехрестях містків, зачіплюючи якісь дошки й інструменти, Ігнатов і Кузнець пробираються на його голос.

У жовтій плямі гасового світла — кілька полотен, безладно розміщених біля стіни і на підвіконні: вузькі бруковані вулички з великими жовтими кристалами ліхтарів і притуленими на тісних тротуарчиках столиками кафе; повиті плющем і квітами триповерхові будиночки, перші поверхи яких вбрані в пурпурно-збористі спідниці навісів над зеленими лавками і булочними; урочисті палаци з дахами, вкритими благородною смарагдовою патиною; закута в пісочно-сірі набережні і сталеві мости річка.

Горєлов, піднісши лампу впритул до однієї з картин, принюхується до твердих, з олійним полиском товстих мазків, колупає їх нігтем.

— Ось вона, — шепоче, — антирадянщина махрова, чистопробна! Уся як є!

На полотні — довга, вузьким трикутником, вежа з мереживного заліза на тлі малахітово-зелених, розпростертих до горизонту пагорбів.

— М-м-м? — Кузнець наближає обличчя до вежі, поводить начальницьким носом від її верхівки до ко-

ротконогого підмурка, потім назад: вигляд у будівлі, слід визнати, і справді досить буржуйський.

— Падло ти цап'яче! — вибухає Горєлов, хапає Іконнікова за піджак. — Ми його — від робіт звільнили, фарб не пошкодували. Скипидару одного — цілий бак! А він — он як?! Завтра ж — на лісорозробку! Ти в мене півтори норми даси, гнидо!

— Відставити! — Ігнатов, зробивши широкий замах, шваркає ковшем Горєлову в груди: потримай; робить зусилля, зосереджує погляд на полотні, потім переводить на зніченого в тіні Іконнікова. — Це — що? — запитує суворо, уткнувши жорсткий палець у картину.

Іконніков дивиться на твердий ігнатовський ніготь, що пришпилив верхівку Ейфелевої вежі до прозоро-синього паризького неба.

— Це... — він відчуває, як слабшають, німіють, розсипаються піском ноги, а нутрощі осідають кудись униз, до землі, — ...це Москва.

Три пари затуманених алкоголем очей утупилися в нього.

— Москва, — повторює він сухим горлом. — Будівля Наркомтяжпрому.

Очі перескакують назад на полотно, намагаючись розгледіти на чавунних суглобах вежі якийсь напис або розпізнавальний знак.

— Ось тут унизу — бачите? — адміністративні приміщення, річка Яуза. Позаду — Сокольники, а далі пагорби — це Лосиний острів.

Ігнатов голосно, з присвистом, видихає і переводить погляд на Горєлова — той аж ноги в колінах зігнув від розгубленості, присів, рот роззявив.

Кузнець забирає в Горєлова лампу, висвітлює іншу картину: на жвавій, ошатно освітленій вулиці розкинув яскраво-рубінові крила великий млин.

— І це, — питає, — Москва?

— Так-так, звісно. Я з пам'яті малюю. У мене пам'ять — професійна, майже фотографічна... — Ноги Іконнікова поступово починають відчувати підлогу, а нутрощі повертаються на свої місця; він трохи повертає картину — Мулен Руж зблискує усіма відтінками червоного, від вогненно-рудого до пурпурного. — Це Стретенка, недалеко від Кремля. Червоний млин, символ перемоги революції — ще в двадцять сьомому побудували, до десятої річниці. А це... — він висуває в коло світла ще одне полотно: на перетині зелених і сірих променів бульварів і житлових кварталів здіймається над містом велетенською літерою «П» Тріумфальна арка, — ...Нікітські ворота. Одразу за Тверським бульваром, ліворуч. Там ще Ленін виступав, у сімнадцятому, пам'ятаєте?.. До Москви ж навідувалися?

— Ленінградські ми, — тихо, злостиво цідить Горєлов.

— Ленінградські! — Ігнатов хапає його за барки; не втримавшись, летить на підлогу, тягнучи за собою, — частина риштовань тріщить, гойдається, падає, засипаючи обох великими уламками. Іконніков злякано задкує, дивлячись, як на підлозі копошаться, мукаючи, два тіла. Кузнець, упершись руками в коліна, щоб не впасти, регоче, киваючи чорною головою й утробно прихрюкуючи.

Ігнатов вилазить першим — повзе на череві, піднятися немає сил.

— Ходімо звідси, Зіно, — бурмоче, — Горєлов, дурень... Тільки час згайнували. — Утикається в порожній лазневий ківш, що лежить на підлозі, здивовано його розглядає. — А пити-бо — ні́чого, чи що?

Позаду, тріскочучи уламками, розкарячується винуватець.

— Як ні́чого? — кричить завзято. — Ви он в Іконнікова запитайте, у нього має бути запас!

В Іконнікова дійсно знайшовся запас самогону, і чималий. Пили тут же, з ковшів: Кузнець — забувши про свою гидливість до місцевого алкогольного продукту, Ігнатов — з радістю відчуваючи в роті вже звичний гостро-ягідний смак. Сиділи на підлозі, розглядали плями майбутнього розпису, що тьмяно мерехтіли на стелі; плями гойдалися і танцювали щось хитре, витіюване — танго чи фокстрот.

— Ти мені таку агітацію зробиш, — гаряче дихав Кузнець в іконніковське вухо запахом горілки, смаженої риби і самогону, — таку, щоб — до тремтіння! до хребта щоб пробрало! до самих п'ят! Зрозумів?

Іконніков покірно кивав: як не зрозуміти.

Опісля самогону втома раптово відступила. Ігнатов відчув, що десь глибоко зсередини піднялася потужна хвиля шаленої радості. Хотілося сміятися: смішним було все — і круговерть лісів у напівтемному клубі, і перелякана тверезa мордочка Іконнікова, його обвислий ніс, і утворена після борюкання на підлозі рвана діра на форменому кітелі Горєлова, і простирадло навколо Кузнецевого торса, що раз у раз намірялося сповзти й оголити солідні начальницькі стегна... Схопився на ноги, хитнувся, встояв — розкинув руки: добре ж бо як, Зіно-о-о-о!

А той уже піднімається, по-царськи загортає під кобуру висмикнутий кінець простирадла, тупотить до виходу, чіпляючись по дорозі за щось важке, дзвінке — чи то за ящики, чи то за відра.

— Упер-р-р-р-ред! — кричить. — Ур-р-р-ра, товариші!

Револьвер з кобури — вгору, двері — чоботом, і — геть. Ігнатов з Горєловим — слідом.

Небо вже димчасто-блакитне, досвітнє. Зірки гаснуть швидко, одна за одною. Ігнатов біжить уперед за білою спиною командира і відчуває, як радість у тілі

ширяться, росте. Земля пружинить під ногами, підкидає — і він летить уперед легко, стрімко. Так завжди бувало під час наступу. Хто там попереду боягузливо ховається в засідці — біляки? вузькоокі басмачі? Чомусь у руці — ні револьвера, ні шашки. Він підхоплює з землі кимось загублений клинок, змахує — шашка зі свистом ріже повітря.

— За революцію! — кричить на всю горлянку. — За Червону ар-р-р...

Кузнець стріляє. Відлуння громом жахає по річці, перекочується.

Попереду — якісь будинки, з вікон визирають перекошені від страху обличчя. Ага, злякалися, суки!

— Вражини! — галасує Кузнець. — Усіх переб'ю!

— Порубаю! — підхоплює Ігнатов і починає кришити все навколо.

Вони вриваються — куди?.. Чиїсь голоси гучно і пронизливо верещать, люди бризкають урізнобіч. Ігнатов рубає по білому, м'якому (повітря наповнюється пухом, трав'яною потертю, пилом), і по твердому, дерев'яному (шашка в руці чомусь ламається, але він знаходить нову), і по людському, пружному (хтось кричить, матюкається, виє).

Несподівано опиняються знову на вулиці, а вороги — ось вони, попереду, скачуть урозсип, тікають з криками, швидко біжать, суки, що не наздогнати. Кузнець стріляє ще раз, слідом, потім ще раз, ще — і крики стають відчайдушніші, переходять у вереск. Раптом, чи то підстрелений підступною зустрічною кулею, чи то просто спіткнувшись, Кузнець падає.

Біжучи слідом, Ігнатов перечіплюється об велике тіло, гупає на землю поруч — обличчя вгрузає в щось слизьке, тягуче (бруд?), череп тріщить і вибухає болем. Радість умить зникає, випаровується — ніби й не було, у грудях знову хлюпається, ниє знайома мерзенна туга. Він дивиться на шашку в своїй руці: це не

шашка — палиця; відкидає. Витирає обличчя долонею — глиняна жижа. Повзе до розпростертого недалеко тіла Кузнеця. Рухатися важко, тіло — в'язкий холодець, як підмінили.

— Зіно, — шепоче Ігнатов, на зубах соковито хрумтить бруд, — відпусти мене звідси. Не можу я тут більше, чуєш? Не можу.

Кузнець хропе, здибивши до небес кошлаті груди.

ШАХ-ПТАХ

Зулейха відкриває очі. Сонячний промінь пробивається крізь старий ситець фіранки, повзе по рудому вигину дерев'яної стіни, по квітчастій бязевій подушці, з якої стирчать чорні хвостики тетерукових пір'їн, далі — до ніжного, рожевого на просвіт вушка Юзуфа. Вона простягає руку і безшумно засмикує ситець: її хлопчикові ще довго спати. А їй пора вставати — світанок.

Обережно вивільняє руку з-під його голови, опускає босі ноги на прохолодну з ночі підлогу, кладе на подушку свою хустку: син надумає прокидатися, потягнеться обличчям — уткнется в її запах і поспить ще трохи. Не дивлячись, знімає з цвяха піджак, торбу, рушницю. Штовхає двері — до кімнати вривається пташиний гомін, шум вітру — і тихо вислизає геть. Узувається в сінях у шкіряні поршні (бабка Яніпа зробила з лосячої шкури), нашвидку переплітає коси і — уперед, в урман.

З усієї мисливської артілі — а вона на той час налічувала вже п'ятьох — Зулейха йшла в тайгу найперша. «Спить ще звірина твоя, сни бачить — а ти вже налаштувалася», — бурчав рудобородий Лукка (іноді зустрічалися: він з нічної риболовлі — в селище, вона на полювання — з селища). Вона не суперечила, лише посміхалася мовчки у відповідь; знала, її звір від неї не піде.

Свого першого ведмедя, убитого тоді, у тридцять першому, на Круглій поляні, згадувала з теплотою: якби не він, досі не знала б, що має пильне око і тверду руку. Від того ведмедя тільки й залишився — жовтувато-сірий череп на кілку. Навідувалась іноді до нього, гладила — дякувала.

Артіль семерруцьку започаткували тоді ж, сім років тому. Коли Зулейха надумала йти з їдальні, Ачкеназі її відмовляв, навіть сварив («Чим сина годуватимете?!»). Вона принесла йому ввечері двоє глухарів — на юшку для вечері. М'ясо прийняв, відмовляти перестав. Знайшли йому в їдальню іншого помічника.

Навесні і влітку носила з тайги жирних тетеруків, важенних гусей з товстими пружними шиями; кілька разів пощастило підбити козулю, а одного разу навіть — трепетну полохливу кабаргу; на зайців ставила сильця, на лисиць — капкани (привезли на замовлення артілі з центру). По хутро — білка, колонок, іноді соболь — ходила тільки взимку, коли звір вилиняє, вкриється густою лискучою шерстю.

Улітку продукція мисливської артілі йшла переважно на потреби селища: птицю їли і заготовляли про запас, пух і пір'я просушували на сонці, пускали на подушки і ковдри. У центр, у трест, відправляли тільки боброві шкури, але вони траплялися нечасто, місцини навколо Семеррука були не боброві.

Узимку все інакше, найгарячіша пора. Центр брав усіх хутрових — від звичайних білок і куниць до рідкісних соболів, яких часом доводилося вистежувати по два-три дні. За шкурки платили — зазвичай перерахунком, іноді живими грошима: велика частина їх ішла до селищного бюджету, якась йшла на оплату податків та інших відрахувань (до державних податків додавалися додаткові поселенські п'ять відсотків, а також виплати за селищними кредитами), щось залишалося і самому мисливцеві. Ось уже сім років Зулейха заробляла гроші.

Подейкували, з собаками полювати краще, проте поселенцям заборонялося їх мати — *щоб запобігти.* Навіть рушниці — і ті дозволили з неохотою, мабуть, тому, що без вогнепальної зброї, на одних рогатках і сильцях полювання не склалося б зовсім. Усі п'ять

семерруцьких стволів стояли на обліку в комендатурі. Строго кажучи, їх належало видавати тільки на мисливський сезон, глибоко восени, а з настанням весни здавати коменданту, але тут Ігнатов не виявляв необхідної строгості: улітку мисливці постачали селище м'ясом, і три теплі місяці Семеррук від'їдався за довгу голодну зиму, яка щоразу забирала то добру чверть, а то й цілу третину населення селища — як язиком злизувала. Умирали здебільшого новенькі, кого привозили до холодів і хто не встигав пристосуватися до суворого місцевого клімату.

Вичинкою шкур займалися самі — спочатку поодинці, потім об'єдналися, віддали все в руки бабки Яніпи; на лісовирубці від напівсліпої на той час бабусі толку було мало, а відміздрувати і виварити шкури, просушити і вичесати вона могла і без допомоги зору, одними руками. Так і налічувалося їх в артілі — п'ять з половиною осіб: п'ятеро мисливців і половинка від Яніпи.

Сама Зулейха в артілі була повноцінною трудовою одиницею, а ще однією своєю половинкою — вписана санітаркою при лазареті. Виходило, що її начебто навіть не одна, а аж півтори. Лейбе пояснив: за паперами вона мусила мати офіційне заняття на літній сезон. Її саму бюрократична математика не обходила, треба — так треба.

Іншим артільникам було складніше: вільних місць, куди можна приписати пропадавшого цілими днями в тайзі мисливця, було небагато. Оформлення на лісорозробні роботи означало б автоматичне підвищення плану, який і так виконували (а іноді і не виконували) з великими труднощами. Викручувалися, як могли: кого зробили помічником селищного рахівника, кого — діловодом. Додавати зайві руки до їдальні не дозволили — за кухонним штатом стежили уважно, щоб не роздувався. Приписування це не було об-

маном в чистому вигляді, мисливці намагалися хоча б частково відпрацювати свої формальні півставки; додаткове навантаження було розумною платою за можливість залишатися вільним артільником. Кузнець милостиво закривав очі на ці неявні порушення (проблему з мисливцями у всіх інших трудових селищах вирішували так само), хоча й не втрачав можливості нагадати Ігнатову: все про тебе знаю, голубе, і бачу наскрізь, як стакан *сам знаєш з чим.*

Зулейха свою *половину* відпрацьовувала чесно. Поверталася з тайги завидна, до вечері, і — у лазарет: драїти, шкребти, чистити, натирати, кип'ятити... Навчилася і пов'язки накладати, і рани обробляти, і навіть устромляти довгий гострий шприц у худі, поросліволоссям чоловічі сідниці. Лейбе спочатку махав на неї руками, відправляв спати («Ви ж з ніг валитесь, Зулейхо!»), потім припинив — лазарет ріс, без жіночої допомоги було вже не обійтися. З ніг вона дійсно падала, але вже потім, уночі, коли підлоги були чисті, інструменти стерильні, білизна прокип'ячена, а хворі перебинтовані і нагодовані.

Вони з сином, як і раніше, жили при лазареті, з Лейбе. Судомні напади у Юзуфа, що так лякали Зулейху, минулися, і поступово нічні чергування біля його ліжка припинилися. Утім Лейбе не гнав їх, навіть більше, здавалося, радів їхньому перебуванню на його службовій квартирі. Сам він бував на житловій половині мало, тільки вночі, щоб поспати.

Жити в невеликій затишній кімнатці зі своєю піччю було порятунком. У захололих, наскрізь провіюваних вітрами бараках хворіли навіть дорослі, а діти і поготів. І Зулейха вдячно приймала подарунок, щодня до знемоги відпрацьовуючи своє щастя в лазареті з ганчіркою і відром у руках.

Спочатку думала: раз живе з чужим чоловіком під одним дахом, значить — дружина йому перед небом

і людьми. І борг дружини віддати зобов'язана. А як інакше? Щовечора, приспавши сина і непомітно вислизнувши з ліжка, ретельно вимивалась і, до болю холодіючи животом, сідала чекати лікаря на пічну лавку. Той являвся за північ, ледве живий від утоми, квапливо ковтав, не жуючи, залишену їжу і валився на своє ліжко. «Не чекайте ви мене щовечора, Зулейхо, — посварювався, ледь ворушачи язиком, — я ще в змозі впоратися зі своєю вечерею». І негайно засинав. Зулейха полегшено зітхала і пірнала за фіранку — до сина. А назавтра — знову сідала на пічну лавку, знову чекала.

Одного разу, впавши, як зазвичай, ниць і не роззуваючись, на лежанку, Лейбе раптом збагнув причину її вечірніх чатувань. Він різко сів у ліжку, подивився на Зулейху, яка сиділа біля печі з охайно переплетеними косами і опущеними додолу очима.

— Підійдіть-бо до мене, Зулейхо.

Та підходить — обличчя біле, губи в смужку, очі кидаються по підлозі.

— Сядьте поруч...

Сідає на краєчок лежанки, не дихає.

— ... і подивіться на мене.

Повільно, як вантаж, піднімає на нього очі.

— Ви мені нічого не винні.

Злякано дивиться на нього, не розуміючи.

— Зовсім нічого. Чуєте?

Притискає коси до губ, не знає, куди подіти очі.

— Наказую: негайно гасити світло і спати. І більше мене не чекати. Ні-ко-ли! Це зрозуміло?

Вона дрібно киває — і раптом починає дихати, голосно, стомлено.

— Ще раз побачу — вижену в барак. Юзуфа залишу, а вас — вижену до бісової бабці!

Він не встиг договорити — Зулейха вже метнулася до гасниці, дмухнула на вогник і розчинилася в тем-

ряві. Так питання їхніх стосунків було вирішено, остаточно і безповоротно.

Лежачи в темряві з широко розклепленими очима і прикриваючи ковдрою зі шкури голосно калатаюче серце, Зулейха довго не могла заснути, мучилася: чи не грішить вона, продовжуючи жити під одним дахом з лікарем — не як з чоловіком, а як зі стороннім мужчиною? Що скажуть люди? Чи не покарає небо? Небо мовчало, мабуть, погоджуючись із ситуацією. Люди ж приймали як належне: ну живе санітарка при лазареті, що з того? Добре влаштувалася, пощастило. Ізабелла, з якою Зулейха, не витримавши, поділилася сумнівами, тільки розсміялася у відповідь: «Про що ви, дитинко! Гріхи у нас тут — зовсім інші».

Зулейха пробирається лісом. Дерева дзвенять пташиними голосами, пробуджене сонце просвічує крізь ялинові гілки, золотом горить хвоя. Шкіряні поршні швидко скачуть по камінню через Чишме, біжать вузькою стежкою вздовж рудих сосен, через Круглу поляну, повз горілу березу — далі, в нетрі тайгового урману де водиться найжирніша, найсмачніша звірина.

Тут, в оточенні синьо-зелених ялин, потрібно не ступати — безшумно ковзати, ледь торкаючись землі; не прим'яти траву, не зламати гілку, не збити шишку — не залишити ні сліду, ні навіть запаху; розчинитися в прохолодному повітрі, у комариному писку, у сонячному промінні. Зулейха вміє: тіло її легке і слухняне, рухи швидкі і точні; вона сама — як звір, як птах, як рух вітру, тече між ялинових лап, сочиться крізь ялівцеві кущі та хмиз.

На ній сірий, у велику світлу клітку і з широченними плечима двобортний піджак, який залишився від когось із новеньких, хто пішов у засвіти; зігріває в холодні дні і захищає від сонця в спеку. На блискучих темно-блакитних ґудзиках, намертво пришитих

суворими нитками колишнім власником, дрібні незрозумілі літери хороводом: Lucien Lelong, Paris. На колись бірюзовій підкладці — ледь помітна лілія. Хороший піджак, нагадує Зулейсі каптани, в яких приїжджали до її батька гості з далекої Казані.

Рушниця, важка, холодна, горнеться до спини; якщо треба, сама стрибає в руки, тягнеться до мішені, ніколи не промахується. «Заговорена вона в тебе, чи що?» — напівжартома, напівзаздрісно запитували інші артільники. Зулейха відмовчувалася. А як поясниш, що й не рушниця це зовсім, а ніби частина її самої, як рука чи око. Коли підкидала довгий прямий ствол, впирала в плече приклад, мружила око в проріз прицілу — зливалася з рушницею, зростала. Відчувала, як вона напружувалася в очікуванні пострілу. Відчувала, як завмирають, готуючись вилетіти зі ствола, важкі кулі, кожна — як маленька свинцева смерть. Не кваплячись, плавно, з любов'ю тисла на спуск.

Давно зрозуміла: якщо не її рушниця підстрелить цю білку чи глухаря, то знайдеться інший хижак, куниця чи лисиця, хто загризе їх день по тому. А за місяць чи рік хижак сам упаде через хворобу або від старості, стане здобиччю черв'яків, розчиниться в землі, наситить соками дерева, проросте на них свіжою хвоєю і молочними шишками — стане їжею для дітей убитої білки чи загризеного глухаря. Зулейха збагнула це не сама — урман навчив.

Смерть була тут всюди, але смерть проста, зрозуміла, по-своєму мудра, навіть справедлива: облітали з дерев і гнили в землі листя і хвоя, ламалися під важкою ведмежою лапою і висихали кущі, трава ставала здобиччю оленя, а сам він — вовчої зграї. Смерть була тісно, нерозривно переплетена з життям — а тому не страшна. Ба більше, життя в урмані завжди перемагало. Хоч скільки вирують восени страшні торф'яні

пожежі, хоч якою холодною і суворою буде зима, хоч як лютують зголоднілі хижаки, Зулейха знала: весна прийде, і бризнуть юною зеленню дерева, і шовкова трава затопить випалену колись дотла землю, і народиться у звірини веселий і численний молодняк. Тому й не відчувала себе жорстокою, вбиваючи. Навпаки, почувалася частиною цього великого і сильного світу, краплею в зеленому хвойному морі.

Нещодавно раптом згадала про хліб, похований на юлбаському цвинтарі між могил доньок. Подумалося: а він не пропав же тоді весь. Деякі, нехай і поодинокі, зерна з настанням весни проросли крізь щілини в дерев'яній труні, інші — хоч і згнили, але стали їжею для молодих пагонів. Уявила, як ніжна поросль пшеничних колосків пробивається між кособоких могильних ташів, переростає їх, приховує, огортає. На душі стало тепліше і легше. Хто знає, чи піклується ще про доньок дух цвинтаря...

Вона так і не збагнула, чи мешкають духи в урмані. За сім років скільки пагорбів обігнула, скільки ярів обходила, скільки струмків перетнула — жодного не зустріла. Іноді на мить здається, що вона сама і є — дух...

Спочатку Зулейха перевіряє сильця і капкани: на поміченій звірячій стежці до Чишме; біля великої напівгнилої ялини, де ледь помітно прим'ята трава (мабуть, дрібній звірині стовбур не перестрибнути, от і бігають навколо); біля вузького, як щілина, і глибокого озера з крижаною водою, що причаїлося в ялинових хащах... Вона обходить сильця двічі в день, вранці і ввечері, щоб спійманий заєць не потрапив до лап хижака. Потім піднімається вгору по Чишме, до болотистих ярів — провідати улюблені качині місця. Шлях неблизький, крокувати — до самого полудня. Крокувати і пильно дивитися на всі боки (кожен, хто зустрінеться на стежці, в кущах або на ялинових гіл-

ках, може виявитися здобиччю) і — думати. За все своє колишнє юлбаське життя Зулейха стільки не думала, як за один-єдиний день на полюванні. За вільні мисливські роки все життя пригадала, на шматочки розібрала, на трісочки. Нещодавно раптом збагнула: добре, що доля закинула її сюди. Тулиться вона в казенній лазаретній комірчині, живе серед нерідних по крові людей, розмовляє нерідною мовою, полює, як мужик, працює за трьох, а їй — добре. Не те щоб щаслива, ні. Проте — добре.

Ближче до середини дня, коли до качиних заплав залишається всього півгодини ходу, думки її звично повертають до небезпечної теми. Втомилася забороняти собі думати про це. А не забороняти — можна додуматися до такого, що й уявити страшно. Зулейха перекидає рушницю на друге плече. Думки не річка — греблею не загатиш; нехай течуть. Вона часто згадує той день на Круглій поляні, сім років тому. Як з посипаної чорницею трави виростають формені чорні чоботи, Ігнатов сідає перед нею на землю, тягне руку до її хустки... Адже вона тоді не його злякалася — себе: того, як миттєво, від одного його погляду, перетворилася на мед — уся, без залишку, як потекла йому назустріч, осліпнувши, оглухши, забувши про все, навіть про сина, який бавився неподалік. І рушницю цілила не в нього — у свій страх, у страх вчинити злочин з убивцею чоловіка. Гріх не зробила — ведмідь допоміг.

З їдальні вона незабаром пішла, і обіди в комендатуру став носити новий помічник Ачкеназі. Ігнатов відтоді зустрічей з нею не шукав. Усе спливло, залишилося в минулому — ніби не було. Може, і справді не було? Здалося? Та день у день з опущених ігнатовських очей бачила — було. З того, як всередині у неї щось плавилося і тануло, коли піднімала очі на комендатуру, — було. З того, що думала про це щодня, — було.

Він невдовзі став пити, і добряче. Зулейха терпіти не могла п'яниць. Думала, ось воно, ліки: побачити коменданта п'яним, дурним, озвірілим — одразу всі думки непристойні вивітряться. Не вийшло: бачила опухле ігнатовське обличчя з червоними очима — їй ставало не противно, а боляче.

Коли в наступній партії новеньких він пригледів собі коротковолосу руду хвойду з гострими грудками і міцним задом, туго обтягнутим таканиною занадто вузької сукні, і ця сама Аглая стала навідуватися ночами до комендатури на вогник ігнатовської цигарки, Зулейха вирішила: усе, нарешті, ось воно — скінчилося. Та чи скінчилося?..

Вона підкидає рушницю і стріляє в просвіт між кошлатими ялиновими гілками. Строкатий рябчик перекидається на землю, запізніло тріпочучи крилами.

День пролетів швидко і видався вдалим: на поясі бовтаються рябчик і пара качок (заповітне качине місце не підвело, подарувало Зулейсі смарагдоголового селезня з ошатними білими щоками і важку чорну самочку), у сумці за спиною — витягнутий із силець заєць. Вона крокує тайгою додому розмашисто, не криючись, хрумтить гілками — полювання закінчено. Коли переходить Чишме по камінню, прибережні кущі вибухають — з них стрімко вилітає щось маленьке, спритне. Звірятко? Юзуф!

Зулейха розкриває обійми. Він летить до неї, виблискуючи голінастими ногами з-під коротких латаних штанів, обхоплює руками, втискається головою. Вона опускає обличчя в маківку сина, вдихає рідний теплий запах.

— Я ж заборонила чекати мене тут, улим. У тайзі небезпечно.

Він лише міцніше заривається в її груди, тільки потилиця стирчить і вухо-лопушок. Висварила б

його дужче за те, що знову порушив заборону, та не може — сама рада, що прийшов, що є у них цей короткий час, коли можна спокійно, не поспішаючи, немов попереду — вічність, крокувати удвох стежиною, торкатися один одного, слухати птахів, розмовляти або мовчати. Більше таких хвилин усамітнення сьогодні не буде: щойно Зулейха прийде — митиме лазарет, а Юзуф — допомагатиме матері: тягатиме воду з Ангари, палитиме на подвір'ї сміття...

— Ти ситий?

— Мене лікар нагодував.

Юзуф називав Лейбе лікарем, як і Зулейха.

Він розчіплює руки, відпускає матір. Йому скоро вісім, а високий який, вже вище її плеча (якщо і далі так швидко ростиме — знову доведеться рукава куртки наставляти, а брюки — розпорювати, випускати). Голова кудлата (Зулейха не брила його наголо, як було прийнято в Юлбаші, — узимку волосся зігрівало, як друга шапка), носик гострий, очиська великі. Зростом і станом у батька пішов, а обличчям — у неї, одразу видно.

Юзуф повагом бере її сумку, перекидає через плече, обхоплює руками, тягне (був би радий і рушницю материну носити, та Зулейха не давала); пальці з обгризеними нігтями забруднені жовтим і синім.

— Знову фарбами балувався?

Останнім часом він зачастив у клуб до Іконнікова — малювати. Удома стали траплятися то уламки фанери, покреслені вугіллям, то шматки паперу, покриті жирними олівцевими лініями; одяг Юзуфа поступово і невблаганно покривався мазками і бризками яскравих кольорів: фарби, якими Іконніков готував свою агітацію, були стійкими, холодній ангарській воді не піддавалися — назавжди залишалися горіти на штанях і сорочці, зшитих з чиїхось старих жіночих суконь, на великих чоловічих черевиках, що

дісталися в спадок від когось із переселенців. Зулейха захоплення сина не схвалювала, утім і не забороняла: нехай краще в фарбах брудниться, ніж один по тайзі тиняється. Юзуф відчував настрій матері, багато про клуб не розповідав.

— Розкажи про Семруга, мамо.

— Тисячу разів розповідала.

— Розкажи в тисячу перший.

Зулейха переказувала синові всі почуті в дитинстві від батьків казки й легенди: про довгопалих кошлатих *шурале*, які до смерті лоскочуть запізнілих лісових подорожніх; про кошлату водяну *су-анас*, що вже з сотню років не може розчесати свої патли золотим гребенем; про перевертня *юху*, який удень перетворюється на чарівну дівчину і спокушає юнаків, а ночами випиває з них життєві соки; про вогнедишних драконів *аждаха*, що ховаються на дні криниці і пожирають жінок, які прийшли по воду; про дурних і жадібних *девів*, викрадачів наречених; про могутнього вузькоокого Чингісхана, який завоював половину світу, а другу половину змусив боятися і тремтіти; про його шанувальника і послідовника Кульгавого Тимура, що зруйнував дотла понад сотню міст, а натомість збудував лише одне — неперевершений Самарканд, над яким за будь-якої погоди сяють з вічно блакитного неба величезні золоті зірки... Історія про чарівного птаха Семруга була в Юзуфа улюбленою.

— Що ж, слухай, — погоджується Зулейха. — Жив якось у світі птах. Та не простий — чарівний. Перси й узбеки називали його Сімург, казахи — Самурик, татари — Семруг.

— Його звали, як наше селище?

Юзуф незмінно ставив це питання, і Зулейха незмінно відповідала:

— Ні, улим. Просто схоже. І жив той птах на вершині найвищої гори.

— Вищої, ніж наша скеля?

— Набагато вищої, Юзуфе. Настільки, що ні піші, ні кінні мандрівники не могли досягти її вершини, хоч би скільки піднімалися. Нікому не було дано побачити Семруга — ні звіру, ні птаху, ні людині. Знали лише, що оперення його прекрасніше, ніж усі земні світанки і заходи сонця, разом узяті. Колись, пролітаючи над далекою країною Китай, впустив Семруг одне перо — і весь Китай одягнувся сяйвом, а самі китайці перетворилися на майстерних художників. Семруг був не тільки блискуче гарний, також і мудрість його була безмежною, як океан.

— Океан ширший, ніж Ангара?

— Ширший, улим... Одного разу всі птахи землі злетілися на загальний туй*, щоб разом веселитися і радіти життю. Проте свято не склалося: папуги стали сваритися з сороками, павичі — з воронами, солов'ї — з орлами...

— А рябчики? — Юзуф чіпає круглу, схожу на строкате яйце, голівку рябчика, що бовтався на поясі матері.

— Рябчики з качками, — Зулейха повертає чорну, із зеленим полиском, голову мертвого селезня до рябчика: птахи вдаряються нерухомими дзьобами, наче клюють один одного.

Юзуф сміється дзвінко, заливисто.

— Від цієї великої сварки піднявся в світі такий галас і гамір, що з дерев поопадало все листя, а звірі, злякавшись, поховалися в нори. Мудрий одуд три дні махав крильми, заспокоюючи розбурханих птахів. Нарешті, вони вгамувалися і дали йому слово.

«Не годиться нам гайнувати час і сили на сварки і чвари, — мовив він. — Треба вибрати серед нас шаха, хто керував би нами і своїм вагомим словом припиняв

---

* Туй — свято, весілля *(татар.)*.

би будь-які сварки». Птахи погодилися. Та от питання: кого вибрати головним? Вони знову стали сперечатися і ледь не побилися, але мудрий одуд уже мав рішення. «Летімо до Семруга, — запропонував він, — і попросимо його стати нашим шахом. Кому, як не йому, найкрасивішому і наймудрішому на землі, бути нашим повелителем?» Слова ці так сподобалися птахам, що негайно зібрався великий загін охочих вирушити в дорогу. Зграя здійнялася в небо і полетіла до найвищої в світі гори, на пошуки ясновельможного Семруга.

— Зграя, величезна і чорна, як хмара, — поправляє Юзуф.

Він уважно стежить за тим, щоб жодна деталь не випала з улюбленої історії, і Зулейсі доводиться переказувати її так, як вивчила в дитинстві від батька, слово в слово.

— Так, правильно, — виправляється вона. — Зграя, величезна і чорна, як хмара, здійнялася в небо і полетіла до найвищої в світі гори на пошуки ясновельможного Семруга. Птахи летіли день і ніч, без перерв на сон та їжу, вибиваючись із останніх сил, і нарешті досягли підніжжя жаданої гори. Тут їм належало відмовитися від крил і піти пішки — зійти на ту вершину можна було лише шляхом страждань.

Спочатку гірська стежка привела їх в Долину Шукань, де загинули ті птахи, чиє прагнення досягти мети було недостатньо велике. Потім перетнули Долину Любові, де залишилися лежати мертві ті, хто страждав від нерозділеного кохання. У Долині Пізнання полягли ті, чий розум не був допитливий, а серце не відкрите новому.

Юзуф крокує поруч, мовчить, пихкає з натуги (заєць у сумці важкий, відгодувався за літо). «Як можна відкрити серце пізнанню? — розмірковує Зулейха. — Серце — прихисток почуттів, а не розуму». Вона замовкає на мить, і Юзуф нетерпляче підганяє:

— У підступній Долині Байдужості... ну ж бо, мамо!

— У підступній Долині Байдужості, — продовжує Зулейха, — полягло найбільше птахів — усі, хто не зміг зрівняти в своєму серці горе і радість, любов і ненависть, ворогів і друзів, живих і мертвих.

Для самої Зулейхи це місце в давній легенді було найнезрозумілішим. Як можна однаково рівно ставитися до хорошого і поганого? Навіть більше, вважати це правильним і необхідним? Юзуф ледь помітно похитує головою в такт крокам, ніби все розуміє, погоджується.

— Решта потрапили в Долину Єднання, де кожен відчув себе — усіма й усі — кожним. Зраділи втомлені птахи, пізнавши насолоду єднання. Та рано!

— Рано! — пошепки підтверджує Юзуф.

— В охопленій грозами Долині Сум'яття змішалися день і ніч, бувальщина і небилиця. Усе, що птахи з такими труднощами пізнали за довгу подорож, було зметено ураганом, і в їхніх душах запанували порожнеча і безнадія. Подоланий шлях здавався їм марним, а прожите життя — загубленим. Багато птахів полягло тут, побитих відчаєм. Серед живих залишилося тридцять найстійкіших. З обпаленими перами, стікаючи кров'ю, смертельно втомлені доповзли вони до останнього долу. А там, у Долині Відчуженості, на них чекала лише безкрайня водна гладінь, а над нею — вічна безмовність. Далі починалася Країна Вічності, куди немає входу живим.

Юзуф і Зулейха хрустко крокують устеленою хвоєю і шишками стежкою. Попереду між дерев уже голубіє просвіт — селище. Що ближче до дому, то повільніше йде Юзуф — хоче, щоб мати встигла доказати. Побачивши стіни клубу, він зупиняється, аби дослухати кінець історії в тиші.

— І здогадалися птахи, що досягли палаців Семруга, а за щомиті більшою радістю в серцях відчули його

наближення. Від сяючого на весь світ яскравого світла, їхні очі заплющились, а коли птахи їх розплющили — побачили лише один одного. Цієї миті вони збагнули суть: усі вони — і є Семруг. І кожен окремо, і всі разом.

— І кожен окремо, і всі разом, — повторює Юзуф, шморгає носом і крокує в селище.

Коли мати пішла в лазарет драїти підлоги, він поніс здобутих нею сьогодні птахів на кухню, віддати Ачкеназі. Мертві рябчик і селезень з качкою, самі того не відаючи, подолали в його руках довгий шлях — не через маленьке тайгове селище, від скособоченого лазаретного зрубу і до кухоньки, що пахне рибними потрохами і пшінкою. А вони полетіли над червоними пустелями і синіми океанами, над чорними лісами і золотаво-колосковими полями до підніжжя гірського ланцюга на краю світу, а далі — відмовившись від звичних крил, пішки (рябчик — швидко перебираючи короткими кошлатими ніжками, а селезень з качкою — сяк-так, полохливо крякаючи і важко перевалюючись на широких перетинчастих лапах) — торували свій шлях через сім широких і підступних долин в обитель казкового шах-птаха. Ось тільки пізнати суть і побачити один в одному ясновельможний образ Семруга вони не встигли: Ачкеназі, помітивши з вікна ігри хлопчака, відібрав дичину і дав йому легкого дружнього запотиличника. Двері на кухню з тріском зачинилися; у повітрі залишилося витати лискуче смарагдове перо.

ЧОТИРИ АНГЕЛИ

Світ був величезний і яскравий. Він починався від перлинно-сірого, химерно поїденого жучком дерев'яного порога хати, яку Юзуф і мати ділили з лікарем. Простягався через широкий двір, затоплений хвилями буйної трави, де островами височіли розсохлі тапчани з криво встромленими в них сокирами і ножами, прямовисною скелею здіймалася дровітня, широким гірським пасмом тягнулася крива огорожа, кольоровими вітрилами майоріла, сохнучи на вітрі, білизна. Світ стелився навколо хати, до скрипучих дверей лазарету, за якою ховалося царство до жовтизни видраїних матір'ю підлог, прохолодних білих простирадл, химерно-лискучих інструментів і гірких лікарських ароматів.

Від лазарету по добре втоптаній стежці світ стелився далі, у селище. Тут височіли чорні бараки, довжелезні, в три зруби; агітаційний стенд розкинув свої широкі крила, на яких горіли дзвінкими гаслами атласні плакати; щось постійно шаруділо і шкварчало в таємничій, оповитій запахами їжі будівлі кухні; неприступним бастіоном дивилася з вершини пагорба похмура комендатура; на віддалі виднівся між синіх ялин клуб, де день і ніч чаклував з пахучими фарбами художник Ілля Петрович.

Тут світ Юзуфа закінчувався — ходити далі, у тайгу, мати забороняла. Він намагався не засмучувати її, слухався. Однак іноді, вечорами, чекати її з полювання ставало нестерпно, і він мчав, примруживши очі від страху, повз клуб, повз криві жердини, на яких шкірилися довгими іклами потріскані черепи (лосі, олені, кабани, рисі, борсуки і навіть один вед-

мідь), ледве помітною стежкою до дзвінкої Чишме, щоб сховатися під тремтячим горобиновим кущем і чекати, поки легка фігурка матері не майне між рудих соснових стовбурів.

Іншою межею світу була — Ангара. Юзуф любив сидіти на березі і вдивлятися в її мінливу глибину: важка холодна вода таїла в собі всі відтінки синього і сірого, як урман — усі відтінки зеленого, а вогонь у печі — червоного й жовтого.

Світ був такий великий, що можна було задихатися, пробігши від однієї його межі до іншої, такий яскравий, що Юзуфу іноді не вистачало повітря і він примружувався, як від сліпучого світла.

Десь далеко, за могутніми спинами пагорбів, був ще світ: там жили мати й інші селищні до того, як приїхати в Семеррук. У Юлбаші, — мати розповідала, — було не десять і не двадцять — аж сто! — будинків, і кожен завбільшки з лазарет. Уявити це велетенське селище було важко. Ще важче, мабуть, було там жити: вийдеш погуляти, а потім серед ста будинків — спробуй-но відшукати свій! Вулицями Юлбаша бродили дивні і страшні, відомі Юзуфу тільки з розповідей матері істоти: розкотисто гримаючи прив'язаними на шию бляшаними дзвониками, статечно брели *корови* (трохи нагадують лосів, але з товстими гнутими рогами і довгими, схожими на батіг хвостами); шастали шкідливі голосисті *кози* (завбільшки з кабаргу, але кошлаті, рогами в спину впираються, бородою землю метуть); з-під парканів шкірили зуби злі *пси* (ручні вовки, що лижуть руку господареві і рвуть горлянку чужакові). Щоразу, слухаючи розповіді матері про батьківщину, Юзуф холодів животом і відчував величезне внутрішнє полегшення, що вона вчасно здогадалася переїхати з Юлбаша в мирний затишний Семеррук!

Таємничий Ленінград, який Ізабелла раз у раз називала Петербургом, а Ілля Петрович — Петро-

градом, був, імовірно, менше Юлбаша: кількістю будинків у ньому ніхто й ніколи не захоплювався. Зате були ці будинки суцільно кам'яні. І не тільки будинки: вулиці, набережні, мости — усе в цьому місті було з граніту і мармуру. Юзуф співчував бідним ленінградцям, вимушеним тулитися в холодних і сирих кам'яних будинках. Він уявляв, як змерзлі Ізабелла і Костянтин Арнольдович, стукаючи зубами, злізають туманним ленінградським ранком з кам'яних нар, туляться один до одного і виходять з кам'яного барака на вкритий камінням берег вузенької річечки Нева (що була менша від Ангари, але більша за Чишме); намагаючись зігрітися, вони бредуть берегом між скупчених мармурових *левів* (великих волохатих рисей з пишними гривами), гранітних *сфінксів* (левів з людськими головами) і бронзових *пам'ятників* (величезних ляльок в людський зріст, на зразок тих, що ліпить іноді з глини Ілля Петрович); повз зелений, як трава, і високий, з могутню ялину, барак *Ермітажу*; повз жовтий барак *Адміралтейства*, дах якого прикрашений довгою і рівною, як молода сосна, голкою з вітрильником на вістрі; повз сірий барак *Біржі* і товстих червоних колод-*ростр*, на вершині яких горить блідий вогонь, що не дає тепла; тьмяне сонце ледве прозирає крізь хмари, які раз у раз сиплють дрібним косим дощем.

Щастя, що ці холодні й моторошні світи — Юлбаш, Ленінград — були далеко від Юзуфа. Вони лежали приблизно в тих самих краях, де мешкали шах-птах Семруг, підступні і прекрасні *пері*, вогнедишні *аждаха* і ненажерлива велетка *жалмавиз*...

А недавно Юзуф побачив диво. Це сталося на початку літа, увечері, перед самою вечерею. Ачкеназі попросив його віднести миску з вівсяною юшкою Іконнікову (відтоді, як той зайнявся агітацією, він часто їв на робочому місці, без відриву від виробництва).

Юзуф побоювався мовчазного і похмурого художника, але покірно взяв вечерю з рук кухаря і поплентався в клуб. Старанно несучи в витягнутих руках паруючу миску, Юзуф спиною штовхнув двері, втиснувся в щілину, потупцяв у темряві сіней, опинився нарешті в просторі клубу, яскраво освітленому західним світлом.

Гаряча миска пече пальці, у носі — смачний запах розвареного вівса, здається, навіть на м'ясному бульйоні, з жирком. Швидше — виконати доручення і — назад на кухню, по свою порцію...

Сутула спина художника — біля самого вікна. Юзуф шморгає носом, але той не чує, стоїть якось криво, скособочившись, ніби нахилившись уперед. Юзуф підходить ближче, заглядає через плече: перед Іконніковим на абияк, кривим будиночком збитих жердинах (на *мольберті*, пояснить пізніше Ілля Петрович) — маленький квадрат полотна, півтори долоні в ширину, півтори в висоту. А на полотні — Ленінград: широка, як Ангара, вулиця тече суворими кам'яними просторами між посріблених світанковою імлою будинків і огорож, перелітає через Неву мереживним зеленим мостом, зникає на тому березі; пуп'янками квітів причаїлися в зелені куполи храмів; поспішають кудись поодинокі перехожі. Хвиля б'є об сірий граніт набережної, над річкою ширяють довгокрилі птахи. Пахне свіжим листям, мокрими каменями, великою водою. Чітко чути крик — «І! І!»— Юзуф не розуміє: це кричить ангарська чайка за вікном чи ленінградська, на полотні. Не картина — вікно в Ленінград. Диво.

Пальці раптом нестерпно обпікає. Миска гепає на підлогу, ложка відскакує і котиться, тренькає, овес бризкає в усі боки. Юзуф стоїть, виставивши вперед руки з обпеченими кінчиками пальців і розкривши від страху рот, у животі б'ється похололе серце. Ручаї

вівсяної юшки струмують по голих колінах, по великих черевиках, прихоплених біля щиколоток мотузками, витікають крізь мостини вниз, до землі.

— А? — Іконніков забирає кисть від полотна і обертається. Очі його суворі, брови — кудлаті, звислий профіль — грізний.

Украй збожеволіле від жаху серце стрибає в горло. Юзуф зривається з місця і тупотить за двері.

Пізніше, в їдальні, Ачкеназі наливає Юзуфу повну миску, дорослу порцію («Їж, помічнику!») — юшка не лізе в горло. Юзуф намагається непомітно винести миску на вулицю, щоб віднести в клуб, але всюдисущий злидень Горєлов перегороджує шлях і боляче хапає за вухо: «Куди подався, вошо? Не дозволено!». Доводиться їсти до дна, не відчуваючи смаку і давлячись дрібним, ретельно провареним вівсом. Якби давали хліб, Юзуф зумів би заховати його за пазухою і винести, але хліба сьогодні не було.

Покусавши нігті і порубавши прутом усю кропиву на задвірках лазарету, за кілька годин Юзуф усе ж йде в клуб покаятися. Нехай злий художник його висварить, покарає — він готовий.

Уже темніє; голосніше скриплять двері, довші і химерніші тіні на дерев'яних стінах клубу. На вікні світить жовтим гасниця, закінчена картина сохне на мольберті. Самого Іконнікова — немає.

Юзуф бере лампу і наближає впритул до полотна. Тепле світло струмує по жирних, пружних мазках; у кожному — змішалися, закрутилися тонесенькими канатиками різні кольори, жоден з них не повторюється; усе переливається відтінками, тече, дихає. Юзуф обережно, кінчиком обпеченого пальця торкається Неви: на річці залишається маленька кругла вм'ятинка, а на пальці — прохолодна синя пляма.

— Ну, і що ти бачиш? — Іконніков увійшов непомітно і стоїть біля дверей, спостерігаючи.

Юзуф здригається, квапливо ставить гасницю на місце. Попався! І не втечеш — художник біля самих дверей, встигне зловити.

— Що на картині бачиш, питаю?

— Річку, — вичавлює з себе Юзуф і одразу ж уточнює. — Неву.

— Ну? А ще?

— Будинки кам'яні.

— Ну?

— Набережну. Людей. Дерева. Чайок. Світанок.

— Ще!

Ще? Юзуф понуро дивиться на полотно: немає там більше нічого.

— Гаразд, іди, — дозволяє Іконніков. — Посуд я сам на кухню відніс.

— Я вам хотів свою порцію... мене Горєлов не пустив...

— Іди вже!

Іконніков бере кисть і акуратно вирівнює слід, що залишився на хвилях від пальця Юзуфа. Очі його теплішають, ніби зігріті світанковим сонцем над Невою.

— Ще я бачу, що в Ленінграді не холодно, — каже Юзуф від дверей.

Художник не обернувся.

Відтоді і повелося: спочатку Юзуф носив Іллі Петровичу обіди і вечері, потім став забігати без приводу, стирчати в клубі цілими днями. Відмивав кисті, скріб палітри, а то і просто сидів, спостерігаючи за роботою Іконнікова.

Той більшу частину часу проводив нагорі, під стелею. Лежачи на саморобному риштованню, різко і часто колов вістрям саморобної кисті фанеру, мугикав щось під ніс. Іноді скочувався східцями вниз і, задерши голову, бігав колами, роздивлявся свою працю — то від входу, то від вікна, то з центру приміщення. На обличчі його при цьому з'являвся мученицький

вираз, а великі кістляві руки невпинно чухали одна одну. Після таких оглядів Ілля Петрович або хапав мастихін* і розлючено зішкрібав шмат розпису (у такі моменти Юзуф сидів тихо, причаївшись у кутку, за мольбертом), або, задоволено муркочучи, продовжував писати (і можна було не таїтися, залізти на риштування, щоб роздивитися картину ближче і навіть будь-що запитати).

Вечорами Іконніков спускався вниз. Розминав затерплі руки і ноги, набивав пахучою трав'яною трухою дерев'яну трубочку, курив. Ставив на мольберт чисте полотно або шмат фанери. Юзуф тамував подих: ось воно, починається.

Спочатку товста кисть Іллі Петровича робила кілька довгих розгонистих мазків, розрізаючи простір майбутньої картини на частини, потім густо вкривала різними кольорами отримані шматки. Полотно ставало схоже на невиразний і неохайний калейдоскоп, на купу сміття. Від дбайливих дотиків тонкої кисті це безладне скупчення плям раптом набувало стрункості і змісту, крізь нього спершу ледве проступали, а потім чітко виявлялися яскраві й опуклі óбрази — *вікно широко відчинялося*. Хлопчаки в великих чорних кепках і обірваних штанях рибалили на набережній невідомої Юзуфу річки *Сени*, напівголі купальниці ніжилися під сонцем на перлинних каменях *Лазурного берега*, вітрильник летів по *Великій Неві* прямо до *Стрілки Василівського*, мідні грації кружляли в хороводі алеями пустельного *Оранієнбаума*... Те, куди розчинялися ці *вікна*, сліпило Юзуфа, приголомшувало. Він годинами сидів, вдивляючись у переплетення мазків, вслухаючись у нього, принюхуючись. Далекий світ, що

---

* Мастихін — вузька лопаточка, ніж, яким художники користуються для розтирання фарб, згладжування мазків фарби тощо; шпатель.

лежав за тайговими пагорбами, зовсім не був холодним і незатишним; він різко пах олійною фарбою, але крізь цей сильний запах чітко чувся аромат і весняної трави, і гарячих каменів, і вітру, і прілого листя, і свіжоспійманої риби.

Коли одного разу Ілля Петрович запитав його, що він хотів би побачити на наступній картині, Юзуф, не роздумуючи, відповів: корову. Іконніков кашлянув, потріпав довгий ніс, ляснув пару раз пензлем по фанері. На Юзуфа глянула товста і ласкава істота, великоока, м'яка на дотик, з жовтими комами рогів над кучерявою маківкою. І не страшна.

Козу, хриплим голосом зажадав Юзуф. Шльоп, шльоп! Поруч з коровою з'явилася гостроноса морда кози з білими сторчаками ріжок і кумедною борідкою.

Собаку, наказав Юзуф. З'явився захеканий від бігу, з радісно висолопленим рожевим язиком пес.

Юзуф замовк. Більше бажати було нічого.

Відтоді Ілля Петрович став писати для Юзуфа. Собори і набережні, мости і палаци були відкладені. Прийшов час іграшок, овочів і фруктів, одягу і взуття, побутових предметів і тварин із зоосаду.

Це — яблуко, лимон, кавун, диня, фейхоа. Це — картопля, редька, кукурудза, баклажан, томат. Це — капелюх; ось такий називається — циліндр, такий — сомбреро, а такий — шапокляк. Це — рукавички; чоловіки носять шкіряні і тільки восени, а жінки цілий рік: мереживні білі — у театр і на вихід, мітенки без пальців — у прохолодну погоду, хутряні — узимку...

Світ хлинув із пошарпаних полотен і уламків фанери так рясно і стрімко, що грозив затопити Юзуфа. Уночі, уві сні, до нього приходили коти в пишних балетних пачках, жирафи несли в жовтих шкіряних портфелях пошарпані абетки, тюлені жадібно, з хрускотом їли морозиво з хлібних стаканчиків, а смугасті

тигри набивали тупими мордами великий шкіряний м'яч. Виткані з легких опуклих мазків, усі вони були трохи шорсткі, незграбні, пахучі, смачні й вилискували під час руху сотнею відблисків. Юзуф прокидався розбурханий, з важкою головою, палаючими вухами і холодним кінчиком носа, відчуваючи, що ввібрані ним кольори і óбрази переповнюють череп, розривають ізсередини. Їх потрібно було якось випустити назад, назовні.

Пізніше він не міг згадати, що саме намалював уперше. Якось само собою вийшло, що, знайшовши в кутку недбало кинутий недогризок олівця, він став шкрябати на підлозі каракулі. Це дарувало полегкість — голова остигала, світлішала. Поступово каракулі підповзли до вікна, заповнили підвіконня, шматок стіни. Одного ранку виявив на мольберті чисту фанерку і кисть, немов приготовані кимось і забуті. Він подивився вгору — Іконніков звично лежав під стелею, носом в агітацію, не звертаючи на нього уваги. Юзуф обережно взяв кисть, ткнув у палітру, провів по фанерці, залишаючи жирну помаранчеву комету. Ще одну. І ще. Відтоді став писати олією.

— Quelle date sommes nous aujourd'hui?*

— Le premier Juillet mille neuf cent trente-huit, ma-dame**.

— Qu'est-ce que tu faisais aujourd'hui?***

— Je dessinais, madame****.

— Et encore?*****

---

* Яке сьогодні число? *(фр.)*

** Перше липня одна тисяча дев'ятсот тридцять восьмого року, мадам *(фр.)*.

*** Що ти сьогодні робив? *(фр.)*

**** Малював, мадам *(фр.)*.

***** А ще? *(фр.)*

— Je seulement dessinais, madame*.

Юзуф і Ізабелла йдуть берегом: він штовхає носком черевика камінчики, і ті дзвінко плюхаються в Ангару; Ізабелла, як завжди під час уроків, чинно крокує поруч, руки закладені за спину, в одній — довгий березовий прут.

— Tu dessinais que, Usuf?**

— Вокзал і потяги, багато потягів, — ці слова вони ще не вивчали, тож хлопець не знає, як сказати французькою. — Спочатку Ілля Петрович сам намалював, а потім я, слідом.

Вона зупиняється й уважно дивиться на Юзуфа; креслить прутиком на землі: train.

— Train — потяг.

Ізабелла завжди вимовляє нові слова так спокійно і чітко, що вони закарбовуються в його пам'яті. Накреслені на вологій землі кривуваті літери залишаються перед очима, навіть коли їх змиває хвилею. Gare — вокзал. Wagon — вагон. Rail — рейки. Chemin — шлях. Destination — місце призначення. Voyage — подорож. Partir — їхати. Revenir — повертатися. Сьогодні багато нових слів; до наступного уроку їх потрібно вивчити напам'ять.

— Ось тобі ще й прислів'я на тему, — каже Ізабелла. — Partir, c'est mourir un peu. Від'їжджати — це трохи вмирати.

Юзуф знає вже багато французьких прислів'їв, дотепних і влучних, — про любов і війну, королів і моряків, баранів і яєчню. А це здається сумним, наче й не французьке зовсім.

— А чи немає іншого, веселішого?

— Вибач, я не це хотіла сказати. Ось тобі інше: Pour atteindre son but il ne faut qu'aller. Щоб досягти мети, людині потрібно тільки одне — рухатися.

---

* Тільки малював *(фр.)*.

** І що саме ти малював, Юзуфе? *(фр.)*

Гарні слова. Юзуф присідає і проводить пальцем по напіврозмитих хвилями літерах: partir, revenir... Хочеться намалювати втомлену людину, яка марить — наполегливо, зціпивши зуби і міцно стискаючи в руці патерицю, — кудись далеко, чи то до свого destination, чи то вже назад додому... Ізабелла куйовдить його вихрастий чуб і йде з берега, несподівано закінчивши урок раніше ніж зазвичай.

Невдовзі Вольфу Карловичу здалося, що Юзуф зацікавився медициною. Раніше він був байдужий до того, що відбувається в лазареті вдень, і прибігав туди тільки за потреби вечорами, щоб допомогти матері з прибиранням. І раптом Юзуф зачастив до приймальні: прокрадеться тихенько за Лейбе, примоститься в куточку — сидить, витріщає величезні материнські очиська на пацієнтів, сопе.

Лазарет на той час уже виріс, розширився до двох битком набитих нарами зрубів (і Лейбе нарешті розділив простір на чоловіче і жіноче відділення, а також вигородив крихітний ізолятор для інфекційних хворих). Приймальний покій розташовувався на старому місці, біля вікна, недалеко від входу, відгороджений від основного приміщення спочатку фіранкою з рогожі, а тепер добротною дерев'яною ширмою. Тут були розставлені в незмінному строгому порядку стілець, сосновий тапчан для огляду пацієнтів, саморобна етажерка з інструментами. Нещодавно до них додався стіл — і одразу став улюбленим місцем Лейбе. Тепер він вів журнал обліку пацієнтів сидячи (раніше доводилося прилаштовуватися на підвіконні, боком).

Величезний сірий гроссбух одним своїм виглядом вселяв хворим глибоку повагу. А коли Вольф Карлович перегортав товсті, негнучкі бурі аркуші, суцільно списані його дрібним летючим почерком, ця повага

переростала в трепет. Семерруцькі селяни шанобливо величали його «наш дохтор».

Лікар приймав завжди. У лазареті не було годин прийому, вихідних і свят. Якщо щось траплялося вночі, стукали у вікно — і заспаний Лейбе поспішав до приймального покою, натягуючи білий халат, що з'явився в нього недавно (привіз Кузнець як подяку за вилікувану в умовах повної конфіденційності хворобу по чоловічій частині). Лікував усе: тиф, дизентерію, цингу, венеричні хвороби, страшну пелагру, заживо здираючу з хворих шкіру. Рвав зуби, відрізав покалічені на вирубці руки й ноги, вправляв грижі, приймав пологи, робив аборти (спочатку не криючись, а після постанови тридцять шостого року — нишком, не афішуючи). Не міг впоратися тільки з одним, найпоширенішим діагнозом: аліментарна дистрофія (ставити цей діагноз заборонялося, і він вписував у гроссбух розпливчасте: «серцево-судинна недостатність»).

Ось і семирічний Юзуф — дарма що високий, а худий, як жердина, кістлявий і цибатий, як циркуль. Вольф Карлович намагався його підгодовувати: вдячні пацієнти несли *дохтору* то пакет ягід, то жменю горіхів, то свіжої кропиви на суп, то корінь кульбаби (Лейбе пристосувався заварювати замість кави), та куди там — молодий організм ріс, і ноги-руки у Юзуфа так само залишалися худющі, палицями.

Того дня хлопчик сидів біля ширми, як завжди, тихо, не ворушачись. Не кліпаючи, дивився на хворого — сутулистого старого зі шкірою пористою і зморшкуватою, як висушена мандаринова шкірка. Той, роздягнувшись до спідніх штанів, демонстрував Лейбе свої шишкуваті, крутими горбами, суглоби і покручені артритом, немов переламані, пальці. Прописавши старому чорниці, костяницю і горобину в будь-якому вигляді і максимальних кількостях,

а в разі сильного болю — стакан самогону (що вдієш, самогон як випробуваний знеболювальний засіб доводилося застосовувати в багатьох випадках), Лейбе повернувся до Юзуфа.

— Що, цікаво? Це arthritis, хвороба кісток і суглобів. Щоб ви знали, юначе, що в людському організмі більше двох сотень кісток, і кожна з них може запалитися, змінити контур або об'єм, занедужати...

Юзуф, не зводячи зачудованого погляду з лікаря, почав обмацувати свої коліна, щиколотки, ребра.

— Ось тут, — лікар взяв Юзуфа за худий зап'ясток, — ліктьова кістка, ulna. Далі — humerus, плече. Clavicula, costae...

Вольфу Карловичу раптом стало жарко: на мить він відчув себе на університетській кафедрі, під прицілом сотень молодих уважних очей. Сяк-так упорався з хвилюванням, продовжив розповідь. А ввечері поспішив до коменданта — просити кілька агітаційних плакатів «для ідеологічного прикрашання місць медичного обслуговування населення». Отримавши необхідне, повернувся в лазарет і, завмираючи від раптового хвилювання, розклав на столі бадьорих м'язистих фізкультурників обох статей, які гордо несли червоні прапори з вітаннями керівництву країни. Усю ніч кректав над ними, бурмочучи щось то латинською, то по-німецьки і водячи олівцем по вгодованим засмаглим тілам, яким не загрожували ні дистрофія, ні пелагра. Уранці анатомічний посібник був готовий: фізкультурники так само крокували з прапорами, являючи світу рівно чотириста шість кісток, — довгих, коротких, плоских і змішаних, — по двісті три на кожного.

Юзуф оцінив працю лікаря: старанно ворушачи губами, за тиждень вивчив хитромудрі назви, попутно розшукавши в своєму обтягнутому шкірою і немов призначеному для такого роду студій тілі всі кістки,

які було неможливо намацати: від гострої os nasale до ледве відчутної os coccyges.

Вольф Карлович підготував другий посібник, на якому треновані тіла фізкультурників слухняно демонстрували скелетно-м'язову систему: скульптурні vastus lateralis і gastrocnemius, загрозливо-опуклі pectoralis major... Юзуф визубрив і їх.

Коли натхненний педагогічним успіхом Лейбе запропонував перейти до будови внутрішніх органів, Юзуф несподівано відмовився; попросив дозволу пустити решту плакатів на аркуші для малювання. Збентежений Лейбе погодився, і Юзуф перемістився з приймального покою в стаціонар — малювати хворих, які лежали на нарах. Його раптова гостра цікавість до медицини згасла, скоро він знову цілими днями пропадав у клубі в Іконнікова — до гіркого розчарування Вольфа Карловича. А дрібно нарізані на м'язи і кістки, списані латинськими термінами фізкультурники так і залишилися висіти в лазареті, незмірно зміцнюючи і без того колосальний авторитет семерруцького *дохтора*.

Іконніков писав агітацію рівно півроку. Перш ніж здавати роботу знесиленому очікуванням начальству, він запросив обох Сумлінських у клуб, «на вернісаж». «Нарешті! — зраділа Ізабелла. — Давно не виходила в люди».

«Вернісаж» очікувався вночі, під покровом темряви. Змарнілий останнім часом донезмоги, з запаленими червоними очима в чорних облямівках, Іконніков увесь день особисто розбирав риштування, залишив тільки одну драбину біля стіни. Замкнув двері на замок, ліг на підлогу на спину і став чекати гостей.

Він лежав у сутінках і дивився на розпис. Помаранчевий квадрат світла з вікна повз спочатку підлогою, потім стіною, а відтак зник зовсім. Стемніло. Лінії на стелі розпливлися, розчинилися в густому нічному

повітрі, однак Іконніков бачив їх так само виразно, як удень, тому лампу не запалював.

Завтра — пред'являти агітацію. Приїде Кузнець, буде мацати її хижими очима, вирішувати, чи на належно високому рівні *ідеологічний заклик* — а отже, чи залишити її в клубі чи здерти до дідька лисого і спалити, а самого автора — геть із мирного семерруцького життя, у табори, та подалі. Припреться Горєлов, жадібно обнюхає все в пошуках, до чого причепитися б, щось та обов'язково знайде. Завтра — розлучатися. Залишити тут розпис, два десятки міських пейзажів (після пам'ятного нічного візиту начальства він осмілів, розвісив їх по стінах клубу), купу фанерних недогризків з картинками для Юзуфа, саморобні пензлі, палітри, мастихіни з леза одноручки, напівпорожні тюбики з фарбою, ганчірки. Залишити тут запах оліфи і скипидару, нічні чатування, бесіди з маленьким Юзуфом, плями фарби на пальцях, усі думки свої, себе самого залишити. І — ласкаво просимо назад на лісовирубку, зачекалися вже вас, громадянине Іконніков...

У кутку, за купою мотлоху приховано важкий бутель. Розкоркувати? Ні, не зараз. Шкода миті.

У двері обережно шкребуться — Сумлінські. Іконніков запалює гасницю і йде зустрічати гостей. Костянтин Арнольдович — у новому піджаку (у Семерруці проблема з одягом вирішувалася просто: живі успадковували гардероб тих, хто помер), Ізабелла ретельно зачесана, спирається на руку чоловіка.

— Bonsoir, — каже чинно.

І скрикує: з шорсткої, погано обструганої соснової стіни на неї дивиться Сен-Лазар. Поруч — Сакре-Кер. Тюїльрі. Консьєржері. Ізабелла повільно йде вздовж стін; її довга тінь пливе поруч.

— Белло, — Сумлінський стоїть біля протилежної стіни, опустивши руки по швах і вклякши. — Подивися — Василівський, Шоста лінія.

Ізабелла повільно повертає профіль, наближає впритул до маленького прямокутника полотна.

— Це Восьма лінія, — Іконніков підносить гасницю ближче.

— Шоста, Ілле Петровичу, голубчику, Шоста, — Ізабелла тягнеться долонею до жовтих і сірих будиночків з химерними балкончиками, але не торкається їх, гладить у повітрі. — Ми тут жили, трохи далі, ось у цьому будинку. — Її палець виходить за межі полотна, повзе по колоді й утикається в жорстке клоччя.

Ленінград охоплює в клубі дві стіни, Париж, Прованс і морські пейзажі — дві інші; інший світ, скупо представлений кількома дрібними краєвидами і побутовими замальовками, тулиться по кутах. Сумлінські переміщаються з Василівського на Сіте, з набережної Бранлі на Англійську, з мосту Олександра Третього переходять на Троїцький, з Банківського містка — на міст Міняйлів, по Сен-Мартену потрапляють на Лебедину канавку і далі, повз Михайлівський, — до Неви...

— Я нікуди звідси не піду, — каже нарешті Ізабелла. — Ілле Петровичу, я житиму тут — підмайстром, фарби вам змішуватиму чи підлоги митиму.

— Фарби ми давно вже не змішуємо, вони готовими продаються, у тубах. А я тут — сам останній день. Завтра здаю агітацію і — finita la comedia.

Сумлінські спохопилися: а розпис же — ще досі не подивилися! Як же недобре вийшло! Де ж він, маестро, пред'явіть... Іконніков до межі викручує ґніт гасниці — полум'я довгим яскравим клаптем злітає під скляним ковпаком, заливає простір жовтим світлом — і піднімає вгору.

А там — небесне склепіння: прозора синява, якою пливуть легкі, мов пір'я, хмари. Чотири людини виростають із чотирьох кутів стелі, напружено тягнуть руки вгору, ніби намагаючись дотягнутися до чогось у центрі. Під ногами у них, десь далеко внизу, хвиля-

ми колосяться густо-золоті житні поля, всипані чорними коробочками тракторів; рідколісся, над якими ширяють зернятка дирижаблів; вишкірені сірниками фабричних труб міста; багатолюдні демонстрації з дрібними червоними змійками транспарантів. Увесь цей бурхливий і густонаселений світ стелиться вузькою стрічкою навколо квадрата стелі — як химерна строката рама, в якій летять, відштовхнувшись від неї, чотири головні герої.

Золотоволосий лікар в крохмально-білому халаті, атлетичний воїн із гвинтівкою за спиною, агроном зі снопиком пшениці і землеміром на плечі, мати з немовлям на руках — вони молоді і сильні; обличчя — відкриті, сміливі й надзвичайно напружені, в них одне прагнення — дотягнутися до мети. До якої? У центрі стелі — порожнеча.

— Вони тягнуться до того, чого не існує, так?

— Ні, Белло, — Костянтин Арнольдович прикладає вузеньку долоньку до нижньої губи, смикає худу бороду, — вони тягнуться один до одного.

— Ілле Петровичу, — схоплюється Ізабелла, — а де ж власне агітація?

— Буде, — усміхається той. — Мені ще одну деталь залишилося дописати, за ніч якраз встигну.

Коли Сумлінські йдуть, він висуває драбину в центр приміщення, сідає на нижню сходинку і, задумливо посміхаючись, видавлює на палітру жирну закарлюку криваво-червоного кадмію.

Хр-р-р-рускіт! Двері відчиняються, впускаючи на поріг присадкувату фігуру Горєлова — шпигував, пес.

— Порушуємо? — шипить. — Нічне життя ведемо? Гостей приймаємо?

Не кваплячись, він завалюється в клуб. Голосно сопучи, нишпорить очима по стелі, по фігурі Іконнікова, який нерухомо сидить на драбині; зупиняється

перед ним, упирається руками в боки, задумливо жує важкою нижньою щелепою.

— А розкажи-но наглядачеві, суко-ти-громадянине-Іконніков, про що з Сумлінськими шептався.

— Агітацію обговорювали, — той піднімає очі до стелі. — Сукупність закладених в неї ідей, достатність для конкретних агітаційно-просвітницьких цілей і можливі суб'єктивні особливості сприйняття її деякими індивідумами нашого населеного пункту.

— Бре-е-е-ешеш... — Горєлов наближає обличчя з розчахнутими щілинами очей. — Гаразд, мазняче, потрапиш до мене на лісовирубку — там поговоримо. Чи ти думаєш закосити, при клубі залишитися? Живописом своїм замість чесної праці займатися?

Отже, дізнався звідкись, що недавно Іконніков написав прохання на ім'я коменданта з пропозицією організувати в Семерруці промислову художню артіль. У посланні було детально описано, якого роду продукцію ця артіль могла б виробляти («високоякісні, писані олією картини патріотичного й агітаційного змісту, усіх можливих тематик, зокрема й історичної»), хто міг би бути споживачем продукції («будинки і палаци культури, хати-читальні, бібліотеки, кінотеатри й інші місця культурного дозвілля й освіти трудящих мас»), а також вказано приблизну калькуляцію доходів господарської одиниці — сума вийшла значна. Ігнатов відклав вирішення цього питання до моменту, коли буде прийнято агітацію в клубі.

Іконніков мовчить, шарудить по палітрі. Горєлов зненацька вихоплює в нього кисть і ледь помітним рухом встромляє під ребра, як ніж — на мить здається, що гостре древко проткнуло шкіру. Іконніков сипить, вхопившись за кисть і намагаючись відвести її від себе, але Горєлов тримає міцно, як сталевим гачком зачепивши за край ребра.

— Що ж, можна і при артілі посачкувати... — гаряче і кисло дихає в вухо. — Тільки ж картинки для радянського народу у нас перевірені художники пишуть — не контри, як ти.

— Я Сталіна... двадцять чотири бюсти... — Іконніков звивається на драбині, мов нахромлений на голку метелик.

— Хочеш бути художником — доведи, що гідний! Вибирай, сволото, або ти з нами, або завтра ж — на лісовирубку.

— Що... хочете?.. — Кисть встромилась чи то в легеню, чи то в діафрагму — зараз проткне, дихати неможливо.

— Повторюю: про що з Сумлінськими шептався?

— Про Ленінград!

Горєлов робить крок назад; Іконніков валиться на підлогу, зі свистом втягуючи повітря і безперервно кашляючи.

— Ото ж бо! — Горєлов гидливо дивиться на кисть у себе в руках, ламає через коліно, викидає в темряву — дерев'яні уламки стукають об мостини, котяться в різні кути. — Напишеш усе, як було: хто що питав-говорив, над чим сміялися там і кри-ки... кри-ти-кували, — він поправляє зсунутий набік ремінь, обсмикує формений кітель. — І принесеш мені завтра. Встигнеш до приймання агітації — буде тобі артіль, не встигнеш — точи пилку. А я вже простежу, щоб тебе в мою зміну призначили. Усе, суко, вільний.

Чоботи Горєлова стукають до виходу, зникають за дверима. Іконніков, усе ще на колінах, повзе в кут. Розшпурює порожні ящики, обрізки фанери, ганчір'я — знаходить заховану пляшку. Зриває зубами корок, робить пару довгих булькаючих ковтків. Невпевнено човгаючи в темряві, повертається до драбини. Бере гасницю і палітру, залазить під стелю. Кілька хвилин сидить на верхній сходинці, спостері-

гаючи безмежний синій простір, по якому тягнеться прозорий пух хмар. Зачерпує з палітри щедру жменю кадмію і шваркає об стелю — на небосхилі вибухає величезна і жирна червона пляма.

Кузнець щойно приїхав — прямо в клуб, агітацію дивитися. Став посеред клубу, встромив очі в стелю; стоїть, бровами ворушить, вникає, проймається. Ігнатов — поруч. Горєлов теж ув'язався з ними, маячить біля дверей, на начальство зиркає. Сам Іконніков — теж тут, стінку підпирає; млявий, хмурний — так і не спав уночі; рукою раз у раз за бік хапається, під ребрами, немов шлунок у нього прихоплює. Коли мовчання затягується, вирішує трохи розрядити обстановку.

— Дозвольте, — каже, — я як автор кілька слів про концепцію скажу... тобто про основну ідею.

Начальство мовчить, голосно дихає.

— Агітація є алегорією... збірний образ радянського суспільства, — Іконніков піднімає руку по черзі до кожної з ширяючих у небі фігур. — Захисник Вітчизни — символ доблесних збройних сил. Мати з немовлям — усіх радянських жінок. Червоний агроном... він же хлібороб... втілює землеробство, а отже, і процвітання нашої країни, а лікар — символізує захист населення від хвороб, а також всю радянську наукову думку, разом узяту.

Кузнець перекочується з п'ят на носки і назад, з носків на п'яти; чоботи його натужно скриплять.

— Армія і мирне населення, наука і землеробство в єдиному пориві спрямовані до символу революції — червоного прапора.

У центрі стелі, де вчора ще синіло високе небо, майорить велетенський, схожий на килим-літак, червоний стяг. Він такий великий, що, здається, зараз впаде і накриє всіх людей, які стовбичать під ним із

задертими догори головами. «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — тече по його складках важкий, шитий товстим золотом напис. Чотири фігури по кутах розпису, одразу ніби зменшилися в розмірах, тепер ревно тягнуть руки в певному напрямку — до прапора.

«Красиво вийшло, — здивовано думає Ігнатов, розглядаючи одухотворені обличчя ширяючих над ним людей. — Правдиво, по-справжньому. Молодець художник, не обдурив».

«Чоловічків півроку малював, а з прапором за одну ніч упорався — сачкував, гад», — запізніло журиться про себе Горєлов.

— Ну... — вимовляє нарешті Кузнець. — Пробирає, хвалю. Такому майстру й артіль довірити можна.

І — хлоп Іконнікова по сутулому плечу, той ледь на ногах устояв.

Начальство пішло геть, а Ілля Петрович залишився в клубі. Сів на драбину, опустив голову в забруднені фарбою руки, так і сидів, довго. Коли нарешті підняв обличчя, зі стелі незвично повіяло гарячим і червоним — прапор.

Звісно, це були ангели. Про них Юзуфу розповідала мати: що ширяють вони в небесних висях, живляться сонячним світлом, іноді, невидимі, стають у людей за плечима і захищають у біді, а являються рідко, тільки щоб сповістити щось дуже важливе. Мати їх називала — фереште, тобто ангели.

В Іллі Петровича він так і запитав: ви ангелів на стелі намалювали? Той посміхнувся. Хай буде і так, каже.

Одного разу, коли Іконнікова не було в клубі, Юзуф заліз на риштування і зблизька ретельно вивчив майже закінчений розпис. Спочатку довго лежав, дивився на золотоволосого лікаря, а той дивився на Юзуфа. Очі в лікаря були гостро-сині, яскраві, волосся пиш-

не, бараняче. «На лікаря нашого схожий, — вирішив Юзуф. — Тільки молодий і без лисини».

Потім дивився на агронома. Цей був ще молодший, зовсім юнак, мрійливий, ніжний; щоки оксамитові, погляд захоплений. Ні на кого не схожий — не було в Семерруці таких радісних облич.

Інша річ воїн: очі суворі, вперті, рот ниткою — вилитий комендант. Дивно, як можуть бути схожі люди й ангели.

Жінка з дитиною була зеленоока, темні коси скручені на потилиці; дитя на руках — малесеньке, напівсліпе. Юзуф і не знав, що діти народжуються такими крихітними. Цікаво, дитина ангела, коли виростає, теж стає ангелом? Додумати не встиг — прийшов Іконніков.

— Ну як, — запитує, — роздивився? І хто це, по-твоєму?

Юзуф зліз із риштування, діловито обтрусився.

— Звісно, — каже, — ангели, звичайнісінькі. Кожному зрозуміло. Що я, маленький, чи що, таких речей не розуміти...

ЧОРНЕ ШАТРО

Величезна, кубометра на півтора, колода, обертаючись круглим жовтим спилом, гупає з порташа в воду. До неї вже підбігають, впираються руками, штовхають від берега; заводять глибше, поки вода не досягне шиї — відпускають. Там Ангара сама підхопить, понесе. Сплавники*, стоячи в човнах з довгими жердинами-цапінами**, виправлять хід колод, підштовхнуть їх щільніше до центру. Зловлять залізними гаками на кінцях цапінів колоди, що відбилися від вервечки, повернуть у русло. І потягнеться довгий караван сплаву вниз, до гирла Ангари — до рейду; плотогони — за нею. Там уже чекають у запоні*** баржі: виловити сплавлений ліс, перевезти через Єнісей, підтягнути до Маклакова, на лісопильний комбінат.

Семеррукці сплавляли ліс молем****, коли Ангара входила в межень, заспокоювалася (по високій воді — небезпечно, переб'ється ліс). Одні підкочували колоди до краю порташа, зіштовхували у воду. Інші ловили внизу, у воді. Треті, найнадійніші і перевірені, — йшли до Маклакова плотогонами.

---

* Сплавник, або плисак, плотогон, — представник професійної групи, що займалася річковим сплавом деревини; плотогонів, які сплавляли ліс річками в Українських Карпатах, називали бокорашами.

** Цапін — інструмент лісорубів, плотогонів; складався з масивного сталевого гака, насадженого на півтораметрову дерев'яну жердину-держак.

*** Запон — загата, гребля; гідротехнічна споруда, що перегороджує річку для затримки і зберігання лісу, який по ній сплавляють.

**** Молевий лісосплав — транспортування незв'язаних між собою колод за течією річки.

Сьогодні почали працювати ще затемна, й Ангара вже кишить темними спинами колод, наче зграя велетенських риб штовхається в струмку. Коли сонце досягає зеніту, робітники, які скочували колоди в воду, майже так само мокрі від поту, як і ті, хто борсається у воді, штовхаючи колоди на глибину річки, а перший загін плотогонів уже зник за поворотом, пішов до Єнісею.

— Зміна, обід!

Люди падають на землю. Хто дивиться на решту штабеля, хто — на спини колод, що шарудять вдалині на річці, хто — в ясне липневе небо. Дзвенять ложки, тягне смердючою саморобною махоркою. З високого порташа добре видно, як далеко, на семерруцькій пристані, вантажиться на свій блискучий коричневий катер, ледь тримаючись на ногах від тяжкого похмілля, Кузнець. Напівдягнений Ігнатов, похитуючись, чіпляється за нього, кричить, розмахуючи руками, ніби вимагає чи хоче домовитися про щось, а Горєлов — тримає коменданта, дозволяючи Кузнецю вирватися і застрибнути на катер. «Не можу!.. Відпусти!.. Не можу тут більше!» — долітає відчайдушний крик Ігнатова.

— От суки, — тихо, з ненавистю говорить хтось із робітників.

Влаштовану сьогодні вночі в Семерруці свистопляску зі стрілянином по живих людях уже встигли прозвати *Вальпургієва ніч*. На щастя, убитих не було, тільки поранені.

Нарешті катер відривається від пристані, прогиркавшись, набирає хід і, обережно обходячи скупчення колод, направляється до повороту. Горєлов відпускає коменданта; ніби вибачаючись, розводить руками, притискає долоні до грудей. Ігнатов не слухає — стрибає в човник, що бовтався біля пристані, і гребе за катером. Човен невеликий, шкаралупкою,

швидко летить хвилями; течією його виносить на стрижень, тягне в хвіст важкої зграї з колод.

— Затягне до дідька, — байдужі голоси в натовпі. — Розчавить.

Люди піднімають обличчя від мисок; хтось вдивляється, підводиться, щоб краще розгледіти, хтось продовжує байдуже сьорбати. Чути, як далеко, в каравані, голосно і страшно тріщать колоди.

Ігнатов помічає небезпеку занадто пізно; гребе щосили, однак уже не виплисти — човен врізається в рухливе блискуче місиво серед річки. Він відштовхує колоди веслом, але весло одразу ж ламається; за кілька секунд Ігнатов ніби присідає, зменшується зростом — і ось вже не видно ні човна, ні його самого; тільки ще раз миготить серед укритих піною колод темно-русява голова — і все.

— Помри, сволото, — виразно вимовляє щуплий чоловічок у донезмоги рваній робі — Засіка.

І раптом хтось зривається з порташа і стрімголов мчить до води, зіштовхує приготовлений для сплавників човен і стрибає в нього, гребе слідом за караваном, відчайдушно працюючи жердиною, вгризається в киплячу кашу з колод і піни — Лукка. Люди на пагорбі дивляться, як жбурляє його з боку в бік: стоячи на напівзігнутих ногах, він місить Ангару жердиною; його стрімко відносить вниз, а він затято дереться кудись убік, пробирається, протискується між колод — туди, де промайнула востаннє мокра ігнатовська голова. Раптом кидає жердину, нахиляється до води.

— Знайшов?!

І ось уже всі, покидавши миски, ложки, недопалені самокрутки, біжать до річки, товпляться, галасують, забігають у воду. Кілька човнів вискакують на Ангару, мчать уздовж берега вниз течією, готуючись зустріти, допомогти вибратися з дерев'яного місива. Жбурляють канати, тягнуть цапіни, волають...

— Давай! Давай! — кричить Горєлов що є сили, хлюпаючи чобітьми по щиколотку в воді і відчайдушно махаючи крихітній рудоволосій фігурці на середині Ангари.

Лукка чіпляє цапіном один з кинутих канатів, човен сяк-так підтягують до берега, піднімають до семерруцької пристані — він зім'ятий, як паперовий кораблик, уже наполовину залитий водою. А вода ця — густо-червона; на дні, хриплячи великими кривавими пухирями і безглуздо, по-ляльковому, вивернувши ноги, лежить Ігнатов...

Він отямився вночі — як ударили. Сів у ліжку. Де я?

Лоб стягує туга марлева шапка; права рука прикручена до плеча; ліва нога — важка, ніби сповита. Навколо в каламутному місячному світлі тьмяно біліють подушки, сопуть якісь люди. Ох так, у лазареті. Здається, він тут уже давно, кілька днів, а може, й тижнів. Щоночі прокидається і довго, болісно приходить до тями, згадує; потім знесилено відкидається назад і знову засинає. Миготять обличчя — Лейбе, Горєлов, інші хворі. Іноді в роті опиняється ложка — і він слухняно ковтає то прохолодну воду, то теплу і рідку юшку, яка повільно стікає по горлу вниз. А в голові мляво плещуть такі само думки — рідкі, тягучі...

Та сьогодні все інакше: голова — ясна, і все в ній струнке, швидке, чітке; тіло — несподівано сильне. Ігнатов хапається здоровою рукою за пов'язки, що вп'ялися в підборіддя, тягне, розпускає вузли, рве марлю через голову, відкидає шапочку. Здирає з тімені один-два приліплені тампони. Легкий вітерець з кватирки ніжно віє на голений череп, гладить шкіру. Вільний!

Спирається об край ліжка, хоче спустити на підлогу ноги. Права сяк-так слухається, вилазить з-під ковдри, а ліва стала непідйомна, різко стріляє болем.

Відкидає ковдру: нога туго закручена в марлю, як немовля в пелюшку; половини ступні — немає.

Він часто і глибоко дихає, дивлячись на забинтовану ногу, потім відвертається. Зауважує притулену до ліжка свіжообстругану милицю. Не було в них до цього в Семерруці милиць. Самі змайстрували, значить. Для нього? Хапає і з усієї сили жбурляє в темряву — гуркіт, брязкіт якихось склянок; хтось із хворих підводиться, бурчить, знову роняє голову на подушку; відтак настає тиша.

Ігнатов сидить і слухає своє дихання. Потім ривком підводиться (ребра обпікають тіло) і стрибає на одній нозі до того місця, куди полетіла милиця — ось вона лежить, біля стінки. Нахиляється, піднімає. Милиця сильно пахне сосновою смолою; не розлетілася на друзки — міцна; поперечини обгорнуто ганчіркою для м'якості, на кінець прибито каблук від чийогось черевика, щоб не сильно стукав — толково зроблено, на совість, спасибі хоч на цьому. Ігнатов вставляє милицю під пахву і шкандибає до виходу. Позаду чутно човгання кроків — з житлової половини виліз на шум сонний лікар, тре очі.

— Куди ви?! — квокче ззаду. — А черепно-мозкова травма? А шви? Переломи? Нога?!

Ігнатов бухає милицею в двері лазарету — ті з гуркотом відчиняються — і виходить у ніч.

Відтоді комендант жив у себе. Лейбе раз у день піднімався до нього в комендатуру, оглядав, а Зулейха вечорами змінювала пов'язки.

Приходила; дивлячись у підлогу, ставила на стіл миску з гарячою водою, клала поруч мотки випраних вчора і прокип'ячених бинтів. Ігнатов уже сидів у ліжку, дивився. Чекав?

Починала з голови. Лікар суворо заборонив коменданту знімати головну пов'язку, той погаласував

і підкорився; шапочку більше не намотували, робили просту кругову. Зулейха клала долоні на теплу потилицю, поросли густою русою, з іскрами сивини щетиною; розмотувала довгий бинт; гарячою вологою ганчіркою протирала бліду шкіру, навколо зигзагів свіжих бордових швів; витирала насухо. Самі шви змащувала гірко-пахучим самогоном; обмотувала зверху чистим бинтом.

Наставала черга руки. Крекчучи від натуги, сяк-так, знімала з великого і гарячого ігнатовського тіла неслухняну сорочку (він не допомагав, навіть здоровою рукою). Бачила, як поступово змінюють колір, світлішають і зникають величезні синці. Під ними проступала шкіра — світла, чиста. Згадувала кучерявий живіт і волохаті плечі Муртази, його могутній, схожий на дерево тулуб, неосяжно-широкий у плечах і настільки ж об'ємний у поясі. В Ігнатова все було інше: плечі гострі, врозліт; тіло довге, вузьке в талії. Вона знімала бинт, обмивала важку податливу руку, ґрунтовно зашиту в двох місцях (він кривився від болю, терпів), усі синці і садна — на грудях, на ребрах, на спині. Під лопаткою зяяв глибокий старий шрам, побачивши який вона відводила очі, наче підгледівши чужу таємницю. Суха ганчірка. Самогон. Нова пов'язка. Зверху — надіти сорочку.

Ногу обробляла в останню чергу. Ставила таз на підлогу біля ліжка, ставала навколішки. Звільняла куксу від марлі, відчуваючи на тімені важкий ігнатовський погляд, обмивала. Він затримував дихання, кректав. Страждав, мабуть, не від болю — через злість. Згадувала, як мила ноги Муртазі; у того були навіть не ноги — ножища, широкі і товсті; пальці лапаті, урізнобіч; загрубілі від ходіння по землі чорні ступні розшаровувалися і кришилися в руках, як деревна кора. В Ігнатова ж ноги були довгі, вузькі, ступні — сухі, гладкі, тверді. Мабуть, і пальці красиві.

Цього Зулейха не знала, здорову ногу коменданта бачити не довелося.

Решту його тіла знала, напам'ять вивчила.

Промити, витерти, змастити, забинтувати.

Увесь цей час Ігнатов сидів мовчки, повернувши до неї обличчя. Їй здавалося, що він слухає її запах. А ще здавалося — нестерпно пахне медом. Гаряча вода, бинти, навіть самогон — медом. І ігнатовське тіло. І волосся.

Не підняти очей від підлоги. Не торкнутися зайвий раз. Не повернути голови. Змотати брудну марлю, витерти за собою підлогу і — геть, геть звідси, прати перев'язувальні ганчірки в крижаній ангарській воді, остуджувати руки, щоки, лоб; стискати щелепи, мружити очі, уявляти чорне шатро, яке щільним килимом накриває комендатуру, і стрімголов скакати, втікати від нього на швидкому аргамаку; завтра знову гріти воду і підніматися стежкою вгору — туди, де вже чекає її, сидячи на прибраному ліжку, Ігнатов.

Так і жили весь залишок літа, до осені.

А у вересні лікар дозволив зняти пов'язки. Шви на той час уже зажили, посвітліли. Сьогодні — йти до коменданта востаннє: зняти бинти з руки і голови. Пов'язку на культі ще залишали, але тепер, при обох здорових руках, Ігнатов міг змінювати її сам.

Вона прийшла, як завжди, на смерканні. Притискаючи до живота важкий гарячий таз, легко постукала ногою в двері — ті піддалися, відчинилися. Зулейха входить; ставить густо паруючий таз на стіл. А Ігнатова в ліжку немає — стоїть біля підвіконня, спершись спиною об вікно, дивиться прямо на неї з висоти свого богатирського зросту.

— Пов'язки зняти прийшла, — каже Зулейха тазу на столі.

— Так знімай.

Зулейха підходить до Ігнатова: ох і високий, мабуть, вищий від Муртази. Обмотана білим бинтом, як чалмою, голова — під самою стелею.

— Не дістану.

— Дістанеш.

Вона підіймається навшпиньки і тягнеться вгору, закидає голову; намацує пальцями знайому йоржисту потилицю, розмотує пов'язку. Жарко в комендатурі, ніби натоплено.

— А пальці ж у тебе крижані, — зауважує Ігнатов.

Його обличчя — зовсім близько. Вона мовчки розкручує бинт; нарешті, впоралася — опускає руки, відходить до столу, видихає. Занурює долоню зі шматком чистої марлі в таз, у гарячу воду; знову йде до Ігнатова, несе просякнуту гарячою водою, що аж парує білим, ганчірку.

— Не бачу ж нічого.

— А ти навпомацки.

Вона піднімає ганчірку вгору, накладає на щетинисту маківку, проводить по крутій потилиці. Гарячі краплі стікають по руці вниз, рукава кульмек — мокрі. А руки в неї і справді холодні, дарма що в гарячій воді бовтається.

Сорочку Ігнатов носив поверх забинтованої руки, пропускаючи в рукав тільки здорову руку. Зазвичай знімав до приходу Зулейхи ремінь, сьогодні — не зняв. Вона довго і тяжко вовтузиться, намагаючись упоратися з тугою мідною застібкою; нарешті ремінь глухо брязнув об підлогу. Розлютившись, вона не піднімає його; різко тягне щільну тканину сорочки вгору, здирає з великого й нерухомого тіла.

— Другу руку зламаєш, — каже без посмішки Ігнатов; й одразу, без перерви: — Залишся.

Зло і швидко Зулейха розкручує довгі, нескінченні бинти; відчуває, як від злості долоні швидко теплішають, гарячішають, плавляться, як важкий медовий

запах обволікає її, затоплює. Ось уже рука Ігнатова вільна від бинтів. Він обережно ворушить пальцями. Піднімає долоню і кладе їй на шию.

— Залишся, — повторює.

Вона вивертається, підбирає з підлоги всі ганчірки, хапає таз; спотикаючись і розбризкуючи воду, біжить до дверей.

— А шви ж ще промити?! — кричить він услід.

Зулейха повертається і плескає гарячою водою з тазу в білі безволосі груди.

...Цієї ночі Зулейха не може заснути — лежить, слухає темряву: рівне дихання сина на плечі, тонке похропування лікаря в кутку, гул вітру в печі. Спека, душно.

Вона підводиться, жадібно ковтає воду з ковша; накидає на плечі піджак, вислизає з хати. Ніч ясна, зоряна; місяць — ліхтарем; з рота — молочно-біла пара.

Спускається до Ангари, довго дивиться на олійно-жовту, скалками розсипану по хвилях місячну дорогу; слухає шелест піни біля берега, чиєсь далеке тявкання на тому березі. Тугіше переплітає коси, закидає за спину; хлюпає в обличчя холодною водою. Пора додому.

По дорозі зауважує на пагорбі, біля комендатури, яскраво-червону крапку: Ігнатов курить. Крапка то жирніє, набухає світлом, то опадає, блідне. Блимає, мов маяк — кличе. І Зулейха йде на поклик.

Ігнатов зауважує її здалеку — перестає курити, і червона крапка нескінченно довго гасне у нього між пальців. Вона зупиняється перед ґанком, дивиться на Ігнатова, який сидить на сходах; бере в руки коси, розплітає одну, другу. Він раптом смикає рукою — самокрутка догоріла, обпекла пальці; встає і, спираючись на милицю, піднімається в будинок.

Скриплять, теліпаючись на петлях, розчахнуті двері. Зулейха піднімається східцями. Стоїть. Потім

простягає руку, відводить важку і м'яку на дотик, з терпким ароматом баранячих шкур запону і ступає в чорне шатро.

Час усередині чорного шатра вивертається навиворіт, тече не прямо, а вбік і навскіс. Зулейха пливла в ньому, як риба, як хвиля, — то повністю розчиняючись, то знову з'являючись у межах свого тіла. Іноді, зачинивши за собою рипучі двері комендатури, через кілька митей виявляла, що настав ранок. Іншим разом, поклавши долоню на широку ігнатовську спину і притулившись обличчям до основи його шиї, відчувала нескінченно довгий плин хвилин, відмірюваних поодинокими дзвінкими краплями, що падають у відро з носика бляшаного умивальника. Між однією краплею і другою була — вічність.

У чорному шатрі не було місця спогадам і страхам, його щільні шкури надійно захищали Зулейху від минулого і майбутнього. Тут було — тільки сьогодні, тільки зараз. Це зараз було таким щільним і відчутним, що в Зулейхи сльозилися очі.

— Скажи щось, не мовчи, — вимагав Ігнатов, наближаючи до неї обличчя.

Вона дивилася в ясні сірі очі, вела пальцем по рівному, у тонких смужках зморшок лобі, по крутій і гладкій вилиці, по щоці, підборідді.

— Гарний який.

— Хіба ж мужикам таке кажуть...

Цієї осені вона, здається, не спала. Присипляла сина, цілувала в теплу маківу і — швидше геть з лазарету, вгору стежкою, де щовечора наполегливо кликав, вимагав її до себе маленький червоний вогник. Ночами очей не склеплювала, їх завжди не вистачало, ночей. А вранці — провідати сплячого сина, і — на полювання, увечері — у лазарет, прибирати... Не було в Зулейхи часу спати. Та й не хотілося. Сили

не зменшувалися, а все прибували, переповнювали: вона не ходила — літала, не полювала — забирала в тайги належне; і цілими днями чекала ночі.

Соромно не було. Усе, чого була навчена, що затямила з дитинства, — відступило, пішло. Те нове, що прийшло натомість, змило страхи, як паводок змиває торішні сучки й пріле листя.

«Дружина — це рілля, на якій чоловік сіє насіння потомства, — вчила її мати перед тим, як відправити в дім Муртази. — Орач приходить на ріллю, коли забажає, й оре її, поки є сили. Не годиться ріллі суперечити своєму орачеві». Вона й не суперечила: стискала зуби, тамувала дихання, терпіла; скільки років жила, не знаючи, що буває інакше. Тепер — знала.

Син відчував щось, зазирав в очі, став задумливим, потайним; засинав довго — перевертаючись, постійно прокидаючись, не відпускаючи матір. І при цьому стрімко дорослішав, серйознішав.

Цієї осені Юзуф пішов до школи. У Семерруці було вісімнадцять дітей. Усіх їх зібрали в один клас і посадили в два ряди — старший і молодший. Училися разом. На всю школу було лише п'ять підручників (і всі з арифметики), зате яких! Свіженькі, ще хрусткі на згинах, смачно пахнуть друкарською фарбою. Вчителював якийсь Кислицин, з крайньої партії новеньких, — чи то академік, чи то якась колишня величина з Наркомпросу. Коли Юзуф, якого Ізабелла вже навчила читати, побачив на обкладинці підручника прізвище автора — Я. З. Кислицин, він, здивований, підійшов до Яків-Зав'ялича: «Ви однофамільці?» — «Так, — посміхнувся той невесело, — повні тезки. Можна сказати — абсолютні». Зулейха була рада, що вдень син зайнятий у школі: приглянутий, нагодований. Вечорами, коли він допомагав їй з прибиранням, питала: подобається? Так, відповідав, дуже. Ну й добре: рахувати-писати навчиться — і добре.

Мучило, що тепер вона віддавала синові не все своє тепло; що нічні її поцілунки були гарячіші і щедріші, ніж вечірні, для сина; що вночі він міг прокинутися один в ліжку і злякатися; що в неї з'явилася від нього таємниця. За це — обіймала Юзуфа міцніше і довше, заціловувала, пестила. Іноді, стиснутий материнськими руками надто сильно, він виривався, потім винувато дивився спідлоба: чи не образилася? Мати лише посміхалася у відповідь широкою щасливою посмішкою.

У селищі, мабуть, про щось здогадувалися. Зулейха не замислювалася про те, що скажуть люди; спілкувалася вона мало, та й то зі *старичками*, цілими днями пропадала в лісі. Вона і не дізналася б, що їхні стосунки з Ігнатовим кимось помічені, якби не Горєлов.

Зловив він її якось уранці на шляху в тайгу. Був у нього на той час уже свій будинок, маленький кремезний зруб (Горєлов першим склав хату в приватному секторі і за пару років встиг обжити її, обнести парканом, засклити вікна); біля будинку влаштував призьбу, любив відпочивати на ній, дивитися на селищних, які проходять повз.

Іде Зулейха темно-сірим осіннім ранком по сонному ще Семерруці, а Горєлов уже сидить біля свого будиночка, покурює; мабуть, заради неї так рано піднявся — чекав.

— Здорово, артіль! У тайгу за планом?

— Туди.

— А присядь-но зі мною перетерти — діло є.

— Ніколи мені, звір чекає. Так кажи.

Горєлов піднімається з призьби (під накинутим на плечі кітелем видніється брудна тільняшка, обтягнуті кальсонами ноги в чоботях — кривими сірниками), повільно обходить Зулейху своєю розбовтаною ходою, оглядає — ніби вперше бачить.

— А нічого, — каже тихо, наче сам собі, — Ігнатов собі бабу вибрав, здорову. Молодець. Я-то одразу і не розгледів...

— Треба що? — вона відчуває, як кров вдаряє в обличчя.

— Від тебе — нічого, муся, крути собі далі свої амури. Тільки забігай до мене іноді поговорити — про коменданта. Він у нас голова гаряча, мені начальство за ним наглядати доручило. А тобі, артіль, з начальством сваритися ніяк не можна, сама розумієш, — якщо і далі хочеш артільничать, а не на вирубці гнити.

Горєлов встромляє в неї вузькі, ніби сплющені, очі, і вона вперше чітко бачить, якого вони кольору: безпросвітно-чорні.

З хати вибігає Аглая — у старому кожусі поверх мереживної комбінації кольору беж, у черевиках на босу ногу, кучері руді, штопорами, в різні боки, — несе Горєлову ватник. Накидає на плечі, по-хазяйськи закутує на грудях: дивись — не замерзни! Ревниво оглядає обох і тікає назад у будинок. Аглая жила з Горєловим уже рік — не криючись, а навпаки, при кожному зручному випадку гордо демонструючи селищу їхні стосунки.

Зулейха поправляє рушницю на плечі, йде геть.

— То що — забігатимеш? — кричить Горєлов слідом.

— Ні! — вона крокує швидко, майже біжить.

— Дивись — не пошкодуй! У тебе ж син! Пам'ятаєш про нього?

Вона обертається, дивиться на Горєлова уважно, довго. Круто розвертається — і скóро її вузька спина розчиняється між дерев.

...За кілька днів Горєлов ішов лісом. Він любив прогулятися під час робочого дня: вказівки роздані, зміна працює-пітніє, запашні смолянисті кубометри з гуркотом валяться додолу і складаються в штабелі —

можна і відійти, зітхнути вільніше, а то від вереску пилок уже в голові дзвенить.

Він повільно крокує осінньою тайгою, хльостко збиваючи прутиком рубінові ягоди шипшини. А все-таки правильно його на агентурну роботу призначили. Кузнець — голова, одразу розгледів: пропадає в ньому талант. Ще й місяця не минуло з пам'ятної розмови в лазні, а мазняк Іконніков уже пише свої короткі, хитромудрою мовою складені записочки; і строчить, строчить акуратним шкільним почерком докладні твори рахівниця з контори; і столовський поварчук, пітніючи від напруги, переказує короткі фрази, які кидає йому Ачкеназі під час приготування обіду; і заходить до нього в хату вечорами інший грамоті навчений народ — пошептатися, погомоніти про життя. Усі охоплені: і лісоруби, і конторники, і навіть їдальня з клубом. Ось тільки з комендантом промах вийшов.

Горєлов з усього розмаху рубає хворостиною по гострій верхівці мурашника — той, розтривожений, закипає мурахами. Ніхто, звісно, не велів йому наглядати за Ігнатовим, просто самому цікаво стало: а чи вийде? Від думки про те, що баба, яка лиш годину тому лежала під комендантом, ще тепла його теплом і ще пахне його запахом, перекаже йому, паршивому урці Горєлову, комендантові слова, у животі довго і приємно нило. Тому й з Аглаєю спати було солодше; Горєлов уявляв, як Ігнатов гладив важкі, з червоно-золотим полиском кучері, проводив рукою по круглій спині з темною родимкою на лопатці, припадав обличчям до м'якої білої шиї, — і теплішав нутром, розпалювався: тепер усе це було його, горєловське.

Якщо Зулейха розповість коменданту про їхню недавню розмову — Горєлову не минути лиха; але він був упевнений — промовчить, за сина злякається.

Горєлов відкидає хворостину і сідає під коряву сосну. Легкий вітер ледь чутно дихає в обличчя, десь

далеко скриплять пилки, лунають крики працівників — добре.

Неподалік легкий шерех — темна, вже одягнувшись до зими в пишно-сіре білка дріботить по землі, водить гострими вушками. Горєлов повільно тягнеться до кишені піджака, витягує припасений з ранку недопалок, стискає в пучку, цокає язичком: на, пригощайся. Тваринка, витягнувши вперед вузьку мордочку, наближається, смикає блискучим носиком. Обережно, щоб не злякати, Горєлов ховає другу руку за спину і намацує в коренях сосни важкий камінь, схоплює зручніше в кулак.

Білка вже поруч: поблискує карими очима, тягнеться чорними зморщеними пальчиками до жорсткої горєловської долоні. Він міцніше стискає за спиною камінь, тамує подих: ближче, мила, ну ж бо... Ахає постріл — і ось уже білка з темно-кривавою плямою замість очниці нерухомо лежить на строкато-брунайній хвої.

Горєлову на мить здається, що постріл зачепив його — нема чим дихати. Перекрученим, немов стисненим лещатами горлом він судомно вдихає, насилу ковтає. Як і раніше відчуває пухку м'якість недопалка в одній долоні, холодну тяжкість каменя — в іншій. Цілий?

Легкий хрускіт гілок на краю галявини — з-за напівопалих горобинових кущів вислизає худенька фігурка, наближається... Горєлов відчуває, як з потилиці котиться велика холодна крапля — по шиї вниз, за комір сорочки, уздовж хребта.

Зулейха на ходу закидає рушницю за спину, підходить близько. Присідає, по-чоловічому широко розставивши коліна, і підбирає неживу грудочку; втягає головку в мотузяну петлю, вішає на пояс. Дивиться на Горєлова зверху вниз, в упор; потім розвертається і йде в ліс.

Коли легкий, ледь чутний хрускіт кроків стихає в хащі, Горєлов встромляє в рот затиснутий у пучку недопалок, дрижачою рукою нишпорить по кишенях у пошуках сірника; знаходить, судомно черкає об підошву черевика — сірник ламається; жбурляє його, випльовує недопалок.

Змія-баба. Хто подумав би, а на вигляд тиха така. Він тулиться спиною до шорсткого соснового стовбура, глибоко видихає, прикриває повіки. Та дідько з ним, з комендантом...

Сніг ліг пізно, наприкінці жовтня, але швидко, разом, в один день перетворивши осінь на зиму. Звір уже вилиняв, одягнувся в пишні зимові хутра — настав сезон. Уперше Зулейха була йому не рада. Не було сил відірватися від гарячих ігнатовських грудей, вислизнути з-під його важкої руки, втекти в холодний синій ранок. Йшла з комендатури — як по живому різала. І не було колишньої радості в швидкому ковзанні лиж по снігу, в морозному вітрі, що б'є по обличчю, в мерехтінні пухнастої шкурки в сосновій кроні. Короткі зимові дні тягнулися, як роки. Перечікувала їх, пересилювала себе. Ледь червоніло по-західному сонце, густішало повітря, наливалися ліловим тіні — поспішала назад. Йшла в лазарет, а сама вже поспішала очима до пагорба, до високого ґанку, на якому розгорявся, наливався нетерпінням маленький і гарячий вогник.

Тієї ночі Ігнатов сказав:

— Живи зі мною.

Вона підвела голову від його тіла, знайшла в темряві очі.

— Забирай хлопчика і приходь.

Нічого не сказала, поклала голову назад.

А вранці пішов сніг. Хурделило так сильно й густо, що двері не можна було відчинити, вікна залі-

пило білим, у трубі вило — як зграя вовків. У таку погоду лісоруби не підуть у тайгу — замете; і мисливці не підуть.

Зулейха торкається пальцем ігнатовської скроні:

— Хоч раз удень на тебе надивлюся.

А й справді: дивилася б увесь день.

— Чого дивитись-бо, — він накриває її обличчя своїм. — Надивишся ще...

Вона відірвала голову від подушки, коли зовні було вже зовсім тихо: ні людських голосів, ні стуку сокир, ні столовського гонга — як вимерло все. Крізь наполовину заметені віконця ледь сочиться мутне жовте світло. Ігнатов спить, відкинувшись на спину; вона поправляє на ньому сповзлу ковдру.

Навколо хати — обережний скрип кроків: хтось ходить по снігу попід стінами. Горєлов, собака? Знову рознюхує? У віконці з'являється темний силует. Зулейха безшумно стікає з ліжка, накидає на голі плечі кожух, вислизає назовні. Ось вони, сліди, — сині, глибокі, як ополоником зачерпнуті, — біжать навколо комендатури.

— Пес нечистий, — вимовляє Зулейха голосно і крокує за ріг.

Біля заднього вікна, нахилившись уперед і притиснувши ніс до запорошеного скла, стоїть хтось високий, великий, у довгому вбранні. Комір кудлатої собачої яги піднято, гострий хутряний ковпак височить над головою, як верхівка мінарету.

Упириха.

— Стара карго, — Зулейха підходить до свекрухи близько, рукою доторкнутися можна. — Знову прийшла кров мою пити?

Та, немов почувши, забирає від скла бліде обличчя, повертається до Зулейхи: лоб, очниці, щоки — все заліплене щільним білим снігом, як крейдою, і сніг цей не тане, одні ніздрі рухливими чорними дірами

ворушаться в білій масці, втягують повітря, та тремтять лілові губи.

— Іди, — каже Зулейха зло і виразно. — Забирайся!

Маска розкриває западину рота, дихає густим пухнастим паром, шипить ледь чутно.

— Покарає... — зашкарублий палець з довгим загнутим кігтем піднімається до неба. — За все покарає...

— Геть звідси! — Зулейха вже кричить, відчуваючи, як тіло наливається дзвінкою і пружною злістю, як теплішають корені волосся і б'ється, штовхається в ребра серце. — Не смій являтися мені більше! Це моє життя, і ти мені більше не указ! Геть! Геть!

Свекруха повертається спиною, квапливо шкандибає до лісу, спираючись на високий кострубатий костур. Оглушливо скриплять по снігу величезні важкі валянки; у такт крокам бовтаються за спиною худі довгі мотузки білих кіс.

— Відьма! — Зулейха жбурляє їй услід снігом. — Ти давно померла! І син твій теж!

Не обертаючись, Упириха на ходу ще раз піднімає кістлявий палець, загрозливо трясе ним, вказуючи вгору. Її фігура зменшується, скрип кроків зникає за бурими щітками ялин. Зулейха піднімає очі — на строгому чорно-синьому небосхилі урочисто горить мідний місяць, абсолютно круглий, мов щойно викарбувана монета. Ніч? Уже? Ось чому так тихо навколо.

Юзуф! Лягли спати? Заснув чи сидить один? Спотикаючись на бігу і зачерпуючи валянками сніг, вона кидається до лазарету. Юзуфа немає в ліжку — і валянків його, і кожуха, і лиж: син, знову порушивши заборону, пішов зустрічати матір з полювання і не повернувся.

Зулейха хапає свої лижі. Повертається в комендатуру і, намагаючись не рипнути дверима, пробирається всередину, знімає з цвяха важку ігнатовську гвинтівку; дістає з тумбочки важку обойму і суне

в кишеню. Подумавши, бере ще одну. Кидає погляд на мирно сплячого Ігнатова і вислизає геть.

На темно-блакитному снігу в'ються дві тонкі смужки — від лиж Юзуфа. Вона мчить слідом, повторюючи і розуміючи його маршрут: від клубу на краю селища Юзуф біг вгору, до замерзлої Чишме; йшов берегом до переходу біля Ведмежого каменя, де зазвичай стеріг її під горобиновим кущем; тут тупцював довго — сліди густі, на всі боки, внакладку: її хлопчик мерз уночі біля лісового струмка, чекав матір, поки вона віддавалася коханцеві в зім'ятому, наскрізь просоченому жарким потом ліжку.

Сліди ведуть далі, в урман: мабуть, не дочекавшись, Юзуф пішов їй назустріч. Зулейха біжить слідом. Убрані білим дерева громадяться навколо, заважають; чорні тіні і жовто-блакитні, місячним світлом пофарбовані смужки снігу миготять в очах. Далі, далі. Глибше в урман, глибше.

— Юзуфе! — кричить вона в гущавину, і великий пласт снігу зривається з високої гілки, гупає об землю. — Улим! Синку!

Сліди Юзуфових лиж бліднуть — їх замітала поземка; якийсь час то з'являються з-під снігу, то зникають; невдовзі зникають зовсім. Куди тепер?

— Юзуфе!

Зулейха мчить уперед, з-під лиж здіймаються хмарки снігу.

— Юзуфе!

Чорнильні верхівки ялин танцюють на синьому небосхилі, поміж них зблискують великі іскри зірок.

— Юзуфе!

Урман мовчить.

Ось вона, відплата, — за нечесне життя без шлюбу, з іновірцем, з убивцею чоловіка. За те, що обрала його замість своєї віри, свого чоловіка, свого сина. Упириха казала правду — небо покарало Зулейху.

Потопаючи в заметах, вона пробирається по колючих хрустких кущах ялівцю; переповзає через розбиті стовбури беріз, покриті слизьким інеєм; бреде, не розбираючи дороги, через колючу ялинову гущавину. Раптом нога чіпляє корч, і Зулейха летить шкереберть з якоїсь крутої гори, здіймаючи сніг, ламаючи лижі. Твердий колючий холод б'є в обличчя, забивається в очі, вуха, рот. Вона місить руками сніг, сяк-так вибирається із замету. І бачить перед собою шмат поломаної лижі. Не її лижі — сина.

— Юзу-у-у-уфе!

Уже не кричить — виє. А попереду хтось виє у відповідь. По пояс у снігу, плутаючись у низькому чагарнику тріскастими уламками лиж, вона вибирається на маленьку, затиснуту з усіх боків деревами галявину.

Там, нерівним тісним кільцем обступивши високу стару ялину з похиленою верхівкою, сидить сіра гостроноса зграя, невідривно дивиться вгору. Вовки — по-зимовому сухорляві, ребра в обтяжку, хребти щітками, — помічають Зулейху, крутять мордами, огризаються, але з місця не сходять. Один раптом підстрибує високо, як підкинули, і клацає зубами на гостру ялинову вершину, де темніє маленька нерухома пляма.

Зулейха йде на вовків рівним, ніби механічним кроком, на ходу заряджаючи рушницю. Кілька звірів підводяться і повільно трюхикають їй назустріч: тремтять губами, щирять ікла, смикають хвостами, оточують. Один — з прозоро-жовтими очима і рваним вухом — зривається і стрибає першим.

Вона стріляє. Потім ще і ще. Заряджає швидко, як дихає: ще і ще. Вставляє другу обойму: ще і ще.

Тявкання, несамовите верещання, скиглення, хрипи. Хтось із вовків намагається втекти, сховатися в лісі — вона не дає. Хтось валяється з перебитим хребтом, смикає лапами — вона стріляє в упор, добиває. Усі патрони розстріляла, до останнього. Навколо

ялини на чорно-блискучому від крові снігу лежить півдесятка вовчих трупів; пахне порохом, горілим м'ясом, паленою шерстю; парують розкидані кишки. Тихо. Зулейха, переступаючи через нерухомі тіла, йде до кривої ялини.

— Юзуфе! Улим! — сипить.

З верхівки падає маленьке тільце — з нерухомим лялькoвим личком, засніженими бровами і віями, міцно заплющеними очима, — прямо їй у підставлені руки...

Чотири дні Юзуф горів у маренні. Увесь цей час Зулейха стояла на колінах перед його ліжком і тримала за палаючу руку. Спала теж тут, приклавши голову до його плеча.

Лейбе намагався перетягнути її на сусідню койку — не далася. Він махнув рукою, лише зсунув фіранку, що відділяла місце Юзуфа від загальної палати (вирішив покласти їх не вдома, а тут, у лазареті, щоб завжди були на очах).

Ачкеназі сам приносив їжу; дивився, як Зулейха нерухомо стоїть біля синового ліжка; обережно ставив миску на підвіконня, забирав попередню, з незайманою їжею.

Заходила Ізабелла, довго і сильно гладила по спині — Зулейха не помічала. Раз-другий приходив Костянтин Арнольдович, намагався розговорити: розповідав щось про насіння дині, яке йому все-таки надіслали з Великої землі; про сільськогосподарський інструмент, що ось-ось прийде; про обіцяних навесні бичків і корів для оранки («Орати навчуся. Ви тільки уявіть мене за плугом, Зулейхо!») — бесіди не виходило.

Іконніков був усього один раз. Притулився поруч з нею на колінах, потягнувся тремтячою, забрудненою фарбами долонею до плеча Юзуфа. Зулейха відштовхнула руку, кинулася на сина, накрила тілом. «Не віддам! — ричить. — Нікому не віддам!» Лейбе випроводив Іконнікова, більше в лазарет не пускав.

Ігнатов ходив щодня. Зулейха його не помічала — як не бачила, заговорював з нею — не чула. Він довго стояв позаду неї, потім ішов. На четвертий день, коли багряне тільце Юзуфа стало раптово холодніти і сходити щедрим липким потом, а рот — повільно синіти, він не пішов: сів на сусідню койку, поклав поруч милицю, опустив обличчя в долоні, завмер — чи то дрімає, чи то думає. Довго сидить.

— Іди, Іване, — каже Зулейха раптом спокійно, не повертаючись від ліжка сина. — Не прийду я до тебе більше.

— Зате я — прийду, — він піднімає голову.

— Покарана я. Не бачиш? — вона гладить Юзуфа по проступивших на вилицях кісточках, по прикритих повіках.

— Ким?

Вона підходить до Ігнатова, суне йому в руки милицю і тягне вгору, піднімаючи з ліжка — він піддається, встає. Зулейха і раніше була дрібна, нижче плеча, а тепер стала і зовсім крихітна, ніби стиснулася.

— Хто б там не був — покарана, — вона штовхає його слабкими руками до виходу. — І все на цьому. Все.

Ігнатов нахиляється, стискає її плечі, трясе — шукає погляд. Нарешті знаходить: очі в Зулейхи захололі, як мертві. Обережно відпускає її, бере милицю, повільно стукає до виходу.

Коли стукіт стихає за дверима, вона повертається до сина: Юзуф сидить у ліжку, блідий, обличчя обтягнуте шкірою, очі величезні, в лілових колах.

— Мамо, — каже він тихим рівним голосом. — Я бачив сни, багато снів. Усе, що малював Ілля Петрович, — і Ленінград, і Париж. Як гадаєш, я зможу колись туди поїхати?

Зулейха тулиться спиною до стіни, невідривно дивиться на сина. А він дивиться у вікно — там усе падає і падає великий важкий сніг.

Частина четверта

ПОВЕРНЕННЯ

ВІЙНА

Війна прийшла в Семеррук далеким відгомоном. Казали, що вона є, але її ніби й не було. Газети, які несподівано стали доставляти регулярно (раз на місяць, однією великою товстою пачкою), розтинали заголовки: «Зімкнемо...», «Розгромимо...», «Переможемо...». Самі газети поступово худнули, але ставали зліші, завзятіші, відчайдушніші. Їх тепер вішали на агітаційну дошку, і семеррукці часто стояли там вечорами, попритулявши голови, — читали. Потім оберталися до Ангари, дивилися на кружляння чайок в ясному небі, тихо перемовлялися. Було дивно усвідомлювати, що десь далеко небосхил розсікають не птахи, а ворожі літаки.

Начальство з центру — недавно підвищений на посаді лейтенант державної безпеки Зиновій Кузнець під час своїх нечастих візитів влаштовував збори: розповідав про те, на яких фронтах відважно б'ється Червона армія і яких досягла успіхів. Народ мовчав, слухав. У почуте складно було повірити, проте й не вірити було неможливо.

Жоден поселенець не покинув Семеррук упродовж перших місяців війни. Комендатури в трудових селищах вели облік тилополченців, які досягли призовного віку, але списками все і обмежувалося. Поселенців не допускали до зброї, а отже, і до служби в армії, де можливість їхнього об'єднання в угруповання значно зростала. Про призов у сорок першому році навіть не йшлося — було очевидно, що, досягнувши фронту, вороги народу негайно перекинуться на бік фашистів і почнуть боротися проти Батьківщини.

Так, війна тривала, проте десь дуже далеко.

І несподівано зробила те, чого так боялася і не хотіла держава: відкрила тяжку завісу, що відокремлювала Семеррук від світу. За довгі роки боротьби за виживання на крихітному острівці в нетрях тайги, позбавлені зв'язку з Великою землею і щодня страчаючи життя виключно на виконання господарського плану, поселенці раптом усвідомили себе частиною велетенської багатонаселеної країни. Назви далеких міст — Мінськ, Брест, Вільнюс, Рига, Київ, Вінниця, Львів, Вітебськ, Кишинів, Новгород — звучали з низенької сцени семерруцького клубу піснею, що злетіла зі сторінок підручника з географії, казкою з далекого дитинства. Було страшно від того, що всі вони захоплені ворогом. І одночасно — солодко щеміло від думки, що ці міста *існували.* Сам факт виголошення їхніх назв широкими м'ясистими губами Зиновія Кузнеця підтверджував: увесь цей час вони існували, росли, забудовувалися, озеленювалися, облаштовувалися, жили. Раніше Кузнецеві губи твердили лише: план, п'ятирічка, показники, норма, трудовий фронт... А тепер — Керч, Алупка, Джанкой, Бахчисарай, Євпаторія, Одеса, Сімферополь, Ялта...

— Я вже майже встиг забути, що десь у світі є Бахчисарай, — прошепотів Костянтин Арнольдович, нахилившись до вуха Іконнікова.

— Можу накидати вам по пам'яті Фонтан сліз — два місяці жив там, ловив струменіння води по мармуру, — відповів той.

— *Струменіння* — некоректне слово, Ілле Петровичу. Його не існує.

— Як же не існує, якщо я його все-таки спіймав?

Про блокаду Ленінграда дізналися від Кузнеця із запізненням на місяць, уже в жовтні. Говорити один одному нічого не стали — не було чого сказати.

Навесні сорок другого Кузнець явився, як завжди, — снігом на голову, зненацька. Привів з собою баржу, щільно набиту виснаженими людьми з темно-оливковою шкірою і породистими опуклими профілями — кримські греки і татари. Приймай, каже, Іване Сергійовичу, бусурман на свою голову. І забезпеч заходи безпеки — як-не-як, соціально небезпечний елемент у великих кількостях і відмінної якості. Сміється.

Бусурман депортували з південних територій превентивно, не чекаючи, поки край захоплять окупанти і малі народи отримають змогу перекинутися до ворога — одним словом, *аби запобігти.*

Ну, греки — так греки. Хоч ескімоси з папуасами, Ігнатову не звикати. Він якось з цікавості підрахував усі національності, що живуть у Семерруці, — усього дев'ятнадцять вийшло. Тепер, значить, ще плюс дві. Відправили темношкірих у порожні бараки — речі кинути. А потім — у тайгу, громадяни соціально небезпечні, ще півдня робочих попереду. Ігнатов доручив бусурман Горєлову, у того добре виходило новачків уму-розуму вчити.

Самі сіли в комендатурі — *посидіти* за заведеним звичаєм. Ігнатов останнім часом пив мало, але з Кузнецем — якщо не посидиш — не поважаєш начальство.

— Розмова у мене до тебе є, Ваню, — Кузнець розлив по каламутним гранчакам пахучий спирт.

Ігнатов скидає долонею крихти зі столу, дістає, що з учорашньої вечері залишилося — огірки, морква, цибуля, зелень всяка, хліб; засмикує фіранки на вікнах. Але Кузнець до справи підходити не поспішає, колами йде, широко: спочатку п'ють за майбутню перемогу над фашизмом, потім — за товариша Сталіна, за доблесну Червону армію, за мужній тил («хороший тил — це, го́лубе, половина перемоги!»).

— То яка справа, Зіно? — згадує Ігнатов, коли голова вже звично важчає, наливається великими і неповороткими думками, а тіло легшає, ось-ось злетить.

— А-а-а... — той посміхається, кладе могутню коричневу долоню Ігнатову на загривок, тягне до себе. — Не забу-у-ув...

Їх лоби зустрічаються над столом, чуби труться один об одного.

— Ось дивлюся я на тебе, Іване, — утуплює в Ігнатова мутні руді очі, — і надивитися не можу.

Обличчя Кузнеця — поруч. Чітко видно глибокі пори на великому, в синіх прожилках носі.

— Усе в тебе добре. Вісім сотень душ у кулаці тримаєш. План даєш. Колгосп працює, артілі. Огірки... — бере зі столу велику пухирчату закарлюку огірка, — ...і ті — найсмачніші на Ангарі. Я ж це знаю! — Кузнець тицяє огірком у розсипану на столі калюжку солі, з хрускотом кусає — на Ігнатова бризкають дрібні краплі. — Навіть пити перестав. Ти чому перестав пити, Іване?

Кузнець не соромився показувати, що обізнаний про життя в селищі і про його коменданта набагато більше ніж доповідав сам Ігнатов.

— Напився, — той втирає бризки зі щік.

— А бабу-то — не завів, — Кузнець хитро посміхається, трясе надкушеним огірком. — Як прогнав Глашку — так бурлакою і живеш.

Про короткі, давно забуті злучки з рудою Аглаєю Кузнець знав; про спалахнувше, проте обірване кохання з Зулейхою — мабуть, ні.

Важка рука — як і раніше на шиї Ігнатова, тисне.

— Про це, чи що, справа твоя? Про баб?

— Е ні! — Кузнець соковито хрумкає огірком, доїдає і встромляє огризок Ігнатову в лоб. — Про тебе, герою! Пора, Ваню, з сержантів у лейтенанти переводитися, для початку — у молодші.

Ігнатов скидає огризок з чола. Дивиться на чорні йоржики кузнецовських брів, між яких набухає в глибокій складці важка крапля поту. Кузнець жодного разу не розмовляв з ним про підвищення.

— Тут, у лісі, один хер — сержантом, лейтенантом...

— Ти назавжди вирішив тут залишитися, чи що? — Кузнець усміхається хитро, а зіниці вузькі, гострі. — Раніше ніби виїхати хотів, за горло мене брав.

— Хотів.

— Так діло твоє — молоде. Та й не годиться без п'яти хвилин молодшому лейтенанту держбезпеки в комендантах пліснявіти. Га? — Кузнець стискає долоню на загривку Ігнатова. — Я вже й атестаційний лист на тебе заповнив: роки бездоганної служби, мовляв, відданість ідеалам батьківщини. Тільки ось ще не відправив.

— Не розумію я тебе, Зіно. Темниш.

— Що ж тут розуміти? — Кузнець облизує губи — на мить мигнув його сизий, у білих пухирцях язик. — Війна. Час зараз, Ваню, такий — швидкий, суєтний час, аж у вухах дзвенить. Голови летять. І зірки летять — червоного шовку, зі срібною облямівкою — розумним людям на вилоги.

— Тебе ж тільки кілька місяців як... — Ігнатов коситься на акуратно повішений на спинку стільця кітель Кузнеця; у крапових, з малиновою облямівкою петлицях сяє нова темно-рубінова шпала — знак недавнього підвищення.

— І я тобі про те саме, голубе. Час такий, що все можна, розумієш, усе! За півроку — до старшого лейтенанта, ще за рік — до капітана. Нам з тобою тільки справа треба — гучніша, дзвінкіша... Про повстання в Паргібській комендатурі чув? Про замах на коменданта в Старій Журавлині? Одних змовників сотню взяли. Ось що нам потрібно: народу щоб побільше, обізвемо якось мудровано...

— Та які зараз повстання із втечею, дурню?! Хто давно втік — і той з Великої землі назад в селища повертається, подалі від війни, від армії.

— Точно, Іване! Фашистів усі бояться. А хтось — чекає. І готує окупантам теплу зустріч, із хлібом-сіллю. Їх-то ми в тебе в селищі і знайдемо. Виявимо змову, розкриємо, організаторів розстріляємо за законом військового часу, а спільників-гнид — по таборах. Увесь Сибір дізнається. Поселенцям — урок: *щоб запобігти*! Іншим комендатурам — приклад. А нам з тобою... — Кузнець тицяє бурим нігтем собі під кадик, — ...дірочки свердлити в петлицях.

Дихає глибоко, гаряче. Піт двома блискучими струмками тече з чола на крила носа і далі, в жорсткі щітки вусів.

— Очманів ти, Зіно. Верзеш тут... з п'яних очей.

— Перевіряти ніхто не буде. Справу візьму на себе. — Долоня на шиї Ігнатова вже — не долоня, а спітніла залізна клешня. — Списки підозрюваних сам складеш. Усіх, хто набрид, хто заважає, — туди їх, псюг. Я лізти не буду, хоч Горєлова вставляй, у вас з ним любов відома. Усіх розколемо, не хвилюйся. Чиста буде справа, кришталева. Про нас з тобою ще в підручниках напишуть.

— Стривай. Це моїх людей, чи що?

— Ну а чиїх же, Іванку? — темні Кузнецеві очі в червоній сітці судин зблискують жовтим. — Я ж не бабський полк, сотню змовників тобі народити не зможу. А в тебе народу багато, не збіднієш. Шкода старих — візьми нових, бусурман. Все одно їм тут не жити, здохнуть узимку.

Ігнатов опускає погляд на широкі і вологі Кузнецеві губи.

— Ну? — вимовляють вони.

— Руку прибери — шию зламаєш.

Мокра гаряча долоня відпускає загривок.

— Ну? — повторюють губи.

Ігнатов бере флягу, хлюпає залишки спирту в порожні склянки: повільно, зі скрипом, закручує бляшану кришку; кладе назад на стіл.

— Не думав, — каже, — я, товаришу лейтенант, що ти мене, колишнього червоноармійця, перевіряти будеш. Думав, довіряєш мені по старій дружбі.

— Стривай, Іване! Я ж правду тобі кажу, чуєш? Я все продумав, усе прорахував. За місяць справу прокрутимо, до літа — звання отримаємо. Ну ж бо?!

— Для всіх комендантів такий спектакль граєш — чи так, для обраних?

— Кинь придурюватися, Ігнатов! Я з тобою по-людськи, а ти...

— Можеш доповісти, що в трудовому селищі Семеррук політична обстановка спокійна. Комендант виявився людиною морально стійкою і на провокацію не піддався.

Ігнатов повільно піднімає склянку і, не цокаючись, перекидає в горло, витирає насухо рот. Кузнець дихає важко, аж похрипує. Вливає спирт зі своєї склянки в глотку, хрупає цибулиною. Підводиться; продовжуючи жувати, надягає кітель, застібає ремінь; натягує кашкет на чоло.

— Гаразд, — каже, — комендантe. Так і доповім. Тільки запам'ятай, раптом що — ти в мене ось де!

Присуває мокрий червоний кулачище до ігнатовського носа: білі кісточки — великі, горбисті. Спльовує рештки цибулини на підлогу і йде геть.

Слова Кузнеця збулися. Новий контингент виявився слабким на здоров'я, гаряча південна кров погано витримувала сибірські морози — за перших же холодів багато злягли з пневмонією; лазарет Вольфа Карловича, і так вже розширений на той час до двадцяти ліжок, не вмістив і половини хворих. Лейбе вибився з сил, але не зміг врятувати всіх — взимку

семерруцький цвинтар поповнився п'ятьма десятками могил.

Бусурмани, так схожі один на одного смаглявістю шкіри, густотою брів і кучерявістю волосся, ховали родичів по-різному: греки — збиваючи з жердин худі дерев'яні хрести, татари — вистругуючи на довгих колодах хитромудрі півмісяці. І хрести, і колоди стояли на цвинтарі впритул, тісними кривими рядами, упереміж з іншими надгробками.

У «Правді» з'явилася велика стаття про профашистську змову, розкриту в трудовому селищі Піт-Городок на Ангарі. За підсумками цієї досить гучної справи кістяк змовників у кількості дванадцяти осіб було розстріляно, зграю співучасників — засуджено до двадцяти п'яти років таборів за антирадянську діяльність.

А одинадцятого квітня сорок другого року Державний Комітет Оборони СРСР все-таки ухвалив постанову про призов трудпоселенців на військову службу. Шістдесят тисяч колишніх куркулів і їхніх дітей були покликані в Червону армію — допущені до захисту Батьківщини. Новоспечених червоноармійців і членів їхніх родин знімали з обліку трудового заслання і видавали паспорти без обмежень. Тонкий струмочок звільнених від «куркульського заслання» потік із трудпоселень на Велику землю.

Улітку на агітаційній дошці з'явився яскравий плакат: напівсива жінка в вогненно-червоному одязі піднімається з частоколу багнетів і кличе, манить за собою вимогливо витягнутою рукою: гукає на війну — молодих, старих, навіть підлітків, усіх, хто може тримати зброю. Кличе на смерть.

Зулейха, проходячи повз, щоразу відповідала жінці впертим довгим поглядом: сина — не віддам. Жінка була схожа на Зулейху, навіть сивина в трохи

розпатланому волоссі була така сама — яскравими пасмами — і через те ставало ніяково: ніби з собою розмовляла.

Предки Зулейхи воювали із Золотою Ордою століттями. Скільки триватиме війна з Німеччиною — невідомо, а Юзуфу вже скоро дванадцять. Ізабелла розповіла, що в армію можуть забрати з вісімнадцяти, і залишилося до цього років — майже як пальців на руці. Чи встигне війна закінчитися?

Юзуф сильно витягнувся за минулий рік, переріс Зулейху. Працював у магазині при пекарні, продавав хліб. Тепер мало хто випікав хліб сам, і вечорами у пекарні стояла черга. Зулейха любила спостерігати за тим, як, стоячи за високим прилавком, син швидко, наче граючись, дзвенів жовтими і сірими монетами, розраховуючись з покупцями. Рахівницею не користувався — завжди рахував подумки. Магазин відчинявся після обіду, коли перша зміна лісорубів поверталася з лісу (у селищі знову ввели позмінну працю — для підвищення продуктивності) — Юзуф якраз встигав прибігти зі школи.

Учився добре, його хвалили. За успіхи прийняли в піонери, і відтоді на грудях сина завжди горіла вогнем бабка червоного галстука. У господарстві працював як дорослий — і дров нарубати, й огорожу полагодити, і дах підправити. За першої-ліпшої нагоди, як і раніше, намагався викроїти вільний час, аби збігати в клуб до Іконнікова.

Той за останні роки сильно здав, забрезкнув — багато пив. Поселенці навчилися гнати самогон не тільки з морошки, а й з чорниці, костяниці, навіть кислої горобини, й Іконніков був одним з найпалкіших його шанувальників. Іллю Петровича так і залишили при клубі, у художній артілі, що складалася з нього одного. З його допомогою Семеррук поставляв до Красноярська, крім лісу, хутра й овочів, також специфічну

продукцію — писані олією картини, причому досить пристойної якості. Рум'яні лісоруби, пишногруді хліборобки і ситі, круглощокі піонери хвацько крокували чи стояли, втупивши в безхмарну далечінь задумливі погляди, — по одному, по двоє і групами. Картини охоче брали будинки культури — сільські і навіть міські.

Юзуф збирався вступити в артіль, коли йому виповниться шістнадцять, поки ж працював на добровільних засадах. Зулейха боялася, щоб через поганий вплив Іконнікова син не приохотився до самогону. «Мій приклад — найсильніше щеплення від алкоголізму з усіх можливих», — заспокоїв Ілля Петрович, помітивши одного разу її стривожений погляд. І мабуть, мав рацію.

Зулейха, як і раніше, ревнувала Юзуфа до Іконнікова, однак з роками ці ревнощі вщухли, притупилися. Ілля Петрович був єдиним чоловіком, який дивився на Юзуфа по-батьківськи люблячими і повними гордості очима, і за це вона прощала йому навіть важке перегаре дихання.

Взаємини сина з лікарем розладналися, а точніше, зійшли нанівець: Юзуф і лікар Лейбе існували в одному будинку, але в паралельних площинах, що ніколи не перетиналися. Один, ледь продерши очі і випивши на сніданок кухоль трав'яного чаю, вислизав через внутрішні двері в лазарет — і повертався тільки після опівночі, поспати. Другий, не бачачи нічого і нікого навколо і затиснувши саморобні пензлики в долоні, мчав у клуб, потім — у школу, потім — у магазин. Їм було ніколи спілкуватися, та й нема про що.

Причина розладу розкрилася згодом. Лейбе розповів Зулейсі, що якось поговорив з Юзуфом серйозно, по-дорослому — запропонував допомагати йому в лазареті, придивлятися до медицини; за два-три роки обіцяв навчити основам, ще років за п'ять — усього, що знають випускники медичних факультетів. Юзуф

уважно вислухав, подякував і чемно відмовився: він хотів би, коли виросте, займатися художньою творчістю. Цю абсолютно дорослу мотивовану відмову Вольф Карлович переживав болісно, хоча ніяк і не виказував.

Якось Зулейха поскаржилася Ізабеллі, що за дванадцять років життя в одному домі син нічого не взяв у такої розумної й гідної людини, як лікар — ні рис характеру, ні шляхетності жестів і поведінки, ні так щедро запропонованої професії. Юзуф і Лейбе були різні люди, дуже несхожі, чужі. «Як же, дорога́! — усміхнулася Ізабелла. — А очі? У них же абсолютно однаковий погляд — пристрасний, навіть одержимий».

Зулейха і Юзуф досі спали разом. Уже погано вміщалися на тісній лежанці, довгі цибаті ноги син то складав на матір, то звішував униз. Один спати не міг: якщо не втикався обличчям в її шию, не ховався у неї на грудях — не засинав.

Здається, у снах до неї іноді хтось приходив. Прокидалася розпашіла, зі скуйовдженими від ворочання на подушці косами. Смутно згадувалися то палаючий вдалині червоним, немов розпечений, вогонь маяка, то тріпочуча від вітру запона чорного шатра, то тепло чиїхось рук на плечах. Вгамовувала дихання, розклеплювала очі — це були руки сина.

Вона так і не змогла пробачити собі тієї ночі, коли Юзуф утік на її пошуки в снігову тайгу. Спочатку думала, що покаранням за це була хвороба сина: пекельні лихоманка і марення, його боротьба зі смертю, повільне згасання у неї на руках, у лазареті. А потім збагнула: істинним покаранням, уже після одужання Юзуфа, стали власні думки — тяжкі, невідчепні, нескінченні. Часом її вина здавалася Зулейсі такою величезною і жахливою, що вона була готова прийняти кару, бажала — будь-яку, навіть найстрашнішу. Від кого? Вона не знала. Тут, на краю всесвіту, не було ні-

кого, хто б карав або милував: погляд Всевишнього не сягав берегів Ангари; навіть духи — і ті не водилися в глухій гущавині сибірського урману. Люди тут були геть одні, наодинці один з одним.

Юзуф прокинувся від того, що за матір'ю рипнули двері. У тайгу вона йшла рано, на світанку; обережно виплутувалася з його рук, безшумно ковзала по хаті, збираючись, — боялася його розбудити. Він удавав, що спить, — хотів зробити їй приємно. Коли її легкі кроки зникали за дверима — схоплювався. Не любив спати один.

...Він скидає ногами ковдру і босоніж шльопає до столу, по залишений матір'ю сніданок: прикриті бязевим рушником шмат хліба і кухоль молока (десяток бородатих кіз завезли в селище лиш недавно, тож молоко досі було ласощами). Залпом випиває, хліб кладе в рот. Хапає з цвяха на стіні куртку (мати зробила зі старого лікарського мундира, перелицювавши і місцями підштопавши старе синє сукно). Ноги — у черевики, і — уперед.

Двері за ним дзвінко ляскають. Він запізніло схоплюється: чи не розбудив лікаря? Забув подивитися, чи той ще спить на своєму ліжку, чи вже пішов у лазарет. Гаразд, не біда. Навіть якщо й прокинувся — матері не поскаржиться: хороша людина, хоча й нудна донезмоги.

Ноги зсипаються сходами. Юзуф, на ходу жуючи хліб, штовхає плечем хвіртку і вискакує на вулицю. Повз лазарет униз — до центральної площі, де виблискує яскравими плакатами довга агітаційна дошка і біліє свіжим золотистим зрубом недавно відкрита хата-читальня; уздовж маленьких будиночків у чотири стіни — по вулиці Леніна, праворуч — по Річковій (приватний сектор останніми роками в Семерруці розрісся, заполонив весь пагорок і навіть

забрався на підніжжя горба, відкусивши у тайги великий шмат); уздовж парканів, повз пекарню з магазином, повз колгоспні комори, повз поворот на поля, де повноправно владарює Костянтин Арнольдович, вирощуючи поряд із хлібом свої велетенські дивовижні дині, — до самого кінця селища, де ховається під покровом ялин будівля клубу.

У школу не треба — літні канікули. Можна аж до обіду пробути тут, в Іконнікова. Тільки б той сьогодні був *чистий*... Юзуф не любив, коли Ілля Петрович *накочував* з ранку. Іноді *накат* був легким, для тонусу, — й Іконніков зустрічав учня радісним широким змахом забруднених фарбою долонь, багато сміявся, відпускав довгі і хитромудрі жарти, яких Юзуф не розумів. З тим як сонце піднімалося над Ангарою, легкий *накат* тяжчав: дух, що ішов від учителя, перетворювався на нестерпно гострий запах, бутель, що стояв у кутку клубу за ящиками і дошками, порожнів, а сам Ілля Петрович до обіду сумнішав, хмурнішав і скоро поринав у тяжкий сон, тут само, на ящиках.

Краще, якщо *накочував* увечері. Тверезий уранці Іконніков був не такий веселий і говіркий, багато зітхав, сутулився, топтався біля саморобного мольберта, нескінченно возив пензлями по палітрі; та в очах його при цьому з'являлося щось таке, на що Юзуф був готовий дивитися годинами. Одного разу він навіть хотів намалювати вчителя за роботою, але той не дозволив.

Тупіт черевиків по мостинах — Юзуф вривається в клуб. Ех, треба було постукати — рано, Ілля Петрович може ще спати... Утім Іконніков у білій сорочці і застебнутому на всі ґудзики темно-сірому — чи то від бруду, чи то від часу — піджаку, у начищених черевиках стоїть біля стіни і, розмірено постукуючи молотком, забиває туди цвях.

— Допоможи-но, — каже не обертаючись.

Юзуф підскакує, подає з підлоги картину — Іконніков вішає її на забитий цвях.

— Ось так, — оглядає клуб прискіпливим поглядом і повторює: — Саме так!

Полотна Іконнікова, що прикрашали до цього всі чотири стіни клубу, зібрані тепер на одній. Монмартр і Невський, Пречистенка і семерруцька вулиця Леніна, пляжі Віареджіо і ялтинські набережні, Сена, Яуза, Ангара і навіть найкраща колгоспна коза П'ятирічка — висять купчасто, місцями торкаючись один одного, закривають всю стіну. Три інші — спорожніли, сиротливо витріщаються блискучими головками цвяхів.

Юзуф дивиться на Іллю Петровича: п'яний? Ні, абсолютно тверезий.

Іконніков бере з підвіконня товсту в'язку саморобних пензлів (тонкі — білячі, товстіші — лисячі, найбільші — борсукові), перемотує їх мотузкою, зі стуком кладе назад:

— Це тобі. Мені вони вже не знадобляться.

— Вас висилають?

— Ні, — Іконніков посміхається, і опуклі, схожі на квашені яблука мішки під очима збираються у великі і дрібні складки. — Я їду сам. Уявляєш? Сам!

Юзуфу не віриться: сама людина не може нікуди виїхати, це знають усі. Чи — може?

— Куди?

Ілля Петрович замотує на тонкій шиї довгий нитяний шарф, витертий місцями до прозорості.

— Це вже як складеться.

Як можна їхати, не знаючи куди? Раптом холодним яскравим спалахом — думка:

— На війну?

Той не відповідає, поплескує себе по кишенях, дістає ключ від клубу, вкладає Юзуфові в долоню.

— Це мені теж не знадобиться, — бере Юзуфа за плечі, зазирає в очі. — Артіль залишаю на тебе.

— Я ж малий ще, — мимрить той. — Неповнолітній.

— Комендант не проти. Йому показники потрібні. Артіль — це ж ціла виробнича одиниця! Шкода втрачати... Ти вже погосподарюй тут, будь ласка.

Ілля Петрович йде уздовж стін, торкаючись пучкою блискучих головок цвяхів.

— Скільки ще роботи, га?

Юзуф кидається до вчителя, обхоплює руками, утикається обличчям в запах фарб, скипидару, запилюженого сукна, махорки, вчорашнього перегару.

— Навіщо ви їдете?

Іконніков гладить його по спині.

— Завжди мріяв подивитися далекі країни. У дитинстві хотів стати моряком і об'їхати світ. Знаєш що? — хитро примружені очі Іллі Петровича зовсім поруч, блищать. — Я напишу тобі, з самого Парижа. Гаразд?

Юзуф ненавидить, коли з ним розмовляють як з маленьким, — він відсторонюється, витирає очі, мовчить. Іконніков бере з підлоги худу торбинку, закидає за плече. Разом ідуть на берег.

Попри ранню годину, проводжати Іконнікова зібралася ціла делегація. Прийшла Ізабелла; за останні роки вона висохла, потоншала, риси обличчя чіткіше проступили крізь суху, ніби ретельно вироблену і вичинену шкіру. З нею — Костянтин Арнольдович; цей не змінювався з роками, лише жилавився, темнішав обличчям і світлішав волоссям. Залишив ненадовго лазарет лікар Лейбе. На віддалі, спираючись на костур, впівоберта до решти тупцював комендант.

Ранок — сірий, холодний. Вітер несе над Ангарою сизі хмари, рве одяг на поселенцях. «Так йдемо чи ні, громадяни?» — уже вкотре тужливо запитує змерзлий матрос: він стоїть по коліно у воді, тримає за ніс облуплений катерок, що погойдується на хвилях. Голі ноги — сизі від холоду, сам — у фуфайці,

з-під якої прозирає брудна сітчаста майка. У катері, відвернувши червоний ніс від берега і глибоко втопивши вуха в плечі, сидить похмурий Горєлов, обіймає пузатий речмішок. Аглая, з якою він жив разом уже три роки, учепилася було за ним на берег проводжати («Так я ж тобі тепер як дружина, Васю?»), але він прогнав її, боячись геть розкиснути від бабських сліз.

— Я просила Горєлова за вами наглядати, — Ізабелла тугіше замотує нескінченний шарф на шиї Іконнікова, дбайливо вправляє кінці в засмальцьований комір піджака.

— Боюся, це мені доведеться за ним наглядати, — Ілля Петрович бадьорий, навіть веселий. — Він був так наляканий, коли отримав повістку.

— Не всі ж такі герої, як ви. — Ізабелла зазирає йому в очі, скрушно хитає головою. — Ви хоч самі розумієте-бо — навіщо?

Той посміхається у відповідь, мружиться по-дитячому. Іконнікову було під п'ятдесят. На відміну від Горєлова, якого призвали в армію відповідно до віку і за сукупністю інших показників (немає порушень і стягнень за весь час перебування на поселенні, трудові успіхи, лояльність з боку адміністрації, загальний ступінь перевиховання), Ілля Петрович зголосився на фронт добровольцем. Його справу довго перевіряли, потім перепровіряли, нарешті здивовано погодилися.

— Ну... — Костянтин Арнольдович протягує суху-ху-ху-

— Бережіть себе, — Лейбе бере Іконнікова за лікоть.

— Досить прощатися! — голос коменданта різкий, роздратований. — Влаштували...

Ілля Петрович квапливо і сильно куйовдить волосся Юзуфа, підморгує. Обертається до Ігнатова, киває йому. Човгаючи ногами, іде до човна — недоладний, сутулий, літній чоловік. Забирається невміло, промочивши ноги і ледь не впустивши в воду речмішок. Сідає поруч з Горєловим, піднімає велику долоню, махає проводжаючим (стає помітно, як сильно його руки висовуються з рукавів). Шарф на шиї знову розмотався, тріпоче від вітру.

— Mon Dieux, — каже Ізабела, притискаючи довгі пальці до підборіддя. — Mon Dieux.

Матрос виштовхує човен на глибину, застрибує. За кілька секунд мотор чхає, потім реве, набирає голос, і ось уже — несамовито волає. Катерок розвертається і, розрізаючи на хвилях піну, відходить. Костянтин Арнольдович з Ізабеллою і Лейбе дивляться йому вслід. Юзуф біжить берегом, махає руками. Ігнатов йде геть, не обертаючись.

Трикутник човна зменшується, тане. Щось довге і світле — шарф? — відривається від нього, чайкою летить над хвилями, падає в Ангару.

— Перші дві людини з наших, хто поїхав на Велику землю, — Костянтин Арнольдович вимовляє це тихо, у бік, ніби звертаючись до порожнечі.

— Перші ластівки? — туди само роняє Лейбе.

Ізабелла збирає в складки вузький рот, підіймає повністю білу голову і мовчки йде з берега.

ЮЗУФ І ЗУЛЕЙХА

Ясного травневого дня сорок шостого року верткий синій катерок, який щотижня доставляв у Семеррук пошту і друковану пресу, привіз із собою трьох пасажирів. Ніхто не зустрічав їх на березі, і не було кому здивуватися, що один із них — франтуватий військовий у сильно випрасуваній формі і щедро напахчений одеколоном — Василь Горєлов власною персоною.

Він вистрибує з катера рішуче, навіть хвацько; крокує широко, стрімко — під відчайдушно скрипучими і нестерпно блискучими чобітьми дошки пристані ниють, як від болю. У руці раз у раз, мов увібравши все сонячне світло, спалахує гладкими боками вогненно-жовтий чемоданчик зі свинячої шкіри.

Два інші пасажири, очевидно, дід і онук, боязко вибираються з катера, йдуть по пристані повільно, розгублено озираючись — розглядають лисніючі на сонці гладкі днища перевернутих човнів; широкі прапори рибальських сіток, що ліниво майорять від вітру; міцні широкі сходи, що круто біжать з берега вгору; строкатий розсип будинків на високому пагорбі.

— Товаришу, — несміливо гукає Горєлова дід, — нам би лікаря тутешнього. Не знаєш?

Той обертається, оглядає діда суворим поглядом, як міліціонер шкідливого хлопчиська, бурчить: «Розвели тут, бачте...». Цвиркає слиною крізь зціплені зуби і, не відповідаючи, йде на берег. Дід зітхає, бере внучка́ за руку і тупотить слідом.

У селищі гамірно, людно — неділя. У розкритих вікнах дихають вітром свіжі фіранки, палісадники біліють жасмином. Ватага крикливих хлоп'ят жене м'яч, всаджує його в чинно крокуючий загін сірих

гусей — ватажок шипить, пригинає до землі довгу шию, кидається вперед, та з-під воріт уже летять, оглушливо гавкаючи, двоє кудлатих псів, шугають гусей геть. Пахне димом, лазнею, свіжопострУганим деревом, молоком, млинцями. Десь хрипло і ніжно туркоче патефон:

Щастя моє я знайшов у нашій дружбі з тобою,
Все для тебе — і любов, і мрії.
Щастя моє, це радість цвітіння весною.
Все це ти, кохана моя, все ти!

Дід і хлопчик ідуть селищем. Іноді зупиняються запитати дорогу — то в бабці, яка висунулася на вулицю з вікна і вибиває подушки, то в мужика з атлетичним торсом, що несе на лисніючих від поту оголених плечах двійко дрібних дітлахів. Нарешті знаходять на околиці велику непоказну будівлю, складену з трьох прибудованих один до одного різнокольорових зрубів: у центрі — старий, уже темний від часу; праворуч — світліший, просторіший; ліворуч — зовсім новий, медово-жовтий, ще терпко пахне сосною. «Лазарет», — повідомляє напис зеленою фарбою зверху.

Дід несміливо стукає і, не дочекавшись відповіді, входить. У просторій хаті з видраїними підлогами — тихо і прохолодно; ніжно світяться на порожніх ліжках однакові білі наволочки, виблискують металом суворі інструменти на акуратно прибраному столі; вітер шарудить бурими, списаними дрібним почерком аркушами великої облікової книги, що лежить поряд.

— Є хто?

Нікого немає. Дід виходить, повільно обходить довкола, внучок дріботить слідом. Ось і задній двір: крихітна хвіртка, худа дровітня, широкий, немислимо

розсохлий тапчан з увіткненою в нього наполовину заіржавілою сокирою, на мотузках тріпочуть кілька полиняних ганчірок.

— Добрий день, — старий обережно прочиняє двері.

Вловивши звук руху, ступає всередину, вдивляється в темряву хати. Маленька немолода жінка — бліде обличчя в тонкому мереживі зморшок, стомлені очі під крутими дугами брів, широкі білі пасма в довгих чорних косах — складає речі у велику картату хустку з довгою бахромою.

— Добридень, господине, — дід стягує безформний картуз, низько і з гідністю киває. — Лікар знаний — тут живе?

— Жив, — Зулейха кладе один на одного стоси білизни та одягу. — До вчорашнього дня.

— Помер?

— У центр забрали, в Маклаково, — вона зав'язує тюк крихітними і несподівано сильними руками. — Лікарнею, кажуть, районною командувати нікому.

— Ох ти-и-и ... — дід розчаровано трясе бородою, кладе руку на голову хлопчика, притискає до себе. — Тиждень добиралися. Онука мені вилікувати треба.

— Днями обіцяли нового надіслати. Залишайтеся, поживіть поки тут — дочекайтеся.

Потік ходоків до *знаного лікаря* щороку більшав. Зулейха звикла до того, що родичі, які супроводжували хворих, живуть при лазареті.

— Нам тільки він потрібен, до нього поїдемо. Чуєш, господине... — Дід знижує голос. — А сам він — не надто суворий? Як думаєш — прийме? Не вижене? Усе-таки — центр ...

— Не вижене, — Зулейха дивиться на нього довгим поглядом. — Втекти захочете — не відпустить, поки не вилікує.

— Чули, чули... — одразу ж розпливається в усмішці старий; радісно й полегшено зітхає, поспі-

шає до виходу, натягуючи картуз. — А ти йому — дружина, чи що, будеш?

— Ні, — вона замислюється, пальці смикають вузли хустки. — Так, по господарству допомагала. Тепер ось і мені — з'їжджати.

Дід розуміюче киває і, нашвидку попрощавшись, поспішає геть, штовхає внучка́ в спину. Назад по селищу вони майже біжать — поспішають на поштовий катер, який ще не встиг відчалити. А слідом їм з широко відкритого вікна несуться перебори акордеона, протяжні і ласкаві:

Щастя моє, подивись, наша юність цвіте,
Скільки любові і веселощів довкруг.
Щастя моє, подивись: серце співа молоде.
Ми навіки удвох, моя квітко, мій друг!

За два дні дід з онуком дісталися до Маклакова, знайшли районну лікарню, а в ній — маленького жвавого чоловічка зі срібним віночком волосся навколо гладкого черепа. Ще через два дні той зробив хлопчикові операцію і залишив на місяць у стаціонарі, для спостереження.

Під кінець лікування дід став випитувати у санітарки, чим краще віддячити знаменитому лікарю — грошима чи натуральним продуктом. «Грошей не візьме, — авторитетно заявила та, — а ось *кофу* — візьме напевно: хлебче її цілими днями».

У місцевій продуктовій крамниці, недовірливо хитаючи головою, дід обміняв усі зашиті в поділ сорочки жовті монети на пакунок дивних маслянистих зерен з терпким запахом. Приніс у лікарню, завмираючи від страху, що купив не те. Та лікар, до великого полегшення діда, подарунок прийняв і вдячно посміхнувся, з насолодою втягуючи ніздрями гіркий аромат, що линув з пакета: хто ж не любить хорошу каву?

Горєлов неспішно йде (чоботи нестерпно сяють) по селищу Семеррук, рівно по середині вулиці Центральна. Гордо підняті груди несе з гідністю, на бурому кітелі поблискує жовтий кругляш медалі. Права рука тримає рудий чемоданчик злегка на відльоті, немов демонструючи його курям і курчатам, що кубляться на узбіччі, а ліва раз у раз торкається гладко поголеної скроні, ретельно круговим рухом пригладжуючи коротке волосся під малиновий околиш синього кашкета.

Фіранки у вікнах на Центральній здригаються, як живі, за ними миготять здивовані обличчя. Люди виходять з будинків, перемовляються, дивляться новоприбулому вслід. Немов не помічаючи пожвавлення, збуреного його появою, Горєлов неквапливо крокує до головної площі, де розкинулася вшир колись маленька, а тепер схожа на довгий паркан дошка політінформації.

Акуратно ставить валізку на землю. Дивиться на худу сколіозну спину Засіки, який приклеює на дошку тріпочучий на вітрі свіжий лист «Радянського Сибіру» (лист лягає поверх вицвілого, побурілого від дощів і снігу плаката, на якому чорнобривий майор веде в танці пишну білозубу селянку — прямо до радісного напису «Вони повернули своє щастя»).

— Косиш, мазняче, — ліниво цідить, відвернувши спокійне, ніби трохи сонне обличчя до Ангари.

— На мій погляд, строго паралельно, — Засіка, не обертаючись, ретельно розгладжує тонкими пальцями верхній край газети — з-під нього виростають дрібні краплі білого клейстеру. — Га?

Жорстка рука хапає його за комір, тицяє обличчям в аркуш із різким запахом друкарської фарби:

— Ти як з чекістом розмовляєш, падло? — тихий шепіт у вухо.

Засіка скошує перелякані заячі очі.

— Товаришу Горєлов... — хрипить здивовано.

— Який я тобі товариш, гнидо... Ну?

— Гро... Громадянине Горєлов...

Залізна хватка на шиї Засіки слабшає, відпускає.

— Я ж казав — косиш, — Горєлов дбайливо розправляє газету, зім'яту під кощавим профілем Засіки. — Чапай звідси, ледащо.

Обтрушує долоні і дивиться, як Засіка, розмазуючи по щоках клейстер, драпає вниз по вулиці, де його одразу ж обступають цікаві. Потім ставить один чобіт на валізу, спирається ліктем на підняте коліно і застигає, спрямувавши погляд на простерту внизу Ангару.

Від натовпу відокремлюється жіноча постать. Притиснувши до підборіддя кінці зав'язаної на голові вицвілої хустки, Аглая повільно йде до Горєлова; зупиняється в декількох кроках, не наважуючись підійти ближче.

— Васю, ти?

Той не відповідає. Дістає з правої кишені важку цибулину золотого годинника, клацає кришкою — сніп вогненних іскор падає на засмагле обличчя, «Augustin, Augustin, ach, mein lieber Augustin...» — жалібно тренькає всередині. Заклопотано розглядає циферблат, потім зачиняє кришку.

— Чекаєш кого? — Аглая робить несміливий крок уперед.

Горєлов нарешті зустрічається з нею поглядом. Постаріла, змарніла; обличчя рябе, щоки злегка обвисли, як здулися; руки — зморшкуваті, з ламаними нігтями. Не Аглая — Глашка.

— Чому ж додому не зайшов? — Глашка робить ще один крок. — Чотири роки не бачилися.

Горєлов дістає з лівої кишені портсигар (синяво-срібний орел розкинув крила по сніжно-білій емалі), не поспішаючи розкурює довгу і тонку цигарку. Випускає темно-сірий пряний дим у змарніле, місцями тріснуте зморшками жіноче обличчя.

— Слухай сюди, повіє, — каже спокійно, по-діловому. — Що було — те було. Минуло! Хата моя тепер — в іншому місці. Захочу потоптати — викличу. А поки — пшла! Кругом — руш!

Глашкине обличчя смикається, розсипається великими зморшками в гримасу. Вирячивши очі, набряклі великими незрозумілими сльозами, вона стискає плечі, розвертається, бреде геть. Усе ще озирається, по-курчачому вивертаючи голову.

— Бігом! — командує Горєлов. — Швидше!

Вона припускає, дрібно трюхикає по вулиці вниз.

— І не сміти мені тикати, підстилко!

Гучний окрик слідом підстьобує, Глашкині ноги брикають, здіймають пил на дорозі, спотикаються — жінка мовчки падає. Горєлов промокає білою хустинкою спітнілу шию, відвертається.

— Суворий ти став... — тихий голос неподалік.

Комендант.

Стоїть біля спуску з комендатури, кітель накинутий на плечі, в руці — товстий вузлуватий костур. Волосся з важкого і густо-русявого стало рябим і легким, очі ніби заглибилися, запали всередину обличчя, а вилиці, навпаки, вистрибнули назовні. Борозни зморшок лягли по лобі рівно, немов олівцем прокреслені.

Горєлов не відповідає, дивиться на річку.

— Що мовчиш? Не впізнаєш, чи що? — Спираючись на костур і сильно, похитуючись, кульгаючи, комендант підходить ближче.

— Як же, не впізнаєш тебе...

— Змужнів... — Ігнатов присвистує, обходячи довкола Горєлова і розглядаючи в нього на плечах зелені погони з ніжно-волошковою окантовкою. — Лейтенант... Відколи це колишніх зеків в органи приймають?

— Ти мені минуле моє в морду не тич! Я воював, поки ти тут на печі бабам п'яти чухав.

— Чув я, як ти воював: їздовим при кухні та в тилу постачальником.

— А хоч би й так! У правах відновлений — і ти мені більше не указ. — Горєлов суне п'ятірню у внутрішню кишеню і дістає темно-бордовий прямокутник з тьмяно-жовтими візерунками букв — паспорт; махає в повітрі, потім розкриває і тицяє коменданту під ніс: бачив?

— Тут я *всім* указ, — Ігнатов підходить упритул, ставить на сяючий носок горєловського чобота вузлуватий кінець костура. — А вольняшек у нас з минулого року заборонено на роботу брати. Тож іди звідси наступним же катером.

Горєлов штовхає костур — той зі стуком падає на землю. Комендант, хитнувшись, упускає кітель у пил.

— З наказом двісті сорок вісім біс три від восьмого січня сорок п'ятого року я ознайомлений не гірше тебе, Ігнатов. — Горєлов наступає чоботом на ігнатовський кітель. — І тому питаю: чому не виконуєш?

Незручно відставивши ногу і нахилившись до землі за кітелем Ігнатов завмирає.

— Чому вольняшки в тебе в селищі зграями шлиндають, — мокрий горєловський шепіт над вухом, — а спецконтингент у місто витікає? Розпустив ти народ, комендантe, ой розпусти-и-ив... — Горєлов нарешті прибирає ногу з кітеля. — Катер, кажеш? Гаразд, піду зустрічати.

Він тупотить чоботом, струшуючи куряву, що налетіла і трохи затуманила дзеркальне сяйво вакси, бере з землі вогненно-жовту валізу і перевальцем крокує назад до пристані — народ, що товпився на краю площі, шугає врізнобіч.

Зулейха пов'язала в тюки все, що могла вважати своїм: одяг, літній і зимовий; кілька змін постільної білизни, ковдри, подушки; посуд і кухонне начиння; милий

серцю дріб'язок: кілька вишитих власноруч серветок, старі глиняні іграшки Юзуфа — пупса з безповоротно відбитими кінцівками, рибу без плавників і хвоста. Чугунки для кип'ятіння бинтів залишила — згодяться новому лікарю; ходики, що голосно цокали на стіні і на яких розпеченим шилом було випалено напис «Дорогому лікарю від мешканців селища Семеррук у день сімдесятиріччя», теж не взяла — не їй їх дарували, не їй і забирати.

Не взяв їх і Лейбе. Він нічого не взяв із собою — так і поїхав, в одній зміні одягу і з напівпорожньою пошарпаною валізою, на якій ледь вгадувалися обриси червоного колись хреста.

Прощалися тихо, мовчки. Вона стояла посеред хати, опустивши руки на фартух і не знаючи, що робити і що сказати. Вольф Карлович підійшов, постояв поруч; взяв її руку, схилився до неї сухими губами. Зулейха побачила, як сильно порідшав пишний срібний вінець навколо його лисини, а шкіра на ніжно-рожевому і блискучому колись черепі стала абсолютно рябою від великих сірих і коричневих плям.

Юзуф пішов проводжати Лейбе до пристані, а вона залишилася в будинку. Одразу ж почала збирати речі. Їй пропонували жити в лазареті і при новому лікарі — обіцяли вигородити шмат хати, оформити санітаркою на повну ставку; вона відмовилася — вирішила переїхати назад у бараки.

Тепер вони були і не бараки зовсім. Називалися гуртожитками. Усередині їх розбили на дрібні кімнатки, понаставили перегородок: більше ніж по шість-вісім осіб уже не селили; нари були як і раніше двоярусні, але зі справжніми матрацами, ковдрами і подушками, деякі навіть з вишитими хрестиком кольоровими покривалами. Жили в гуртожитку або новенькі (а таких останнім часом привозили мало), або ті, хто через своє недбальство чи лінощі ще не зумів обзавестися

власним будинком і господарством. Лякало те, що їм з сином належало розділитися: Юзуфові улітку виповнювалося шістнадцять, і йому виділяли окреме ліжко-місце в чоловічому гуртожитку.

Він уже чотири роки працював у художній артілі. Продукція артілі була незмінною: трудівники полів, ударники лісової промисловості, діячі колгоспного фронту, комсомольці з піонерами, іноді — гімнасти. У закупівельному тресті відзначили, що кілька років тому художня манера семерруцьких авторів досить різко змінилася, але не надали цьому значення: як і раніше, селяни були круглолиці, гімнасти — бадьорі, діти — усміхнені. Плоди артільної праці все ще мали попит.

У вільний час, ночами, Юзуф писав для себе. Зулейха не розуміла цих його *картин*: різкі лінії, скажені кольори, чехарда дивних, іноді страшних образів. Лісоруби і піонери подобалися набагато більше. Її саму він не написав жодного разу.

Вони мало розмовляли з Юзуфом. Зулейха відчувала, що йому не вистачало бесід з Ізабеллою (померла в сорок третьому, одразу після звістки про зняття блокади Ленінграда), з Костянтином Арнольдовичем (пережив дружину всього на рік). Бачила, що він досі тужить за Іллею Петровичем (від Іконнікова звісток не було жодних — як пішов на фронт, так і згинув). Учора їй навіть здалося, що Юзуф сильно засмутився через від'їзд Лейбе, взаємини з яким у них так і не склалися.

Вона не могла замінити йому нікого і при цьому відчувала, що потрібна йому навіть більше ніж раніше: втрачаючи дорогих серцю людей, він увесь жар свого юного серця звертав на матір. Він хотів говорити, ставити запитання і отримувати відповіді, сперечатися, обговорювати, перебивати, нападати, захищатися, лаятися, врешті-решт — вона могла лише мовчати,

слухати і гладити його по голові. Вона мовчала, слухала, гладила — він злився і тікав. Через якийсь час повертався — понурий, винуватий, ласкавий. Обхоплював її руками, стискав до хрускоту в кістках (був вищий на цілу голову і не по літах сильний) — вона нічого не говорила, тільки гладила по голові. Так і жили.

Вогник на ґанку комендатури перестав її кликати ночами. Мабуть, Ігнатов тепер курив у хаті.

Цей човен Юзуф не вкрав — його хлопцеві обіцяли. Коли рудий Лукка був ще живий, Юзуф часто допомагав лагодити човен: конопатили щілини мачулою, старими ганчірками; покривали тягучою смолою; вимочували і сушили, знову смолили. За це старий брав його з собою на нічну риболовлю; сам ловив, а Юзуф сидів поруч — дивився, запам'ятовував. Нічна Ангара була зовсім інша — тиха, мовчазна. У борт ніжно і тонко плескала хвиля; у чорному дзеркалі води відбивалося поцятковане сузір'ями небесне склепіння; човен плив, трохи похитуючись, між двох зіркових куполів, рівно посередині світу. Побачене вночі Юзуф намагався намалювати вранці з пам'яті, але йому ніколи не подобалося те, що виходило.

А Лукка так і сказав: помру — твій буде човен, синку. Навесні помер. Уночі, коли в крихітній спорожнілій хатинці Лукки ще поминали старого товариша, Юзуф прийшов на берег, спустив човен на воду і відвів за далекий поворот; сховав у кущах, під скелею — намертво прикрутив носову мотузку до товстих коренів велетенської ялини, сам човен притопив, щоб не розсихався, як учив Лукка.

Човен був йому потрібен — він задумав утечу.

У газетах на агітаційній дошці іноді з'являлися дописи і навіть цілі статті про вчинені ув'язненими втечі з в'язниць і таборів. Усі вони закінчувалися однаково — втікачів ловили і строго карали.

Юзуф знав — його не спіймають.

Тікати, звісно, краще влітку. Спуститися Ангарою до Єнісею, а там уже до Маклакова рукою подати. Звідти — на попутці до Красноярська, потім потягом — на захід, через Урал, через Москву — у Ленінград. Прямо на Університетську набережну, в довгу сувору будівлю з колонами кольору курної охри і двома суворими сфінксами з рожевого граніту біля входу — в інститут живопису, знамениту Рєпінку, alma mater Іконнікова. Якраз до вступних іспитів встигне. З собою вирішив узяти кілька своїх картин (з тих, що сподобалися б Іллі Петровичу) і папку з олівцевими етюдами.

Юзуф знав — його обов'язково приймуть.

Жити він може і при інституті, у будь-якій комірчині — хоч у двірницькій, хоч у складській, хоч у собачій будці. Може відпрацьовувати двірником — за ночівлю. На самий крайній випадок у нього було дещо припасено: у ретельно захованому від материних очей сховку лежав складений учетверо щільний білий аркуш, на якому розгонистим каліграфічним почерком Костянтина Арнольдовича було написано кілька коротких рядків. Сумлінський звертався до якоїсь Оленьки, слав їй *далекі вітання* і просив в *ім'я молодості* прихистити юнака, подавця цього листа. Угорі — адреса, в якій вабливим маяком сяяли чарівні, аж перехоплювало дух, слова: *набережна річки Фонтанки.* Без підпису. «Вона зрозуміє», — сказав Костянтин Арнольдович, передаючи Юзуфові лист. Це було за місяць до його смерті.

Грошей на проїзд не було. Розповідали: якщо пощастить — можна по товарних вагонах місяць-півтора перекантуватися — докотити.

Юзуф знав — йому пощастить.

Документів у нього теж не було: усі метрики дітей поселенців зберігалися в сейфі комендатури. Скоро

Юзуфові виповнюється шістнадцять, але паспорт йому не видадуть: більшість семеррукців досі жили без паспортів — не було потреби. Утім це не мало значення. Головне — дістатися до Ленінграда, домчати до Неви, увірватися в будівлю під схвальним поглядом розкосих очей сфінкса, злетіти по сходах до зали приймальної комісії, покласти на стіл свої роботи: ось він я, весь, — судіть! Roi ou rien*. Який там паспорт...

Думав про втечу вже давно. А кілька місяців тому сталася подія, яка підштовхнула, як добре мочений батіг, і всі думки, усі бажання підкорила одному прагненню: тікати.

У той день на вулиці Юзуфа гукнув Митрич, старий конторник, який виконував у Семерруці безліч усіляких обов'язків: і секретаря, і діловода, і архіваріуса, і — заодно — листоноші.

— Лист тобі, — здивовано й ласкаво посміхнувся він; нестерпно довго рився у великій брезентовій торбі для перенесення газет, виловив брудно-білий, замацаний пальцями і ніжно пошарпаний на згинах, паперовий трикутник. — Це ж як довго він ішов із фронту? — покрутив у руках помережаний круглими й овальними поштовими штемпелями лист. — Рік, не менше.

Нарешті віддав. Сам не йшов, стояв поруч, дивився уважно — аж брови настовбурчилися. Проте Юзуф при ньому відкривати не став; подякував — і бігом у тайгу, на стрімчак, подалі від усіх. Поки біг, думав, серце вистрибне. Трикутник горів у руках, обпікав пальці...

Злетів між валунів, сів на рожевий камінь. Глитнув слину, розкрив спітнілі долоні.

Красноярський край. Північноєнісейський район. Трудове селище Семеррук на Ангарі. Юзуфові Валієву.

---

* Roi ou rien — Пан чи пропав *(фр.)*.

Розгорнув обережно, щоб не порвати: слів у листі не було; у центрі листа — свічка Ейфелевої вежі (олівець, туш); дрібна приписка в кутку: *Марсове поле, червень 1945* (*Париж* цензор вимазав чорним, а *Марсове поле* і дату залишив). Більше нічого.

Сяк-так склав назад — пальці раптом заніміли, неслухняні — сунув за пазуху. Довго сидів, дивлячись на свинець Ангари, з боків затиснутий у буру зелень тайги, а зверху — приплюснутий сковорідкою неба.

Вирішив: точно втечу. Знав — утече. І втік би — хоч сьогодні, зараз. Утримувало одне — мати. Після того як покинула мисливську артіль, вона якось швидко і безповоротно втомилася, зломилася, постаріла; після від'їзду лікаря зовсім загубилася, стала як дитя; дивилася на нього злякано, величезними очима. Залишити її таку він не міг. І залишатися тут — теж не міг.

Лист Іконнікова сховав також у сховок. Часом здавалося, що серце б'ється не в грудях, а там, у холодній і темній щілині, де лежать, тісно притулившись один до одного, два листи від двох близьких людей.

Юзуф не знав, що робити з матір'ю, — це було, мабуть, єдине, чого він не знав.

Ось і все: речі складені, тюки ув'язані. Завтра вранці вони з Юзуфом переселяються у гуртожиток — завтра вони будуть спати в різних ліжках. Зараз, ясного недільного дня, можна наостанок посидіти в порожньому і тихому будинку, попрощатися з ним. Зулейха ходить по хаті, перевіряючи: нічого не забула? Зазирає за двері, за піч; по шафах, лавках, підвіконнях.

Одна мостина скрипить під ногою — крайня, біля вікна. Під такою самою вони з Муртазою колись — може, сто років тому, а може, уві сні, — ховали продукти від червоноординців. Зулейха наступає на дошку ще раз: тонкий протяжний скрип схожий на чийсь голос. Посміхається собі, присідає і вставляє

пальці в щілину, тягне — дошка піддається, злегка піднімається. Чорний прямокутник темряви під дошкою дихає холодом і вологою землею. Вона засовує руку, обмацує — і виймає невеликий легкий ганчір'яний згорток. Розв'язує мотузки, відкидає старі ганчірки, шматки берести. Всередині — два не схожі один на одного аркуші паперу: сніжно-білий і брудно-жовтий, злиплися від довгого лежання, приросли один до одного. Зулейха розліплює їх, розгортає. Вона не вміє прочитати перше послання і не знає, що за дивовижну споруду зображено на другому. Розуміє лише: ховав Юзуф, це його таємниця, така величезна, що з матір'ю не поділився, чи — відгородив матір на час, захистив від неї. Намистини дрібних букв з довгими хвостами, що ніби тріпочуть від вітру, тонкий скелет вежі, схожий віддалено на мінарет, — слова і малюнок про щось кричать, кудись кличуть.

У груди штовхає: син вирішив утекти.

Зулейха ще кілька хвилин сидить на підлозі, притискаючи кулак із зім'ятими аркушами до грудей, потім піднімається і біжить у клуб. Як бігла — не пам'ятає, здається, перелетіла в одну мить, одним стрибком. Рве на себе двері. Юзуф — всередині, як завжди, біля мольберта.

— Чому боса, мамо?

— Ти! Ти... — задихаючись, вона жбурляє в нього зім'ятими аркушами, як ядрами.

Він нахиляється, підбирає, повільно розгладжує на грудях, прибирає в кишеню. Очей не піднімає, обличчя застигле, біле. І Зулейха розуміє — все так і є: син вирішив утекти. Залишити її. Покинути.

Вона кричить щось, кидається на стіни, б'є руками навколо — під кулаками тріщить полотно, ламаються рами, щось падає і котиться по підлозі. Падає і вона сама. Скручується, стискається, згортається змією, утикається в себе, виє кудись всередину: залишити,

покинути... Розуміє, що виє не в себе, а в Юзуфа, обліпившого її зусібіч. Навколо — його тіло, його руки, перекошене і мокре обличчя. Вони лежать на підлозі, одною грудкою, зчепившись намертво.

— Куди-и-и-и? — скиглить вона в груди Юзуфові. — Куди ти підеш? Без документів, один... Спіймають...

— Не спіймають, мамо.

— Посадять... — чіпляється за нього, немов тоне.

— Не посадять.

— А я?

Юзуф мовчить, обіймає так, що боляче.

— Я не переживу. — Зулейха шукає очима його погляд. — Я помру без тебе, Юзуфе. Помру, щойно ти зробиш перший крок.

Його вологе дихання — на її шиї.

— Помру, — повторює Зулейха вперто. — Помру, помру, помру!

Він мукає, відсторонюється, відліплюється. Скидає з себе її жадібні руки, видирається з обіймів.

— Юзуфе! — Зулейха кидається слідом.

Її рука з покрученими пальцями ковзає по його потилиці, як гребінь, розчісуючи темні пасма, по шиї, залишаючи червоні подряпини, хапається за комір сорочки — тріск! — Юзуф вибігає з клубу з розірваним коміром.

— Не син ти мені після цього! — виє Зулейха слідом. — Не син!

Очі — не бачать, вуха — не чують.

Покидає. Покидає.

Вона підводиться і, хитаючись, бреде геть. В обличчя — вітер, крики чайок, шум лісу; під ногами — земля, трава, каміння, коріння.

Покидає. Покидає.

Світ тече перед її поглядом, струмує. Не форми і лінії — лише кольори: пливуть, витікають. Раптом

посеред потоку — чіткий образ, високий і темний. Гордо піднята голова, широкі чоловічі плечі, руки довгі, ледь не до колін, сукня тріпоче від вітру. І ти тут, стара відьмо.

Зулейха хоче відштовхнути Упириху, замахується — але замість цього чомусь падає їй на груди, обіймає могутнє тіло, що пахне чи то корою, чи то свіжою землею. Утикається обличчям у щось тепле, щільне, мускулисте, живе, відчуває сильні руки — на спині, на потилиці, навколо себе, скрізь. Сльози підступають до горла, мотузкою сповивають глотку — Зулейха плаче, уткнувшись у груди свекрухи, довго і солодко. Сльози ллються так щедро і стрімко, що здається — не з очей, а звідкись із глибини серця їх підганяло його часте і пружне биття. Хвилини, а може, години по тому, виплакавши все невиплакане за роки, вона заспокоюється, отямлюється. Ще часте дихання, ще здіймаються судомно груди, але тілом уже розливається довгоочікуване втомлене полегшення.

— Скажи, мамо... — вона не розплющує очей, не рознімає рук, наче боїться відпустити, — так і шепоче чи то в кістляве плече свекрухи, чи то в зморшки біля основи шиї. — Усе хотіла запитати: навіщо ти замолоду ходила в урман?

— Давно це було, дівчиськом була дурною... Смерті шукала — порятунку від любові нещасної, — широкі і тверді груди старої піднімаються і опускаються в довгому могутньому подиху. — Прийшла в урман, а немає її там, смерті.

Зулейха здивовано відсторонюється, щоб загляну-ти свекрусі в очі. Обличчя старої — темно-коричневе, у великих звивистих зморшках. Та й не обличчя то зовсім — кора дерева. В обіймах Зулейхи — стара кострубата модрина. Стовбур дерева — горбистий і неосяжний, у срібних патьоках смоли; коріння — вузлами; довгі розлогі гілки дивляться вгору, про-

низують небесну синь; на них легким смарагдовим сяйвом тремтять перші проблиски весняного листя. Зулейха втирає зі щік прилиплі шматки кори і хвої, бреде з тайги назад у селище.

Те, що його знімуть, Ігнатов знав давно. Після того випадку в сорок другому, коли змова так і не відбулася, Кузнець сильно охолов до нього: заїжджав рідко, на інспекції посилав своїх молодців. Більше вони з Ігнатовим жодного разу не *сиділи*. Сам Кузнець злетів високо, до полковницьких висот. Приховувати свою неприязнь не вважав за потрібне: особиста справа Ігнатова збагатилася вже двома службовими стягненнями. Третє означало б неминуче звільнення з обійманої посади.

Ігнатову, на той час старшому лейтенанту (підвищення було результатом не доблесної служби, а всього лише планової переатестації в рядах НКВС зі зміщенням лінійки звань), недавно виповнилося сорок шість років. Шістнадцять із них він провів у Семерруці. Він був ще не старий, але вже наполовину сивий і кульгавий. Обличчям похмурий, характером — похмурий. Самотній.

Приїзд ранковим катером надміру знахабнілого Горєлова (не витримав, псюга, примчав раніше від усіх, щоб насолодитися своєю владою, напитися, не поспішаючи, смакуючи) означав одне: Ігнатова знімають. Може бути, навіть сьогодні.

Він бере зі стільця формений коричневий кітель і починає шарудіти щіткою по тонкому сукну. Що ж, сволочі, звільнятися — так при параді. Останніми роками Ігнатов часто ходив у цивільному, тому форма його мала практично новий вигляд, тож чистити її було легко, швидко. Кітель, галіфе, кашкет — усе по-франтівськи яскраве, свіже, красується на вбитому в стіну цвяху, рівно посередині. Ігнатов ставить

униз натерті ваксою чоботи — і картина стає довершеною: немов з нього самого випустили повітря і повісили на загальний огляд — ось, він, мовляв, наш комендант, помилу́йтеся.

Найстрашніше: він не хотів їхати. Як вийшло, що за роки він прикипів до цієї недружньої і суворої землі? До цієї небезпечної річки, підступної в своїй вічній непостійності, що має тисячі відтінків кольору і запаху? До цього безкрайого урману, що лине аж за горизонт? До цього холодного неба, що дарує сніг улітку і сонце — взимку? От дідько, навіть до цих людей — часто непривітних, грубих, негарних, погано одягнених, які тужать за домом, іноді — жалюгідних, дивних, незрозумілих. Дуже різних.

Ігнатов уявив, як їде додому: трясеться в плацкартному вагоні, спостерігаючи в каламутне віконце зміну монотонних пейзажів; посоловілий від багатоденної подорожі, ступає на перон казанського вокзалу; йде порожніми вечірніми вулицями... Куди? До кого? Не було в його житті більше Мишка Бакієва; швидкоплинні захоплення молодості — Ілона, Настасія — давно повиходили заміж; колишні підлеглі — Прокопенко, Славутський та інша компанія — забули... Не було в його житті більше Казані. А Семеррук — був.

Ігнатов починає збирати речі. Та що тут збирати? Цивільний одяг — на ньому. Краєвид із вікна в трубочку не загорнеш, у чемодан не покладеш. Більше ні́чого брати — господарства він не мав, не обзавівся. Навіть валізи — і тієї нема. Піде звідси *порожнім*, як і прийшов. І в душі теж — порожньо, ніби вийняли все.

Щоб зайняти руки хоч чимось, вирішує розібрати папери. Мишко Бакієв тоді — теж розбирав. Тепер прийшов його, Ігнатова, час. Він відкриває великий сталевий сейф. Тут, у прохолодних глибоких надрах, на п'яти високих міцних полицях, зберігається весь

Семеррук: діти і дорослі, старички й новенькі, живі й мертві, їхнє особисте і трудове життя, надії, злочини, нещастя, успіхи, покарання, народження і смерті, хвороби, виробничі плани й реальні показники, — усе лежить, проштамповане і прошите, акуратно розсортоване, розкладене по стосах папок, по коробках, ретельно перев'язане мотузками, стиснуте скріпками, всотавше запах заліза і чорнила. Ігнатов перебирає паспорти (кільком переселенцям видали, але зберігати документи було наказано в комендатурі — *щоб запобігти*), дитячі метрики (сам їх виписував, усі до однієї), фотографії, списки новоприбулих, заяви, доноси, характеристики, прохання, що вилучені цензурою і не дійшли до адресата, навіки поховані в особистих справах листи...

Люди, люди, люди — сотні облич постають перед ним. Він був тим, хто зустрічав їх тут, на краю світу. Гнав у тайгу, морив непосильною працею, залізною рукою вичавлював план, знущався, лякав, карав. Будував для них будинки, годував, вибивав продовольчий фонд і ліки, захищав від центру. Тримав на плаву. А вони — тримали його.

У кутку, на нижній полиці, завалялося щось — темне, пласке. Ігнатов присідає на коліна, тягнеться рукою, дістає. Сіра колись, а тепер бура, у вицвілих коричневих прямокутниках і кругляччях печаток — папка «Справа». Не підводячись із колін, розкриває. Тонкі, з запахом паперового пилу аркуші покреслені олівцем і вугіллям. Кілька жирно обведених імен. На одному косий напис у кутку: Юзуф. Кілька прилиплих до аркушів темно-рудих ялинових голок.

У двері стукають. Ех, не встиг переодягнутися, промайнуло з запізненням. Швидко з'явилися. Похапцем піднімається з колін, жбурляє папку в сейф, зачиняє дверцята. Стає посеред кімнати, закладає руки за спину.

— Заходьте, — вимовляє чітко.

Двері відчиняються — Зулейха.

Вона повільно проходить у хату — бліда, змарніла, по брови замотана в хустку. Зупиняється, піднімає на нього заплакані, з припухлими червоними повіками очі і тут же опускає. Крізь відчинене вікно лине шум вітру, ледь чутне гудіння ялин у тайзі. Постояли, помовчали.

— У справі прийшла? — каже він нарешті.

Зулейха киває. Шкіра її згодом з білої стала жовтуватою, восковою, на щоки дрібно і часто лягли тонкі зморшки, а вії залишилися колишніми, густими.

— Відпусти мого сина, Іване. Виїхати йому потрібно.

— Куди?

— Вчитися хоче. У місті. Не життя йому тут, з нами.

Ігнатов стискає за спиною пальці в кулак.

— Без паспорта? А якщо і з ним — усе одно відмітка буде в десятій графі. Хто ж його прийме, куркульського сина?

Вона опускає голову нижче, немов хоче розгледіти щось унизу, під ногами, і від цього стає ще меншою.

— Відпусти, Іване. Я знаю, ти можеш. Ніколи тебе ні про що не просила.

— Зате я — скільки просив! — він відвертається, йде до вікна, підставляє обличчя вітру. — З ліку збився...

Скрип ліжка — довгий, жалібний: Зулейха сіла на краєчок, руки між колін затиснула, голову зовсім на груди опустила, лише маківку видно.

— Візьми, про що просив. Якщо ще не передумав.

— Не цього я хотів, Зулейхо. — Ігнатов дивиться на сіре полотнище Ангари в дрібному пінному рябо-тінні. — Не так.

— І я — не цього. Та син же мій — не винен...

З-за повороту показується знайомий коричневий прямокутник — Кузнеців катер. Треба ж, сам завітав. Значить, точно: знімати.

— Іди, Зулейхо, — каже Ігнатов, спостерігаючи, як катер стрімко йде до берега.

Застібає на грудях піджак (вирішив — не буде в форму переодягатися, занадто багато честі). Прочісує п'ятірнею поріділий чуб. Коли повертається обличчям до кімнати — її вже немає.

Кузнець як увійшов, глянув на суворого Ігнатова біля вікна, на його вичищену форму на цвяху, — усе збагнув.

— Чекав на мене, — каже.

Слів зайвих втрачати не став: відкрив планшет, документ — на стіл, поруч — пляшку біленької (плоску, з яскравою етикеткою — видно, трофейну). Ігнатов пляшку — як не бачить. А документ узяв, пробіг очима: звільнити із обійманої посади... позбавити звання як дискредитувавшого себе за час роботи в органах і недостойного в зв'язку з цим звання старшого лейтенанта... звільнити в запас через службову невідповідність...

— Де в тебе тут склянки? — Кузнець із зусиллям крутить гвинтову кришку (уміють же закупорити, імперіалісти!), нишпорить поглядом по хаті.

Ігнатов холодними пальцями згортає аркуш, прибирає в кишеню.

— З органів же за що? — каже. — З комендантів погнав — нехай! А з органів?

Кузнець, не знайшовши склянки, кидає кришку на підлогу і простягає пляшку Ігнатову: будеш? Не отримавши відповіді, перекидає в себе. Струмінь входить в його відкриту пащу довго і рівно, як штик. Відпивши добру третину, крякає, мукає, трясе полисілою головою.

— Не потрібен ти мені в органах, Ваню. Ні тут, ні будь-де.

Сука.

Ігнатов дивиться на вмить розчервоніле обрезкле обличчя, по-старечому обвислі над губою сірі вуса, пухку складку під римським підборіддям, що нависає над петлицями. Зараз би цією самою пляшкою — по черепу, а потім кулаком — по вгодованій пиці, по велетенському пузу... Проте немає в серці звичної холодної злості, ні люті, ні відчаю. Порожньо.

— Мені нікуди йти звідси, Зіно.

— Так залишайся, — просто говорить той. — На вольняшок заборона, але тебе-то влаштуємо, у лісі робота знайдеться. Будинки порожні є — вселяйся, живи. Бабу собі заведеш на старості років.

— А замість мене — Горєлова, значить?

Кузнець знову встромляє в себе пляшку, п'є. Проводить долонею по могутніх грудях, немов проводжаючи залиту рідину — від горла по глотці вниз, через груди, до живота. Голосно і пахуче видихає, киває:

— Він тут своя людина — не підкачає.

— Згноїть усіх до дідька лисого, — Ігнатов задумливо дивиться з вікна.

— Дисципліну налагодить! — Кузнець піднімає вгору м'ясистий палець, косить блискучим оком. — Тебе не зачепить, не бійся. Сам простежу за старою звичкою. — Виливає в рот залишки горілки, зі стуком ставить пляшку на стіл; піднімається, перекинувши за собою стілець. — Давай, Ігнатов, п'ять хвилин на збори. Комендатуру здаси Горєлову. — І не прощаючись, іде до дверей.

З вікна видно, як Горєлов, який очікував біля ґанку (підслуховував, псюга?), підхоплює обважнілого від горілки Кузнеця і веде стежкою вниз, дбайливо притримуючи за розплившу талію.

Ігнатов відчиняє сейф, дістає з пачки метрик одну — Юзуф Валієв, 1930 року народження. Кидає в холодну чорну діру пічного створу, черкає сірником — папір займається швидко, маленьким і жарким

вогником. Секунду подумавши, кидає туди ж і стару папку «Справа».

Поки аркуші повільно тліють, а потім, потріскуючи, зникають у помаранчевому полум'ї, він бере чистий метричний бланк, умочає перо в чорнило і виводить: Йосип Ігнатов, 1930 року народження. Мати: Зулейха Валієва, селянка. Батько: Іван Ігнатов, червоноармієць.

Ставить печатку, забирає метрику в кишеню. Ключ від комендатури кладе на стіл. Іде геть.

Бездоганно чиста форма залишається висіти на цвяху, на червоному околиші кашкета гріється сонячний промінь. У печі корчаться, зливаючись, злипаючись, сплавляючись у чорну золу, давно забуті імена; тліють, перетворюються на легкий дим, відлітають у трубу.

Зулейха відкриває очі. Сонце б'є, сліпить, ріже голову на частини. Навколо в іскристому хороводі сонячних променів тремтять ледве помітні обриси дерев.

— Тобі зле? — Юзуф нахиляється до неї, зазирає в обличчя. — Хочеш, я нікуди не поїду?

Очі у сина величезні, густо-зелені — її очі. З синового обличчя на Зулейху дивляться її очі. Вона хитає головою, тягне його далі, у ліс...

Коли Ігнатов прийшов — із застиглим обличчям, весь наче заморожений, — і приніс метрику Юзуфа, ще хрустку, з гострим запахом нового паперу і свіжим чорнилом, вона спочатку розгубилася.

— Швидше нехай іде, — сказав він. — Негайно, зараз.

Зулейха заметушилася, кинулася збирати речі, їжі якої.

— Немає часу, — Ігнатов поклав їй руку на плече. — Так нехай іде, порожнім.

У праву нагрудну кишеню старого, потертого до легкості піджака з різномастими ґудзиками Юзуф

поклав два аркуші зі сховку, у ліву — нову метрику і товсту пачку м'ятих різнокольорових купюр — теж Ігнатов дав, Зулейха стільки грошей в житті не бачила. Ось і все, що взяв із собою.

Вона навіть не встигла сказати Ігнатову спасибі — той пішов швидко, ніби зник. А Зулейха з сином побігли в тайгу, до скелі, де був захований старий човен Лукки.

Обхідними стежками вздовж задніх дворів з акуратними квадратами грядок; повз густо поросту мохом і ніби зіщулену, присілу від часу хатинку клубу; повз широкі полотна колгоспних полів, на яких вже бризнули зеленим перші боязкі паростки.

Ніхто не помітив їхнього зникнення. Тільки потріскані жовто-бурі черепи на похилених кілках невідривно дивилися вслід всезнаючим поглядом чорних очниць. Один із черепів — найбільший, ведмежий — давно вже впав додолу, покотився в бур'ян і тріснув навпіл; дрібна рудоголова птаха звила в ньому гніздо і тепер, сидячи на відкладених яйцях, неспокійно озиралася, проводжала очима двох квапливо крокуючих в урман людей.

Юзуф і Зулейха біжать вже довго. Старі ялини простягають лапи, колють плечі, руки, щоки. Дзвенить, гримить, гуде під ногами Чишме. Кругла поляна хльоскає по колінах високими травами.

Зулейха зупиняється перевести дух, дихає важко, хапає повітря ротом; від швидкого бігу ніс і горло ріже — боляче. Повз пропливають кущі, стовбури, крони; яскрава зелень виблискує смарагдом, спалахує проблисками сонця, сліпить очі — боляче. Під ногами хитко, оманливо мнеться хвоя, раз у раз стовбурчиться гострим камінням шишок; корені дерев в'яжуться вузлами, чіпляють черевики; глинистий підйом крутий і жорстокий, ступати — боляче. Боля-

че ногам, боляче спині, боляче в грудях; у горлі, у животі, в очах — усюди.

— Скажи — і я залишуся, — Юзуф знову зупиняється, шукає її очі.

Немає сил подивитися на нього. Не підводячи обличчя, Зулейха штовхає сина далі: уперед, угору.

Нестерпно яскравою, вогняною барвою горять рудостовбурові сосни. Гойдаються під ногами моховиті валуни, намагаючись скинути Зулейху. Дрібні зубці колючок на крислатому сухому чагарнику рвуть сукню. Ось і вершина скелі: сліпуча, до різі в очах, синява Ангари; непримітна, майже звірина стежка вниз, до річки: Юзуф — туди.

— Мамо.

Ось він стоїть перед нею — високий, незграбний, винуватий. Вона відвертає погляд: мовчи, синку, не роби болючіше.

— Мамо.

Юзуф простягає руки, хоче обійняти на прощання — вона виставляє долоні вперед: не підходь! Він хапає її руки, стискає в своїх — Зулейха вивертається, штовхає його вниз: йди — швидше, негайно, зараз. Стискає зуби — стримує біль, щоб не вихлюпнувся.

Безпорадно, розгублено він дивиться на неї, потім опускає очі, крокує до урвища. На краю обертається — мати притиснула долоні до горла, відвернула обличчя. Він видихає різко — і пірнає з кручі вниз, по звивистій стежці між валунів, зсипається по шелесткому камінню, перебирає ногами, летить. Ангара розкриває широкі сині обійми, наближається, небо — віддаляється.

Уже внизу, біля прибережних кущів, Юзуф зупиняється, знаходить очима тоненьку фігурку на вершині, махає рукою — мати стоїть нерухомо, як кам'яний стовп, як дерево; тріпочуть від вітру її довгі

напіврозпущені коси. Здається, вона так і не подивилася на нього.

Він пірнає під зелені кучугури прибережної зелені. Відв'язує човен, відштовхується ногою — течія негайно підхоплює його, несе, спрямовує вперед. Юзуф вставляє весла в кочети, хлюпає крижаною водою на розпашіле обличчя. Обертається, знову тягне руку в далеку височінь — мати, як і раніше, не ворушиться, лише вітер куйовдить легкий ситець старенької сукні.

Зулейха не змогла втримати біль усередині, і біль вихлюпнувся, затопив усе навколо — блискучу ангарську воду, малахіт берегів і пагорбів, скелю, на якій стоїть Зулейха, небосхил у білому шумовинні хмар. Чайки ріжуть лезами крил повітря — боляче, вітер гне кошлаті верхівки ялин — боляче, весла Юзуфа розпорюють річку, несучи його за горизонт, до Єнісею — боляче. Дивитися на це — боляче. Навіть дихати — боляче. Закрити б очі, не бачити нічого, не відчувати, але...

Чи це Юзуф там, на середині Ангари, у крихітній дерев'яній шкаралупі? Зулейха вдивляється, напружує гострий мисливський зір. У човні стоїть і відчайдушно махає їй руками хлопчик — темне волосся розпатлане, вуха врозліт, засмаглі ручки тонкі, тендітні, голі коліна в темних саднах: семирічний Юзуф їде від неї, відпливає, прощається. Вона скрикує, підкидає руки, відкриває долоні — синку! І махає, махає у відповідь обома руками — так сильно, широко, люто, що ось-ось злетить... Човен віддаляється, зменшується — а очі її бачать хлопчика дедалі краще, ясніше, виразніше. Вона махає доти, доки його бліде обличчя не зникає за величезним горбом. І ще довго-довго опісля махає.

Нарешті опускає руки. З силою, намертво затягує вузол хустки на шиї. Повертається спиною до Ангари і йде з кручі.

Зулейха побреде, не помічаючи часу і дороги, намагаючись не дихати, щоб не множити біль. На Круглій поляні помітить: їй назустріч іде людина, сива, кульгава, з костуром. Вони з Ігнатовим побачать один одного і зупиняться: він — на одному краю галявини, вона — на іншому.

Він раптом збагне, як постарів очі, розгубивши колишню зіркість, уже не можуть розрізнити ні зморшок на обличчі Зулейхи, ні сивини в її волоссі. А вона відчує: біль, що затопив світ, не пішов, але дав їй вдихнути.

18+

Ґузель Яхіна

ЗУЛЕЙХА ВІДКРИВАЄ ОЧІ

Перекладач *Світлана Андрющенко*
Літературний редактор *Вікторія Білоус*
Коректор *Ян Матищак*
Дизайнер обкладинки *Юлія Ясінська*
Верстальниця *Олена Бідненко*
Художній керівник *Вадим Савельєв*
Керівник едиційної команди *Євген Плясецький*
Головний редактор *Катерина Дем'янчук*

Підписано до друку 09.08.2017. Формат 84×108 $^{1}/_{32}$.
Гарнітура «Jornal». Друк офсетний.
Тираж 2000 прим. Обл. вид. арк 18,00.

Надруковано в Україні видавництвом «Форс Україна»
у ПП «Юнісофт»
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 б
www.unisoft.ua
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р.
Замовлення № 229/07

ТОВ «Форс Україна», 04073, м. Київ, пр-т Степана Бандери, 9
Тел. (044) 290 99 44,
Інтернет-магазин www.book24.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5433 від 08.08.2017 р.

Всі права захищені, жодна частина цього видання не може бути відтворена, збережена в пошуковій системі або передана в будь-якій формі і будь-якими засобами: електронними, механічними, фотокопіювальними чи іншими — без попереднього письмового дозволу власника авторських прав.

Цей роман влучає прямісінько в серце. Ґузель Яхіна повертає нас до словесності точного спостереження і тонкої психології. Про жіночу силу й про жіночу слабкість, про священне материнство не на тлі англійської дитячої спальні, а в трудовому таборі, пекельному заповіднику, вигаданому одним із найвеличніших злодіїв людства.

Людмила Уліцкая

Дуже правдива книга. Нестерпно, донезмоги, безжально правдива...
А ще цілюща — для усіх, хто досі живе в полоні ілюзій про справжню сутність комунототалітарного режиму на євразійських теренах.
І життєствердна... Для тих, хто все ж відважився потроху вичавлювати з себе раба, підвестися з колін і дивитися на світ відкритими очима...

Світлана Андрющенко

Лауреат премій
«Книга року–2015»,
«Ясна Поляна–2015»,
«Велика книга–2016»,
«Сірано–2016»

ISBN 978-617-7347-90-2
9 786177 347902 >

BookChefua
BookChefua
BookChef.com.ua

BOOK CHEF

